નિવેદન

તરુવર સરવર સંતજન, ચોથા બૂરસ મેહ;
પરમારથકે કારણે, ઈન ચારે ધરિયા દેહ.

આ પુસ્તકમાં જેમની વાણીનો સંગ્રહ થયેલો છે. તે બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા નથુરામ શર્મા ગુજરાત–કાઠિયાવાડ ને મુંબઈ–કરાંચીમાં સુપ્રસિદ્ધ હતા. તેઓ એક પરમ સંત અને મહાન યોગી તથા પ્રખર ઉપદેશક હતા. કાઠિયાવાડમાં ગિરનારની નજીક બીલખામાં તેમનો આશ્રમ અનેક જિજ્ઞાસુઓને માટે તીર્થસ્થાન જેવો હતો અને હાલ પણ તે ધર્મ, નીતિ અને જ્ઞાનચારિત્ર્યની ધારાઓ વહાવે છે.

સંતનું જીવન, સંતની કથાવાર્તા અને સંતનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ એ માનવીને સાચા સુખને માર્ગે પ્રેરે છે. આ પુસ્તક એવા સત્સંગની ગરજ સારે તેવું છે, એમાં કશો જ શક નથી.

બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગી મહાત્માશ્રી નથુરામશર્માએ ૩૫–૪૦ વર્ષ સુધી ગુજરાત–કાઠિયાવાડના ધાર્મિક જીવન ઉપર સુંદર છાપ પાડી હતી. આપણા જાણીતા કેળવણીકાર દક્ષિણામૂર્તિવાળા શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ એક વખત આ મહાત્માના શિષ્ય હતા. તેઓ શુદ્ધ સનાતન ધર્મના અને બ્રાહ્મણત્વના પ્રતિનિધિરૂપ હતા. તેઓ શ્રોત્રિયતા અને બ્રહ્મનિષ્ઠાથી વિભૂષિત હતા. તેમનો વેદવેદાંતનો અભ્યાસ ઉચ્ચ કોટિનો હતો. તેઓશ્રીનાં વ્યાખ્યાનોએ અનેકનાં જીવન અજવાળ્યાં હતાં. તેમનાં ધર્મનીતિ અને જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક લગભગ સાઠેક પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે. તે હજી પણ બીલખા–આશ્રમમાંથી મળી શકે છે.

આવા સુપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માનું આ પુસ્તક સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે તે બીલખા આશ્રમના ટ્રસ્ટીઓના સદ્‌ભાવને આભારી છે. તેમણે આ પુસ્તકની આ એક આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની સંમતિ આપી છે તે માટે અમે આશ્રમના ટ્રસ્ટીમંડળનો આભાર માનીએ છીએ અને આ રીતે જ્ઞાનપ્રચારના કાર્યમાં સહકાર આપવા બદલ તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

મુંબઈ, તા. ૨૦–૭–૪૪ } સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

અનુક્રમણિકા

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના

ઉત્તમ ગ્રંથો

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો—	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય
સંપૂર્ણ મહાભારત–ભાષાંતર–સાત ભાગમાં ...	૫૨૦૮	૪૫–૦–૦
ઉપનિષદો–૧૧૨–સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર–બે ગ્રંથમાં	૫૫૨	૪–૦–૦
મહાભારતનું શાંતિપર્વ–	૮૫૬	૭–૮–૦
માનસ રામાયણ–બે ભાગમાં, ૩૦ ચિત્રો સાથે ...	૧૪૦૦	૭–૦–૦
તુલસીકૃત રામાયણ–બે ભાગમાં, ૩૬ ચિત્રો સાથે	૧૪૩૨	૭–૮–૦
વાલ્મીકિ રામાયણ–૩૭ ચિત્રો સાથે	૧૫૨૮	૬–૮–૦
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ–ચાર દળદાર ગ્રંથોમાં...	૧૯૦૮	૧૨–૦–૦
દત્ત–પરશુરામ–કૃષ્ણાત્મજકૃત	૩૪૪	૨–૦–૦
શ્રીમદ્ ભાગવત–બે ગ્રંથમાં–આવૃત્તિ ૧૦મી, ૨૭ ચિત્રો	૧૩૪૪	૮–૦–૦
ભગવતી(દેવી)ભાગવત–	૬૨૮	૬–૦–૦
મનુસ્મૃતિ–સરળ ભાષાંતર મૂળ શ્લોકોસહિત	૬૪૦	૩–૦–૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર–સ્વામી વિવેકાનંદની ટીકા સાથે...	૧૯૨	૧–૦–૦
જ્ઞાનયોગ–(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત)	૨૩૬	૦-૧૨-૦
આખ્યાનમાળા–ગ્રંથ ૧ લો તથા ૨ જો ...	૧૪૨૮	૬–૦–૦
વૈદિક વિનય–૩૬૦ વેદમંત્રો પ્રાર્થનાઓ રૂપે	૮૪૦	૩-૧૨-૦
મહાભારતમંજરી–મહાભારત વિષે ઉત્તમ ગ્રંથ ...	૭૪૪	૩–૦–૦
હું કોણ? લેખક સ્વામી માધવતીર્થ	૩૮૪	૨–૦–૦
અષ્ટાવક્રગીતા–સરળ અર્થ સાથે	૭૨	૦–૮–૦
ઉપદેશસારસંગ્રહ–તામિલવેદનો અનુવાદ	૩૮૪	૧–૮–૦
સુબોધરત્નાકર–ધર્મનીતિનાં ૧૦૫ દૃષ્ટાંતો	૩૦૦	૧–૮–૦
હૃદયતરંગ અને બ્રાહ્મણની ગૌ	૩૨૪	૧–૦–૦
આર્યધર્મનીતિ ને ચાણક્યનીતિસાર–	૨૦૮	૦–૮–૦
વિદુરની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા–	૧૬૪	૦–૪–૦
વિષ્ણુસહસ્ર નામાવલિ દર્શન (અર્થ–વિવરણ સાથે)	૨૨૦	૦–૬–૦
વિષ્ણુસહસ્રનામ–સરળ અર્થસહિત	૧૨૮	૦–૨–૦
આત્મરામાયણ–અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક ...	૧૪૦	૦-૧૨-૦
જીવન્મુક્તિવિવેક (સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત)	૨૨૦	૧–૪–૦
પરમાનંદની પ્રાપ્તિ–મેળવવા માટે ખાસ ઉપયોગી	૨૭૨	૧–૮–૦
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા–આવૃત્તિ ૭મી	૮૮૮	૪–૦–૦

વિદુરનીતિ ૧૪૦ ૦-૧૨-૦
અવધૂત ગીતા ૧૫૨ ૧-૦-૦
પરમસુખી થવાના ઉપાયો ૩૪૮ ૨-૦-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—ગુજરાતી સરલાર્થ તથા પંડિત નીલકંઠની વિસ્તૃત ટીકા સાથે. ૬૬ પત્રકા, પૃષ્ઠ ૬૭૬, મૂલ્ય રૂપિયા ૧-૧૦-૦
શ્રીભગવદ્ગીતા—એક બાજુ શ્લોક ને બીજી બાજુ ભાષાંતરવાળી પૃષ્ઠ ૪૮૦, બોર્ડપટ્ટીના પૂઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૦-૮-૦
શ્રીભગવદ્ગીતાઃ—શ્લોક તથા તેની નીચે ભાષાંતરવાળી-૬૬ ૩૦×૫, પૃષ્ઠ ૪૪૮, બોર્ડપટ્ટીના પૂઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૦-૭-૦

સંતવાણી તથા ઉપદેશો—

રામકૃષ્ણકથામૃત—બે ગ્રંથોમાં ૮૨૦ ૫-૦-૦
દીવાને સાગર ૫૦૦ ૪-૮-૦
અખાની વાણી—સુધારાવધારા સાથે—ત્રીજી આવૃત્તિ ૫૦૪ ૩-૦-૦
સંત કબીર—આધ્યાત્મિક પદો—વા. મો. શાહ ... ૧૬૮ ૧-૮-૦
પ્રીતમદાસની વાણી—આવૃત્તિ ૨ જી ૫૬૦ ૨-૮-૦
ભજનસાગર—૯૩૧ ભજનોનો ઉત્તમ સંગ્રહ ૬૮૮ ૨-૮-૦
ગુજરાતની ગઝલો (દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી) ... ૧૯૦ ૧-૦-૦
तुकाम्हणे:—પસંદ કરેલા અભંગોનો સંગ્રહ—મરાઠીમાં ૧૨૦ ૦-૫-૦
દાસબોધ—(સમર્થ રામદાસ સ્વામીકૃત) ૬૪૮ ૨-૮-૦
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો—ગ્રંથ ૧ લો ... ૫૬૪ ૨-૮-૦
" " સદુપદેશો—(ગ્રંથ ૩ જા રૂપે)... ૫૨૦ ૨-૮-૦
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો—(ભાગ ૪-૫) ... ૬૦૦ ૨-૪-૦
" " ભક્તિયોગ—આવૃત્તિ ૨ જી (ભાગ ૮મા રૂપે) ૩૮૪ ૧-૮-૦
" " પાતંજલ ને જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦, ૧૧) ૫૬૦ ૨-૦-૦
તુકારામ ગાથા—ગ્રંથ ૧ લો તથા ૨ જો—સરળ ભાષાંતર ૧૮૪૦ ૬-૦-૦

સંતો તથા વીરપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો—

બુદ્ધચરિત્ર તથા અન્ય સંતપુરુષો— ૪૯૧ ૨-૦-૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ—વિસ્તૃત ચરિત્ર— ૬૦૮ ૨-૮-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ—ચરિત્ર—(ભાગ ૯ મા રૂપે) ... ૭૮૪ ૩-૦-૦
સ્વામી રામતીર્થ—વિસ્તૃત ચરિત્ર—(ગ્રંથ ૪ થા રૂપે) ૬૭૨ ૩-૦-૦
સંત તુકારામ—વિસ્તૃત ચરિત્ર ૬૪૮ ૨-૮-૦
ચૈતન્ય મહાપ્રભુ—ખંડ ૧ થી ૫—ત્રણ ગ્રંથોમાં (સચિત્ર) ૧૫૯૧ ૬-૮-૦

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ	૫૦૪	૨-૮-૦
સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો	૪૨૪	૧-૬-૦
શ્રી રામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧-૦-૦
મહાત્મા સરયુદાસજી, ભૂધરભક્ત ને મહાત્મા જાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો	૨૫૬	૦-૧૦-૦
ભક્તચરિત્ર-૨૯ ભક્તોનાં ચરિત્રો-	૫૨૮	૨-૮-૦
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો-૫૨ ચરિત્રો ...	૬૩૬	૧-૧૨-૦
,, ,, -ભાગ ૨ જો-૭૦ ચરિત્રો ...	૬૨૪	૨-૮-૦
મુસ્લિમ મહાત્માઓ-(૯૬ ચરિત્રો, ઉપદેશોસહિત)	૭૫૬	૨-૪-૦
નાનક	૭૨	૦-૬-૦
મહર્ષિ દયાનંદ	૧૫૨	૧-૦-૦
સ્વામી સહજાનંદ	૧૧૨	૦-૧૨-૦
શ્રમણ ભગવાન મહાવીર	૫૬	૦-૬-૦
હિંદના આચાર્યો-	૬૦૦	૪-૦-૦

ઐતિહાસિક તથા સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો—

ભારતના વીરપુરુષો-ઐતિહાસિક ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪-૦
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો-	૩૦૪	૧-૦-૦
કચ્છની લોકવાર્તા-(શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ)	૩૫૪	૨-૦-૦
સાહિત્યપ્રારંભિકા-લે. હિંમતલાલ ગ૦ અંજારિયા	૧૫૨	૧-૦-૦

ખાસ સ્ત્રી ઉપયોગી ગ્રંથો—

ભારતની દેવીઓ-ત્રણ ગ્રંથોમાં	૨૨૬૮	૯-૦-૦
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી-(આવૃત્તિ ૫ મી)	૧૬૦	૦-૮-૦
કલ્યાણમયી-(શ્રી. ડુંગરસી ધ૦ સંપટકૃત) ...	૨૧૨	૧-૦-૦
ટૂંકી વાતો ગ્રંથ ૧ લો-સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮-૦
,, ,, ૨ જો-કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાતો	૫૭૬	૨-૮-૦
,, ,, ૫ મો-સ્ત્રીપુરુષને ઉપયોગી ૫૬ વાતો	૪૦૮	૨-૮-૦
,, ,, ૬ ઠ્ઠો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૩૨૦	૨-૮-૦

સ્વર્ગનું વિમાન-	૩૭૨	૨-૦-૦	સ્વર્ગનો ખજાનો-	૩૧૨	૨-૦-૦
સ્વર્ગની કૂંચી-	૩૭૨	૨-૦-૦	સ્વર્ગનો પ્રકાશ-	૨૩૬	૨-૦-૦
સાચું સ્વર્ગ-	૪૯૨	૨-૦-૦	સ્વર્ગની જિંદગી-	૩૦૦	૨-૦-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ-	૩૪૮	૨-૦-૦	સ્વર્ગની સીડી-	૩૬૦	૨-૦-૦
સ્વર્ગનો આનંદ-	૩૬૦	૨-૦-૦	સ્વર્ગની સડક-	૪૬૮	૨-૦-૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

સંસારમાં સુખ ક્યાં છે ? (વા. મો. શાહ કૃત)...	૧૮૦	૧-૦-૦
સુબોધપુષ્પવાટિકા-શેખ સાદીકૃત ગુલિસ્તાંનો અનુવાદ	૧૩૬	૦-૫-૦
સુબોધ કથાસાગર-બોધદાયક દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ ...	૪૬૪	૨-૦-૦
આગળ ધસો-ચેતનાપ્રેરક મહાન ગ્રંથ	૪૬૯	૨-૮-૦
ભાગ્યના અષ્ટાઓ-સંશોધિત બીજી આવૃત્તિ ...	૫૬૪	૨-૮-૦
સુખી જીવનનાં સાધન-ઉત્સાહપ્રેરક પુસ્તક... ...	૩૧૨	૧-૮-૦
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-બે ગ્રંથોમાં	૫૨૮	૪-૦-૦
કતલખાનું-સામ્યવાદી અપ્ટન સીંક્લેરકૃત	૬૬૬	૩-૦-૦
શુભસંગ્રહ-(ભાગ ૧, ૨ ને ૬) જુદા જુદા ત્રણ ગ્રંથો	૧૪૭૨	૫-૪-૦
સોનેરી સૂત્રો ને સુવિચાર સામગ્રી	૨૦૮	૦-૪-૦

વૈદક તથા વિજ્ઞાનના ગ્રંથો—

ઔષધિ કલ્પલતા-(સ્વામી કૃષ્ણાનંદજીકૃત) ...	૧૧૨	૦-૧૨-૦
વૈદક સંબંધી વિચારો-ભાગ ૧ લો-	૧૮૪	૨-૦-૦
,, ,, ભાગ ૨ જો	૪૩૨	૧-૧૨-૦
આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૧ લો] વૈદ્ય તિલકચંદ	૭૩૬	૨-૮-૦
,, ,, -ભાગ ૨ જો] તારાચંદકૃત	૪૧૧	૧-૧૨-૦
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત	૧૪૮	૦-૪-૦
આરોગ્ય ને ખોરાક-(ગોપટલાલ ગો. શાહ) ...	૧૭૬	૧-૦-૦
હિંદના આર્થિક વિકાસની યોજના	૧૦૮	૦-૮-૦
આર્યભિષક્ (નવી આવૃત્તિ છપાય છે.)		

બાળકો માટેનાં પુસ્તકો—

ભારતીય નીતિકથાઓ-મહાભારતમાંની ૫૨ વાતો	૬૯૨	૦-૮-૦
સુબોધક નીતિકથા-૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો	૨૩૨	૦-૮-૦
સદ્‌ગુણી બાળકો-૬૯ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ ...	૧૩૬	૦-૪-૦
બાળસદ્‌બોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૦	૦-૪-૦
બાળકોની વાતો-રસિક વાતચીતરૂપે ૨૧ પાઠો ...	૮૮	૦-૩-૦
,, ,, -ભાગ ૨ જો-બોધપ્રદ ૬૧ પાઠો	૨૬૪	૦-૮-૦

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ ને કાલબાદેવીરોડ, હાથીબિલ્ડીંગ, મુંબઈ—૨

૭-૪૪-૫૫૦૦

પૂજ્યપાદ મહારાજશ્રી શ્રીમન્નથુરામશર્મા-આચાર્યજીપ્રણીત

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન

સૂચનાઃ—નીચે છાપ્યા પ્રમાણે પડતમૂલ્યવાળાં ને અર્ધી કિંમતવાળાં પુસ્તકો તે કિંમતે, ને બાકીનાં બીજાં બધાં છાપેલી કરતાં પોણી કિંમતે મળશે.

મળવાનું સ્થળ: વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ-
નવાગામ, પોસ્ટ બીલખા (કાઠિયાવાડ)

તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો

ઉપનિષદો: બાર મુખ્ય, મૂળ ને ગુજરાતી ટીકા સાથે, તથા ૧૦૬ ઉપનિષદોનો સાર. ૩-૧૨-૦

વેદાંતદર્શન: સૂત્રો, અન્વય, અન્વયાર્થ ને વિસ્તૃત ગુજરાતી ટીકાસહિત (પડતમૂલ્ય) ૨-૦-૦

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા: મૂળ શ્લોક, પદચ્છેદપદાર્થ, શબ્દાર્થ ને રહસ્યદીપિકા નામની વિસ્તૃત ગુજરાતી ટીકા. ૩-૮-૦

ભગવદ્ગીતાદિ પાંચ રત્નો: ગુજરાતી ટીકા સહિત. ૦-૮-૦

ભગવદ્ગીતા સરલ ટીકા: જાડું પૂંઠું. ૦-૬-૦
બોર્ડપટીવાળું પૂંઠું. ૦-૧૦-૦

ભગવદ્ગીતા અન્વયાર્થપ્રકાશિકા ટીકા. ૦-૧૧-૦

શ્રીભગવદ્ગીતાના મુખ્યોપદેશ સંબંધી વિચાર: ૦-૨-૦

પાતંજલયોગદર્શન: સૂત્રો, એક સંસ્કૃત ટીકા, શબ્દાર્થ ને વિસ્તૃત ગુજરાતી ટીકાસહિત ૨-૧૦-૦

સાંખ્યપ્રવચન: સૂત્રો, એક સંસ્કૃત ટીકા, સૂત્રાર્થ ને ગુજરાતી વિવેચન સાથે. ૧-૨-૦

શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશ રત્નો: અપ્રાપ્ય.

પંચદશી: મૂળ શ્લોકો સંસ્કૃતમાં અન્વય ને ભાવાર્થદીપિકા નામની ગુજરાતી ટીકા સાથે. ૩-૪-૦

પંચદશીસાર: પંદરે પ્રકરણોનો ગુજરાતીમાં સાર. ૦ ૮-૦

વિવેકભાસ્કર પ્રથમ રશ્મિ: ૦-૬-૦

વિવેકભાસ્કર દ્વિતીય રશ્મિ:
કાચું પૂંઠું ૦-૮-૦
પાકું પૂંઠું ૦-૧૨-૦

વિચારસાગર: પદ્યભાગનું સરલ ભાષાંતર ટિપ્પણી સાથે ૦-૫-૦

સંખ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર: ૦-૧-૦

સનાતનધર્મનું નિરૂપણ: ૦-૧-૬

યોગવિદ્યાના ગ્રંથો

યોગકૌસ્તુભ: અષ્ટાંગ યોગના અભ્યાસીઓને અતિઉપયોગી. (પડતમૂલ્ય) ૧-૦-૦

યોગપ્રભાકર: ૦-૪-૦

નાથસ્વરોદય: ૦-૩-૦

પૂ૦ મહારાજશ્રીના પત્રો

સદુપદેશદિવાકર પ્રથમકિરણ: ૦-૯-૦
સદુપદેશદિવાકર દ્વિતીયકિરણ: ૦-૧૦-૦
સદુપદેશદિવાકર તૃતીયકિરણ: ૦-૧૨-૦
સદુપદેશદિવાકર ચતુર્થકિરણ: ૧-૨-૦
સદુપદેશદિવાકર પંચમકિરણ: ૦-૧૩-૦
સદુપદેશદિવાકર છઠ્ઠું કિરણ: ૦-૧-૩
પત્રકલ્પદ્રુમ ...

શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિ

ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૧ થી ૧૦ ૦-૭-૬
ઉપદેશગ્રંથાવલિ „ ૧૧ થી ૨૫ ૦-૯-૦
ઉપદેશગ્રંથાવલિ „ ૨૬ થી ૩૫ ૦-૭-૦
ઉપદેશગ્રંથાવલિ „ ૩૬ થી ૫૮ ૧-૨-૦
ઉપદેશગ્રંથાવલિ „ ૫૯ થી ૭૩
(વેદાંતના મૂળતત્ત્વો અને શ્રેયોભાવના) ૦-૮-૦

દૃષ્ટાંતોસહિત ઉપદેશ

પરમસુખી થવાના ઉપાય: પડતમૂલ્ય ૧-૪-૦
બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં વીશ સાધનો: ૦-૭-૦
સુબોધકલ્પલતા: ૦-૭-૦

ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્ય-મિશ્ર નાનામોટા ગ્રંથો

પરમપદબોધિની: ૦-૧૪-૦
રાસપંચાધ્યાયી: અપ્રાપ્ય
મનુષ્યમિત્ર: ૦-૫-૦
પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ: ૦-૫-૬
સ્વાભાવિકધર્મ: ૦-૩-૦
ઊલટી વાણીનું સ્પષ્ટીકરણ: ૦-૧-૬
દુરાચારગિરિવજ્ર: ૦-૪-૬
વિનોદમાળા: ૦-૬-૦
સુવિચાર ચંદ્રિકા: ૦-૫-૦
મહામંત્ર માલિકા: ૦-૪-૦
ભક્તિસુધા: ૦-૧-૦
વૈરાગ્યસુધાકર: ૦-૧-૩
મુમુક્ષુપ્રતિ શ્રીઅંતર્યામીના આદેશો સટીક: ૦-૯-૦
ગુરુગીતાસાર ૦-૧-૦
શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ સંક્ષિપ્ત આધ્યાત્મિક રહસ્ય પડતમૂલ્ય ૦-૧-૬

બાળકોને ઉપયોગી

સદુપદેશમાળા ભાગ ૧ લો: ૦-૪-૦
સદુપદેશમાળા ભાગ ૨ જો: પડતમૂલ્ય ૦-૪-૦

પૂ૦ મહારાજશ્રીનાં કાવ્યો

નાથકાવ્ય ભાગ ૧ લો: ૦-૫-૦
હાલ અર્ધી કિંમતે ૦-૨-૬
નાથકાવ્ય ભાગ ૨ જો: ૦-૧૪-૦
હાલ અર્ધી કિંમતે ૦-૭-૦
નાથસુબોધમાળા ભાગ ૧ લો: (પડત મૂલ્ય) ૦-૮-૦
નાથસુબોધમાળા ભાગ ૨ જો: હવે પછી છપાશે.

કર્મકાંડના ગ્રંથો

યજુર્વેદીય આહ્નિકપ્રકાશ: ૦-૮-૦
સામવેદીય આહ્નિકપ્રકાશ: ૦-૮-૦
સામવેદીય રુદ્રપૂજાદિ: ૦-૪-૦
રુદ્રસૂક્ત, પુરુષસૂક્ત ને ઈશાવાસ્યાદિ: સટીક અપ્રાપ્ય
શ્રીસૂક્ત: સટીક ૦-૧-૩
આશૌચવિવેક: (સૂતક સંબંધી નિર્ણય) ૦-૧-૦
વર્ણવિચાર: ૦-૧-૦
ઋગ્વેદીય આહ્નિકપ્રકાશ: અપ્રાપ્ય
અથર્વવેદીય આહ્નિકપ્રકાશ: ૦-૧૨-૦

તખ્તામાં મઢવાયોગ્ય

પ્રણવપટ્ટ: (ૐકારનું રંગીન ચિત્ર) પડતમૂલ્ય ૦-૨-૦
પ્રણવવિસ્તારપટ્ટ: ૦-૧-૦
આનંદાશ્રમોનું દ્રસ્ટડીડ: ૦-૮-૦

શ્રીનાથલેખમાળા

સ્વદેશસેવા: ૦-૧-૦

વિના મૂલ્યે અપાતાં પુસ્તકો

નીચેના પુસ્તકો પોસ્ટની ટિકિટો

મોકલનારને સગવડ પ્રમાણે મોકલવામાં આવશે.

ઋગ્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ
યજુર્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ
સામવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ
અથર્વવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ
ચારે વેદની ત્રિકાળી લઘુસંધ્યા
લઘુવૈશ્વદેવ.
મંગલાચરણ અર્થસહિત.
જયશંકરમહિમ્નઃસ્તોત્ર
અર્થસહિત સાર્થપ્રાતઃહોમ,
શાંતિ-સૂક્ત સાર્થ મંત્રપુષ્પાંજલિ, પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્ર સાથ.

અન્ય સજ્જનોનાં રચેલાં પુસ્તકાદિ

જ્ઞાનદર્પણ : (યોગવેદાંતનો નકશો.)	૧-૬-૦
હાલ અર્ધી કિંમતે	૦-૧૧-૦
વેદાંતદર્પણ : (વેદાંતસિદ્ધાંતનો નકશો.)	૦-૧૪-૦
હાલ અર્ધી કિંમતે	૦-૭-૦
નિદિધ્યાસનદર્પણ :	૦-૩-૦
શ્રીસદ્ગુરુપૂજનપદ્ધતિ	૦-૧-૬
નૈમિત્તિકકર્મપ્રકાશ : (ગર્ભાધાનથી આરંભી અન્ત્યેષ્ટિપર્યંતના સોળ સંસ્કારો તથા સમસ્ત શ્રાદ્ધવિધિ પ્રયોગસહિત ગુજરાતી ભાષામાં સમજુતી સાથે કુલ ૧૪૮ વિષયો) નવી આવૃત્તિ છપાય છે.	
કર્તવ્યબોધ :	૦-૮-૦
શ્રીયોગવાસિષ્ઠસાર :	૦-૧૫-૦
સદુપદેશક પદો :	૦-૧-૬
દ્વિજસ્ત્રીઓનું આહ્નિક :	૦-૫-૦
વિધવા સ્ત્રીઓનું નિત્યકર્મ :	૦-૧-૦
નાથસ્તુતિશતકમ્ સાર્થ :	૦-૨-૦
નાથસદ્ગુરુસ્તોત્રાણિ સાર્થ :	૦-૦-૬
નાથકીર્તનાવલિ :	૦-૨-૬
નાથગુરુસ્તવન :	૦-૧-૦
શ્રીનાથસંકીર્તન	૦-૩-૦
ઉપદેશસાહસ્રી ગદ્યબંધ સાર્થ : (ગુજરાતી ટીકા સહિત)	૦-૧૦-૦
સદુપદેશરૂપકામૃત	૧-૮-૦

પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીનાં જીવનચરિત્રો

શ્રીનાથચરિતામૃત પ્રથમપ્રવાહ પુરૂષાર્થી જીવન, અર્ધી કિંમતે	૦-૧૨-૦
શ્રીનાથચરિતામૃત દ્વિતીય-પ્રવાહ અર્ધી કિંમતે	૦-૧૫-૦
શ્રીનાથજીવનમાલા-૧ અર્ધી કિંમતે	૦-૧-૩
શ્રીનાથજીવનમાલા-૨ અર્ધી કિંમતે	૦-૧-૬
શ્રીનાથતીર્થયાત્રા અર્ધી કિ.	૦-૨-૦
નાથભગવાન	૦-૦-૬
નાથભગવાન-અંગ્રેજી અનુવાદ	૦-૧-૦
'મહાત્મા શ્રી નથુરામ શર્મા એન્ડ હીઝ મેસેજ' (પૂજ્યપાદશ્રીનું સં૦ જીવનચરિત્ર)	૦-૪-૦
મહાયોગી શ્રીમન્નથુરામશર્મા સંસ્મરણો	૦-૪-૦
મહાયોગી શ્રીમન્નથુરામશર્મા જીવન-જ્યોત ધર્મ પ્રવાહ	૦-૨-૦
મહાયોગી શ્રીમન્નથુરામશર્મા સ્વરૂપાવસ્થાન :	૦-૧-૬
પૂજ્યપાદશ્રીનું સ્નાનગૃહ પડતમૂલ્ય	૦-૦-૬
સદ્ગુરુશ્રીનું શ્રવણમંદિર પડતમૂલ્ય	૦-૧-૬
નાથપ્રભુનું નિજમંદિર પડતમૂલ્ય	૦-૧-૦
જયંતીમહોત્સવ	૦-૦-૯
માનવકર્તવ્ય	૦-૧-૦

અન્ય ગ્રંથો

નવધાભક્તિ:	અપ્રાપ્ય
ચાર પુરુષાર્થ	૦-૧-૦
પ્રાણાયામનિરુપણું:	૦-૪-૦
પત્રકલ્પમંજરી પ્રથમ પત્રનો અંગ્રેજી અનુવાદ પડતમૂલ્ય	૦-૦-૬
પત્રકલ્પમંજરી-દ્વિતિય પત્રનો અંગ્રેજી અનુવાદ પડતમૂલ્ય	૦-૧-૦
માનવધર્મ (પડતમૂલ્ય)	૦-૧-૦
શ્રીશુક્લયજુર્વેદસંહિતા પૂર્વાર્ધ: ગુજરાતી અનુવાદસહિત	૨-૦-૦
શ્રીશુક્લયજુર્વેદસંહિતા ઉત્તરાર્ધ: ગુજરાતી અનુવાદસહ	૨-૦-૦
શ્રીસામવેદીસંહિતા પૂર્વાર્ચિક	૧-૧૨-૦

શુક્લયજુર્વેદ તથા સામવેદનાં ગુજરાતી અનુવાદવાળાં પુસ્તકો નીચેના સ્થળેથી પણ મળી શકે છે.

શ્રી. આણંદલાલ ગોવિંદજી લાખાણી, હાઇકોર્ટ પ્લીડર,
પોરબંદર-(કાઠિયાવાડ)

આ વિજ્ઞાપનમાં દર્શાવેલાં પુસ્તકોમાંથી જે સિલિકમાં હશે તે રોકડા દ્રવ્યથી વા વી. પી થી મોકલવામાં આવશે.

પોસ્ટપાર્સલથી વા રેલવેપાર્સલથી મોકલતા રસ્તામાં નુકસાન થશે તો તે માટે મંગાવનાર જોખમદાર રહેશે; જો કે પેકિંગ સારૂં કરીને ચોકસીથી મોકલાશે.

વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ-નવાગામ
પોસ્ટ બીલખા-(કાઠિયાવાડ)

માસિક ધાર્મિક પત્ર

'આનંદાશ્રમ' નામનું માસિક પણ આશ્રમ તરફથી પ્રગટ થાય છે, જેનું વાર્ષિક લવાજમ એક રૂપિયો પોસ્ટેજ સાથે અને પરદેશ માટે શીલીંગ બે છે

આશ્રમનાં પુસ્તકો નીચેને ઠેકાણેથી પણ મળશે

૧. રમણિકલાલ ત્રિભુવન દવે, મોર્ડન સિઝન સ્ટોર્સ:
   ઠે પરા બજાર, રાજકોટ-કાઠિયાવાડ.
૨. ર. શેઠ દામોદરદાસ માધવજી,
   ઠે. માધવભુવન, કાંદાવાડી, મુંબઈ નં. ૪.
૩. કરુણાશંકર કાનેશ્વર બુકસેલર, અમરેલી-કાઠિયાવાડ.
૪. શ્રીકૃષ્ણદાસ શામજી વર્મા.
   શ્રીકૃષ્ણ મેડલ માર્ટ, નાનકવાડા, કરાંચી-સિંધ.

તા. ક. મુંબઈમા સર્વ પુસ્તકો આશ્રમના ભાવે જ મળે છે. રેલવેનૂર વગેરે ખર્ચ મુંબઈ આનંદાશ્રમ મુમુક્ષુમંડળ ભોગવે છે. બીલખા આનંદાશ્રમનાં સર્વે પુસ્તકો ફક્ત ડીપોઝીટથી (ફ્રી લાયબ્રેરીથી) ઘરે વાંચવાને માધવ ભુવન, કાંદાવાડીમાંથી મળશે.



॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतराम् ॥

પરમસુખી થવાના ઉપાય

અથવા

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલા ત્રણ ગુણોના અતિક્રમણનાં સાધનો

પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો ઓછાવધતા પ્રમાણમાં હોય છે. કોઈના હૃદયમાં સત્ત્વગુણ વિશેષ, કોઈના હૃદયમાં રજોગુણ વિશેષ ને કોઈના હૃદયમાં તમોગુણ વિશેષ રહેલ હોય છે. તમોગુણ આળસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, મોહ તથા અતિનિદ્રા આદિને ઉપજાવનારો છે; રજોગુણ વિષયાનુરાગ, ચંચલતા, અતિ પ્રવૃત્તિ ને અશાંતિ આદિને ઉપજાવનારો છે અને સત્ત્વગુણ જ્ઞાનનું તથા સુખનું અભિમાન ઉપજાવનારો છે. મનુષ્યે વ્યવહારપરમાર્થમાં સુખી થવા માટે એ ત્રણે ગુણોને પોતાને વશ વર્તાવતાં શીખવું જોઇએ,—એ ત્રણ ગુણોનો જય કરવો જોઇએ, અને બીજા શબ્દમાં કહીએ તો તેણે ત્રણે ગુણોનું અતિક્રમણ કરવું જોઇએ. પ્રથમ મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણમાંનો તમોગુણ બની શકે તેટલો ઘટાડી

શુદ્ધ રજોગુણને બલવાન કરવો જોઈએ. પછી તેણે રજોગુણના ધર્મોને વશ વર્તાવી સત્ત્વગુણને બલવાન કરવો જોઈએ. એ સત્ત્વગુણ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી એમ નિશ્ચય કરી, તેના ધર્મો જે જ્ઞાન ને સુખ તેનું અભિમાન પણ તેણે ત્યજવું જોઇએ. આ પ્રમાણે કરવુ તેને ત્રણ ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરવુ અથવા અતિક્રમણ કરવુ કહેવાય છે.

એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કેવી રીતે કરવું? એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરવાનું કહેવું એ ઘણું સહેલું છે, પણ તે કાર્ય કરવું ઘણુ કઠિન છે. એને માટે બહુ સંભાળથી સતત મોટો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાદિ શાસ્ત્રોમાં એ ત્રણ ગુણો વિષે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યુ છે. એ ત્રણ ગુણો નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોના વિષય નથી તેમના કાર્ય વડે અંતઃકરણમાં તે ગુણોનું અનુમાન થઈ શકે છે પોતાના અંતઃકરણમાં કયા કયા ગુણોના કયા કયા સ્વભાવો બલવાનપણે વર્તે છે, તે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણનું, પોતાની ઇંદ્રિયોનુ અને તે વડે થતી પોતાની શારીરિક પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરીને નક્કી કરવું જોઇએ, ને પછી તે તે સ્વભાવોનો આગળ કહેવાશે તે તે સાધનો વડે જય કરવા તેણે બહુ ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે કરે તે પોતાનો વ્યવહાર સારો કરી શકે, તથા પોતાનો પરલોક સુધારી શકે એટલું જ નહિ, પણ સ્વધર્મપાલનાદિ વડે તે ક્રમમોક્ષ વા સદ્યોમોક્ષ પણ મેળવી શકે. હવે એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કયા ઉપાય વડે કેવી રીતે કરવુ તે કાંઈક વિસ્તારથી કહેવામા આવે છે પ્રથમ તમોગુણના ધર્મોના જય સંબંધે કહેવાય છે. આળસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, મોહ, પરનિંદા, ભય ને ખેદ એ દોષો તમોગુણ વડે મનુષ્યમાં ઉપજે છે. એ દોષો મનુષ્યને બહુ હાનિ કરનારા છે, માટે તે ત્યજવા યોગ્ય છે.

૧ : આળસ

આળસનો ઉદ્યોગ વડે જય કરવો. કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન થવા દેનારું શરીર તથા મનનું ભારેપણુ તે આળસ. એ આળસ મનુષ્યની ઉન્નતિમાં બહુ આડે આવે છે. ખરું કહીએ તો તે મનુષ્યની ઉન્નતિના દ્વારમાં આડા પડેલા એક મોટા પહાડ જેવુ છે. યોગવાસિષ્ઠમાં એક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે કેઃ—

> "आलस्यं यदि न भवेज्जगत्यनर्थः,
> को न स्याद् बहुधनको बहुश्रुतो वा।
> आलस्यादियमवनिः ससागरांता,
> संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥"

(જો આળસરૂપી અનર્થ આ જગતમાં ન હોત તો અહીં બહુ ધનવાન ને બહુશ્રુત (પંડિત) કોણ ન થાત ? આળસથી જ સાગરપર્યંતની આ પૃથ્વી નરપશુઓ–મૂર્ખાઓ વડે અને નિર્ધનો વડે ભરેલી છે.)

આળસ નામનો દોષ મનુષ્યને બહુ પ્રિય છે. એક માણસ આખી દુનિયાની મુસાફરી કરીને પોતાને ઘેર આવ્યો. તેને તેના એક મિત્રે પૂછ્યું કે, "તમે જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં મનુષ્યોને સૌથી વિશેષ વહાલું શું જણાયુ ?" તેણે તેને ઉત્તર આપ્યોઃ– "આળસ." ખરેખર ! મનુષ્યોના મોટા ભાગને બેસી રહેવું બહુ ગમે છે. હાથપગ હલાવ્યા વિના કામ થઈ જતું હોય તો બહુ સારું, એવી તેમની ઇચ્છા હોય છે પણ તે બને ક્યાંથી ?

આળસ એ બુદ્ધિનો કાટ છે. તેને ઉદ્યોગરૂપી તીખી કાનસ વડે ઘસી નાખીને બુદ્ધિને સતેજ કરવી. જે કૂંચી નિત્ય વપરાયા કરે છે તે ઊજળી રહે છે, ને જે કૂંચી પડી રહે છે તે કૂંચી કટાઈ જાય છે, એ અનુભવની વાત છે; માટે મનુષ્યે શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણને શુભ કાર્યયુક્ત રાખવા સદા પ્રયત્નવાન રહેવું જોઈએ.

જ્યારે આળસ મનુષ્યનો વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને બગાડે છે, ત્યારે ઉદ્યોગ મનુષ્યનો વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને સુધારે છે. આ વિશ્વમાં ઉદ્યોગથી જ મનુષ્ય સર્વ કાંઈ મેળવી શકે છે. આળસ આવ્યું કે તરત મનુષ્યે ઉદ્યોગપરાયણ થઈ જવું જોઈએ. તેણે નવરા ન જ રહેવું જોઈએ–સર્વદા ઉદ્યોગી રહેવું જોઇએ.

કેટલાક ઉદ્યોગના વા પુરષપ્રયત્નના કરતાં પ્રારબ્ધને બળવાન ગણે છે, પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં ઉદ્યોગ વા પુરુષપ્રયત્ન જ બળવાન છે **ઉદ્યોગ વા પુરુષપ્રયત્ન પ્રારબ્ધનો પિતા** છે. પ્રારબ્ધ પૂર્વના પુરષપ્રયત્નમાથી જ બંધાય છે. પુરષપ્રયત્ન વડે મનુષ્ય ધારે તે મેળવી શકે છે, અને એટલા માટે શ્રીયોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણના પાચમાથી આઠમા સર્ગ સુધી મુમુક્ષુઓને માટે પુરષપ્રયત્નનો મહિમા બહુ બહુ પ્રકારે દર્શાવ્યો છે. બિલાડી જેવુ સાધારણ પ્રાણી પણ પોતાના ઉદ્યોગી સ્વભાવ વડે મનુષ્યને ઉદ્યોગી રહેવાનું સૂચવે છે.

બિલાડી ગાય કે ભેંસ રાખતી નથી, પણ તે ઉદ્યોગ વડે ઘેર ઘેર ભટકીને–પોતાને જોઇતુ દૂધ મેળવે છે. પ્રમાદી બૈરાં કે છોકરા કે નોકરે દૂધ ઉઘાડું મૂકી દે વા જેવી રીતે રાખવુ કે ઢાંકવુ જોઈએ, તેવી રીતે રાખે કે ઢાકે નહિ, તેમાથી તે પોતાનો અર્થ સાધી લે છે,–પી જાય છે.

ઉદ્યોગી માણસ પોતાનો ધાર્યો અર્થ પાર પાડે છે. "**उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः**" ઉદ્યોગી એવા પુરષસિંહને વ્યાવહારિક લક્ષ્મી વા ધર્મરૂપ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

"ધીર પુરષ જે હોય, વળી જે વિવેકવાળો,
દેશવિદેશ જ તણો, ભેદ નહિ તેમાં ભાળો;
વસે જઈ તે જ્યાંહ દેશ પોતાનો કહે છે,
નિજના કરબલ થકી, તેહને જીતી લે છે,
હથિયાર દાઢ, પૂછ નખથી, સિંહ વને ભમતો ફરે,
હણી દ્વિપેન્દ્ર તેહના લોહીથી, દૂર તરષ નિજની કરે." ૧

એ છપ્પામાં કહ્યા પ્રમાણે વિવેકી ને ઉદ્યોગી પુરુષસિંહ દેશવિદેશ ગમે ત્યાં જઈ પોતાની શુભ ઇચ્છા પાર પાડે છે.

ઉદ્યોગ યોગ્ય–ઉપકારક–જોઈએ. જેને પરિણામે દુઃખ વા ચિંતા થાય તે ઉપકારક ઉદ્યોગ નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે નાટકો કે સિનેમા જોયા કરવાં, અથવા મનના દુષ્ટ વિકારોને પ્રદીપ્ત કરે તેવાં નૉવેલો વાંચ્યા કરવાં, કે જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરવુ એ ઉપકારક ઉદ્યોગ નથી.

ઉદ્યોગી મનુષ્ય ગમે ત્યાં પોતાનો સમાવેશ કરે છે. મુલતાનમાં એક સ્થળે સાધુઓનો નિવાસ હતો, ત્યાં એક સાધુ જઇ ચઢયા. ત્યાં પચાસ સાધુઓ રહેતા હતા તે સ્થળે આવનાર એ સાધુ પુરુષે તે સૌની સાથે રહેવાની ઇચ્છા જણાવી. ત્યાંના એક મુખ્ય સાધુએ તેમને કહ્યુ કે:—"અહીં હવે કોઈને રહેવા માટે વિશેષ જગા નથી, માટે તમે બીજે સ્થળે જાઓ તો ઠીક." આવનાર સાધુએ કહ્યું: "ભલે વિશેષ જગા ન હોય તો પણ જેટલી જગા છે તેટલીમાં તમને કોઈને અડચણ ન થાય તેવી રીતે હું રહી શકીશ હું તેવી વિદ્યા જાણુ છુ તમે કહો તો તમને કોઈને કાંઈ અડચણ ન થાય તેમ તમારી સૌની સાથે ભળીને રહું, અથવા તમે કહો તો તમને કોઇને કાઈ પણ ભાર ન જણાય તેમ તમારા સૌના ઉપર પણ રહું. તે કેવી રીતે એમ જો તમે મને પૂછો તો હુ તમને ઉદાહરણથી બતાવુ." એમ કહીને તેમણે પાણીનો એક પ્યાલો ટંકોટક ભર્યો પછી તેમણે પોતાની પાસેની સાકરની થોડી ઝીણી ભૂકી કાઢી, તેમાં ધીમે ધીમે નાંખી. તે ભૂકી તે પાણીમા ભળી ગઇ, અને તેમાંથી થોડુ પણ પાણી બહાર ન નીકળ્યુ "જુઓ, આ પ્રમાણે હુ તમારા સૌમાં ભળીને રહી શકુ છુ." પછી તે સાધુએ પાણીથી પૂર્ણ ભરેલા તે પ્યાલા ઉપર એક જાઇનું પુષ્પ ધીમેથી મૂકી દીધું. અને તે પ્યાલામાંનુ પાણી જરા પણ ન ઢોળાતાં તે પુષ્પ પાણી ઉપર જ રહી શકયું. તે બતાવીને તે સાધુએ અન્ય સર્વ સાધુઓને કહ્યું: "આમ હું પુષ્પની પેઠે હળવો થઇને તમારા સૌના ઉપર

પણ રહી શકુ છુ" સૌ સાધુઓ આ બનાવ જોઇ તેમની બુદ્ધિથી ચકિત થયા ને આ કોઈ ગુણવાન પુરુષ છે એમ જાણી, તેમને પોતાની સાથે રાખ્યા, અને તેમણે પણ પોતાના ઉદ્યોગી ને ભલા સ્વભાવ વડે સૌ સાધુઓનુ ભલુ કરી સૌના મન મેળવી લીધા

ઉદ્યોગથી જ મોટા મનુષ્ય થઈ શકાય છે. સંસારમા જે મોટા માણસો થયા છે તેમા સેકડે નેવુ ટકા જેટલા માણસો પોતાના ઉદ્યોગથી જ મોટા (ધનવાન ને પ્રતિષ્ઠિત) થયા છે. તેના મુબઇ શહેરમાથી પણ કેટલાક દાખલા આપી શકાય કચ્છ, કાઠિયાવાડ ને ગુજરાતમાથી કેટલાક ભાટિયા, લોહાણા, વાણિયા, પારસી ને વહોરા વગેરે કોમના કેટલાક ગૃહસ્થો જેઓ પ્રથમ સાધારણ સ્થિતિમા મુબઈ આવ્યા હતા, તેઓ પાછળથી પોતાના ઉદ્યોગ વડે ને પ્રભુકૃપાએ વ્યાપારાદિમા આગળ વધી લક્ષ્મી અને મોટાઈ મેળવી શક્યા હતા દેશ પરદેશમાં બનેલા એવા બીજા ઘણા દાખલા આપી શકાય વ્યવહાર કે પરમાર્થમા મોટા થવામા ઉદ્યોગ જ કારણરૂપ છે, આળસ કારણરૂપ નથી **બાંધે તેની તરવાર નથી, પણ મારે તેની તરવાર છે.**

બેઠાથી બેગાર ભલો. બેઠા રહેવાના કરતા એટલે આળસુ રહેવાના કરતા બેગાર એટલે કોઈની વેઠ કરવી તે પણ સારી કહી છે, કેમકે પેદાશ વગરનુ છતા પણ તે કામ છે, અને કામ કરનાર માણસના શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ બલવાન રહેવાથી તે ગમે ત્યાંથી પોતાનુ ગુજરાન મેળવી શકે છે, ભૂખ્યો-દુઃખ્યો રહેતો નથી

આળસુ માણસ તો મુડદા જેવો છે. જેમ મુડદુ પોતાના હાથપગ હલાવતુ નથી તેમ આળસુ માણસને પોતાના હાથપગ હલાવવા ગમતા નથી આ સ્થિતિ કેવી દયામણી છે ! તેનુ પરિણામ શુ આવે ? દુઃખ જ આવે સિંહ વનરાજ કહેવાય છે, છતા તેણે પણ શિકાર માટે ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ, કેમકે "સૂતેલા સિંહમુખમા મૃગ નવ પેસી જાય"

પરમાર્થમાં તો પુરુષાર્થની અત્યંત આવશ્યકતા છે. જેમ વ્યવહારમાં આગળ વધવા માટે યોગ્ય પ્રયત્નની જરૂર છે, તેમ પરમાર્થમાં આગળ વધવા માટે પણ પ્રયત્નની જરૂર છે. જો ખરું કહીએ તો પરમાર્થમાં એટલે પ્રભુની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ વધવા માટે તો મોટા પુરુષપ્રયત્નની જરૂર છે. પરમાર્થના માર્ગ સંબંધી જેમને અશ્રદ્ધા કે કોઈ પણ પ્રકારની શંકા હોય, તેમણે કોઈ જ્ઞાતા પુરુષને આદરપૂર્વક પૂછવું જોઈએ. પૂછનાર માણસ આળસુ માણસના કરતાં ઘણો સારો છે. જે પૂછશે, તે કોઈક દિવસ રસ્તે પડશે. જે આળસુ થઈને કાંઈ કરશે નહિ, તે ધર્મમાર્ગમાં શી રીતે આગળ વધશે? શાસ્ત્રો તો પોકારીને કહે છે, કે દ્વિજે નિત્યપ્રતિ પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિને અર્થે શાસ્ત્રોક્ત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાં જ જોઈએ:—

"एकाहं जपहीनस्तु संध्याहीनो दिनत्रयम्
द्वादशाहमनग्निश्च शूद्र एव न संशयः॥"

(જે દ્વિજ એક દિવસ જપરહિત છે, ત્રણ દિવસ સંધ્યારહિત છે અને બાર દિવસ જે અગ્નિમાં હોમ કર્યા વિનાનો છે, તે દ્વિજ નિશ્ચય શૂદ્ર જેવો જ છે.) જપ, સંધ્યા કે અગ્નિમાં હોમ ન કરવાથી દ્વિજ શૂદ્ર જેવો થઈ જાય છે, એટલે તેની જાતિ બદલાઈ જાય છે એમ નહિ, પણ તેનું અંતઃકરણ તમોગુણના વધારાથી શૂદ્ર જેવું મલિન ને મૂઢ થતું જાય છે, એટલે તે શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાને યોગ્ય રહેતો નથી ધાર્મિક કર્તવ્યમાં તેની શ્રદ્ધા નબળી પડી જાય છે, ને પછી તે ધાર્મિક કર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે કરી શકતો નથી, એટલું જ નહિ પણ અંતે તે ધર્મમાર્ગને ભૂલે છે. પછી જેવો સંગ, જેવા વિચાર, ને જેવી ક્રિયા તે કરે છે, તેવો તે થાય છે. વળી નબળામાં નબળું ભળે છે, ને સારામાં સારું ભળે છે. છાશ કે મૂળાની સાથે "મીઠું લેશો?" એમ પુછાય છે, ને દૂધ કે કેળાં પિરસાય તેમાં સાકર કે ખાંડ લેવાનું પુછાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મહીનતા હોય, ત્યાં જાતજાતનાં વ્યસનો સેવવાનો તથા નાટક ને સિનેમા

આદિ લેવાનો ને આરોગ્ય તથા દ્રવ્યાદિની ખુવારી કરવાનો શોખ અને અનેક દુર્ગુણો તથા એ સીને પરિણામે અનેક દુઃખો આવી મળે છે, માટે મનુષ્યે ધર્મકર્મહીન ન જ રહેવું જોઈએ પરમાર્થ સાધવા માટેના કર્તવ્ય સબંધી આગળ વધીને કહીએ તો **નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ એ તો ધર્મનું પહેલું પગથિયું છે.** માત્ર નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરીને બેસી રહેવાનું નથી તે વડે ચિત્તશુદ્ધિ થતા પરમાત્માની ઉપાસના અને પરમાત્માની ઉપાસના પછી પરમાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે મોક્ષ-પ્રાપ્તિ પરમાત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન વડે જ થાય છે

માત્ર દ્રવ્યપ્રાપ્તિથી કૃતાર્થતા નથી, અવિવેકીને તો એ દ્રવ્ય હાનિકર થાય છે. 'પૈસો પૈસો' એવો પોકાર કરીને જે મનુષ્ય રાત્રિદિવસ તેના જ વિચારમા ને તેની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિમા મચ્યો રહે છે અને સ્વધર્મપાલન કરતો નથી, તે અંતે શો લાભ મેળવે છે? કાંઈ પણ નહિ ખાલી આવ્યા, ને ખાલી ગયા એટલું જ વળી પૈસો ન હોય ત્યારે મનુષ્ય ઘણી વાર નમ્ર સ્વભાવનો રહે છે, પણ જ્યારે તેને પૈસો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનું અંતઃકરણ કોઈ બીજા પ્રકારનું સ્વરૂપ પકડે છે, અર્થાત્ તે બહુધા અહંકારી થઈ જાય છે જેમ માદક ચીજોનો કેફ છે તેમ દ્રવ્યનો પણ કેફ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે, વિચારવાનની કે સત્પુરુષની વાત જુદી છે બાકી બીજાને તો દ્રવ્ય મદ ઉપજાવ્યાં વિના રહેતું નથી કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે—

"કનક કનકતે સોગુની, માદકતા અધિકાત,
ા ખાયે બૌરાત હૈ, યે પાયે બૌરાત"

(કનક એટલે સોનામા-પૈસામા-કનક એટલે ધતૂરાના બીજના કરતા સોગણું વધારે માદકપણું છે ધતૂરાના બીજ ખાવાથી માણસ ગાંડો થાય છે ને સોનું-પૈસો-માત્ર મળવાથી જ માણસ ગાંડો થાય છે!) જેને મદ એટલે અહંકાર ઊપજ્યો તેની અધોગતિ માટે પછી પૂછવું જ શું?

તમોગુણી મનુષ્યની ખોટી શંકા. કેટલાક અવિચારી

મનુષ્યો કહે છે કેઃ–"જો પ્રભુ હોય તો તમે અમને બતાવો, એટલે અમે તેમને ભજીએ." પણ ભાઈ! તમે શાંતિથી વિચારી જુઓ કે મનુષ્યને વ્યાવહારિક રાજાની કે મહારાજાધિરાજની મુલાકાત પણ બહુ પ્રયત્ને થાય છે, ત્યારે પ્રભુ તો મહારાજાધિરાજના પણ મોટા મહારાજાધિરાજ છે, તો તેનું દર્શન સામાન્ય યોગ્યતાવાળા મનુષ્યને ઝટ દઈને શી રીતે થઈ જાય? અલ્પમતિવાળો, મલિન શરીરવાળો અને મલિન તથા ફાટ્યાંતૂટ્યાં વસ્ત્રોવાળો એક ભંગી કોઇને કહે કે, "જો ભરતખંડના મહારાજાધિરાજ પંચમજ્યોર્જ હોય તો તમે તે મહારાજાધિરાજ પંચમજ્યોર્જની મુલાકાત મને અહીં બેઠાં કરાવો." કહો આ શી રીતે બને? જો તેને પંચમજ્યોર્જની મુલાકાત લેવી હોય તો તેણે પોતાની યોગ્યતા વધારવી જોઇએ. તેણે પોતાનું શરીર સ્વચ્છ રાખવું જોઇએ, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં જોઇએ, અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ, તેણે ઈંગ્લેંડ જવા માટે દ્રવ્ય મેળવવું જોઇએ, અને ટાઢ સહન કરવાનું બળ પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. પછી ઈંગ્લેંડ જવાના ચાર રસ્તા છે તેમાંથી કયે રસ્તે તેને જવું છે તેનો તેણે નિશ્ચય કરવો જોઇએ. જો તેને ટૂંકામાં ટૂંકે રસ્તે જવું હોય તો બ્રિન્ડિસીને રસ્તે તેણે જવું જોઇએ, અને તે રસ્તાની ટિકિટ મુંબઈમાંથી થોમસ કુક એન્ડ સન્સની કે પરદેશની ટિકિટ આપનારી બીજી કંપનીની પેઢીમાંથી મેળવવી જોઇએ. ટિકિટ મેળવીને પછી તેણે તે માર્ગે જનારી કોઈ પણ સ્ટીમરમાં બેસવું જોઇએ, ને પ્રવાસનો માર્ગ પસાર કરી પછી ઈંગ્લેંડના કિનારા પર ઊતરીને બકિંગહામપેલેસમાં કે વિન્ડ્સર કેસલમાં, અથવા જ્યાં શ્રીમાન્ પંચમજ્યોર્જની સ્થિતિ હોય ત્યાં તેણે જવું જોઇએ. પછી કોઈ યોગ્ય ગૃહસ્થાદિની ભલામણ વિના જો તેમની સાક્ષાત્ મુલાકાત ન થાય, તોપણ તેમના મહેલના દરવાજા પર કે તેમને નીકળવાના માર્ગ પર ઊભા રહેવાથી સમ્રાટ્ પંચમજ્યોર્જનાં દર્શન તો તેને થશે જ. આ દૃષ્ટાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે મનુષ્યે પ્રથમ નિત્યકર્મ વડે પોતાના

અંતઃકરણની જોઈતી શુદ્ધિ કરી, પછી પ્રભુને મળવાની સાચી ઇચ્છા ઉપજાવી, તેઓશ્રીને મળવાનો પોતાને માટેનો યોગ્ય માર્ગ નક્કી કરી, પછી તે માર્ગે પ્રયાણ કરવું જોઈએ એવા શાસ્ત્રોક્ત પ્રયત્ન વિના પ્રભુ સમીપમાં સમીપ-અંતરમાં વસેલા છતાં ન જ મળી શકે એ ઉઘાડી વાત છે આળસુ માણસ વ્યવહારમાં પણ બે પાંદડે ન થાય, ત્યારે તેને પ્રભુનાં દર્શન તો શી રીતે થાય?

પ્રભુનાં દર્શન માટે તો વિધિવત્ પ્રયત્નની જરૂર છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન થાય, પણ તે પ્રયત્ન વિધિવત્ ન થાય તો પણ કાર્યસિદ્ધિ ન થાય, વા બહુ મોડી કાર્યસિદ્ધિ થાય પોતાના સદ્ગુરુના ને સત્શાસ્ત્રના ઉપદેશ પ્રમાણે હેયો પાદેયનો* વિચાર કરીને વર્તવું જોઈએ, તેમ કર્યા વિના ભવરોગ નિવૃત્ત ન થાય

"ઔષધ ખાય ન પથ્ય રહે, બિષમ વ્યાધિ ક્યું જાય?
દાદુ રોગી બાવરા, દોષ બૈદકું લાય"

(જો રોગી ઓસડ ખાય નહિ, ને પથ્ય (કરી) પાળે નહિ, તો તેનો ભયંકર રોગ કેવી રીતે મટે? દાદુજી કહે છે કે પછી તે મૂર્ખ રોગી વૈદના ઉપર ખોટો દોષ મૂકે છે)

જો મનુષ્યને ભવરોગ મટાડવો હોય તો તેણે સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર ધાર્મિક અભ્યાસ કરવારૂપ ઓસડ ખાવું જોઈએ, ને વિષયવૈરાગ્યરૂપ પથ્યપાલન પણ તેણે કરવું જોઈએ એમ કરવાથી જ તેના જન્મમરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ થાય, અન્યથા ન જ થાય આળસુથી આવું મહત્કાર્ય શી રીતે થાય? પરમ-પુરુષાર્થી એટલે સદાગ્રહપૂર્વક સતત પ્રયત્ન કરનાર હોય તે જ આ કાર્ય કરી શકે પુરુષાર્થી મનુષ્યો કેટલું કરી શકે છે તે જુઓ. વ્યવહારમાં કેટલાક આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવા પુરુષાર્થી મનુષ્યો જોવામાં આવે છે સર વિલિયમ જોન્સ જેણે શાકુંતલ નાટકનું પહેલું અંગ્રેજી ભાષાંતર કર્યું હતું તેઓ ૨૮ ભાષા જાણતા હતા! તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે કે નહિ? કાળા માથાનો માનવી યોગ્ય પ્રયત્ન વડે શું ન કરી શકે?

* તજવા યોગ્ય ને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્યનો

ત્રણ ગુણોના અતિક્રમણના મહાલાભ. આળસ વિષે ઘણુ કહેવાનુ છે, કેમકે એ શરીરમા રહેલો મોટો શત્રુ છે "आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः" (આળસ એ નિશ્ચય મનુષ્યશરીરમા રહેલો મોટો શત્રુ છે) એ કવિનુ વચન યથાર્થ છે બીજા શત્રુઓ બહારથી અડચણ કરે છે, એટલે તેમને નિવૃત્ત કરવામા સરળતા રહે છે, પણ આ તો શરીરની અદર રહીને અડચણ કરે છે, એટલે તેને નિવૃત્ત કરવામા વિશેષ પ્રયત્નની આવશ્યકતા રહે છે મનુષ્ય જ્યારે પોતાના કલ્યાણને માટે પૂરી જાગૃતિથી આળસ ને પ્રમાદ આદિ તમોગુણના તથા કામ ને ક્રોધ આદિ રજોગુણના દોષો નિવૃત્ત કરીને પોતાના અતકરણમા સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરે છે, અને આત્માભ્યાસ કરતા કરતા અતે સત્ત્વગુણના અભિમાનને પણ મૂકીને શુદ્ધ સત્ત્વગુણમા સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે એ શુદ્ધ-સત્ત્વગુણ પછી જેમા બીજા ઇધણા નાખવામા આવતા નથી તેવા અગ્નિની પેઠે પોતાની મેળે જ પોતાના વિવર્તોપાદાનકારણ-રૂપ બ્રહ્મમા નિવૃત્ત થાય છે, એટલે તેને નિવૃત્ત કરવા માટે અન્ય પુરુષાર્થ કરવો પડતો નથી પુરુષ જ્યારે શુદ્ધ સત્ત્વગુણમા સ્થિત થઇને જીવબ્રહ્મની એકતાના દૃઢ જ્ઞાનવાળો થાય છે ત્યારે તેના જન્મમરણરૂપ ભયની નિવૃત્તિ થાય છે તે જીવતા છતા જ મુક્ત થાય છે

જ્ઞાની પુરુષનો અનુભવ

"ભલી ભઇ ભે ભો પડ્યા, ગઇ દશા સબ ભૂલી,
પાલા ગળી પાણી ભયા, ઢળમળીઆ ઉસ કુલી"

(બહુ સારુ થયુ કે મારા અતકરણરૂપ ભૂમિ ઉપર પરમાત્માનો ભય આવી પડ્યો, તેથી મારી જીવભાવની સર્વ સ્થિતિઓ ભૂલી જવાઇ જેમ બરફ ગળી જઇને તેનુ પાણી થઇ જાય છે, ને તે પાણી ઢળી જઇને એટલે વહી નીકળીને પોતાના કુલની સાથે-પાણીના મોટા સમૂહ સાથે-ભળી જાય છે તેમ મારો-બ્રહ્મજ્ઞાનીનો-જીવાત્મા પરમાત્માની સાથે ભળી ગયો છે.)

બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પ્રયત્ન વડે પરમાત્માની સાથે પોતાની એકતાને અનુભવે છે ઉદ્યોગ વિના અનાદિકાલનો જીવભાવ શમી, ભુલાઈ જવાવિશે બ્રહ્મભાવ કેવી રીતે અનભવી શકાય?

ભવસાગરનો પાર કોણ પામે? જે શાસ્ત્રના ને મહાપુરુષના વચનમા વિશ્વાસ રાખીને ઉદ્યોગાદિ વડે આળસ આદિ દુશ્મનોને હઠાવી પરમાર્થના સાધનોનો અભ્યાસ કરે છે તે આગળ કહી તેવી ઉત્તમ સ્થિતિ અનભવે છે બાકી બીજાને તો આ ભવસાગરના સામા કાઠારૂપ બ્રહ્મનું લેશ પણ દર્શન થતુ નથી તો તે ભવસાગરના પારને તો શી રીતે પામી શકે? માટે જ કોઈ કવિએ કહ્યુ છે કે —

"જળ ઊંડુ બેડી જાજરી કાઠો કયાઈ ન કળાય,
જેના ખૂટયા ખારવા, તેને વા પણ કવા વાય"

(ભવસાગરરૂપ જલ બહુ ઊંડુ છે, જીવાત્મારૂપ પ્રવાસીની શરીરરૂપ હોડી જાજરી—નબળી—છે, અને જેમ સાગરનો સામો કિનારો ન જણાય તેમ ભવસાગરના સામા કાઠારૂપ બ્રહ્મ કયાઈ જણાતુ નથી વળી એમા પૂરુ ઈંદ્રિયોરૂપી ખારવા ખૂટેલા છે, એટલે જોસથી પરમાત્મરૂપ સામા કાઠા ભણી વહાણ હકારતા નથી, પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અવળે માર્ગે વહાણ ચલાવે છે, અને દુર્દૈવથી અવળા નિશ્ચયો થવારૂપ કવા વાય છે.)

ભવસાગરમા પ્રવાસ કરતો આવો જીવરૂપ પ્રવાસી મોટા દુખમા સિવાય તેમા આશ્ચર્ય શું? જો તેણે સંસારના મહાદુઃખથી છૂટવું હોય તો ત્રણ ગુણોથી ઊપજતા દોષોરૂપ શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવુ જોઇએ, અને દોષોરૂપ શત્રુઓ મરે ત્યાંસુધી એ યુદ્ધ સર્વદા ચાલુ રહેવું જોઇએ. સ્મરણ આવે ત્યારે વિકારોની સામે થવાય, ને પાછુ કાંઇ નહિ, એમ રગડદગડ ચલાવનારથી આ કામ થાય તેમ નથી શ્રીભગવાન્ પણ અર્જુનને કહે છે કે —"तस्मात सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्धय च" ॥ (હે અર્જુન! તેટલા માટે સર્વ કામમા તુ મારું પુન પુન સ્મરણ કર, અને આતરશત્રુઓ

સાથે યુદ્ધ કર.) અર્જુનને કહ્યું છે, એટલે સર્વ જિજ્ઞાસુઓને કહ્યું છે એમ જાણવું. આવા આધ્યાત્મિક યુદ્ધસંબંધે તો કોઇને શંકા ઊપજવાનું કારણ નથી; પણ ગીતાજીમાં પાંડવ-કૌરવના સ્થૂલ યુદ્ધનો જે પ્રસંગ છે, તેમાં કેટલાક શંકા કરે છે કે:-**"ભગવાને અર્જુનને વારંવાર ઉપદેશ આપીને ગોત્રગર્દન કરાવનારું તથા અનેક ક્ષત્રિયોનો નાશ કરાવનારું યુદ્ધ શા માટે કરાવ્યું?"** આ શંકાનું પણ યુદ્ધનો પ્રસંગ નીકળતાં નિરાકરણ થવું જોઇએ. એ નિરાકરણ એવું છે કે અર્જુન ક્ષત્રિય હતા, ને ક્ષત્રિયને ધર્મયુદ્ધ કર્તવ્ય છે. વળી એ યુદ્ધ જાણી જોઈને શત્રુઓને પીડવા માટે ઊભું કરેલું નહોતું, યુદ્ધ ન થાય તે માટે વિષ્ટિ કરાવી હતી,-શ્રીકૃષ્ણપ્રભુદ્વારા વારણાવત આદિ પાંચ ગામ આપવા માટે વિષ્ટિ કરાવી હતી, પરંતુ દુર્યોધને તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું હતું કે:-" એક સોયની અણી પર રહે તેટલી ભૂમિ પણ હું પાંડવોને નહિ આપું, પાંડવોમાં જો બલ હોય તો તે અમારી સાથે લડીને લે." આવી રીતે પરાણે પ્રાપ્ત થયેલું આ ધર્મયુદ્ધ હતું. વળી તેને માટે સઘળી તૈયારીઓ થઇ ચૂકી હતી. બંને પક્ષે પોતપોતાને સાહાય્ય કરનારાઓને બોલાવી એકઠા કર્યા હતા. સેનાઓ રણભૂમિમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી. યોદ્ધાઓ લડવાને તૈયાર થયા હતા, અર્જુન પણ રથમાં બેસી લડવા નીકળ્યા હતા, અને પ્રભુને વિનતિ કરવાથી તેમણે તેનો રથ બે સેનાની વચ્ચે આણ્યો હતો. આવે સમયે યુદ્ધનો વિચાર છોડી દઈ અર્જુને પાછું ફરવું એ કોઇ પણ રીતે યોગ્ય નહોતું, અને તેથી પ્રભુએ તેને કહ્યું કે:-" તું યુદ્ધમાંથી પાછો ફરીશ તો તારા દયા અને વૈરાગ્યના વિચારને કોઈ જાણશે નહિ, ને દુર્યોધન તથા કર્ણ આદિ તને નિર્બળ ને ભીરુ કહી તારી અપકીર્તિ કરવા લાગશે. એ અપકીર્તિથી તને મરણ જેવું દુઃખ થશે, અને એ દુઃખને લીધે તારો ક્ષત્રિયસ્વભાવ પાછો ઊછળી આવશે, ને તું અત્યારે જે યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે તે જ પાછો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થશે; પણ આ બધી તૈયારી ઠેકાણે પડી ગયા પછી

કવખતનું તે યુદ્ધ કરવાથી તને શું ફળ મળવાનું હતું ? માટે ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલું આ ધર્મયુદ્ધ તું નિઃશંકપણે કર, અને તે પણ કર્તાપણાનું અભિમાન તથા ફળની આશાને છોડી માત્ર કર્તવ્યરૂપે કર. એથી તને બન્ને પક્ષે લાભ છે. યુદ્ધમાં હણાઈશ તો સ્વર્ગને પામીશ, ને શત્રુઓને જીતીશ તો પૃથ્વીનું નિષ્કંટક રાજ્ય (તારા મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરદ્વારા) ભોગવીશ. વળી કર્તાપણાના અભિમાનનો તથા ફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી તારું અંતઃકરણ જયમાં વા પરાજયમાં સમ રહેશે, તેથી તેવડે પ્રાપ્ત થતી અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તું મને પામીશ."

માત્ર ઇચ્છા કરવાથી જ કાર્ય થઈ જતું નથી. કાર્ય-સિદ્ધિ માટે તો ઉદ્યોગ જોઈએ. કેટલાક મનુષ્યો મોટા મોટા વિચારો કરે છે, ને મોટી મોટી ઈચ્છાઓ કરે છે, પણ કાર્ય-પરાયણ થતા નથી, તેઓ શી રીતે સારું ફળ મેળવી શકે ? જેને ફળ મેળવવું હોય તેણે તો આળસ છોડી કેડ બાંધીને સતત ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ.

"કાર્ય સરે ઉદ્યોગથી, નરી ઈચ્છાથી ન થાય,
સૂતેલા સિંહમુખમાં, મૃગ નવ પેસી જાય."

"યત્ન કર્યાથી બીકણ, તેને ફલ શું જ્ઞાનવિધિ કરશે ?
અંધ હાથ દીવો પણ, પ્રકાશથી શો અર્થ ખરો સરશે ?"

"**समानशीलव्यसनेषु मैत्री**"—સરખા સ્વભાવવાળાને ને સરખા વ્યસનવાળાને પરસ્પર મૈત્રી બંધાય છે. એ ન્યાયે આળસુને આળસુઓ મળી આવે છે, અને પછી તેઓ વ્યસ-નોમાં, રખડવામાં અને નાટકસિનેમા જોવા આદિ અવળા ધંધાઓમાં પ્રવર્તે છે.

"સારે સારું નરસે નરસું, નજરો નજર દીઠું;
દૂધમાં સાકર પડે ને, પડે છાશમાં મીઠું."

એમ નઠારામાં નઠારું ભળતું જાય છે, ને તેને પરિણામે આળસુ પોતાનું જીવન બરબાદ કરે છે. સત્સંગ અત્તરિયાની દુકાન જેવો છે, ને કુસંગ લુહારની કોઢ જેવો છે. મનુષ્ય

અત્તરિયાની દુકાને બેસે તો તેની ઇચ્છા હોય કે ન હોય છતાં અત્તરિયો પોતાનું કામ કરતો હોય–મોટા સીસાઓમાંથી નાની સીસીઓ ભરતો હોય, અત્તરનાં પૂમડાં તૈયાર કરતો હોય, અથવા અત્તર વેચતો હોય–તો તે ક્રિયાથી ફેલાતી અત્તરની સુગંધવડે ત્યાં બેસનારનું નાક અને મગજ તર થઈ જાય છે; તેમ મનુષ્ય જો સત્સંગમાં જાય તો ત્યાં બીજાને ઉદ્દેશીને જે સારી વાતો થતી હોય તેમાંથી પોતાને માટે ઘણુ શીખવાનું મળી આવે છે, અને કોઇ મનુષ્ય જો લુહારની કોઢમાં જઈને બેસે તો ત્યાં લુહાર તપાવેલું લોઢું ટીપતો હોય તેમાંથી ઊડતા તણખાવડે તેનું શરીર ને કપડાં દાઝે છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્ય કુસંગમાં જાય તો તેની ઇચ્છા ન છતાં પણ તેને અણધાર્યાં દુઃખો આવી મળે છે.

ઘણા અજ્ઞ મનુષ્યો સમયનું મૂલ્ય સમજતા નથી, ને તે આળસમાં સમય નકામો ગુમાવે છે. તેઓ જાણતા નથી કે:–

"સંપત ગઈ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે વા'ણ;
ગત અવસર આવે નહિ, ગયા ન આવે પ્રાણ."

માટે સમયનો લાભ લ્યો ને કરવા યોગ્ય કામ કરો. જો વ્યવહારપરમાર્થમાં કાંઈ પણ લાભ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રયત્નપરાયણ થાઓ. **ખાસ શુભ કામ તો માણસ જુવાનીમાં જ કરી શકે છે.** વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર અને મનની શિથિલતા થતાં મનુષ્યથી ધાર્યું કામ થઇ શકતું નથી, માટે હે મનુષ્યો! તમે આળસને ફેંકી દઈ જાગો, ઊઠો, ચાલવા માંડો, અને શુભ કામમાં વળગી જાઓ. જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પણ જાગ્રત્ થાઓ, કર્તવ્ય વિચારો, સત્પુરુષો પાસેથી જાણવાનું જાણો, નિશ્ચય કરો, ને નિત્ય આળસરહિત રહી નિયમિતપણે તમારા સદ્‌ગુરુએ ઉપદેશ કરેલું સાધન કરો.

જુવાની પાછી મેળવાની નથી, કોઈએ કહ્યું છે કેઃ—

"ઊજડ ખેડાં* ફરી વસે, નિર્ધનિયાં ધની હોય;
ગયાં ન જોબન સાંપડે, મુઆ ન જીવે કોય."

* ખેડાં એટલે ગામડાં.

માટે કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી ઝટ તેમા વળગી જાઓ. પથે પડેલો માણસ જેમ માર્ગના પારને પામે છે, તેમ કર્તવ્ય કરવામા લાગેલો માણસ કર્તવ્યના પારને પામે છે. **પ્રભુ ઉદ્યોગીને સાહાય્ય કરે છે, પણ આળસુને સાહાય્ય કરતા નથી. મનુષ્યપ્રયત્ન ને ઈશ્વિરકૃપા**

પ્રભુ પરમકૃપાળુ છે, પણ મનુષ્યે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ –

"સાહેબકે દરબારમે, કમી કછૂકી નાહી,
બદા મોજ ન પાવહી, ચૂક ચાકરીમાહી"

પ્રભુના દરબારમા કોઈ વાતની કાઇ પણ ખોટ નથી, પણ દાસ કે ભક્ત ચાકરીમા (ભક્તિમાં) ભૂલ કરે છે,–તે ઉદ્યોગી રહી કરવી જોઈએ તેવી તેમની ભક્તિ કરતો નથી, તેથી તે પ્રભુ પાસેથી મોજ–પારિતોષિક–ઈનામ–પ્રભુની કૃપા વડે પ્રાપ્ત થનારુ ફળ–મેળવી શકતો નથી. કોઈ ખેડૂત ગાડુ હાકીને પોતાને ખેતર થી પોતાને ઘેર આવતો હતો, રસ્તામા તેના ગાડાનું પૈડુ કાદવમાં ખૂચી ગયુ, તે કેમે કર્યુ નીકળે નહિ તેણે મદદ માટે ઘણી વાર અન્ય મનુષ્યની રાહ જોઈ, પણ ત્યા થઈને કોઇ માણસ નીકળ્યુ નહિ આથી તે મૂઝાઇ ગયો, ને કપાળે હાથ દઈને શોક કરતો બેઠો, તથા સાહાય્ય માટે મનમા પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો –"હે પ્રભુ! આપ દીનદયાળ છો, આપ ગરીબના બેલી છો, આપ કૃપા કરીને કાદવમા ખૂચી ગયેલું મારા ગાડાનુ પૈડુ બહાર કાઢો" આકાશવાણી દ્વારા પ્રભુએ કહ્યુ કે –"હુ આળસુને સાહાય્ય કરતો નથી, ઉદ્યોગીને જ હુ સાહાય્ય કરુ છુ ભલા માણસ! બેઠો છે શુ? ઊઠ, ઊભો થા, એક હાથે પૈડાને ઊચુ કર, ને બીજે હાથે બળદને જોરથી હાક, એટલે તારા ગાડાનુ પૈડુ કાદવમાંથી બહાર નીકળશે" તે ખેડૂતે એ પ્રમાણે કર્યું, એટલે તેના ગાડાનુ પૈડુ કીચડમાથી બહાર નીકળ્યુ, ને તે ગાડુ ચલાવી પોતાના ઘર ભણી ચાલતો થયો. **જો તમે પ્રભુ ભણી તમારા અંતઃકરણને શુભ ભાવનાથી વાળશો તો પ્રભુ તમારા ઉપર અવશ્ય કૃપા કરશે.**

"રામરામ રટતે રહો, જખલગ ઘટમેં પ્રાન,
કબહુક દીનદયાલકું, ભનક પરેગી કાન"

(જ્યાં સુધી તમારા શરીરમા પ્રાણ છે ત્યા સુધી તમે રામ રામ એવુ રટણુ સતત કરતા રહો,-પ્રેમપૂર્વક પ્રભુનુ સ્મરણુ સતત કરતા રહો. દીનદયાળ પ્રભુના કાનમા એ તમારા રટણુનો અવાજ અવશ્ય કયારેક પણુ પહોચશે જ)

પ્રભુને ભજવામાં અમુક ભાષાની જ જરૂર છે એમ નથી. તમે ગમે તે ભાષામા પ્રભુને ભજો સર્વ ભાષાઓ તેમની જ છે પ્રભુભજનમા માત્ર ભાષાનું કામ નથી, ભાવનાનું મુખ્ય કામ છે વળી તેમા ભાષાનુ અભિમાન કરવા જેવું પણુ નથી –

"ભાષાને વળગે શુ ભૂર ? જે રણુમા જીતે તે શૂર,
સસ્કૃત બોલ્યાથી શુ થયુ ? શુ પ્રાકૃતથી નાસી ગયુ ?
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનનો જાણુએ પાર."

સ્વર અને વ્યજન મળીને બાવન અક્ષર, ત્રેપનમો અક્ષર એટલે પ્રણુવ-ૐકાર-પ્રણુવના વાચ્યાર્થરૂપ ઈશ્વર ને પ્રણુવના લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્મ તે ઈશ્વરને વા બ્રહ્મને જાણુવાથી સસારનો પાર પમાય છે.

આળસથી થતી હાનિઓ ને ઉદ્યોગથી થતા લાભો વિષે હજી પણુ કેટલુક કહેવાનુ છે તમે જો તમારુ ભલુ ચાહતા હો તો આળસને દૂર કરવા થઈ શકે તેટલો વધારેમા વધારે પ્રયત્ન કરો. તમારો પ્રાસ-વ્યવહાર તમે જાગૃતિથી કરો, અને તે સાથે તમારા જીવાત્માના કલ્યાણુ માટે સધ્યાવદન, જપ, દેવપૂજન ને સ્વાધ્યાય ઇત્યાદિમા, તેમજ શ્રવણુ, મનન તથા નિદિધ્યાસનમા પણુ તમારા અધિકાર પ્રમાણે તથા આસન, પ્રાણુાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણુા ને ધ્યાન ઇત્યાદિમા પ્રીતિપૂર્વક મડ્યા રહો

ઉદ્યોગથી જ શુભ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આળસથી મનુષ્ય ચાર પુરુષાર્થમાનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, ને ઉદ્યોગ વડે તે ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ

સંસારમાં ઉદ્યોગી મનુષ્ય જ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રારબ્ધને માનનારા પણ શક્તિ પ્રમાણે પુરુષાર્થ તો કરે છે જ. મનુષ્ય જ્યારે કોઈ કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે કહે છે કે મારા પ્રારબ્ધમાં હતું તેમ થયું, પણ જો ઝીણી દૃષ્ટિએ જોઇએ તો તેણે પોતાનાથી બનતો ઉદ્યોગ ઇચ્છિત ફળ મેળવવા માટે કરેલો હોય છે જ. વસ્તુતાએ કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના પ્રારબ્ધકર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેતુ નથી, માટે ઇચ્છિત ફળના લાભમા ઉદ્યોગ જ મુખ્ય છે. વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં ઉદ્યોગથી જ મનુષ્ય આગળ વધી શકે છે.

કોઈ વાર આળસુ મનુષ્ય પણ સુખી હોય છે તેનું કેમ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનુ કે આ જન્મમાં કદાચ તેણે પ્રયત્ન નહિ કર્યો હોય તો પાછલા જન્મના પ્રયત્નનું તે ફળ તેને મળ્યુ છે એમ જાણવુ. યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યા વિના કાંઈ પણ મળતુ નથી એ નિશ્ચિત વાત છે.

ધર્મમાં અને મોક્ષમાં તો પુરુષપ્રયત્ન જ મુખ્ય ગણાય છે. કોઈ એમ કહે કે અર્થમાં અને કામમાં તો જીવના પ્રારબ્ધકર્મને જ મુખ્ય માન્યું છે, ઠીક, ભલે એ બેમાં પૂર્વજન્મના પ્રયત્નરૂપ પ્રારબ્ધકર્મ મુખ્ય હેતુરૂપ હોય. અત્યારે તે વિષે વિશેષ ચર્ચા ન કરતાં આપણે જે વિષય બહુ અગત્યનો છે તેની જ વાત કરીએ, તે એ કે ધર્મમાં અને મોક્ષમાં તો પુરુષપ્રયત્ન (ઉદ્યોગ) જ મુખ્ય છે. વિધિવત્ ઉદ્યોગ કર્યા વિના મનુષ્યને ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ મોક્ષ માટે પણ શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન કર્યા વિના તે પ્રાપ્ત થઇ શકે એમ નથી; માટે મનુષ્યે ધર્મ માટે અને મોક્ષ માટે પુરુષપ્રયત્નપરાયણ રહેવું જોઇએ.

આળસના દોષો વિષે અને ઉદ્યોગના લાભો વિષે હજી પણ ઘણું કહી શકાય, પણ હવે આટલેથી તેની સમાપ્તિ કરી પ્રમાદ વિષે કહેવાય છે.

૨ : પ્રમાદ

પ્રમાદથી થતાં દુઃખો. પ્રમાદ મૃત્યુરૂપ છે. પ્રમાદ એ તમોગુણનો ધર્મ છે. પોતાના સ્વરૂપનું વા પોતાના કર્તવ્યનું વિસ્મરણ એ પ્રમાદનું સ્વરૂપ છે. પ્રમાદથી અવશ્ય કરવાનું ભૂલી જવાય છે, ને ન કરવાનું કરી દેવાય છે, અને તેને પરિણામે મનુષ્ય દુઃખી થાય છે. મહાભારતમાં સનત્સુજાત નામના પ્રકરણમાં બ્રહ્માના માનસપુત્ર ભગવાન્ સનત્સુજાને ધૃતરાષ્ટ્રરાજાને કહ્યું છે કે: "प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि" (હું નિશ્ચય પ્રમાદને મૃત્યુ કહું છું,) એ વાતનું સ્મરણ કરીને કોઈ કવિ પણ એમ જ કહે છે:—

"प्रमादो मृत्युरेवाह भगवान् बादरायणः।
तस्मात् तद्ध्वंसने दक्षो यः स मृत्युंजयो भवेत् ॥"

(ભગવાન્ બાદરાયણ (શ્રીવ્યાસજી) મહાભારતના સનત્સુજાતપ્રકરણમાં પ્રમાદને મૃત્યુ કહેતા હવા, તેટલા માટે તે પ્રમાદનો નાશ કરવામાં જે ચતુર છે તે મૃત્યુને જીતનાર અથવા શંકરરૂપ થાય છે)

"दुःखार्णवसहस्राणि प्रमादेन पदे पदे।
प्रत्यक्षमुपलभ्यंते स कार्योऽतो न कुत्रचित् ॥"

(પ્રમાદવડે દુઃખના હજારો દરિયા ડગલે ડગલે પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે પ્રમાદ કોઈપણ સ્થળે કરવાયોગ્ય નથી.)

અહીં વ્યાવહારિક પ્રમાદનાં કેટલાંક ઉદાહરણો અપાય છે. કેટલાક સરનામું કર્યા વિના કે અધૂરું અથવા ભૂલવાળું સરનામું કરીને કાગળ આદિ ટપાલમાં નાંખી દે છે. સરકારને આટલા માટે ભરતખંડમાં ડેડલેટર ઑફિસો રાખવી પડી છે. ત્યાં આવા કાગળો આદિ માલિક ન મળવાથી ફાડીને જોવાય છે, ને તેની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરાય છે. તમે જો મુંબઇ આદિની ડેડલેટર ઑફિસમાં જઇને જુઓ તો ત્યાં આ સંબંધી મોટું કામ ચાલી રહેલું તમને જણાશે. પ્રમાદનો આ પ્રત્યક્ષ

પુરાવો છે. રેલવે ગાડીમાંથી ઊતરતાં કોઈ મનુષ્ય છત્રી, કોઈ મનુષ્ય લાકડી, કોઇ મનુષ્ય લોટો, કોઈ મનુષ્ય ટ્રંક ને કોઇ મનુષ્ય પોતાની બીજી વસ્તુઓ ભૂલી જાય છે. ઊતરતી વેળા સાવધાનતા નથી રખાતી તેનું આ પરિણામ છે. અરે! બીજી વસ્તુઓ તો ઠીક, પણ કોઇ મનુષ્ય પોતાના ઠાકોરજી સુધ્ધાંત પણ ભૂલી જાય છે. એવા દાખલા અનેક સાંભળ્યા છે. પ્રત્યેક વિભાગના મોટા સ્ટેશન પર અનક્લેઇમ્ડ પ્રોપર્ટી—માલિક વગરની મિલકત—છ છ માસે લીલામ થાય છે. તેમાં અનેક પ્રકારની ચીજો હોય છે. રાજાઓના તંબૂઓ સુધ્ધાં પણ તેમાં કોઈ કોઈ વાર આવે છે! પ્રમાદનું બળ કાંઇ ઓછું છે?

પ્રમાદથી કોઈ વાર મનુષ્ય સવળાનું અવળું કરી બેસે છે. કાઠિયાવાડના એક સંસ્થાનમાં એવો એક દાખલો બન્યો હતો. ત્યાંના એક માજી કારભારીને ત્યાં લગ્નનો પ્રસંગ હતો, ને બીજા એક માજી કારભારીને ત્યાં તેમનાં માતુશ્રી ગુજરી ગયાં હતાં તેના શોકનો પ્રસંગ હતો. પહેલા કારભારીને હર્ષસૂચક પત્ર લખાયો, ને તેમાં ચાદલાની રકમ મોકલ્યાનું જણાવ્યું, અને બીજા કારભારીને ખરખરાનો કાગળ લખાયો. એ કામ કરનાર કારકુનની ભૂલથી એ કાગળો અવળાસવળા બિડાયા. જેને ત્યાં લગ્નનો પ્રસંગ હતો તેને ત્યાં ખરખરાનો કાગળ ગયો, ને જેને ત્યાં શોકનો પ્રસંગ હતો તેને ત્યાં લગ્નસંબંધી હર્ષસૂચક કાગળ ને ચાંદલાની રકમ ગયાં! કેટલું ખોટું? બંને કાગળો તે કારભારીઓ તરફથી દરબાર પાસે પાછા આવ્યા, ને તેને પરિણામે કાગળો બીડનાર કારકુનને બરતરફ થવું પડ્યું.

મનુષ્યે ખાવાપીવામાં, ઊઠવાબેસવામાં, હાલવાચાલવામાં, લખવાવાંચવામાં ને બીજી સર્વ ક્રિયામાં સાવધાનતા રાખવી જોઇએ. દાખલા તરીકે જમતાં બે જમવાના પદાર્થો જુએ નહિ તો ક્વચિત્ દાળમાં માખી કે કીડી આવી જાય. એથી હિંસા, અપવિત્રતા ને ઊલટી કે ઊનવા થાય. જેમ પુરુષોએ તેમ બૈરાંએ પણ પોતાનું કામ સાવધાનતા રાખી

કરવુ જોઈએ જો તે સાવધાનતા ન રાખે તો શાકદાળમા મીઠુ નાખવુ ભૂલી જાય, અથવા શકા પડતા બમણુ નાખી બેસે સાવધાનતા ન રાખવાથી જ કેટલાક બૈરાના વાળ, ખાવાની ચીજોમા પડી જાય છે પ્રત્યેક મનુષ્યે સર્વ કામ સાવધાનતાથી કરવુ જોઈએ કહ્યુ છે કે —

"दृष्टिपूत न्यसेत्पादं वस्त्रपूत पिबेज्जलम् ।
सत्यपूत वदेद्वाच मन पूत समाचरेत् ॥ '

(મનુષ્ય ભૂમિને નેત્રથી પવિત્ર કરીને (બરાબર જોઈને) પગ મૂકે, ને વસ્ત્રથી પવિત્ર કરીને (બરાબર ગાળીને) જલ પીએ, અને સત્યથી પવિત્ર કરીને (હુ જે બોલુ છુ તે સત્ય છે એમ નક્કી કરીને) વચન બોલે, તથા મનથી પવિત્ર કરીને (આ કામ કરવા યોગ્ય છે એમ મનવડે નિશ્ચય કરીને કામ કરે)

જો મનુષ્યે ઉન્નતિ મેળવવી હોય તો તેણે પળેપળે પ્રત્યેક કામમા જાગૃતિ રાખવી જોઈએ જાગૃતિ ન રાખવાથી એક સહેજ વાતમા પણ અણધાર્યું કેટલુ દુ ખ આવી પડે છે તેનુ એક દૃષ્ટાત કહેવાય છે —

એક ધનાઢ્ય શેઠનો વાણોતર પોતાના શેઠની આજ્ઞાનુસાર તે શેઠના આડતિયાને કાગળ લખનો હતો તે વેળા દીવામા દિવેલ ખૂટી જતા કોઇ બોલ્યુ કે —"દીવામા દિવેલ ખૂટી ગયુ છે" એટલે કાગળ લખનાર વાણોતરે તે પણ કાગળમા લખી નાખ્યું, ને તે કાગળ વાચ્યા વિના આડતિયા પર મોકલી દીધો આડતિયાને તે કાગળ મળતા તેણે જાણ્યુ કે આ આસામી કાચી પડી જાય તેમ લાગે છે કાગળ લખનાર વાણોતર આપણો ઓળખીતો છે માટે તેણે યુક્તિથી મને ચેત યો છે તેણે બીજા લેણદારોને ચેત યા સૌએ એકદમ આવી પોતાના લેણા માટે તગાદો કર્યો, ને તેનુ જોઈ જેમણે તે શેઠને ત્યા વ્યાજે નાણા મૂકયા હતા એવા લેણદારોએ પણ શેઠ ઉપર તગાદો કર્યો બધાને આપવા જેટલા રોકડ નાણા વેપારી પાસે તૈયાર કયાથી હોય ? પરિણામે બિચારા શેઠને દેવાળુ કાઢવુ પડ્યુ ! પ્રમાદી

વાણોતરની એક નાની ભૂલનું પરિણામ કેટલું ભયંકર આવ્યું! ખરેખર! પ્રમાદ એ મૃત્યુ છે. જેમ વ્યવહારમાં પ્રમાદ દુ:ખો ઉપજાવે છે તેમ પરમાર્થમાં પણ પ્રમાદ ભારે હાનિ કરે છે. ભગવાન્ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે:—

"न प्रमादादनर्थोऽन्यो ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः।
ततो मोहस्ततोऽहधीस्ततो बंधस्ततो व्यथा॥"

(અદઢ જ્ઞાનીઓને સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદના કરતાં બીજું કોઈ વધારે અનર્થ કરનાર નથી. તે સ્વરૂપ વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદથી અવિવેક ઉપજે છે, અવિવેકથી દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિ ઉપજે છે, દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિથી જન્મમરણરૂપ સંસાર ઉપજે છે, ને તે સંસારથી નાના પ્રકારનાં દુ:ખ થાય છે.)

આ વાતને વધારે વિસ્તારથી કહીએ તો સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ભેદજ્ઞાન ઉપજે છે, ભેદજ્ઞાનથી અનુકૂળ જ્ઞાન ને પ્રતિકૂળ જ્ઞાન ઉપજે છે. અનુકૂળ જ્ઞાન ને પ્રતિકૂળ જ્ઞાનથી રાગદ્વેષ ઉપજે છે, રાગદ્વેષથી અભિમાનપૂર્વક પુણ્યપાપજનક પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તે પુણ્યપાપજનક પ્રવૃત્તિથી કર્તાના અંત:કરણમાં તેના સંસ્કારો પડે છે. તે સંસ્કારો વડે પુન: આ દુ:ખમય સંસારમાં જીવને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો પુણ્ય-પાપના સંસ્કારો રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત કર્યા તો પછી સંસાર અનિવાર્ય છે. માટે જો સંસારથી છૂટવું હોય તો સાવધાનતા રાખી આત્મસ્વરૂપનું દઢ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

મુમુક્ષુઓએ વેદાંતના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વડે સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન દઢ કરતા રહેવું જોઇએ, અને સર્વ દુ:ખનું મૂળ સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદ છે, તેને ભૂલથી પણ ન સેવવો જોઇએ.

દ્વેષ તો પ્રત્યક્ષ રીતે તપાવનારો છે, પણ રાગ પણ અંદરથી તપાવનારો છે. જેમ અગ્નિ બાળે છે, તેમ હિમ પડે છે ત્યારે તે પણ રીંગણી વગેરેનાં પાંદડાંને બાળી મૂકે છે. એ હિમનો અગ્નિ ટાઢો અગ્નિ છે તેમ રાગજનિત અગ્નિ પણ ...

સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદનું કેટલું બળ છે? પોતાના દેહની ફોઈએ પાડેલુ સ્થૂલ દેહનું નામ ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને વટાવીને-જાગ્રદવસ્થાને તથા સ્વપ્નાવસ્થાને મૂકીને-ઠેઠ સુષુપ્તિ અવસ્થા સુધી પહોંચી ગયુ છે. પાંચદશ જણ સૂતા હોય તેમાંથી જેનું નામ દઈને સાદ કરવામાં આવે, તે માણસ જ "હું" કહીને જાગી ઊઠે છે. આમ ફોઈએ પાડેલા પોતાના નામમાં મનુષ્યને ગાઢ અહંબુદ્ધિ થઇ ગઈ છે, ને "**तत्त्वमसि**" ઇત્યાદિ વેદવચનો અને મહાપુરુષો તમારું સ્વરૂપ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મ છે, એમ પોકારી પોકારીને કહે છે, છતાં તે માનવામાં આવતું નથી આ પ્રમાણે અજ્ઞાન વડે જીવ સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયો છે, અને "**भ्रष्टस्य नान्या गतिः।**" (ભ્રષ્ટ થયેલાની પતન વિના બીજી ગતિ નથી,) ને "**विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुख.**" (જેમ વિષ્ણુના ચરણારવિંદમાંથી ચ્યુત થયેલા ગંગાજી સેંકડો મુખો વડે ખારા સમુદ્રને મળે છે, તેમ વિવેકભ્રષ્ટ (સ્વરૂપ ભૂલેલા) પુરુષનું સેંકડો પ્રકારે પતન થાય છે. મતલબ કે, આત્મસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદથી મનુષ્યને અનંત દુખોની પ્રાપ્તિ થાય છે.) એ ન્યાયે તે ઉત્તરોત્તર દુઃખના પ્રવાહમા તણાયો જાય છે.

પ્રમાદ પંડિતને ખવરાવેલી મોટી ભૂલ. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે, "પ્રમાદનું બળ એટલું બધું છે, કે તેણે પ્રથમ પોતાનું નામ પાડનાર પંડિતને પણ ભૂલ ખવરાવી છે. ખરી રીતે તે પંડિતને પ્રમાદનું નામ **प्रमाम्र-प्रमा** એટલે બુદ્ધિ ને **म्र** એટલે હણનાર-એવું પાડવું હતુ, તેને બદલે તેણે ભૂલ ખવરાવીને, પોતાનું નામ **प्रमाद-प्रमा** એટલે બુદ્ધિ ને **द** એટલે આપનાર-એવું પડાવ્યું છે. પ્રમાદ એટલે અત્યંત મદ ઉપજાવનાર-ભાન ભૂલાવનાર-એવો પ્રમાદનો વાસ્તવિક અર્થ થાય છે. પણ કવિએ પ્રમાદનું બળ બતાવવાને **प्रमाद** શબ્દની બીજી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરી., એ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. પ્રમાદથી ઘણા અનર્થો ઊપજે છે. વ્યવહાર ને પરમાર્થ બન્નેમાં તે હાનિ કરે

છે, માટે તેનાથી ડરવું, અને જાગૃતિ રાખી, કર્તવ્યમાં સાવધાન રહેવું. જે મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ હોય છે, તે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યાવહારિક ને પારલૌકિક ઊંચી ઊંચી સ્થિતિઓ અને મોક્ષ પણ મેળવી શકે છે. કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય વિદ્યા મેળવી શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય ધન મેળવી શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ -જાનો માનીનો થઈ શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રસન્ન કરીને, તેના લોકમાં (સગુણબ્રહ્મના લોકમાં) સ્થિતિ કરી શકે છે અને કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ શ્રવણાદિ સાધનો સાધીને બ્રહ્મરૂપે પણ સ્થિત થાય છે.

૩ : દીર્ઘસૂત્રતા

દીર્ઘસૂત્રતાથી થતી હાનિઓ. સૂત્રના લાંબા તાંતણાની પેઠે, આવશ્યક શુભ કામ લંબાવવાનો જે કુસ્વભાવ તે દીર્ઘ-સૂત્રતા છે. કેટલાંક માણસો એવાં દીર્ઘસૂત્રી હોય છે કે, "આ કામ આજે કરીશ, કાલે કરીશું, થાય છે, શી ઉતાવળ છે? થશે," એમ કરતાં કરતાં કેટલાએ દિવસો, માસો ને વરસો વહી ગયા છતાં તેઓ મનુષ્યજીવનના બહુ અગત્યના કામનો આરંભ પણ કરી શકતાં નથી. એવાં દીર્ઘસૂત્રી માણસો પડ્યાં છે, કે જેઓ એક ઘડીમાં થઈ શકે એવું કામ એક માસે, ને એક દિવસમાં થઈ શકે એવું કામ ૧૦ વર્ષે-પણ પૂરું કરતાં નથી એવા માણસને દીર્ઘસૂત્રતાનું શું પરિણામ આવે છે? **दीर्घसूत्री विनश्यति ।** દીર્ઘસૂત્રી વિશેષે કરીને અધોગતિ પામે છે–એ જ. તે મનુષ્યે કરવા ધારેલું કામ માત્ર વિચારમાં જ રહી જાય છે. ઉત્તમ ક્રિયા સમયસર કરવાથી થનારો ઉત્તમ લાભ એવા દીર્ઘસૂત્રીઓ ક્યાંથી મેળવી શકે?

અગત્યનું શુભ કામ લંબાવવાથી તે નીરસ થઈ જાય છે:—

"आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥"

(લેવાનું, દેવાનુ કે બીજું કાંઈ આવશ્યક કર્તવ્ય કરવાનુ હોય, તે જો તરત કરવામા ન આવે તો કાળ તેનો રસ પી જાય છે)

ઠરાવ પ્રમાણે અન્યની પાસેથી લેવાના પૈસા જો સમયસર લેવામા આવે તો તરત પતી જાય છે, ને તે કામ જો લંબાવવામા આવે છે તો પછી તે મનુષ્ય લેણદારનો દીર્ઘસૂત્રી સ્વભાવ જાણી જાય છે, અને તેથી તે પૈસા પતાવવામા વિશેષ મોડું થાય છે, ને શ્રમ બહુ થાય છે તે જાણે છે, કે મોડું થશે તો ચલાવી લેશે એ જ પ્રમાણે કોઈને કાંઈ આપવાનું હોય તે જો સમયસર આપવામા ન આવે તો પછી તેને તે આપતા છતા પણ તેનું મન પૂર પ્રસન્ન થતુ નથી બીજા સમયસર કરવાના કામનું પણ એ પ્રમાણે જાણવુ મતલબ કે અગત્યનુ કામ લંબાવવાથી તેનો રસ ઊડી જાય છે

સમય ગયા પછી કરેલું તે નકામુ. વળી કેટલાક કામો એવા હોય છે, કે તે સમયસર કરવાથી જ ઉપયોગી થાય છે. સમય ગયા પછી જો તે કરવામા આવે તો તે નકામા જેવા થાય છે કોઈની સાથે જો કંઈ સપેતર મોકલવુ હોય તો તે મનુષ્ય રવાના થયા પહેલા યોગ્ય સમયે તેને તે પહોચાડવુ જોઈએ કોઈ માણસ આગગાડીમા બહારગામ જવાનુ હોય, ને આપણે તેને મળવાનુ હોય તો આપણે આગગાડીના સમય પહેલા તેને મળવુ જોઈએ એવા કામ સમયસર ન કરતા જો તેમા ઢીલ કરીએ તો પાછળથી તે કામ કરવાનો સમય રહેતો નથી, અને કરેલી મહેનત માથે પડે છે

"સુએ પીછે ખરખા કહા? ગત જોબન કાન્તાય?
મુએ પીછે કહા ઔષધિ? ગત અવસર ધન કાય?"

તૃણ ને મોલ આદિ સુકાઈ ગયા પછી વરસાદ થાય તે શા કામનો? યુવાવસ્થા ગયા પછી સ્ત્રી મળે તે શા કામની? કેટલાક અણસમજુ મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા છતા યુવાન કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરે છે તેના પરિણામ કેવા ખરાબ આવે છે તે જ્ઞાતા પુરુષોથી અજાણ્યુ નથી રોગી માણસ મરણ પામ્યા

પછી ઉત્તમ ઓસડ પ્રાપ્ત થાય તે શા કામનું ? દ્રવ્યની આવશ્યકતાનો સમય ગયા પછી ધન મળે તે શા કામનું ? યોગ્ય સમયે દ્રવ્ય ન મળ્યું ને દેવાળુ કાઢ્યા પછી કોઈ તેને ધનની મદદ કરવા આવે તો તેનો શો ઉપયોગ ? તેથી કાઈ ગયેની આબરૂ પાછી ન મળે, વળી **शुभस्य शीघ्रम् શુભ કામ તો તરત જ કરવુ.** કોઈ મનુષ્યને કોઈ શુભ કામમા ૫૦ રૂપિયા દાન કરવાનો વિચાર ઊઠ્યો, ને તે એ તરત આપવામા ન આવે તો બીજે દિવસે હમણા ખર્ચમા છીએ, એ ૨૫ રૂપિયા આપીશુ તોપણ ચાલશે એમ તેને લાગે ચચળ ને લોભી મનનુ ઠેકાણું નથી ત્રીજે દિવસે તેને ૧૦ રૂપિયા આપવાનો વિચાર આવે દશમાથી વળી પાચ આપવાનુ મન થાય, અને અતે નબળા મનવાળાને એમ પણ થાય કે, હમણાં કાઈ નહિ, આગળ ઉપર વાત એમ રહું રહી જાય, ને વખતે જીવન પૂરુ થઈ જાય

" લોહા કેસો તાવ, જનમ યહ જાત હૈ "

તપાવેલા લોઢાના તા જેવો આ મનુષ્યજન્મ ચાલ્યો જાય છે તપાવેલુ લોઢુ એ તામા ને તામા ટિપાણુ તો ટિપાણુ જો ઠરી જાય તો પછી ન ટિપાય, તેમ જ વેગમા ને વેગમા આરભેનુ કામ થઈ જાય વેગ ઓછો પડ્યા પછી તે જોઈએ તેવુ ન થાય " તાને ઘાએ કામ થાય " એમ વ્યવહારમા આપણે સાભળીએ છીએ

સામાન્ય માણસનુ મન થોડી વારમા પણ બદલાઈ જાય છે, માટે સમજુએ સારા કામમા ઢીલ ન કરવી મન દિવસમા દશ ફેરે તેથી પણ વધારે રગ ધારણ કરે તેવુ છે

" ઘડીક કીડી ઘડીક મકોડી, ઘડીક કેસરી સી
હૈડા હેકડી ધારણે, ન રહે સજ્જો ડી "

" કબીર સો મન કીત ગયા ? જો મન હોતા કાલી;
ડુગર વૂઠા મેહ જ્યુ, ગયા નવાણુ ચાલી "

મન ઘડીકમા કીડી જેવુ, (અતિ નબળુ,) ઘડીકમા મકોડા જેવુ, (કાંઈક કાઈક બળવાનુ) ને ઘડીકમા કેસરી સિહ જેવુ

(ખલુ ખળવાન્) થાય છે તે આખો દિવસ એક ધારણે (સરખી સ્થિતિમાં) રહેતું નથી.

કબીરજી કહે છે કેઃ–"મારું મન જે કાલે હતું, તે આજે ક્યાં ગયું ? જેમ ડુંગર ઉપર પડેલા વરસાદનું જળ ઉતાવળે નવાણમાં ચાલ્યું જાય છે તેમ ઊંચે ગયેલું–ઉન્નત વિચારોવાળું ને ઉચ્ચ ક્રિયાઓવાળું થયેલું–સાત્ત્વિક મન ઘડીકમાં રજોગુણના ને તમોગુણના વધારાથી નીચે પડી જાય છે–તેની ભાવનાઓ બદલાઈ જાય છે; ને તે સાધારણ કે હલકી ભાવનાઓવાળું, અથવા કૃપણ ને શુભકાર્યના વેગ વગરનું મંદ થઈ જાય છે. વળી શરીરનો પણ ભરોસો નથી, માટે જ કહ્યું છે કેઃ—

"श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥"

(આવતી કાલે કરવાનું શુભ કામ જો અનુકૂળતા હોય તો આજે કરો. પાછલા પહોરમાં–બપોર પછી–કરવાનું કોઈ શુભ કામ હોય તો તે શુભ કામ જો સવારમાં સમય મળે તો સવારે કરો, કારણ કે મૃત્યુ મનુષ્યે પોતાનું શુભ કાર્ય કર્યું કે નથી કર્યું, તેની દરકાર કરતુ નથી. તે તો ગમે ત્યારે ગમે તે સ્થિતિમાં ને ગમે તે દેશમાં આવી પહોંચે છે)

મરણ આવતાં સર્વ કરણો કામ કરતાં અટકી જાય છેઃ–

"ધમણ ધમંદી રઈ વઈ, બુઝી વિયા ઈગાર;
નહિ કડાકો હણે કોડમેં, રખે લડી વિયો લુહાર."

આ દુહો લુહારની કોઢને અને મનુષ્યશરીરને એમ બેઉને લાગુ પડે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપી ધમણ ધમાતી બંધ રહી ગઈ, બે નેત્રારૂપી અંગારા બુઝાઈ ગયા, અને હમણાં હૃદયના ધબકારા-રૂપી ઘણનો કડાકો શરીરરૂપી કોઢમાં સંભળાતો નથી. રખેને જીવરૂપ લુહાર ચાલ્યો ગયો હોય. શરીર આવું વિનાશી છે. શરીરની કેવી ક્ષણભંગુરતા છે તે સમજુઓથી અજાણ્યું નથી. આમ હોવાથી મનુષ્યે શુભ કામ શીઘ્ર કરી લેવું જોઈએ. કોઈ કવિએ પણ એમ જ કહ્યું છે કેઃ—

"કાલ કરે તો આજ કર, આજ કરે તો અબ,
કાલ અચાનક આયસી, તબ કરેગો કબ?"

રાત્રિદિવસરૂપી કાળી ઉંદરડી ને ધોળો ઉંદર આયુષ્યરૂપી વડવાઈને કાપી રહ્યા છે વડવાઈ કપાઇ ગઈ કે સંસારરૂપ અંધારા કૂવામાં પતન આયુષ્ પૂરું થયે શરીર પડી ગયા વિના રહેશે જ નહિ પોતાનું શરીર ક્યારે ને ક્યાં છૂટશે તે મનુષ્યને જ્ઞાત નથી, પણ જવાનુ છે એ તો નક્કી જ

"અજજી અજ વઈ કલ ડી ખિયો,
રાઇ કેતરી ખમ દી, માહી માપ પિયો"

(આજનો દિવસ આજ ગયો, કાલે બીજો દિવસ થશે આયુષરૂપી અનાજના ઢગલામાં રાત્રિદિવસરૂપી માપ પડવા માંડ્યું—તેને માપથી ભરવા માંડ્યો, તો તે કેટલીક વાર પહોંચશે? મતલબ કે તરતમાં જ આયુષરૂપી અનાજ ખૂટી જશે)

જીવન ક્ષણિક છે માટે દાન કરવાનુ—યોગ્ય પાત્રે અન્ન, વસ્ત્ર, જલ, ફલ, પુષ્પ જે આપવાન—હોય તે વેળાસર આપો, સત્સંગ કરવા માંડો, ધાર્મિક કર્તવ્યનો શાસ્ત્ર અને મહા પુરુષ દ્વારા ઝટ નિશ્ચય કરો, ને વગર ઢીલે ધાર્મિક કર્તવ્યમાં લાગી જાઓ સમજુએ પોતાના જીવનની એક મિનિટ પણ નકામી જવા દેવી ન જોઇએ

અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ વર્તતો હોય તે વખતે શુભ કાર્ય કરી લ્યો. મનુષ્યાદિના મનમાં સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો બદલાતા ચાલે છે સંસ્કારના આવિર્ભાવતિરોભાવથી શરીરની અંદરના રાસાયનિક ફેરફારથી અને બહારના ગુણને ઉદ્દીપન કરનારા પ્રસંગોથી ગુણોનો ફેરફાર મનુષ્યના મનમાં થયા કરે છે તેમાં પણ મનુષ્યોના મોટા ભાગનું મન સત્ત્વગુણના ધર્મોને થોડું અનુસરે છે, ને રજોગુણના તથા તમોગુણના ધર્મને વધારે અનુસરે છે માટે જ્યારે મનમાં સત્ત્વગુણ વર્તતો હોય ત્યારે જે શુભ વિચાર કે શુભ નિશ્ચય થાય તેને વેળાસર આચરણમાં મૂકો, ઢીલ ન કરો, કેમકે સત્ત્વગુણ તિરોધાન પામીને—લીન

થઈ જઈને-જ્યારે પાછો રજોગુણ કે તમોગુણ વર્તવા લાગશે ત્યારે તમારો થયેલો શુભ વિચાર કે શુભ નિશ્ચય ટકશે કે કેમ એ એક પ્રશ્નની વાત છે. આમ હોવાથી અગાઉ તમને કહ્યા પ્રમાણે સજ્જનો "**शुभस्य शीघ्रम्**" (શુભકાર્ય તરત કરવું) એમ કહે છે. વળી વ્યવહારમા કહેવાય છે કે, "જો આપણે કામને એક દિવસ મૂકીએ તો તે કામ આપણને પાંચ દિવસ મૂકે છે."

સંસારના કામ માટે ધર્મનું બલિદાન ન આપો, વેદાજ્ઞાને ઉઠાવો. અમને ધર્મકાર્ય માટે વખત મળતો નથી એમ કહેનારની એ દલીલ ખોટી છે. મનુષ્યને સગાવહાલાંઓના મરણપરણના પ્રસંગમા જવું પડે છે, ને તે માટે તેમને વખત મળે છે, કેમકે જો પોતે બીજાને ત્યાં જાય નહિ તો એને પ્રસગે પોતાને ત્યાં બીજું કોણ આવશે એવી મનુષ્યના મનને ભીતિ રહે છે. સંસારને માણસો સિંહ જેવો સમજે છે, અને તેને માટે **अजापुत्रं बलिं दद्यात्** ધર્મને બકરારૂપ ગણીને તેનુ બલિદાન આપે છે. આ કેવુ અનુચિત છે? ખરી રીતે જોતાં વેદ એ રાજા જેવા છે. મનુષ્ય બીજાની આજ્ઞા ન માને તો ચાલે, પણ રાજાની આજ્ઞા તો તેણે અવશ્ય ઉઠાવવી જ જોઇએ. જો તેની આજ્ઞા ન ઉઠાવે તો તેને શિક્ષા થાય. વેદ જે પરમાત્મરૂપ છે તેની આજ્ઞા તો રાજાની આજ્ઞા કરતા પણ અતિ અધિક મહત્ત્વવાળી છે. તેની આજ્ઞા ઉઠાવવામા મનુષ્યે પ્રમાદ ન જ કરવો જોઇએ.

अहरहः संध्यामुपासीत-દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય) નિત્ય નિત્ય સંધ્યાવંદન કરે એ વેદભગવાનની આજ્ઞા છે. તે આજ્ઞા તોડવાનું ફળ પણ વેદભગવાને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે:- **अकृत्वा वैदिकं नित्यं प्रत्यवायी भवेन्नरः** દ્વિજ વૈદિક નિત્ય-કર્મ નહિ કરવાથી પાપનો ભાગી થાય છે. ખેડૂતને કોઈ ગૃહસ્થનું કરજ હોય, તો તે ગૃહસ્થ જ્યારે રાજાની અદાલતમાં ફરિયાદ કરે, અને તે સાબિત કરી પછી હુકમનામું કરાવે ત્યારે ખેડૂતને તેની બીક છે, પણ તેને જો રાજાનુ કરજ હોય તો રાજા તો પરભાર્યું ખેડૂતનું ખળું કબજે કરાવે. તેમને ક્યાં

ફરિયાદ કરીને હુકમનામુ મેળવવાની જરૂર છે ? ઈશ્વરના કરજનું પણ એમ જ જાણવુ નામુ નોંધવામા મનુષ્ય કદાચ ભૂલ કરે, પણ ઈશ્વરની વ્યવસ્થા તો એવી છે કે ત્યા તો રજેરજની યથાર્થ નોંધ થાય છે ચિત્રગુપ્તના ચોપડામા કાઇ નોંધવાનુ રહી જતુ નથી, વા ભૂલભરેલુ નોંધાતુ નથી પુણ્યનુ ફળ સુખ ને પાપનું ફળ દુ ખ સમયે (પુણ્યના કે પાપના સસ્કારના પરિપાકે) તેની મેળે આવીને કર્તાની આગળ ઊભુ રહે છે, માટે જાગો, ને શ્રદ્ધાથી ધાર્મિક નિત્યકર્મ કરવા લાગો, અને પરમકલ્યાણનો માર્ગ તમારે માટે ખુલ્લો કરો

સમયે સૌ સારુ લાગે, વગરસમયનું તો ફીકું, લૂખું કે અઘટિત લાગે.

"નીકી સો ફીકી લગે, બિન અવસરકી બાત,
જ્યુ યુદ્ધકે સમયમે, રસ શૃ ગાર ન સુહાત "

વાત ભલે નીકી–સારી–હોય, પણ તે જો વગર સમયે કરવામા આવે તો તે ફીકી લાગે, જેમ યુદ્ધના સમયમા શૃ ગાર-રસની વાત શોભે નહિ તેમ એ સમયે તો જયા ઝાટકા ઊડતા હોય ત્યા તો–વીરરસની વાત જ ઠીક લાગે, અને એટલા માટે જૂના વખતમા યોદ્ધાઓને તેઓના પૂર્વજોના પરાક્રમો ગાઈ બતાવીને ઉશ્કેરવા સારુ ભાટચારણોને યુદ્ધ સમયે સાથે રાખવામા આવતા

અયોગ્ય વાત પણ યોગ્ય સમયે કરવાથી માણસને અરુચિકર થતી નથી, પણ ઊલટી તે માણસને પ્રસન્નતા ઉપજાવનારી થાય છે –

"ફીકી સો નીકી લગે, કહીએ સમય બિચારી,
સબકો મન ર જન કરે, જ્યુ બિવાહમે ગારી "

જો સમય વિચારીને વાત કરીએ, તો ફીકી–નીરસ–વાત પણ નીકી (સારી–રસવાળી) લાગે, જેમ વિવાહમા બૈરાઓ વેવાઈ વગેરેને ગાળો આપે-ફટાણા ગાય–તે બધાના મનને રાજી કરે છે

મનુષ્યજન્મના સમયનું માહાત્મ્ય સમજી સાવધાન રહીને સ્વકર્તવ્ય બરાબર કરો. યોગ્ય સમય ગયા પછી કાંઈ નહિ થાય. મનુષ્યનું આયુષ્ય વધારેમાં વધારે સો વર્ષનું ગણાય, પણ તેટલું તો કોણ ભોગવે છે? આયુષ્યની સરાસરી તો પચાસ વર્ષના કરતાં પણ ઓછી આવે છે. આયુષ્યનો લગભગ અર્ધો સમય તો રાત્રિમાં–ઊંઘવામાં ને દેહધર્માદિમાં જાય છે બાકીના અર્ધા સમયમાં પણ બાલ્યાવસ્થામા ધાર્મિક કર્તવ્ય થઈ શકતુ નથી, તેમ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ વ્યાધિઓ તથા અશક્તિને લીધે ધાર્યું કામ થઈ શકતું નથી, માટે જે અવસ્થામાં શરીર, ઇંદ્રિયો ને મન સામર્થ્યવાળાં હોય તે અવસ્થામાં જ–યુવાવસ્થામાં જ–મોક્ષને માટે મનુષ્યે પૂરતો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. 'કરીશું,' 'પછી કરીશું,' 'આગળ ઉપર કરીશું' 'ધંધામાંથી નિવૃત્ત થઇને કરીશું' એવા દીર્ઘસૂત્રતાવાળા વિચારોમા ઘણી વાર આવશ્યક કરવાનું કામ રહી જાય છે, ને મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક પરલોકગમન કરવુ પડે છે.

રાવણ જેવા બળવાનને પણ કર્તવ્યનો યોગ્ય સમય ગુમાવવાથી પશ્ચાત્તાપ થયો હતો. રાવણ જ્યારે યુદ્ધમા પડ્યો ત્યારે ઇશ્વરાવતાર પ્રભુ શ્રીરામચંદ્રજીએ લક્ષ્મણજીને કહ્યું કે.— "ભલે રાવણ આપણો શત્રુ છે, પણ ડાહ્યો છે, માટે તેને રાજનીતિસંબંધી આપણે કાંઇક પૂછી લેવુ જોઇએ. આપણે રાજ્યભાર વહન કરવો પડશે, અને આપણા પિતાએ સ્વર્ગગમન કર્યું છે, તેથી તમે જઈને તેને રાજાના અગત્યના કર્તવ્ય વિષે પૂછો." (જો કે પોતે સર્વજ્ઞ હોવાથી સર્વ વાતના જ્ઞાતા હતા, છતાં મનુષ્યોને સન્માર્ગ દર્શાવવાને એ લીલા કરી.) પછી લક્ષ્મણજીએ રાવણ પાસે જઈ શ્રીરામચંદ્રજીની આજ્ઞા પ્રમાણે તેને પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં રાવણે લક્ષ્મણજીને પ્રસન્નતાથી કહ્યું કે, "અત્યારે હવે મને રાજનીતિ સંબધી વધારે વાત કરવાનો સમય રહ્યો નથી, એટલે અત્યાવશ્યક માત્ર બે વાત તમને કરવા જેવી મને સ્ફુરે છે, તે તમને કહું છું. એક તો કોઇ અગત્યનું કામ

મુલતવી ન રાખવું' મારે યમનું ખાતું ને નરક કાઢી નાખવા હતા વળી સમુદ્રને મીઠો ને દીંચણ સમો કરવાનો હતો જો મે એ સર્વ તરત કર્યું હોત તો તે હું કરી શકત પણ 'થાય છે,' 'પછી કરીશ,' 'શી ઉતાવળ છે?' 'જ્યારે ધારીશ ત્યારે તરત કરી લઈશ' એવા વિચારમા ને વિચારમા તે કામ કરવાં રહી ગયાં બીજુ શત્રુને કદી પણ નાનો ન ગણવો. જેમ વિષ, કરજ, રોગ અને અગ્નિને થોડા પ્રમાણવાળાં ગણી તેની ઉપેક્ષા કરવામા આવે તો પરિણામે તે બળવાળા થઈ હાનિ કરનારાં થાય છે, તેમ આમા પણ સમજવું તમને મનુષ્ય માનીને હું જ્યારે ત્યારે બીજાની આગળ કહેતો કે –'મનુષ્યથી મને શુ થઈ શકે તેમ છે? વાદરાનુ લશ્કર તે શા હિસાબમા છે? મનુષ્યો ને વાદરા એ તો મારુ ભક્ષ્ય છે વળી બળહીન તપસ્વી મને શુ કરનાર છે? આ માન્યતાનુ પરિણામ શુ આવ્યું તે તમે નજરે જુઓ છો "

ઉપાય ન કરવામા આવે તો અલ્પ ઉધરસમાથી ધીરે ધીરે વધીને ક્ષય થઇ જાય ને માણસ મરણ પામે અગ્નિનો એક નાનો તણખો પણ જો ગફલત રાખવામા આવે તો તે વધીને ગામ બાળી નાખે, અને વિષ અલ્પ લેવામા આવે તો પણ પરિણામે માણસનુ મૃત્યુ થાય દક્ષિણ દેશના એક સસ્થાનના મહારાજા દવા વેચનારની ને દવા આપનારની ભૂલથી-કાઈને બદલે કાંઈ (વિષમય) દવા અપાઇ જવાથી પ્રાણુગત થયા! વ્યાપારને અગે વ્યાપારી યોગ્ય કરજ વ્યાજ પહોચાડીને કરે તેમા હરકત નહિ (જો કે પોતાની મૂડીથી વ્યાપાર કરવો એ ઉત્તમ વાત છે,) પણ જે ખાવાપીવા માટે કે મોજશોખને માટે કરજ કરે જાય છે, ને ઉપજખર્ચનો વિચાર કરતો નથી તે અતે કરજના બોજામાં દબાઈ જાય છે, ને આબરૂ ગુમાવે છે ઉપરાત અનેક ગરીબો ને વિધવાઓ આદિની મરણમૂડીઓ પોતાને ત્યાં રહી જવાથી તેમના શાપ તે પોતાના શિર પર વહોરી લે છે, ને પાપભાગી થાય છે જે બીજાના પૈસા પચાવી

પાડીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાના દુષ્ટ વિચારથી કરજ કરે છે, ને પછી દેવાળું કાઢે છે તે તો મોટુ પાપ કરે છે એમ જાણવુ

કામ લંબાવવાથી તે કામ કરવાની સારી તક જતી રહે છે. વિવાહમા માડવો નાખવા સૌ આવે, પણ જે વિવાહ–પછી તરત તે માડવો છોડવામા ન આવે તો પછીથી તે છોડવા માટે કોઇ ભેગા ન થાય એ વાતનો જેને અનુભવ થયો હશે તેને ખબર હશે થયુ થઇ જાય છે, ને રહ્યુ રહી જાય છે, માટે શુભ કામને લંબાવવું નહિ આગગાડી, ટ્રામ્વે અથવા ધક્કા-ગાડી ને મોટર વગેરે જો વેગમા આવ્યા તો પછી તે નવું બળ આપ્યા વિના પણ કેટલાક સમય સુધી ચાલ્યા કરે છે, તેમ અંત કરણ વેગમા ને વેગમા ઘણુ કામ કરી નાખે છે. શુભ વેગ અત કરણમા પ્રકટ્યો હોય તેનો તરત જ લાભ લેવો

અશુભ કામને લંબાવવું તેમાં લાભ છે. મનમા જો અશુભ કામ કરવાનો વેગ ઊપજ્યો હોય તો તે દબાવવો, ને તે કામ આગળ ઉપર કરવાનુ મનને સમજાવવું. આમ કર-વાથી સમય જતા તે વેગ કદાચ શમી જાય, ને પાપથી બચી જવાય એ સબધે એક મુનિપુત્રનું ઉદાહરણ છે. તે મુનિપુત્રનુ નામ ચિરકારી હતુ ચિરકારી એટલે કામને લંબાવનારો એક વખતે તેની માતાનો કાંઈ અપરાધ લાગવાથી ચિરકારીને તેના પિતાએ કહ્યું કે, "તારી માતાનું માથું કાપી નાખ" આટલુ કહીને તે મુનિ જપાદિનું અનુષ્ઠાન કરવાને વનમા ચાલ્યા ગયા. પાછળથી કેટલેક સમયે પોતાની ધર્મપત્ની અપરાધ રહિત છે એમ તેમને વિચાર કરતા લાગ્યુ; ને પોતે પોતાના પુત્ર ચિર-કારીને કરેલી આજ્ઞા માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા, પણ પોતે જાણતા હતા કે પોતાનો પુત્ર ચિરકારી છે, એટલે કદાચ તેના સ્વભાવ પ્રમાણે આ કામ પણ તેણે લબાવ્યું હોય ચિંતામાં ને ચિંતામા ને પોતાના આશ્રમ પર પાછા આવ્યા, તો પોતાની ધારણા ખરી પડેલી તેમણે જોઇ પોતાના ધર્મપત્નીને તેમણે જીવતા જોયા, ને પ્રસન્ન થયા. થયુ એવું કે પોતાના પિતાની

આજ્ઞા થયા પછી તે આજ્ઞાનું પાલન કરવાને ચિરકારી તૈયાર થયો, પણ ત્યાં તેને વિચાર આવ્યો કે, "**आज्ञा गुरूणामविचारणीया**"–માતા, પિતા આદિ ગુરુઓની આજ્ઞાને તેમાં સંશય આણ્યા વગર પાળવી જોઈએ-એવી જો કે શાસ્ત્રાજ્ઞા છે તો પણ આમાં તો જીવનમરણનું સાટું છે. માતા જેવી માતાને મારે હણવી છે માટે આ કામ તરત કરવા જેવું નથી આમાં તો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. એવી રીતે વિચારમાં ને વિચારમાં લગભગ એક વર્ષ વીત્યુ છતાં તે નિર્ણય પર ન આવી શક્યો, ને ત્યાં તો તેના પિતા આવી પહોંચ્યા, ને તેની માતા બચી ગયાં.

જે કામને લંબાવે છે તેના પરથી માણસનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. આજકાલ કરતાં કામનો છેડો જ ન આણે તેવો ગપ્પી માણસ પોતા પ્રતિનો બીજાનો વિશ્વાસ ગુમાવે છે. એવાને ભરોસે કોઈ કામ મૂકતું નથી તેવો દીર્ઘસૂત્રી માણસ વ્યવહારમા આગળ વધી શકતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ ત્યાંથી ઊલટો તે પાછળ પડે છે. જે વ્યવહારમાં જાગૃતિથી તરત કામ ન કરી શકે તે પરમાર્થમા શુ કરવાનો હતો? વ્યવહાર એ પરમાર્થ શીખવાની શાળા છે. તેમાં તૈયાર થાઓ, એટલે તમારો પરમાર્થ પણ બહુ સારો થશે. લાલાની પેઠે કામને લંબાવ્યા ન કરો, પણ તરત કરવાનું કામ તરત કરો. જે કામ વિચારીને કરવાનું હોય તે કામ વિચાર કરીને પણ વેળાસર કરો. તેને માટે દિવસોના દિવસો, મહિનાના મહિના ને વર્ષોનાં વર્ષો નકામાં કાઢી નાંખો નહિ. લાલો નામે કોઈ માણસ કોઈ કચેરીમાં કારકુન હતો અરજદાર માણસો પોતાના કામને લગતા કાગળોની નકલો લેવા માટે તેની પાસે આવતા તેને લાલો "હમણાં લખી આપીશ, બે કલાક પછી થશે, સાંજે આવજો, કાલે તમારું કામ ચોક્કસ થયું જાણજો," એવા જવાબ આપ્યા કરતો. આખરે લાલાના એવા કેટલાયે વાયદ વીતી જતા, છતાં સેંકડોનું કામ બાકી જ રહેતું, તેથી લાલા માટે નીચેનો દુહો જોડાયો હતો:—

હે વેશ ધરનારા સજ્જનો !–જિજ્ઞાસુ સજ્જનો ! આપની અક્કલનો વિચાર કરો. અર્ધી રાત તો વીતી ગઈ–અર્ધી આવરદા ચાલી ગઈ–છતાં હજી ગણેશનો વેશ જ આવ્યો છે–માત્ર સ્નાન-સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ જ કરો છો–તો પછી આગળ જે સાગ વેશ આવવાના છે–નવધાભક્તિ સાધતાં પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ વા યમનિયમાદિ સંપ્રજ્ઞાતયોગના સાધનો, અથવા શ્રવણમનનાદિ જ્ઞાનનાં સાધનો સાધવાના છે–તેની તો વાત જ શી કરવી ? હજી સુધી જુઠણુનો (વિદૂષકનો વા મિયાંબીબીનો) વેશ આવ્યો નથી. તો ઝંદાઝુલણ ને તેજો મોદી, ઠાકરિયો કંસારો, ને લાલમણિયાર એ આદિ અગત્યના વેશો, ને સવાયો રંગ જમાવનાર રામદે સલુણાનો વેશ તો ક્યાંથી આવે ?–ભક્તિ, યોગ કે જ્ઞાનના બહિરંગસાધનો સિદ્ધ થયાં નથી, તો પછી તેના અંતરંગસાધનો સિદ્ધ કરીને પ્રભુની પ્રાપ્તિ વા આત્મ સાક્ષાત્કાર કરવાનું તો શી રીતે બને ? કાનકવિ કહે છે કે હવે તો પ્રાતઃકાલ થવા આવ્યો–ઝળઝળિયું થવા આવ્યું–સૂર્ય-નારાયણના પ્રકાશનું આગમન પ્રત્યક્ષ જણાવા લાગ્યું–થોડો દિવસ થવા આવ્યો–વૃદ્ધાવસ્થા સારી રીતે આવી ગઈ હવે બાકીના મોટા વેશ તમે ક્યારે કાઢશો ?–અગત્યના સાધન ક્યારે સાધશો ? આપ અક્કલથી વિચાર કરો, ને ક્રમે કરીને ઉતાવળે વેશ કાઢો–મોક્ષના બહુ અગત્યના સાધન ક્રમે કરીને સત્વર સિદ્ધ કરો.

૪ : અવ્યવસ્થા

અવ્યવસ્થા કેમ દૂર થઈ શકે ? તમોગુણનું અતિક્રમણ કરવા માટે તમોગુણના આળસ, પ્રમાદ તથા દીર્ઘસૂત્રતા એ ત્રણ દોષો દૂર કરવાસંબંધી કહેવાયું. હવે તમોગુણજન્ય અવ્યવસ્થા નામનો દોષ દૂર કરવા માટે કહેવાય છે વાતો કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, કાર્યસિદ્ધિ માટે તો યોગ્ય

પ્રયત્ન થવો જોઇએ. પ્રથમ ધીરજથી વિચાર કરીને પોતાના અં
કરણના દોષોને ઓળખવા જોઇએ, અને પછી તે ત્યજવા મ
આગ્રહવાળો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એવો આગ્રહવાળો પ્રય
ત્યારે જ થઇ શકે કે જ્યારે તે પ્રયત્નથી થવાના ફળમાં શ્ર
હોય. એ ફળમાં વાસ્તવિક શ્રદ્ધા ત્યારે જ ઉપજે કે જ્યારે
ફળનું માહાત્મ્ય સમજાય. ભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન એ પરમપુ
ષાર્થનાં સાધન છે એમ નિશ્ચય થયા પછી જ તે સાધવા મ
પ્રયત્ન થઈ શકે. તે જ પ્રમાણે વ્યવહારમાં ખેતી, વ્યાપા
નોકરી, વકીલાત ને દલાલી ઇત્યાદિ ધંધામાં પણ ત્યારે
પ્રવૃત્તિ થઈ શકે કે જ્યારે તેથી પોતાને વ્યવહારમાં દ્રવ્યાદિ
લાભ મળશે એવું નિશ્ચિત સમજાય. આ સ્થળે તમોગુણ
દોષો દૂર થવાથી પ્રાપ્ત થતા વ્યવહારપરમાર્થના લાભ
માહાત્મ્ય સમજવું જોઇએ, અને પછી તે દોષો દૂર કરવા મ
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ પ્રયત્ન પણ મનુષ્ય વ્યવસ્થાથી વ
ત્યારે થઈ શકે.

જે અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે તે વ્યવહારમાં કે પ માર્થમાં આગળ વધી શકતો નથી. વ્યવસ્થા કેટલી જરૂર
છે તેને માટે એક સાધારણ દાખલો લઇએ. ધારો કે એ
ગૃહસ્થને ત્યાં ટપાલના આશરે ૫૦ કાગળો નિત્ય આવે
તે બધાના પ્રત્યુત્તર તે તરત ન લખી શકે એ સ્વાભાવિક
હવે તેણે શું કરવું જોઇએ ? તે કાગળોમાંથી તેણે તુરત જવા
આપવાના, મધ્યમ પ્રકારના અને સાધારણ ખુશીખબર
કાગળો જુદા પાડી નાખી તરત જવાબ આપવાના કાગળો
જવાબ તરત લખી નાંખવા જોઈએ, ને પછી બીજા કાગળો
ક્રમે કરીને પ્રત્યુત્તર લખવા જોઇએ. આમ વ્યવસ્થા ન કરે
મૂંઝવણ, થાય, ને કામ ઘોંટાળે ચઢે. આ પ્રમાણે મનુ
પોતાના વ્યવહારપરમાર્થના કામની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.

જે વ્યવસ્થાથી વર્તે છે તેને ધર્મકાર્ય માટે અવ સમય મળી શકે છે. ગૃહસ્થો માટે દિવસના ચોવીસ કલાક

વ્યવસ્થા વિચારીએ. જો કે ઋતુ પ્રમાણે રાત્રિદિવસ નાનાંમોટાં થાય છે, પણ ચોવીસ કલાકમાં કાંઈ વધારોઘટાડો થતો નથી. ૨૪ કલાકમાંથી નિદ્રા લેવાના મોટા માણસ માટે વધારેમાં વધારે ૭ કલાક જતાં બાકી ૧૭ કલાક રહ્યા. તેમાંથી શૌચ, સ્નાન અને ભોજનાદિ દેહધર્મના ૪ કલાક ગણીએ, ને ધંધા માટેના મુંબઈ જેવા શહેરમાં ૧૦ કે ૧૧ કલાક ગણીએ, તો પણ ત્રણ કે બે કલાક શેષ રહે છે. તેની વ્યવસ્થા સંધ્યાવંદન, જપ ને દેવપૂજન આદિ ધર્મકાર્ય માટે કરવા જે ધારે છે તેને તે કાર્ય માટે સમય અવશ્ય મળે છે. શયન કરવું, નિદ્રામાંથી ઊઠવું ને ભોજન કરવું વગેરે કાર્યોમાં પણ નિયમિત રીતે વર્તવું જોઈએ. એ કાર્યોમાં જે અનિયમિતપણે વર્તે છે તેનું આરોગ્ય બગડે છે એટલું જ નહિ પણ તેથી તેનાં બીજાં કાર્યોમાં પણ વિઘ્ન આવે છે. મનુષ્યે સમયને બહુ મૂલ્યવાન ગણવો જોઈએ. ગયેલું નાણું પાછું મળી શકે છે, પણ ગયેલો સમય પાછો મળી શકતો નથી. "વીતી વેળા ન મળે પાછી."

મનુષ્યને પોતાના વર્તનમાં નિયમ જોઈએ. જેમ ઘોડો લગામ વિનાનો ન જોઈએ, અને વહાણ સુકાન વિનાનું ન જોઈએ, તેમ મનુષ્ય શુભ નિયમ વિનાનો ન જોઈએ. મનુષ્યે નિત્ય વહેલાં ઊઠીને પોતાના કામની મનોમય વ્યવસ્થા બાંધવી જોઈએ. જો કે ગૃહસ્થ મનુષ્યથી સર્વદા વ્યવસ્થા પ્રમાણે નિયમથી ન વર્તાય, અને તેને મરણપરણના કે વ્યવહારના બીજા અસાધારણ પ્રસંગોમાં અનિયમિતપણું પ્રાપ્ત થાય, પણ તે અપવાદ દાખલ ગણવું જોઈએ. સંસાર ઊંટના બેસણા જેવા છે, ગમે તેવી સારી સાંઢણી હોય તો પણ તેની ઉપર બેસનાર માણસ હાલ્યા વિના ન જ રહે, તેમ સંસારમાં સર્વ દિવસો સરખી વ્યવસ્થાવાળા ન જ જાય. કેટલીક વાર નિયમ તૂટવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય જ, પણ તેની અત્યારે વાત નથી. તેને બાદ કરીને બાકી નિયમિતપણે વર્તવા પ્રયત્ન કરો.

અવ્યવસ્થિત ને અનિયમિત મનુષ્યનું અવશ્ય પતન

થાય છે. જે પોતાનાં કામોની વ્યવસ્થા કરતો નથી, ને બે-પરવાઈથી અનિયમિતપણે ગમે તેમ વર્તે છે તે અંતે દુઃખી થાય છે. એ સંબંધે એક બુકસેલરના દીકરાનું ઉદાહરણ અપાય છે. એક બુકસેલરની દુકાન સારી રીતે ચાલતી હતી, તે બુકસેલર પોતાનું પ્રારબ્ધ પૂરું થતાં ગુજરી ગયો, એટલે દુકાનનું કામ તેના પુત્ર ઉપર આવ્યું. એ પુત્ર અવ્યવસ્થિત અને દીર્ઘસૂત્રી હતો. પુસ્તકો મોકલવા માટે તેના ઉપર જુદે જુદે સ્થળેથી કાગળો આવે તે પ્રમાણે તે વ્યવસ્થા રાખી પુસ્તકો તરત રવાના કરવાને બદલે મુલતવી રાખે, અવ્યવસ્થાને વશ થઈ નકામા કામમાં લાગે અને આ કામ હવે કરશું, થશે, થાય છે એમ ચલાવે, ત્યાં તો કેટલાકના એવા કાગળો આવે કે, "હવે અમે મંગાવેલાં પુસ્તકો તમે મોકલશો નહિ; તમે સમયસર તે પુસ્તકો ન મોકલવાથી અમે બીજેથી તે મંગાવી લીધાં છે." આમ તેની ઘરાકી તૂટવા લાગી. તેના અનિયમિતપણાને લઈ ઘરાકનો વિશ્વાસ તેના ઉપરથી ઊઠી ગયો, અને તેના બાપના વખતનાં જૂનાં ઘરાક તેણે ગુમાવ્યાં. નવાં ઘરાક તો મળતાં મળે. વેપારીને બંધાયેલી ઘરાકીમાં જ ખરી પેદાશ થાય છે. આ પેદાશ તો તેણે ખોઈ. વ્યવસ્થા ન મળી એટલે નવાં ઘરાક ક્યાંથી મેળવે? અંતે તેને દુકાન બંધ કરવી પડી અને તે ચીન ગયો. ત્યાંથી આવી તેણે પોતાની નોંધો પરથી ચીનનો પ્રવાસ લખવા માંડ્યો, પણ તેમાંયે તેનું ઠેકાણું નહિ. જે નિત્ય વ્યવસ્થાથી કામ ન કરે તેનું કામ ક્યાંથી પૂરું થાય? તે હજી ચીનનો પ્રવાસ છપાવવાના વિચારમાં હતો ત્યાં તો કોઈબીજા લેખકે ચીનનો પ્રવાસ બહાર પાડ્યો, અને ત્યારે આ ભાઈ પોતાનાં લખેલાં ચીનના પ્રવાસનાં પાનાં આડાંઅવળાં પડ્યાં હતાં તે શોધવા મંડ્યા. તેનું એક રીતે હાસ્યજનક અને બીજી રીતે દયાજનક જીવન બહુ લાંબુ છે, પણ તે બધું નહિ કહી શકાય. છેવટે તે અમેરિકા ગયો, ને ત્યાં એક ઑફિસમાં ક્લાર્ક તરીકે રહ્યો. સ્ટીમર ઉપર જે માલ ચઢે તેનાં ભરતિયાં જેને ઇંગ્રેજીમાં

ઈન્વૉઈસ કહે છે તે કરવાનુ કામ તેને સોપાયુ હતુ એક દિવસ તેના ઉપરીએ તેને કહ્યુ કે–"સ્ટીમરમા આપણે જે માલ ચઢાવ્યો છે તેનુ ભરતિયુ મોડામા મોડુ આવતી કાલ સવારના છ વાગ્યા સુધીમા તે સ્ટીમરના કેપ્ટનને મોકલી આપવુ તેણે હા કહી એવામા સાજે તેના મિત્રો તેની પાસે આવ્યા, તેની સાથે તે વાતોમા ચઢ્યો, અને રાત્રિએ તેમની સાથે દેડકાનુ ગાયન સાભળવા નીકળી પડ્યો ત્યા બહારની ઠડી હવાથી તેને શરદી લાગી ને તેના પરિણામે તેને તાવ આવ્યો રાત્રે ભરતિયુ થઈ શકયુ નહિ સવારના છ સુધી પણ ભરતિયુ ન પહોચવાથી, અને સ્ટીમર ઊપડવાનો વખત થઈ જવાથી સ્ટીમરનો કેપ્ટન જાતે ભરતિયુ લેવા આવ્યો ને તેના ઉપરી પાસે ગયો તે ઉપરીએ તેના માણસથી થયેની ઢીલ માટે કેપ્ટન પાસે દિલગીરી દર્શાવી, ને તે કમનસીબ માણસને બરતરફ કર્યો હવે એ માણસે રાત્રે દેડકાનુ ગાયન સાભળવા જવુ જોઈતુ હતુ કે ભરતિયુ તૈયાર કરવુ જોઈતુ હતુ ? અતે તે બિચારો ભૂડે હાલે મૂઓ

જેમ ધધામાં તેમ ગૃહવ્યવહારમા પણ વ્યવસ્થા જોઈએ. ગામડામા ગૃહસ્થ માણસો પોતાના ઘર માટે વર્ષ દિવસનો દાણો ને બીજી ચીજો બની શકયા પ્રમાણે ભેળી લઈ મૂકે છે મુબઈ જેવા શહેરમા કદાચ તેમ ન બની શકે, પણ ગૃહસ્થના ઘરમા ઓછામા ઓછી આઠ દિવસની તૈયારી તો હોવી જ જોઇએ જો બે ચાર મહેમાન અચાનક આવ્યા ને તેમને જમાડવા જેટલી તૈયારી પણ ઘરમા ન હોય તો ઘરની સ્થિતિ કળાઈ જાય મહેમાન કહે કે–'ગૃહસ્થ તો સારા પણ ઘરનુ ઠેકાણુ નહિ " બૈરા ચોખા, દાળ કે ઘી આદિ માટે પુરુષને વાર વાર કહ્યા કરે, છતા તે માલ લાવવામા ન આવે, ને જ્યારે ઘી આદિ થઇ રહે ત્યારે જ લવાય એમા પુરુષનુ ભૂષણ નહિ સ્ત્રીઓએ પણ ઘરમાની વસ્તુઓ વખતો વખત જોતા રહી ખૂટતી ચીજો ચાર છ દિવસની ઘરમા હોય ત્યા જ મગાવી લેવી જોઇએ

ઘરની અવ્યવસ્થા સંબધે એક કહેવાતી સુધરેલી સ્ત્રીની વાત જાણુવા જેવી છે. એ વાત એવી છે કે એક વાર એક માણુસ રાજાબાઈટાવર પાસેથી નીકળ્યો. ત્યાંથી તેને એક ડાયરી મળી. આ ડાયરી જેની વાત કહેવામાં આવે છે તે સ્ત્રીની લખેલી હતી. તેમાં તેણે શું લખ્યું હતું તે તેમાંથી માત્ર ત્રણ દિવસની હકીકત નીચે અપાય છે તેથી તમને ખબર પડશે.

સોમવાર:—આજે ટીકાના બાપે કઢી બનાવવા કહેલું પણ ઘરમાં ચણાનો લોટ ન હતો, એટલે પાડોશણને ત્યાં ચણાનો લોટ લેવા ગઈ, ત્યા સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્ક વિષે તે પાડોશણ સાથે ચર્ચા ચાલી તેમા આશરે બે ત્રણ કલાક નીકળી ગયા, એટલે રસોઇ થઈ શકી નહિ, અને ઑફિસનો વખત થઈ ગયો હતો તેથી ટીકાના બાપા ચેવડો ખાઈને ઑફિસમા ગયા

મંગળવાર.—આજે સાજે સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્ક વિષે ભાષણ થવાનું હતુ, તે સાભળવા જવાને પોષાક પહેરી તૈયાર થઇ, અને વાટકીમા પોમેટમ ઊનું કરી માથે લગાડવા માડ્યુ, પણ તે લગાડતા વાટકીની નીચેની મેશને અડેલો મેશવાળો હાથ જરા ગાલે અડી ગયો તેનો ડાઘ કાઢવામા ઘણો વખત નીકળી ગયો, તેથી મોડું થઇ ગયું, ને ભાષણમા માડમાંડ પહોચાયું. ભાષણ સાભળીને ઘેર આવી એટલે તો બહુ મોડું થઈ ગયેલું એટલે રાત્રિએ આવીને સૌ કાચુકોરું ખાઇને સૂઈ રહ્યા

બુધવાર—આજે અમારે ઘેર મહેમાન આવ્યા હતા એટલે ટીકાના બાપે મને પૂરણપોળી બનાવવાનુ કહ્યું હતુ મને પૂરણ-પોળીની માહિતી ન હોવાથી મેં તે વિષે અમારા ઘાટી રામાને પૂછ્યું. રામાએ તુવેરદાળ બાફી તેમાં મીઠું તથા મસાલો નાંખી પૂરણ તૈયાર કરવાનુ કહ્યું. તે પ્રમાણે પૂરણ તૈયાર કરી મેં પૂરણ-પોળી બનાવી, પણ મહેમાનમાથી કોઇએ તે ખાધી નહિ, તેથી બજારમાથી લાડુ, પૂરી ને ગાઠિયા મગાવીને જમાડ્યા ટીકાના બાપે મને ઠપકો આપવા માડ્યો, પણ મેં રામાનો વાક સાબિત કરી બતાવી તેને રજા અપાવી !

આમા ખરી હકીકત આ પ્રમાણે હતી–રામાએ તે પૂર ણમા મીઠુ એટલે મીઠાણુ–આકર વા ખાડ નાખવાનુ અને મશાલો એટલે ગરમ મશાનો નાખવાનું ટૂકામા કહેલું, પણ સમજે કોણુ? એટલે તે સુધરેલી બાઇએ મીઠુ મરચુ વગેરે નાખીને પૂરણ તૈયાર કરેલુ મહેમાનમાં એક વૃદ્ધ પુરુષ હતા તે પૂરણપોળીનો કડકો ખાતા બોલ્યા—"વહુએ પૂરણપોળીમા મુખઈની ખાડી વાળી દીધેલી જણાય છે' ત્યા એક બીજા મેમાન બોલ્યા કે –"આ તો એવી પૂરણપોળી છે કે મોઢાવાટે ઊતારવા કરતા પરભારી પેટે બાધી દઉ એમ થાય છે!" આથી ઘરધણી સમજી ગયો, ને આગળ કહ્યા પ્રમાણે ભોજનની બીજી વ્યવસ્થા કરી જે ઘરમા આની સ્ત્રી હોય તે ઘરના શા હાલ?

મનુષ્યના શરીરનું આરોગ્ય સારુ હોય તો જ તેનાથી પોતાના જીવનના કર્તવ્યો સારી રીતે થઈ શકે, અને સારુ આરોગ્ય રહે-વાને સારુ ભોજન એ અવશ્યની વસ્તુ છે, એટલા માટે સ્ત્રીઓએ તે સ ભાળથી તૈયાર કરવુ જોઇએ જો પહેલેથી રસોઈના કામની વ્યવસ્થા કરવામા આવે તો જ સમયસર યોગ્ય ભોજન તૈયાર થઈ શકે જેમ ભોજનમા તેમ પોષાકમાં પણ વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા જોઇએ રોજ નવા કપડા પહેરવા એમ કહેવાની મત લબ નથી ભલે તે જાડા હોય, પણ તે ફાટેલા કે મેલાં તો ન જ હોવા જોઈએ ફાટેલા ને મેલા કપડા પહેરવા તેમા પહેરનારનુ આળસ છે કપડુ ફાટ્યુ હોય તો તે સાધવાની અને મેલુ થયુ હોય તો તે ધોવાની ફરજ છે પુરુષના તથા છોકરાના કપડાની વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓએ રાખવી જોઇએ ઘરમા ખુબ સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રાખવુ જોઈએ ગાદલાગોદડામા માકડની જમાત ભરાઈ જાય તેમ ન જ થવા દેવુ જોઈએ મુબઇ જેવા શહેરમા જો આ બાબત બેકાળજી રાખવામા આવે તો પછી સાંકડી કોટડીઓમાથી એ રાક્ષસી પ્રજા દૂર થવી મુશ્કેલ છે ખરાએ વ્યવસ્થિત રહીને સમયસર રાધવુ જોઇએ, ને ભોજનાદિથી પર વારીને ઘરનુ બીજું કામ કરવુ જોઇએ, તેમ થોડુ થોડુ સારુ

વાચન પણ કરવું જોઇએ. પાંચ બૈરાંએ અવકાશે ભેળાં થઈ, ભાગવત રામાયણ કે બીજાં સારાં પુસ્તકોદ્વારા સત્સંગ કરવો જોઇએ.

પુરુષોએ પણ નિયમ બાંધીને તે પ્રમાણે વર્તવું ને ઘરનાં બૈરાને સગવડ કરી આપવી.

ઇંગ્રેજોની વ્યવસ્થા ને સમયપાલકતા. ઇંગ્રેજોને માટે લોકો ગમે તેમ બોલતા હોય, પણ તે સેકડો ગાઉ દૂર રહ્યા છતા આપણા મુલક પર રાજ્ય કરે છે તેમા તેમની વ્યવસ્થા અને સમયપાલકતા ખાસ કારણરૂપ છે તેમના મહારાજાનો કાર્યક્રમ માસ, તારીખ, કલાક ને મિનિટેમિનિટ પ્રમાણે બહુધા પળે, ને આપણા ઘણા રાજાઓના કાર્યક્રમમાથી નિશ્ચિત થયેલો મહિનો પળે તોપણ ઠીક કહેવા જેવુ ગણાય ! શ્રીમાન પંચમ જ્યોર્જ રાજ્યારોહણને માટે જ્યારે હિંદુસ્તાનમા આવવાના હતા, ત્યારે તેમનો પ્રવાસક્રમ ત્રણ ચાર માસ પહેલા બહાર પડેલો એ વેળા મુશ્કેલીનો મામલો હતો એમની સ્ટીમરની આસપાસ ચારેક ક્રુઝરો રાખવી પડી હતી રસ્તામા સ્ટીમરને તોફાન લાગ્યુ હતુ, છતા તેઓ મુંબઈના બારામા સમયસર ઊતર્યા ત્યાથી ટ્રેનમા સમયસર રવાના થયા. માર્ગનો પ્રવાસ સમયસર કર્યો નીમેલી તારીખે દશ વાગે દિલ્હીના સલીમગઢના સ્ટેશને ઊતરવાનો કાર્યક્રમ હતો સલીમગઢના સ્ટેશન નજીક તેમની સ્પેશ્યલ ટ્રેન આવી ત્યારે દશમા દશ મિનિટ કમ હતી, એટલે ટ્રેન સ્ટેશનથી બહાર થોભાવી-સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર ન જવા દીધી, પણ જ્યારે ટાવરમા દશના ટકોરા થયા ત્યારે ટ્રેન પ્લેટફોર્મ પર આવી કેવી વ્યવસ્થા ! ને વ્યવસ્થાપાલન માટેનો કેટલો આગ્રહ ! આપણા ઉપર તેઓ અમથા રાજ્ય નથી કરતા. સ્વચ્છતા પણ તેમની પાસેથી શીખવા જેવી છે તેમની સ્વચ્છતા જેવી હોય તો તેમના બંગલાનુ દીવાનખાનુ જુઓ આપણા ઘરો કરતા તેમના પ્રવાસના સાધનોમા-સ્ટીમરો આદિમા-વધારે સ્વચ્છતા ને વ્યવસ્થા હોય

છે. રેલવે ગાડી પૈસા મેળવે છે તેમાં તેનું સમયપાલન કારણુ રૂપ છે. સુરતના સ્ટેશનથી ભલે અર્ધી રાતે ગાડી પસાર થાય, તોપણુ મનુષ્યોને ગાસડાપોટલાં લઇને હાજર થવું જ પડે. જો નિશ્ચિત સમય ન હોય તો એ વખતે ગાડીમાં બેસવા કોણુ આવે? મનુષ્યો આવે કે ન આવે તોપણુ નીમેલે સમયે સ્ટીમર કે ટ્રેન ઊપડે જ. વ્યવસ્થા અને સમયપાલન વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધવાને બહુ આવશ્યક છે, માટે જેમ બને તેમ જાગૃતિથી વ્યવસ્થિત ને સમયપાલક થવુ.

૫ : મોહ

મોહ, અવિવેક, જડતા, મૂઢતા ને અણુસમજ એ એક અર્થના વાચક શબ્દો છે, તમોગુણુના વધારા વડે મોહ ઉદય પામે છે મોહ બે પ્રકારનો છે પહેલો સામાન્યમોહ એટલે હિતાહિતની અણુસમજ લાભાલાભની અણુસમજ ને કર્તવ્યાકર્તવ્યની અણુસમજ બીજો વિશેષમોહ એટલે અવિદ્યા-અજ્ઞાન તે વડે જીવને બંધન થાય છે દેહાદિમાં હુંપણાની (આત્માની) બુદ્ધિ ને જગતમાં સત્યપણાની બુદ્ધિ તે વિશેષ મોહનું સ્વરૂપ છે બન્ને પ્રકારનો મોહ મનુષ્યનુ અધઃપતન કરે છે

મોહનો વિવેક વડે પરાજય થઈ શકે છે. મનુષ્યે શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ ને અન્ય મહાપુરુષોદ્વારા પોતાનું હિતાહિત સમજવું, ને પછી પોતાના હિતમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, ને અહિતને ત્યજવું સર્વદા સારાસારના વિચારરૂપ, લાભાલાભના વિચારરૂપ, કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિચારરૂપ અને સત્યાસત્યના વિચારરૂપ વિવેકને બલવાન રાખી શુભનુ સેવન કરવું અને અશુભને ત્યજવુ. એમ કરવાથી મોહનો જય થઈ શકે છે.

મોહ મનુષ્યને ઊલટું દર્શન કરાવનારો છે તે હિતને અહિતરૂપ ને અહિતને હિતરૂપ દેખાડે છે, અસારને સારરૂપ ને સારને અસારરૂપ દેખાડે છે, સત્યને અસત્યરૂપ ને અસત્યને

સત્યરૂપ દેખાડે છે, ધર્મને અધર્મરૂપ ને અધર્મને ધર્મરૂપ દેખાડે છે, લાભને અલાભરૂપ ને અલાભને લાભરૂપ દેખાડે છે, તથા કર્તવ્યને અકર્તવ્યરૂપ ને અકર્તવ્યને કર્તવ્યરૂપ દેખાડે છે અને એમ કરીને મનુષ્ય પાસે અવળી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. મનુષ્યે એ મોહને પોતાનો મહાશત્રુ માનીને હણવો જોઈએ. કોઈ કહે કે, "મનુષ્ય પોતાનું હિતાહિત સમજે છે, એટલે તે પોતાના હિતમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે, અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કેમ કરે?" ઉત્તરઃ– આ શંકા ઉચિત નથી. વ્યસનો સર્વ પ્રકારે મનુષ્યનું અહિત કરનારાં છે, છતાં ઘણા મનુષ્યો તેને અધીન થઈ રહે છે, એ મોહવશતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. દાખલા તરીકે આર્થિક દૃષ્ટિએ, નીતિની દૃષ્ટિએ, ધાર્મિક દૃષ્ટિએ, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અને પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં દારૂ મનુષ્યને અતિ હાનિકારક છે, છતાં તે વાત ભૂલીને કેટલાક મનષ્યો દારૂ પીએ છે. જો કોઈ રાજાને, સત્તાધીશને કે ધનાઢ્યને "તમને અમુક રૂપિયા આપીએ, અને તમે ગાંડા થઈને કાચના તખ્તા કે હાંડીઓ વગેરે ફોડો." એમ કહેવામાં આવે તો તેમને અપમાન લાગે; **પણ કેટલાક રાજાઓ, કેટલાક સત્તાધીશો ને કેટલાક ધનાઢ્યો પૈસા ખર્ચી દારૂ પીને પોતાની મેળે ગાંડા થાય છે, ને મકાનમાંના તખ્તા ને હાંડીઓ વગેરે ફોડે છે!** કેટલાક રાજાઓને તથા કેટલાક રાજકુંવરોને દારૂ તમારા લીવરને–કલેજાને–બહુ હાનિ કરનારો છે એમ ડોક્ટરોએ અને વૈદ્યોએ સ્પષ્ટ કહ્યા છતાં, અને દારૂના વ્યસનથી શરીરનું આરોગ્ય ગુમાવી બેસી બહુ પીડા ભોગવતાં છતાં, તેઓ દારૂનું વ્યસન છોડી શક્યા નથી, અને મોતને શરણ થયા છે! આ કલ્પિત વાત નથી, પણ બનેલી વાત છે. **નીતિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ દારૂ તજવાયોગ્ય છે.** દારૂ પીનારને દારૂના કેફમાં બોલવાચાલવાનું ભાન રહેતું નથી. તે ગમે તેમ એલફેલ બકે છે. દારૂડિયા મોટે ભાગે નીતિભ્રષ્ટ અને દુરાચારી હોય છે. ધાર્મિક રીતે જોતાં તો શાસ્ત્રોમાં દારૂનો ભારે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. **સુરા પીનાર**

બ્રાહ્મણને માટે મોત વિના બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી એમ શાસ્ત્ર કહે છે. શાસ્ત્રમા પાચ મહાપાપી ગણાવ્યા છે, તેમા સુરા પીનારને પણ એક મહાપાપી તરીકે ગણ્યો છે, અને તેની સાથે ખાવાપીવા આદિનો એક વર્ષ સુધી સસર્ગ રાખનારને પણ મહાપાપી ગણ્યો છે સુરા ત્રણ પ્રકારની છે ૧ ગૌડી, ૨ પૈષ્ટી ને ૩ માધ્વી મદ્ય ૧૧ પ્રકારનુ જણાયુ છે સુરા કરતાં મદ્યથી ઓછો કેફ ચઢે છે સુરા ને મદ્ય મનુષ્યના શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અત કરણને બગાડનારા હોવાથી ત્યજવાયોગ્ય છે મુસલમાની ધર્મમાં પણ દારૂનો નિષેધ કરવામા આવ્યો છે તે ધર્મમાં તો એટલે સુધી કહેવામા આવ્યું છે કે જે પ્રાણીના ચામડા ઉપર દારૂનુ ટીપું પડે તેની પણ અવગતિ થાય છે. ઈંગ્લેંડ વગેરે દેશો જ્યા લોકો દારૂ પીએ છે, ત્યા પણ દારૂને લોકો સારો ગણતા નથી ત્યાના વર્તમાનપત્રોમાં 'નોકર જોઇએ છીએ' એવા મથાળાવાળી જાહેરખબરોમા અમુક જરૂરની હકીકત બતાવીને છેવટ લખ્યુ હોય છે કે "ઉમેદવાર દારૂ પીનારે ન હોવો જોઇએ" ડાકટરો દવા તરીકે દારૂ કવચિત વાપરે, પણ દારૂનુ વ્યસન કરવાની તો તે પણ ના જ પાડે છે અફીણુ વખતે ઔષધમા વપરાય તેથી તે સેવવાયોગ્ય પદાર્થ છે એમ ન જ કહેવાય તેજ પ્રમાણે દારૂનુ પણ સમજવુ કોઈ પ્રશ્ન કરે કે "આપણા ધર્મમા જો દારૂ પીવાની મનાઈ છે તો વામમાર્ગીઓ જે શક્તિના ઉપાસકો છે તે કેમ દારૂ પીએ છે?" આના પ્રત્યુત્તરમા જણાવવાનુ કે, "શાસ્ત્રનો હેતુ હાનિકારક વસ્તુ સાથે કોઈને જોડી હેરાન કરવાનો હોય નહિ એમા પણ શાસ્ત્રકારોનો હેતુ મનુષ્યને નિયમમા લાવવાનો અને ક્રમે કરીને તેને શુદ્ધ માર્ગે ચઢાવવાનો છે જે મનુષ્યો સ્વચ્છદીપણે વર્તે છે, ગમે તે ખાય-પીએ છે, ને ગમે તેમ ચાલે છે તેમને પકડમા (શાસ્ત્રાદિની મર્યાદામા) લેવાનો છે દેવીને ધર્યા વિના દારૂ ન પિવાય, દેવીને ધર્યા વિના માસ ન ખવાય, આમ કહીને શાસ્ત્રો સ્વચ્છદી મનુષ્યોને પોતાની સાથે જોડે છે, ને નિયમમાં આણે છે શાસ્ત્રમાં

અમુક પ્રસંગે દારૂ પીવાની છૂટના જે વચનો હોય ને પરિસંખ્યા-વિધિવચન જાણવાં, અને તેનો હેતુ મનુષ્યને પ્રથમ બહુ પાપમાંથી બચાવી અલ્પ પાપપર લાવવાનો, ને છેવટે પાપમાથી કેવલ બચાવવાનો છે.

વ્યસની સર્વદા સૂતકી છે અફીણીને પ્રત્યેક કામમાં એટલું બધું આળસ આવે છે કે તેનાથી નહાવાધોવાનું, પૂજાપાઠ કરવાનું કે પોતાના ધંધાનું કામ યથાયોગ્ય થઇ શકતું નથી તેનાથી આચાર પાળવાનું કામ પણ બની શકતુ નથી વ્યસનીનું નિવાસસ્થાન, શરીર, કપડાં ને મન મલિન હોય છે તેનું અંતઃ-કરણ બહુભાગે તમોગુણથી ઘેરાયેલુ ને અપવિત્ર હોય છે, તેથી તેને સદા સૂતકી કહ્યો છે. વ્યસનીનો વ્યવહાર ને પરમાર્થ બંને બગડે છે. તમાકુ પીવી, ખાવી કે સૂઘવી-ઘસવી એ સારું નથી. તે એક તરેહનું દુર્વ્યસન છે મનુષ્ય ટેવનો બનેલો છે. **કુટેવ ન પાડવી એ સહેલી વાત છે; પણ પડેલી કુટેવ ત્યજવી એ ઘણી કઠિન વાત છે.** જો બહુ આગ્રહથી હૃદયવડે પ્રયત્ન કરવામા આવે તો જ પડેલી કુટેવ છૂટે. **પ્રભુ પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં વિરાજી રહ્યા છે; તો તમાકુ પીનાર મનુષ્યે પોતાના હૃદયમાં ધુમાડો ભરીને પ્રભુને મૂંઝવવા ન જોઇએ.** કોઈ કવિએ કહ્યુ છે કે —

"જે મુખ અમૃત આરોગીએ, જપીએ હરિના જાપ,
તે મુખ ધુવા નીકસે, એ પૂર્વજન્મનાં પાપ.

માણસે બીડી હોકો કે ચલમ પીવાની ટેવ પાડી જંગમ જ્વાલામુખીરૂપ ન જ બનવું જોઇએ. જેના મુખમાથી ને નાકમાથી વાર વાર ધુમાડો નીકળ્યા કરે તેને જંગમજ્વાલા-મુખીની નહિ તો બીજા કોઇની ઉપમા અપાય? જો ચલમના કે હોકાના ધુમાડાથી તે પીનારના હાથમા કે વચ્ચે રાખેલા કપડામા ડાઘ પડે છે તો પછી હૃદય જેવા કોમલ સ્થાનમા ડાઘ કેમ ન પડે? ને તેને હાનિ કેમ ન કરે? વ્યસનીને વસ્તુના પવિત્રઅપવિત્રપણાનો વિચાર રહેતો નથી. તમાકુનો વ્યસની

એકની પીધેલી એઠી બીડી કે હોકો પીએ છે. આથી એકનો ચેપી રોગ બીજાને લાગવા સંભવ છે. વળી ઉચ્ચ વર્ણનો તમાકુ પીનાર કદાચ હોકાની ને બદલાવે, પણ ઉલકામાં પાણી તો બીજી ઊતરતી જ્ઞાતિવાળાનું હોય, તેમાં પવિત્રતા ક્યાં સચવાઇ? હોકલી કે ચલમ પીવામાં પણ આવી જ મલિનતા રહેલી છે.

વ્યસનીને જ્યારે જ્યારે પોતાના વ્યસનની તલબ લાગે છે ત્યારે તેને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન રહેતું નથી. એક વાર એવું બન્યું કે કાઠિયાવાડના એક પ્રાંતના અગાઉના એક રાજા શહેરબહારથી પોતાના શહેરમાં આવતા હતા, ત્યાં તે નગરના દરવાજા આગળ ફેરી હોકાવાળો ને સારો પોશાક પહેરી રજપૂત જેવો જણાતો એક માણસ તેમણે જોયો, એટલે તે રાજાએ પોતાને હોકો પીવાનું વ્યસન હોવાથી તેની પાસેથી હોકો પીવા માટે માગ્યો. ત્યારે તે માણસે જવાબ દીધો :— "બાપુ! હું મેઘવાળ (ઢેડ) છું!" રાજા આથી શરમાઇ ગયા ને ત્યારથી તેમણે હોકો પીવાનું વ્યસન ત્યજી દીધું, અને પોતાની **કચેરીમાં હોકો પીવાનો રિવાજ બંધ કર્યો. હજી પણ તે રાજ્યમાં રાજાની કચેરીમાં હોકો પીવાતો નથી.** એક દુહામાં હોકાનું સ્વરૂપ ચાલુ વર્ણવ્યું છે:—

> "બાંબી વાકી જલભરી, ઉપર ડારી આગ;
> જબ બજાઈ બંસરી, નીકસ્યો કારો નાગ."

(જેનો રાફડો (ઉલકો) જલથી ભરેલો છે, તેની ઉપર (ચલમમાં) આગ મૂકી છે, પછી જ્યારે બંસરી (ને-ડાંડી) બજાવી (વગાડી-ગુડગુડાટ કર્યો) ત્યારે તેમાંથી કાળો નાગ (ધુમાડો) નીકળ્યો.)

તમાકુના વિશેષ દોષો. હોકાના ધુમાડાને કાળો નાગ કહ્યો છે તે હેતુપુરઃસર છે. એ ધુમાડો ઝેરી છે. બહુ આકરી તમાકુ હોય તો તે પીનારને ફેર આવે છે. તમાકુનાં બિયાંમાંથી ઝેરી તેલ નીકળે છે. જો તેનાં અમુક ટીપાં કૂતરાંને કે બિલાડાંને આપવામાં આવે તો તે મરી જાય છે. તમાકુમાં રહેલા ઝેરથી

તમાકુનો ઉપયોગ કરનાર માણસની હોજરી, ફેફ્સા, આખો ને મગજ બગડે છે હોકાનું પાણી ઢોળાય ત્યા જે જીવડા હોય તો તે મરી જાય છે આ પ્રત્યક્ષ હિંસા છે જ્યારે તમાકુ તૈયાર થાય છે ત્યારે તેના પાદડા પર અનેક જંતુઓ થાય છે તેને તે પાદડા પર જળના કોગળા કરી મારી નાખવામા આવે છે. પછી તેનો સોડ નાખે છે તેમા પણ ઘણી જીવહિંસા થાય છે. તમાકુ પીનાર મનુષ્ય તમાકુમા મરેલા જંતુઓના શરીરોનો ધુમાડો પણ પોતાના ગળામા ઉતારે છે. કોઇ પણ દ્વિજને આમ કરવુ ઉચિત છે? તમાકુ ખાવાથી પણ મગજ ઉશ્કેરાય છે, ને નબળુ પડે છે બહુ તમાકુ ખાનારની વાણીનો વેગ ઘણો વધી જાય છે. તેના જઠરાગ્નિ પર પણ તમાકુના રસની ખરાબ અસર થાય છે તમાકુ (છીકણી) સૂઘનાર માણસ તેના વડે પોતાનુ નાક, કપડા, આખો ને મગજ બગાડે છે છીકણી સૂઘવાથી તેની ઝેરી અસરથી વારવાર આખ ને નાકમાથી પાણી નીકળે છે, ને એને લઇને આખની જોવાની શક્તિ કમી થાય છે વારવાર તમાકુનો ધુમાડો લાગવાથી પણ આખો ખરાબ થાય છે વળી છીકણીના વ્યસનીની નાસિકાઇંદ્રિય બહેર મારી જાય છે તેને સુગધદુર્ગંધની જોઇએ તેવી ખબર પડતી નથી તેની અપવિત્રતાનુ તો પૂછવુ જ શુ?

"ખાય તેનો ખૂણો, પીએ તેનુ ઘર,
સૂઘે તેના લૂગડા, એ ત્રણે બરાબર"

તમાકુ ખાનાર મનુષ્ય તમાકુને ચૂનો લગાડીને પછી તેના ઉપર ત્રણ ટપલા મારે છે, તે વિષે કોઈ રમૂજી માણસે કહ્યુ છે કે, એ ત્રણ ટપલા તે તેના ત્રણ પિતૃઓને-પિતા, પિતામહ ને પ્રપિતામહને પસ્તાળ મારે છે-ધિક્કાર આપે છે!

દેવપૂજનવેળા તમાકુ મુંઘાય, વા તમાકુનો ફાકડો મોઢામાં નંખાય એમાં અપવિત્રતા ઉપરાંત દેવનુ અપમાન પણ થાય છે, જે પાસે બેસનારને છાકણીનુ વ્યસન ન હોય

તો તેને પણ છીંકણીની ઝણુ ઊડવાથી છીંકો આવે છે, ને ત્રાસ થાય છે.

તમાકુ પીવાથી કે ખાવાથી પાચનશક્તિ વધે છે, તેમજ તેથી દસ્ત સાફ આવે છે એમ કહેવામાં પણ ભ્રમણા રહેલી છે. કુટેવ પડી જવાથી એવી ભ્રમણા મનુષ્યને થાય છે. જો તમાકુના વ્યસની કહે છે એમ જ હોય તો પછી જે પુરષો ને બૈરાં તમાકુ પીતાં ખાતાં નથી તેનું શું થતું હશે? શું તે મંદાગ્નિવાળા હોય છે? ને તેને શું દસ્ત નથી આવતો? દસ્ત સાફ લાવવો હોય તો તેના ઉપાય કયાં થોડા છે? સવારમાં ઊઠીને ઠંડું પાણી પીવાથી ને પ્રકૃતિમાં શરદી જણાતી હોય તો તે વેળા નવશેકું ગરમ પાણી પીવાથી મળશુદ્ધિ સારી થાય છે. જેને હમેશાં કબજિયાત જણાતી હોય તેણે રાત્રિએ સૂતી વેળા નવશેકું ગરમ પાણી પીવાનું રાખવું, એથી મળશુદ્ધિમાં ઉપકાર થશે.

બહુ ઉકાળેલા ચામાં ટેનીન નામનું ઝેર પ્રકટ થાય છે. બહુ ઉકાળેલો ચા પીવાથી, તેમ જ વારંવાર ચા પીવાથી એ ઝેરની અસરથી માણસની પાચનશક્તિ કમી થાય છે, તેને અનાજ ભાવતું નથી, ને તેને લઈને તેનું શરીર નબળું પડે છે. બહુ ચા પીનારનું મગજ આવેશવાળું થઇ જાય છે, ને તેનો સ્વભાવ ચીડિયો થઈ જાય છે. ચાના વ્યસનથી દૂર રહેવું તે સારું છે. તેમાં પણ હોટેલનો ચા પીવો એ તો કોઈ રીતે યોગ્ય નથી એથી તો બેવડું નુકસાન થાય છે. તે ચા ઊકળ્યા કરતો હોવાથી તેમાં ટેનીન વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક હોટેલવાળા ચાને સ્ટ્રૉંગ (આકરી) કરવાને ચાની સાથે અફીણના પોસ પણ ઉકાળે છે. આવો ચા જે પીએ તેને પછી બીજો ચા પસંદ આવતો નથી. વળી હોટેલમાં ચા પીવો તેમાં વટાળ તો પ્રત્યક્ષપણે છે. એક ડોલમાં પાણી ભરીને તેમાં ગમે તેણે પીધેલા પ્યાલા નાંખી બહાર કાઢી, બીજા ચા પીવા આવનારને ચા ભરીને તે પ્યાલા આપતા જાય છે. આમાં શુદ્ધિ કયાં રહી?

વળી આથી રોગનો પણ ફેલાવો થાય છે એઠા પ્યાલામા રહેલા રોગના અંશથી એકબીજાના રોગ માણસને ચોટે છે કેટલાક ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુ જુવાનિયાઓ તો ઇરાનીની હોટેલમા ચા પીવા જતા શીખ્યા છે! આમા કેટલી ધર્મહાનિ છે? આવા અનાચારીઓને શાસ્ત્રોક્ત ધર્મમા શ્રદ્ધા કયાથી રહે? સમજુએ **હોટેલનો ચા કદી પણ ન જ પીવો જોઇએ.** જો જરૂર જણાય, ને ન જ ચાલે તો એકાદ વાર ચા પોતાને ઘેર બનાવરાવીને તે પણ બહુ ઉકાળ્યા વિનાનો પીવો, પણ હોટેલના ચાથી કે હોટેલના નાસ્તાથી સર્વદા દૂર રહેવુ કોઇ કોઇ હોટેલમા ભજિયા તળવામા હનુમાનજીને ચઢેલુ સિંદૂરવાળુ ઝેરી તેલ વપરાય છે માણસના શરીરને આથી નુકસાન થાય છે ઘેર પણ ત્રણ ચાર વાર ચા ન પીઓ તમે જેટલો વધારે ચા પીશો તેટલી તમારા શરીરને વધારે હાનિ થશે એ ઉઘાડી વાત છે ચા પીવાથી ચા પીનારના શરીરમા રહેલી શક્તિ એકઠી થઇ તેના મગજને જોસ આપે છે, પણ તેનુ પરિણામ તેના શરીરમનની નબળાઇમા આવે છે

કોકેન ઘણી ઝેરી વસ્તુ છે. જેને કોકેન ખાવાની ટેવ પડે છે તે પછી મહામુશીબતે મૂકી શકે છે કોકેન માણસને નબળો કરી મૂકે છે સરકારે એના વેપાર ઉપર ઘણો જાપ્તો રાખ્યો છે, છતા તેના વ્યસનીઓ ચોરીચૂપકીથી વેપારીઓ પાસેથી કોકેન મગાવીને ખાય છે, ને હેરાન થાય છે કેટલીક વાર વર્તમાનપત્રોમા આ બાબતના કેસો થયેલા પણ વાચવામા આવે છે

ભાંગ, ગાંજો, ચડસ, માજમ ને ભુરકી ઇત્યાદિ પણ ત્યજવા યોગ્ય છે. તે કેફી ચીજો છે પોતાનુ હિત ઇચ્છનાર મનુષ્યે તેના વ્યસનથી દૂર જ રહેવુ જોઇએ **શ્રીશંકર** ભાગ પીએ છે એ અજ્ઞાની મનુષ્યોની ખોટી કલ્પના છે, છતા મહાશિવરાત્રિને દહાડે કોઇ મનુષ્યે **શ્રીશંકરને** ભાગ ધરાવી હોય તેનુ પ્રસંગોપાત્ત માત્ર આચમન કરવામા આવે તો તેમા વિરોધ

ગણાય નહિ દેવપ્રસાદની તો કણિકા જ જોઇએ ભાગને મહા દેવની પ્રસાદી ગણી માનાર્થે લગાર માથે ચઢાવો, પણ વાડકા કે પ્યાલા ભરી ભાગ પીઓ નહિ તેમા પછી પ્રસાદીપણુ રહેતુ નથી કોઈ હઠયોગીઓ પોતાના ચિત્તની એકાગ્રતા માટે કોઇ કોઈ વાર ભાગ પીએ છે, પણ તે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી તે ભાગ તમોગુણ વધારે છે, ને કર્તવ્યનિષ્ઠા શિથિલ કરે છે ભાગ પીવાથી માણસનુ મગજ ભમે છે, ને તેની બુદ્ધિ જાડી થાય છે ભાગ પીધા પછી મનમા જે તરગો ઉપજે છે તે તરગો રોકવા કઠિન છે કોઈ કવિએ કહ્યુ છે કે —

"ભાગ ભખન તો સેલ હૈ, લહેરા મુશ્કિલ હોય"

ગાજો પણ બહુ નુકસાનકારી વસ્તુ છે ગજેરીને ગાજાના કેફને લીધે બોલ્યાનુ ભાન રહેતુ નથી તેનુ મગજ સાધારણ પ્રતિકૂલ પ્રસગ પ્રાપ્ત થતા ઉશ્કેરાઈ જાય છે ગાજો ફેફસાને બહુ બગાડે છે ગજેરીને કફ વધવાથી અસાધારણ ઉધરસ થાય છે, ને તેનુ લોહી ઘટી જાય છે પ્રાણાયામના અભ્યાસમા પોતાના તનમનને થાક ન લાગે તે માટે પ્રાણાયામના કોઈ કોઈ અભ્યાસીઓ અગાઉ થોડો ગાજો પીતા હશે, ને તે પરથી નવરા સાધુવેશધારીઓમા ગાજો પીવાનુ વ્યસન ચાલ્યુ હશે પવિત્ર સાત્વિક યોગાભ્યાસીઓએ ને અન્ય મનુષ્યોએ આવા કેફી પદાર્થોથી સર્વદા દૂર જ રહેવુ જોઇએ

માણસને કોઇ પણ કેફી વસ્તુનું વ્યસન પહેલે દહાડે થઈ જતુ નથી, પણ અભ્યાસ વડે તે હળવે હળવે મનુષ્યના મનમાં ઘર કરે છે. નદી પોતાના મૂળ આગળ બહુ નાની હોય છે, પણ આગળ જતા તે મોટા વહાણ ચાલે તેવી મોટી થઈ જાય છે, તેમ વ્યસનોનુ પણ જાણવુ એક કપનીની ઓફિસમા એક કારકુનના ડેસ્ક પર તમાકુની નકશીકામવાળી રૂપાની ડાબલી પડી હતી, તે તે કપનીના યુરોપિયન મેનેજરે ફરતા ફરતા જોઈ, ને તે કારકુનને તેમણે પૂછ્યુ કે, "આ ક્યાની બનાવટ છે?" કારકુને કહ્યુ "સાહેબ ! એ ભુજમાં

બનેલી છે. ત્યાં રૂપાની આવી નકસીકામવાળી વસ્તુઓ બહુ સારી થાય છે. બીજે દિવસે તે નકસીકામવાળી ને ચકચકિત રૂપાની ડાબલી ઉપર સાહેબનું મન વધારે ખેંચાયું, ને તેમણે તે હાથમાં લઇને ઉઘાડી તો અંદર તમાકુ જોઈ સાહેબે પૂછયું કે, "આ શું છે?" કારકુને કહ્યું કે, "આ છીંકણી છે. તે બહુ સારી ચીજ છે. આથી માથું દુઃખતું મટે છે, ને મગજનો થાક ઊતરે છે." પછી ત્રીજે દિવસે તે સાહેબે પાછી તે ડાબલી હાથમાં લઈ ઉઘાડી તો અંદરથી સુગંધ આવવા લાગી. તે વિષે તે કારકુનને પૂછતાં તેણે તેમને ખુલાસો કર્યો કે, "સાહેબ! તેમાં ગુલાબના અત્તરનું પૂમડું રાખ્યું છે." સાહેબે 'અચ્છા' એમ કહી તેમાંથી એક ચપટી લઈ તે સહજ સૂંઘી. એમ ચારપાંચ દિવસ સુધી સૂંઘવાનું કામ ચાલ્યું, ને અંતે તે સાહેબે પણ છીંકણીની ડાબલી ધારી! સંગની એવી અસર છે. મનુષ્ય જો જાગ્રત ન રહે તો તે આ પ્રમાણે દુર્વ્યસનમાં ફસાય છે. વ્યસનો મનુષ્યને પરવશ બનાવે છે. વ્યસનોથી મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, ને તેને લીધે આળસ આદિ દુર્ગુણોનો મનુષ્યમાં વધારો થાય છે. તે માણસનું શરીર ઈંદ્રિયો ને અંતઃકરણ બગાડે છે, ને ધર્મપાલનમાં તો બહુ જ શિથિલતા ઉપજાવે છે. સંક્ષેપમાં દુર્વ્યસનો મનુષ્યનો આ લોક ને પરલોક **બન્ને બગાડે છે, માટે પોતાનું હિત ઇચ્છનારે તેનાથી સર્વથા દૂર જ રહેવું જોઇએ.**

મોહ મનુષ્યને અત્યંત હાનિ કરનારો છે, માટે તે વિષે વિસ્તારથી કહેવું જોઈએ.

મોહથી મનુષ્યો અનેક તરેહની કુટેવોમાં ફસાય છે. મોહનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે અવળાનું સવળું દર્શાવે છે. નાટક, સિનેમા ને સર્કસો જેવા આદિનો શોખ પણ દ્રવ્યહાનિ, ઉજાગરા ને કુસંગ વડે મનુષ્યને કષ્ટ આપનારો છે; છતાં કેટલાક મનુષ્યો વ્યવહારપરમાર્થનાં પોતાનાં કર્તવ્યોને બાજુ પર મૂકી તેમાં ફસાતા જાય છે, ને પરિણામે પાયમાલ થાય

છે. સખેદાશ્ચર્ય છે કે કેટલાક માણસોને સંધ્યાકાળે ફરવા જવાનું, સેલસપાટા કરવાનું કે ગામગપાટા મારવાનું ગમે છે, પણ તેમને સંધ્યાવંદન કરવાનું, જપ કરવાનું અથવા પ્રભુભજન કરવાનું ગમતું નથી.

પંચવિષયો પરનો મોહ. વિષય-વિ એટલે વિશેષે કરીને ને ષય એટલે બંધન કરનાર. જીવોને વિશેષે કરીને બંધન કરનાર તે વિષય.

એકેક વિષયના મોહથી એકેક પ્રાણીના પ્રાણની હાનિ થાય છે ત્યારે એકસાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મોહિત થયેલા મનુષ્યની દુર્દશા થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

શબ્દવિષયના મોહથી હરણ પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે, **ને નાગ જન્મપર્યંત બંધીખાને પડે છે.** અગાઉના વખતમાં કેટલાક શિકારીઓ હરણનો શિકાર આમ કરતાઃ-તેઓ રાત્રે વનમાં જઈ ઘંટરવાલ નામનાં વાજાં વગાડતા, ને દીવીઓ સાથે તે વનમાં ચાલતા. વાજાંના મધુર અવાજથી હરણો તે શિકારીઓની આગળ દોડી આવે છે, ને વાજાંનો શબ્દ સાંભળવામાં લીન થઈ જાય છે. તે વાજાંવાળા આગળ ચાલે એટલે પાછળના બીજા શિકારીઓ તે હરણોને કાતાંથી કે ખડ્ગોથી કાપતા ચાલે આમ શબ્દવિષય પરની આસક્તિથી હરણોનું મોત થાય છે. નાગ વાદીની મોરલીના નાદમાં પ્રીતિવાળો થઈને રાફડાની બહાર આવી ફેણ ચઢાવી ડોલવા માંડે છે, એટલે વાદી તેની નજર ચુકાવી તેને એકદમ પકડી લઈને તેની ઝેરી દાઢો કાઢી લઈ, તેને પોતાની પાસેના કરંડિયામાં પૂરી દે છે. આમ શબ્દવિષય પરના રાગથી તે જન્મપર્યંતનો કેદી થાય છે.

સ્પર્શવિષયના મોહથી હાથી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે. હાથીના દાંતો તથા હાડકાં માટે હાથીનો શિકાર કરનારા કેટલાક મનુષ્યો વનમાં હાથીઓના જવાઆવવાના માર્ગમાં એક મોટો ખાડો ખોદી તેના ઉપર ઝાડની પાતળી ડાળીઓ તથા પાંદડાં અને ઘાસ વગેરે મૂકી તે પર કાગળની હાથણી

ઊભી કરે છે. પછી તેને જોઈ કોઈ હાથી તેના તરફ દોડતો આવે છે, ને તે એકદમ તે ખાડામાં પડે છે. ખાડામાં એક મોટો શંકુઆકારનો લોઢાનો ખીલો તે લોકોએ ઊભો કરેલો હોય છે, તે વડે તેનું શરીર વીંધાઈ જાય છે, ને તે મરણ પામે છે. તે હાથી ખાડામાં પડ્યા પછી તેના ઉપર તે લોકો મીઠું નાંખે છે. કેટલીક મુદતે તે હાથીનું શરીર સડી જાય છે, ને પછી તેના દાંત તથા હાડકાં કાઢી લઈ તેઓ તેને વેચવા માટે લઈ જાય છે.

રૂપવિષયથી મોહિત થઇને પતંગ અગ્નિમાં પડી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે એ સૌના જાણવામાં છે. ચોમાસામાં મનુષ્યોને તેનો વિશેષ અનુભવ થાય છે.

રસવિષયમાં મોહિત થઈને માછલાં મરણ પામે છે. માછલાનો શિકાર કરનારા મનુષ્યો વાંસની લાંબી લાકડીને છેડે લાંબો દોરો બાંધી તે લાંબા દોરાને છેડે લોઢાનો એક કાંટો જેને ગલ અથવા બડિશ કહે છે તે બાંધી તેમાં રોટલાનો કે માંસનો નાનો કટકો ભરાવી તેને નદી આદિના પાણીમાં નાંખે છે. તે નદી આદિમાંનાં માછલાં તેને ખાવા માટે પોતાના મોઢામાં તે પકડે છે, એટલે એ કાંટો તેના મોઢામાં પેસી જાય છે, ને પછી તે મચ્છીમાર તેને બહાર કાઢી ફેંકે છે, તેથી તે મરણ પામે છે.

ગંધવિષયથી ભમરાનું મૃત્યુ થાય છે. ગંધવિષયના મોહથી "હમણાં ઊડું, હમણાં ઊડું" એમ વિચારતો કોઈ ભ્રમર સાયંકાલ સુધી કમળમાં બેસી રહે છે, અને સૂર્ય આથમતાં તે કમળ બિડાઈ જાય છે તેથી તેમાં તે ભ્રમર પુરાઈ જાય છે. અતિકઠોર લાકડાને પણ સહેલાઇથી કોતરી નાંખવાના બળવાળો તે તે કમળની બહુ કોમળ પાંખડીઓને પણ કાપી શકતો નથી. ગંધમાં લુબ્ધ થયેલો તે ભ્રમર શું વિચારે છે? ને તેનું પરિણામ શું આવે છે? તે જુઓ:—

"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं,
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः ।

इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे,
हा मूलत कमलिनीं गज उज्जहार ॥ "

(રાત્રિ હમણા ચાલી જશે, સુંદર પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઊગશે, ને કમળો ઊઘડીને તેની શોભા વધશે કમલના કોશમાં પુરાયેલો ભ્રમર આ પ્રમાણે ચિંતન કરતો હતો ત્યાં અરે! કમલિનીને (કમલના વેલાને) હાથીએ મૂલથી ઉખેડી નાખી!)

રાત્રિએ તળાવમાં જલ પીવા તથા જલક્રીડા કરવા આવેલા હાથીના કે હાથણીઓના ઝપાટામા કા તો તે ભ્રમર કમળના વેલા સાથે ચગદાઈને મરણ પામે છે, અથવા વેલા સહિત તે કમળને હાથી કે હાથણીઓ ખાઈ જાય છે તો તે તેમના ઉદરમા વાસ કરે છે! મોહનુ પરિણામ શુ? મોત!

મનુષ્યે વિષયોને પ્રયોજન જેટલા જ સેવવા જોઇએ. મુમુક્ષુ મનુષ્યોએ વિષયોમા રહેલા દોષોનુ સતત સ્મરણ રાખીને પાચ વિષયોના ગુલામ ન જ થવુ જોઈએ, પણ તે પાચ વિષયોને જીતવા માટે સતત પ્રયત્ન આદરપૂર્વક કરવો જોઇએ, ને અંતે તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ

સાધક જો વિવેકને બહુ બળવાન કરે ને જાગૃતિ સેવે તો જ તેનાથી મોહને જીતી શકાય છે અન્યથા તે જીતી શકાતો નથી. વિષયોને ઓસડની પેઠે સેવવા જોઇએ જેમ ઓસડ વાડકા કે પ્યાલા ભરી ભરીને કોઈ પીતુ નથી પણ ઓછામા ઓછુ ને ન ચાલે તેટલુ જ પીએ છે તેમ મુમુક્ષુએ ધમને ને અર્થને બાધ ન આવે એવી રીતે વિષયોનો ન ચાલે તેટલો જ ઉપયોગ કરવો જોઇએ અને તે કાળે પણ વિષયોનુ દુ ખદાતાપણુ વિસારવુ ન જોઇએ

જેના અંતકરણમા વિષયદોષદર્શન સર્વદા બન્યુ રહે છે તેને વિષયોથી બંધન થતુ નથી, ને તેને અલ્પ-વિષયથી તૃપ્તિ ઊપજે છે—

" परिज्ञायोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥ "

આ ચોર છે એમ જાણીને સેવેલો ચોર જેમ આપણી સાથે મિત્રપણાને પામે છે, પણ ચોરપણાને પામતો નથી, તેમ વિષયોના દોષો જાણીને આવશ્યક વિહિત વિષયો સેવવામાં આવે તો તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં મોહને કે અતૃપ્તિને ઉપજાવતા નથી, પણ તૃપ્તિને ઉપજાવે છે. ઓળખીતો ચોર આપણે ત્યાં ચોરી કરતો નથી. તે જાણે છે કે જો આને ત્યાં હું ચોરી કરીશ તો તે મને ઓળખે છે એટલે તરત મને પોલીસમાં પકડાવશે. એ પ્રમાણે તે દબાયેલો રહે છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રસંગે મિત્રની પેઠે કામ પણ કરી આપે છે; તેમ દોષદર્શનપૂર્વક આવશ્યક વિહિત વિષયોનું સેવન પણ જાણવું.

મોહની ગહન ગતિ. વિષયોને મેળવવામાં શ્રમ, તેના રક્ષણમાં શ્રમ, તેનો અલ્પસમય જ ઉપભોગ અને જો ભોગમાં અતૃપ્તિ રહે તો તે અતૃપ્તિને પરિણામે દુઃખ. આમ છતાં મનુષ્યો વિષયોથી છૂટી શકતા નથી એ બહુ ખેદની વાત છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કેઃ—

" अजानन् माहात्म्यं पतति शलभस्तीव्रदहने,
स मीनोऽप्यज्ञानाद्वडिशयुतमश्नाति पिशितम् ।
विजानंतोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्,
न मुंचामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ "

" નહિ જાણી શક્તિ શલભ[1] દીપઝાળે પડી બળે,
વળી થૈ અજ્ઞાની ગલયુત[2] પિશિતો[3] મીન ગળે;
દુઃખોથી ઘેરેલા વિષય જન જાણે તદપિ તે,
નથી દેતા છોડી ગહન ગતિ છે મોહતણી એ."

વિષયોમાં એકગણું સુખ અને હજારગણું દુઃખ છે, માટે હિતકર-અહિતકરનો, કર્તવ્યાકર્તવ્યનો તથા લાભાલાભનો વિચાર કરી નઠારાં વ્યસનોને તથા નઠારા વિષયોને વિવેકી મનુષ્યે છોડી દેવાં જોઇએ. એ પ્રમાણે સામાન્ય મોહથી મુક્ત થવા માટે સુખેચ્છુ મનુષ્યે શા ઉપાયો યોજવા જોઇએ તે કહેવાયું.

---

૧ પતંગ-પતંગિયું. ૨ લોઢાના કાંટા સહિત. ૩ માંસ.

વિશેષ મોહને–અવિદ્યાને (અજ્ઞાનને) ત્યજવા માટે જડચેતનના વિવેકની જરૂર છે.

પ્રબોધચન્દ્રોદય નાટકમા વિવેક અને મહામોહનુ યુદ્ધ વર્ણવ્યુ છે એક તરફ સત્ત્વગુણના ધર્મોરૂપી ને બીજી તરફ રજોગુણના તથા તમોગુણના ધર્મોરૂપી યોદ્ધાઓ છે બને પક્ષનું મોટુ યુદ્ધ નિરંતર ચાલે છે, તેમા અંતે વિવેક મહામોહનો પરાજય કરે છે, ને તેને પોતાના પવિત્ર પ્રદેશની હદપાર કરી મ્લેચ્છોની ભૂમિમા વાસ કરવા જવાની મહારાજા વિવેક તરફથી આજ્ઞા થાય છે

મનુષ્યના અંતઃકરણમા વિવેકનો જય થતા મહામોહ આદિ સઘળા દોષો મનુષ્યના હૃદયમાથી ચાલ્યા જાય છે, ને તેને સ્થાને વૈરાગ્ય તથા શમદમ આદિ શુભ ગુણોનો તેના હૃદયમા વાસ થાય છે જ્યારે સાધકના પુરુષાર્થથી ને શ્રીસદ્‌ગુરુની તથા શ્રી-ઈશ્વરની કૃપાથી એ પ્રમાણે થાય ત્યારે તેને પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન બહુ સહેલાઈથી થાય છે પરમતત્ત્વનું દૃઢજ્ઞાન જ્યારે મુમુક્ષુને થાય છે ત્યારે તે મુમુક્ષુ મટી મુક્ત થાય છે, અને તેને પોતાના આત્માથી ભિન્ન સઘળુ મિથ્યા જણાય છે

જ્ઞાનીને જગત દેખાતાં છતાં તે મિથ્યા શી રીતે લાગે? એમ કોઈ શકા કરે તો તેના પ્રત્યુત્તરમા કહેવાનુ કે આકાશ આસમાની રગનુ દેખાતા છતાં પણ વિવેકીને તે આસમાની રગનુ નથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે નહિ? તમારે કહેવુ જ પડશે કે થાય છે તેવી રીતે જગત દેખાતા છતા પણ તેના મિથ્યાપણાનો દૃઢ નિશ્ચય જ્ઞાનીને થાય છે

"भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।
अपुनःस्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ આ શ્લોક છે તેનો અર્થ એવો છે કે "હે સાધો!–હે ભરદ્વાજ!–આકાશના નીલવર્ણની પેઠે ભ્રમમા મિથ્યા ઊપજેલા આ જગતરૂપી ભ્રમનુ ફરીથી સત્યરૂપે સ્મરણ ન થાય એવુ તેનુ વિસ્મરણ થાય એ હું શ્રેષ્ઠ (પરમ

હિતકર કૈવલ્ય–મોક્ષ) માનું છું." કોઈ જળાશયને કિનારે જ્યારે આપણે ઊભા રહીએ છીએ ત્યારે તે જળાશયના જળમાં આપણા શરીરનું પ્રતિબિંબ ઊંધું દેખાય છે, છતાં આપણે તેને મિથ્યા દેખાવ સમજીએ છીએ,–આપણું શરીર જળમાં ઊંધું જોતાં છતાં પણ આપણું શરીર ઊંધું થયેલું છે એમ આપણે માનતા નથી. તેલના વાડકામાં કે કોડિયામાં રાખેલી સીધી સળીને વાંકી જોતાં છતાં પણ તેને આપણે સીધી માનીએ છીએ, આ વાંકી નથી, પણ સીધી જ છે એવા નિશ્ચયવાળા રહીએ છીએ. અરીસામાં પોતાનું મોઢું જોતાં છતાં પણ તે સાચું મોઢું નથી, પણ ખોટું મોઢું (પ્રતિબિંબ) છે એમ આપણે માનીએ છીએ. આ પ્રમાણે દૃઢ બ્રહ્મવિદ્યાનો પોતાના હૃદયમાં ઉદય થવાથી જ્ઞાનીને જગત દેખાતાં છતાં પણ તે મિથ્યા જણાય છે.

એક વસ્તુને બે રૂપે કેમ જોઈ શકાય? જગતને જગત-રૂપે જોવાય, ને પાછું તેને બ્રહ્મરૂપે પણ જોવાય એ કેમ બને? બને. જુઓ, તમારા ગામમાં નાટકમંડળ આવ્યું છે.-એ નાટક-મંડળમાંનાં માણસોને તમે ઓળખો છો. હવે તમે એ નાટકનો રાજા હરિશ્ચન્દ્રનો ખેલ જોવા ગયા છો. એ ખેલ વેળા તમે આ હરિશ્ચન્દ્ર ઘણું કષ્ટ વેઠતાં છતાં પણ પોતાનું સત્ય કેવું જાળવે છે એમ કહો છો–તેને હરિશ્ચન્દ્રરૂપે જુઓ છો, ને પાછા કહો છો કે પેલો હરજીવન આ હરિશ્ચન્દ્ર થઈને આવ્યો છે! મતલબ કે તમે તેને હરજીવનરૂપે અને હરિશ્ચન્દ્રરૂપે અર્થાત્ બંને રૂપે જુઓ છો, એ જ પ્રમાણે આ વેણીશંકર તારામતી થયો છે એમ કહી, તમે તે તારામતીના વેશમાં છતાં પણ તેને વેણીશંકરરૂપે ઓળખી શકો છો. વળી રોહિતાશ્વ વગેરે તે નાટકનાં બીજાં પાત્રોને પણ તેમના વેશરૂપે અને તેમના મૂળરૂપે તમે નિશ્ચય-પૂર્વક જોઈ શકો છો. જો તમે નાટકનાં પાત્રોને બે રીતે જોઈ શકો છો તો પછી બ્રહ્મજ્ઞાની વિશ્વને અને બ્રહ્મને કેમ ન જોઈ શકે?

આત્મજ્ઞાની પ્રારબ્ધવ્યવહાર કરે તો પણ તે પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભૂલતા નથી. જેમ નાટકમાં પ્રહસન(ફારસ)સમયે

કોઈ હરિશંકરનામનો બ્રાહ્મણ મેમણનો વેશ લઈને આવ્યો હોય, તે પોતાનો વેશ ભજવતાં "असांके पाणी खपेनो" એમ કહી પાણી માગે તો તે વેળા ઓરચેસ્ટ્રામાં હાજી ગની હાજી ઈસા નામનો મેમણ ગૃહસ્થ તરીકે આવીને બેઠો હોય તે તેને પોતાની પાસેનો કૂંજો આગળ ધરીને કહે કે "पीनां शेठ" તો તે હરિશંકર તેની સામે જોઈ હસશે. તે તેનું પાણી નહિ પીએ, પણ અંદરથી બ્રાહ્મણિયું પાણી આવશે તે પીશે, કેમકે મેમણના વેશમાં છતાં તેને પોતાના બ્રાહ્મણપણાનું વિસ્મરણ નથી. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનીને જગતમાં વિચરતાં છતાં, ને જગતનાં કાર્યો કરતાં છતાં પોતાના પરમશુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતું નથી. તે બોધ (બ્રહ્મબોધ) દૃઢ હોવો જોઈએ, અદૃઢ બોધવાળાને એમ ન થાય.

જડતા—અવિવેક—મૂઢતા—એ પણ તમોગુણજન્ય મોહનું જ સ્વરૂપ છે. કેટલાક મનુષ્યો દેવનાં કે મહાપુરુષનાં દર્શન કરવા જાય ત્યારે, અથવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આદિ પૂજ્ય જનોને કે વયોવૃદ્ધને મળે ત્યારે પોતાના બે હાથ ઊંચા કરી 'જે જે' એમ બોલે છે, અને માથું નમાવતા નથી. કોઈ વિવેકી તેમની આવી પ્રવૃત્તિ જોઈને કહે છે કે તેમના વાંસામાં અભિમાનરૂપી વા પાપના સંસ્કારરૂપી કોશ રહેલી છે તેથી તે કેમ નમી શકે? અથવા કેમ જાણે માથું નમાવવાથી પોતાના માથા પરનો પાપનો પોટલો પડી જાય, ને પોતે હલકા થઈ સંસારસાગર તરી જાય તેની તેમને બીક લાગતી હોય તેથી તે નમતા નથી. દેવાદિને નમવા વડે તમારે તમારા હૃદયનો તેમના પ્રતિ ભક્તિભાવ જણાવવાનો છે. જેઓ દેવને ધરવાની દ્રવ્યાદિ વસ્તુ અભિમાન વડે કે જડતા વડે દેવ ભણી ફેંકે છે, ને દેવને નમતા નથી તે પુણ્યને બદલે ઊલટું પાપ બાંધે છે.

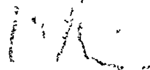
મનુષ્યે વ્યાવહારિક વિવેક પણ જાણવો જોઈએ. જેનામાં બોલવા આદિનો વિવેક (સભ્યતા) ન હોય તે મૂર્ખની પંક્તિમાં ગણાય છે. વાણી જીવાત્માના પ્રતિનિધિરૂપ છે, માટે મનુષ્યે બોલવામાં બહુ વિવેક રાખવો જોઈએ. માણસના બોલવા

ઉપરથી તેની કિંમત થાય છે. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કેઃ—

"न जारजातस्य ललाटशृंगं, कुलप्रसूतस्य न पाणिपद्मम् ।
यदा यदा मुंचति वाक्यबाणं, तदा तदा जातिकुलप्रमाणम्॥"

(વ્યભિચારથી ઊપજેલા મનુષ્યના કપાળમાં કાંઈ શિંગડું હોતું નથી, અને સારા કુળમાં જન્મેલાના હાથમાં કાંઈ કમળ હોતું નથી; પણ જ્યારે જ્યારે તે મનુષ્ય વચનરૂપી બાણને મૂકે છે ત્યારે ત્યારે તેની જાતિ ને તેના કુલનું પ્રમાણ (જ્ઞાન) થાય છે.)

પરમાર્થમાં તો વિવેક એ ભવસાગરની આગબોટ છે. તે વડે ભવસાગર સુખપૂર્વક તરી શકાય છે. જો મનુષ્યે જડ-ચેતનનો વિવેક પ્રાપ્ત કર્યો, તો પછી બીજાં અગત્યનાં સાધનો તેની પાછળ તેને સહેજે આવી મળે છે.



૯ : પરનિંદા

સ્વદોષ જુઓ, પરદોષનું કથન ન કરો. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ પોતાના અંતઃકરણ, ઈંદ્રિયો ને શરીરમાં રહેલા દોષો જોવાને તત્પર હોતો નથી, ને પારકા દોષો જોવા માટે સર્વદા તત્પર હોય છે. બીજામાં દોષ ન હોય તો પણ તેનામાં દોષનો આરોપ કરી તેનું કથન કરવામાં ઘણાને બહુ આનંદ આવે છે, પણ પરનિંદા કરવી એ યોગ્ય નથી. મનુષ્યે પારકી પંચાત ન કરતાં પોતે સુધરવું જોઇએ. એક સંતપુરુષ કહે છે કેઃ—

"તુજે દુરાની કહા પડી, તુ અપની નીવેડ;
તેરા નાવ સમુદ્રમેં, ખેડ ખેડ અરૂ ખેડ."

(તારે બીજાની શી પડી છે? તારું પોતાનું કામ નીવેડ. તારું વહાણ સમુદ્રમાં છે, તેને તું ચલાવ, ચલાવ ને ચલાવ, અર્થાત્ તારે પારકી પંચાત શા માટે કરવી જોઈએ?)

જે મનુષ્ય પરનિંદા કરે છે તે મનુષ્ય મલમૂત્ર ઉસરડનારા ભંગી જેવો છે. ભંગી તો પૈસા લઈને પારકો મળ

વહન કરે છે, પણ નિંદક તો વગર પૈસે પરના પાપસંસ્કાર રૂપ મળ ઉપાડે છે મળમૂત્રવાળી જગા સાફ કરનાર ભંગીનું નિષ્પ્રજનું, (વાંઝિયાનું-સંતાન વિનાની સ્ત્રીનું કે પુરુષનું,) અસાધારણ સોભીનું, (કંજૂસનું) અને ધોબીનું મુખ સવારમાં જોવાનું ઘણા માણસો પસંદ કરતા નથી પરનિંદક ભંગીના કે ધોબીના જેવું કામ કરે છે, ને આર્થિક દૃષ્ટિએ તો ભંગી કે ધોબીના કરતાં પણ તે ઊતરતો છે, કેમકે પારકો મળ ઉપાડતાં કે ધોતાં છતાં કાંઈ પેદા કરતો નથી

જીભ બે પ્રકારે મારે છે જે પ્રવૃત્તિથી પુણ્યસંસ્કારો નાશ પામે ને પાપસંસ્કારો પડે તેવી પરનિંદારૂપ પ્રવૃત્તિ શા માટે કરવી? પણ ઘણાની જીભને બોલવાનો એવો કુસ્વભાવ પડ્યો હોય છે કે તેઓ તેને અટકાવી શકતા નથી જીભમાં હાડકું નથી એટલે તે આમે ચાલે ને તેમે ચાલે! પ્રભુએ આંખ કાનને ખુલ્લાં રાખ્યાં છે, અને જીભને તો ૩૨ દાંતરૂપ પહેરેગીરોની વચ્ચે મૂકી છે ઉપરાંત હોઠરૂપી બે બારણાંવાળા મુખરૂપી કિલ્લામાં તેને પૂરવામાં આવી છે, છતાં તે શાંત રહેતી નથી

જ્ઞાનીના દ્રવ્યકર્મની વ્યવસ્થા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જ્ઞાનીનું શરીર છૂટે છે ત્યારે તેમના દ્રવ્યાદિનો વારસો તેમના પુત્રને વા શિષ્યને તેમના શુભ કર્મનું ફળ સેવા કરનારને, અને તેમના પાપકર્મનું (અજાણે કાંઈ પાપ થઈ ગયું હોય તેનું) ફળ તેમની નિંદા કરનારને મળે છે આવી રીતે પોતે પાપ નહિ કર્યાં છતાં પણ પોતાની જીભને વશ નહિ રાખવાથી નિંદકને અન્યનું પાપ ભોગવવું પડે છે, ને તે વડે દુઃખનો અનુભવ કરે છે

બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારું નરસું જોવું જોઈએ વ્યવહારના બીજા કામોમાં સારું નરસું જોવાય છે તો બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારું નરસું જોવું જ જોઈએ કાપડિયાને ત્યાં કાપડ લેવા જાય ત્યારે માણસ સારું માઠું બરાબર તપાસે છે, ભાવ પણ બરાબર પૂછે છે, અને અંત

કરણુથી ખાતરી કરીને પછી જે જોઈતું હોય છે તે લે છે. મનુષ્ય શાક લેવા જાય ત્યારે પણ સારુંનરસું જોઈને અને ભાવ પૂછીને શાક લે છે, અને વ્યવહારમાં બીજાં કાર્યો પણ માણસ પસંદ કરીને કરે છે, પણ બોલવામાં ઘણાં માણસો સારાનરસાનો વિચાર કરતાં નથી એ કેટલું ખોટું છે? સમજુએ તો તોળીને જરૂર જેટલું જ બોલવું જોઈએ, અને તે સત્ય, પ્રિય ને હિતકર હોવું જોઈએ. પરનિંદા એ બહુ અઘટિત પ્રવૃત્તિ છે. વિવેકી પુરુષો એવી પ્રવૃત્તિ કદી કરતા નથી. ભેંસનાં શિંગડાં ભેંસને ભારે એમ તેઓ સમજે છે. વિશાળ વિશ્વમાં અનેક પ્રકૃતિવાળાં માણસો છે. જે કરશે તે ભોગવશે, માટે આપણે આપણું ભાવિ ન બગાડવું. પરનિંદા કરવામાં સમયનો દુરુપયોગ ન કરો. બીજાં કામ ક્યાં થોડાં છે? મનુષ્યે પરનિંદા કરવી નહિ, તેમ તે સાંભળવી પણ નહિ. "अब्रह्मण्यम्—" અપવિત્ર-અશાસ્ત્રીય-અયોગ્ય-ગણી પરનિંદાને ત્યજો.

સૌથી મીઠું શું? આશ્ચર્ય છે કે નિંદા નરકપ્રાપ્તિ કરાવનારી છતાં પણ કેટલાક માણસને તે મીઠી સાકર જેવી લાગે છે! એક મહેતાજીએ પોતાના નિશાળિયાઓને પૂછ્યું કે "સૌથી મીઠી વસ્તુ કઈ?" ત્યારે કોઈ છોકરાંએ કહ્યું કે લાડુ, કોઈએ કહ્યું કે જલેબી, કોઈએ કહ્યું કે દૂધપાક, ને કોઈએ કહ્યું કે મધ. તે સાંભળી મહેતાજીએ કહ્યું કે:—"એ બધાં મીઠાં છે ખરાં, પણ લોકોના મોટા ભાગને સૌથી મીઠી તો પરનિંદા જ લાગે છે."

જાગૃતિ રાખ્યા વિના વ્યવહારમાં સ્વાર્થ ન સુધાય તો પછી પરમાર્થ તો કેમ સધાય? પાણીનો નીચે જવાનો સ્વભાવ છે તેમ ઇંદ્રિયો અંતઃકરણ પણ નીચે જવાના સ્વભાવવાળાં છે. દુકાનદાર કેટલી સાવધાનતાથી કામ કરે છે! માલ શા ભાવે આવ્યો છે, તેના પર ખર્ચ કેટલું ચઢ્યું છે, અને શા ભાવે વેચીશું તો વધારે નફો થશે, આ બધું જોઈને વેપારી માલનો ભાવ નક્કી કરે છે. વળી બજારમાં અમુક માલની પુરાંત

કેટલી છે, નવી આવક કેટલી અને ક્યારે થવાનો સંભવ છે, અને તેની માગણી કેટલી છે, તેનો ખ્યાલ પણ તે શાવ ઠરાવવામા રાખે છે પરમાર્થમા તો બે કિનારાને ઘસીને ધોધબંધ નીચાણમા ચાલી જતી નદીના વેગના જેવા ઇંદ્રિયોના ને અંત-કરણના બાહ્ય વેગોને રોકવાના છે, અને એટલા માટે જ તેમા બહુ સાવધાનતા રાખવાની છે

ધીમે ધીમે ઉપરામતા પ્રાપ્ત કરો. ઇંદ્રિયઅંતકરણના વેગોને રોકવાનુ કાર્ય ઉતાવળથી થઈ શકે એવુ નથી, માટે શ્રીભગવાને "शनैः शनैरुपरमेत्"-ધીમે ધીમે ઉપરામ પામવુ એમ-શ્રીમુખે કહ્યુ છે કોઈ કવિ પણ એમ જ કહે છે —

"ગોલાહદી ઓછડી, ખાખરહદી વાડ,
ધીરેધીરે છાડીએ, જયમ સરોવર છાડે પાળ "

(જેમ ખાખરાની વાડ ધીમે ધીમે ઓછી થતી ચાલે છે, અને જેમ સરોવર (સરોવરનુ જળ) પાળને ધીમે ધીમે મૂકતું ચાલે છે, તેમ ગોલાની (હલકા માણસોની) મૈત્રી ધીમે ધીમે મુકી દઇએ)

ઇંદ્રિયોના ને, અંતકરણના અયોગ્ય બાહ્યવેગો-વિકારો-કુસ્વભાવો-એ ગોલા જેવા છે તેને મનુષ્યથી સત્વર ત્યજી શકાતા નથી તેથી ધીરે ધીરે તે ત્યજવા જોઈએ ત્યજવા પછી તો કાળે કરીને તેનુ સ્મરણ પણ જતુ રહે છે

કાળ એ વિસ્મરણનુ ઔષધ છે:—

"દીન ગણુ તા માસ ગયા, વર્ષે આતરિયા
સુરત ભૂલી સાહિબા, નામે વીસરિયાં"

કોઇ વિધવા સ્ત્રીની તેના પતિ સબધેની સ્થિતિ કોઈ કવિએ ઉપર પ્રમાણે કહી છે દિવસો ગણતા ગણતા મહિના વીત્યા, મહિના વીતતા વીતતા વર્ષોનુ અંતર પડી ગયું, હવે તો એ સ્ત્રી પોતાના પતિની સુરત-શિકલ-મુખાકૃતિ-પણ ભૂલી ગઈ અરે! તેનુ નામ પણ વીસરી જવાયુ! પોતાના પુત્રના કે પતિના મૃત્યુથી જે સ્ત્રીનુ રુદન રોકયુ રોકી શકાતુ નહોતુ તે જ

સ્ત્રી પોતાના નિકટના સગાના વિવાહના સમયમાં "આજ ઇડરિયો ગઢ જિત્યાં રે આનંદ ભર્યાં" એવાં વિવાહનાં ગીતો ગાય છે! મનુષ્યનું અંતઃકરણ સ્થિતિસ્થાપક સ્વભાવવાળું છે. કાળ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પડેલા સંસ્કારને ઘસી નાંખે છે. મનુષ્યના હૃદયનો ઘા (દુઃખ) ધીરે ધીરે રુઝાતો જાય છે. મનુષ્ય પોતાના કારી દુઃખને પણ અંતે ભૂલી જાય છે. આ પ્રમાણે **મનુષ્ય જો ધારે તો તે પોતાની કુટેવો ધીરે ધીરે છોડી શકે છે.**

મુમુક્ષુની મહાજાગૃતિ. જિજ્ઞાસુ મનુષ્યે સર્વદા જાગ્રત્ રહેવાનું છે, કયારે પણ ગાફલ રહેવાનું નથી. તેણે પોતાની ઇંદ્રિયોને તથા અંતઃકરણને શત્રુની પેઠે સંભાળવાનાં છે. છેલ્લી ઘડી સુધી તેમનો વિશ્વાસ કરવાનો નથી. તેમાં પણ મનુષ્ય જ્યારે પારકે ઘેર જાય ત્યારે તેણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને બહુ વશ રાખવી જોઇએ. તે સમયે તેણે નેત્ર ઉપર અને વાણી ઉપર બરાબર કાબૂ રાખવો જોઇએ.

ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષને બરાબર સંભાળો, નહિ તો તે બળી જશે. માળી આંબાનું ઝાડ ઉછેરવા માટે કેટલી સંભાળ રાખે છે? તેને તે સારી વાડ કરે છે, વિશેષ તાપથી તે બળી ન જાય તેને માટે તેને કેળોની છાયામાં ઉછેરે છે, અને જરૂર પડે તો તેની આસપાસ ગુણપાટ બાંધી તેનું ઊના વાયુથી રક્ષણ કરે છે. જેના હાથપગ ધૂળથી ખરડાયેલા છે એવો અભણ માળી પણ પોતાને ઉછેરવાના વૃક્ષને માટે આવી સંભાળ રાખે છે ત્યારે આપણે જો નિષ્કામકર્મ, પ્રભુભક્તિ, યોગ કે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી કલ્પવૃક્ષને ઊછેરવા માગતા હોઇએ તો આપણે તેનું કેટલી સંભાળથી રક્ષણ કરવું જોઇએ? મનુષ્ય જો વાસ્તવિક અમરતા આપવાના હેતુરૂપ ધર્મનું માહાત્મ્ય સમજતો હોય તો તેણે **ધર્મના રક્ષણ અને વૃદ્ધિને અર્થે પોતાની જીભ ઉપર ઘણો કાબૂ રાખવો જોઇએ.** અયોગ્ય વાર્તાલાપ કે પરનિંદા કરીને તેણે પોતાનું ધર્મબળ ન જ ગુમાવવું જોઇએ.

રામાયણનું ને મહાભારતનું યુદ્ધ જીભ ઉપર કાબૂ ન રાખવાથી થયું છે. જો સીતાજીએ લક્ષ્મણજીને ને દ્રૌપદીએ દુર્યોધનને કટુવચન ન કહ્યા હોત તો કદાચ એ બને યુદ્ધના પ્રસગો ન ઉપસ્થિત થયા હોત

સમજુએ અને તેમા પણ મુમુક્ષુએ તો ખાસ કરીને "જાતાને જા, ને મરતાને મર" ન કહેવુ જોઈએ, કેમકે અયોગ્ય બોલવામા લાભ કાઈ નથી, ને નુકસાન તો થાય છે જ નિદાનો વિષય પૂરો કરતા છેવટ કહેવાનુ કે જીભને ધૈર્ય ને જાગૃતિથી બહુ વશ રાખો, અને પાપના સંસ્કાર પાડનારી પરનિંદાથી બચો.

૭ : ભય

ભય રાખવાથી થતી હાનિ. ભય એટલે ત્રાસ, આ પ્રસગથી મારુ અનિષ્ટ થશે, મને આથી ગાડચણ થશે, અને મને આથી દુ ખ આવી પડશે એવા એવા વિચારથી મનુષ્યના અ ત કરણમા જે ત્રાસ થાય છે તે ભય છે એ ભય વડે મનુષ્યના શરીરાદિમાં ઓછાવધતો ક પ ઊપજે છે વ્યવહારમા ભય રાખવાથી માણસથી પોતાના ધ ધામા નિષ્ક પ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી વળી જે માણસ હાનિ થવાના ભયથી વારવાર ધ ધા બદલે છે તે આગળ વધી શકતો નથી કહેવત છે કે "પથ્થર પણ પડચો પડચો વધે" જે વારવાર ધ ધા બદલે છે તેનો જૂના ધ ધાનો અનુભવ નકામો થાય છે ને નવા ધ ધાનો અનુભવ મેળવવામા તેને પુન પુન નવો શ્રમ કરવો પડે છે

આ વિશ્વમાં કોઈપણ પ્રાણીને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હોતી નથી. મનુષ્યે શુભાશા અને નિર્ભયતા રાખવી. આ સસારમાં સુખ અને દુ ખ બને રહ્યા છે પ્રત્યેક ધંધામા પણ અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા બને હોય છે પ્રત્યેક ધ ધામાં કાઈ ને કાઈ પ્રતિકૂળતા રહેલી હોય છે, તેથી જો મનુષ્ય માત્ર

પ્રતિકૂળતાનો જ વિચાર કર્યા કરે તો ધંધો જ ન કરી શકે. વળી કેટલીક વાર પોતાના પૂર્વજન્મના પાપને લીધે મનુષ્ય પોતાના ધંધામાં સફળ થતો નથી. શામળકવિએ કહ્યું છે કે: "કર્મહીણો જો ખેતી કરે, દુકાળ પડે કે બળદ જ મરે." વિશ્વમા કોઇ પણ સ્થળ કે સ્થિતિ એવાં નથી કે જેમાં ઓછી-વધતી પ્રતિકૂળતા ન જ હોય. આમ હોવાથી ધંધાદારી મનુષ્યને જરૂરનું છે, કે તેણે પોતાના ધંધામાં શુભાશા, શાંતિ અને નિર્ભયપણું રાખવું ધંધામા નિર્ભયપણું અને શાંતિ ત્યારે જ રહી શકે કે જ્યારે માણસ પોતાની શક્તિનો પૂરો વિચાર કરીને ધંધો કરે ત્યારે જ આગળ સાહસ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે સાહસ પણ વિવેકયુક્ત ને હદવાળું હોવું જોઇએ વિવેક વિનાનું ને હદબહારનું ન હોવું જોઇએ.

જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પણ નિર્ભય રહો.

નિર્ભયપણું-અભય-એ દૈવીસંપત્તિ છે. ભગવાને ભગવદ્ગીતાના સોળમા અધ્યાયમા છવીશ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિ ગણાવતાં તેને પહેલી દૈવીસંપત્તિરૂપે મૂકી છે અભયવિના મનુષ્ય કોઈ-પણ કામમા મન મૂકીને પ્રવૃત્તિ ન જ કરી શકે

"આ તો ભગત થઇ ગયો," "આનો વ્યવહાર હવે કેમ ચાલશે ?" "આ તો સાધુ થઇ જશે" એવી એવી અણસમજુ માણસોની વાતો સાંભળીને જો જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય પોતાના મનમા ભય પામે તો તે પરમાર્થનું સાધન શી રીતે કરી શકે ? તેણે તો મતશાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ ને મહાપુરુષો શું કહે છે તેનો જ વિચાર કરવાનો છે, ને તે વડે તેણે જે કર્તવ્યનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હોય તેને જ તેણે નિર્ભયપણે વળગી રહેવાન છે બાકી સંસારમા તો.—

"જાકી જૈસી બુદ્ધિ હૈ, તૈસો કહે બનાય,
વાકો બૂરો ન માનીએ, લેન કહાંને જાય ?"

અક્કલ ઉછીની મળતી નથી, માગી મળતી નથી, ભાડે મળતી નથી, તેમ વેચાતી પણ મળતી નથી. એ તો જેની પાસે જેવી ને જેટલી હોય તેનો તે ઉપયોગ કરી શકે છે.

પરિણામ વિચારીને વર્તવું, પણ ભય આવ્યા પછી તો તેની સામે થવું. પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ પોતાની શક્તિ, પોતાને મદદ કરનારા, ને પોતાની આસપાસની સ્થિતિ આદિ જોઇ પરિણામનો વિચાર કરીને કરવો તેની ના નથી, પણ પ્રત્યેક કાર્યમાં ઓછાંવધતાં વિઘ્ન કે ભય તો હોય છે જ, અને તે વિઘ્ન કે ભય આવે ત્યારે તેનાથી ડરી ન જતું એ વેળા તો હૃદયમાં પૂરતું ધૈર્ય રાખી પોતાના સઘળા બળથી તેની સામે થવું વનમાં ચાલતા સિંહનો અચાનક ભેટો થઇ જાય તે વેળાએ જો ધૈર્ય રાખી તેની સામે ત્રાટક કરી ચાલવામાં આવે તો તે હરકત ન કરતાં પડખે થઇને ચાલ્યો જાય છે એમ કહેવાય છે એ જ પ્રમાણે ધૈર્ય ને ઉદ્યોગવડે મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાં આવવાના વિઘ્નને પણ ખસેડી શકે છે ભય પામવાથી કાંઇ આવવાનું વિઘ્ન દૂર થઇ જતું નથી ઊલટું તેથી મનુષ્યની કાર્ય કરવાની શક્તિ ઘટે છે, ને તેથી હાનિ થાય છે મનુષ્ય જો ભયના જ વિચાર કર્યાં કરે તો તેના શરીરમાં કંપ-ધ્રુજારો થાય છે, જ્યાં ત્યાં તેને વિઘ્ન જ જણાય છે, ને તે પછી કોઈ પણ નાનામોટા કાર્યમાં શાંતિથી પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી

મન એક સાથે બે કામમાં જોડાઈ શકતું નથી. જો મનોવૃત્તિ વિઘ્નના વિચારોમાં રોકાય તો તે ચાલતું કામ કરી શકે નહિ જે અવકાશના સમયમાં પણ પોતાના ધંધાને લગતા જ વિચારો કર્યા કરે છે, તે મનુષ્ય પ્રભુભજન કરવાને સમયે પણ પ્રભુભજન કરી શકતો નથી પૂજાપાઠ કરતાં પણ તેના અંતઃકરણમાં ધંધાના જ વિચારો કીડીઓની પેઠે ઊભરાય છે દ્વિધાવૃત્તિ કાર્યની વિઘાતક છે, માટે જ કોઈ ભક્ત કહે છે કે —

"ખંભા એક ગયંદ દોઈ, કયું કરી બંધીસી વારી ?
માની કરે તો પિયુ નહિ, પિયુ તો માની નિવારી"

(મનરૂપી ખીલો એક છે, અને જગતરૂપી ને પરમાત્મારૂપી એમ હાથી બે છે, તો તે એક ખીલે તે પરસ્પર વિરોધવાળા બે હાથી કેમ બંધાય ? મન જો આ બગડી જશે ને

તે ખગડી જશે એવા ભયથી સંસારકાર્યનું જ ચિંતન કર્યાં કરે તો પછી પરમાત્મામાં તે ન જ રોકાય, પણ જો તે ચિંતન મૂકી દે તો પ્રિય જે પરમાત્મા તેના સ્મરણધ્યાનમાં તે સુખપૂર્વક રોકાઈ શકે. સંસારની તૃષ્ણા કરે તો પ્રભુ ન મળે, અને પ્રભુની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે તો સંસારની તૃષ્ણા દૂર કરવી જોઇએ.)

શ્રીકૃષ્ણભગવાનની આજ્ઞાથી ઉદ્ધવજી ગોકુળમાં ગોપીઓને ઉપદેશ આપવા ગયા. તે વેળા ઉદ્ધવજીએ તેમને કહ્યું કેઃ— "પ્રભુએ કહેવરાવ્યું છે કે તમે મારા વિયોગથી દુઃખી ન થાઓ, પણ હૃદયમાં મારું ધ્યાન કરો; હું તમારી પાસે જ છું એમ વિચારો." તેના પ્રત્યુત્તરમાં ગોપીઓએ તેમને કહ્યું કેઃ—

"ઓધો ! મન ન ભયે દશબીશ, એક હતો સો ગયો શ્યામસોં અબ કો આરાધે ઇશ ?" (હે ઉદ્ધવ ! મનુષ્યને કાંઈ દશવીશ મન પ્રાપ્ત નથી. અમારું મન તો એક જ હતું, ને ને પ્રભુની સાથે ગયું છે. હવે તમે કહો છો તેમ પ્રભુનું ધ્યાન કોણ કરે ?)

શુભાશા રાખો, ને પ્રભુની કૃપા માગો. એમ કરવાથી કાર્ય સારું થશે. કેટલાક મનુષ્ય એવા ડરકુ હોય છે કે પોતાનો છોકરો જરા માંદો થયો કે હાય હાય શું થશે ? પોતાની બૈરી માંદી પડી તો હવે કેમ થશે ? જો વેપારમાં ખોટ આવશે તો મારો વ્યવહાર કેમ ચાલશે ? આવા આવા ભયના ખોટા ખોટા વિચારો–દુર્ભાવનાઓ–કર્યા કરે છે. આથી શો લાભ ? થવાનું તો હજી ભવિષ્યના ગર્ભમાં છે, ત્યાં આગળથી અવળી ભાવનાઓ કરીને વગર કારણે શા માટે દુઃખી થવું ? વળી અશુભ ભાવના કર્યા કરવાથી તેનું પરિણામ પણ ઘણી વાર અશુભ આવે છે, ને તેથી દુઃખ વધે છે તેથી ઊલટું જો શુભાશા ને શુભભાવના રાખવામા આવે, ને સ્વકર્તવ્યનું આચરણ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો વર્તમાનમાં શાંતિ રહે, ને એમ કરવું એ એક પ્રકારનું તપ છે તેથી તે તપ વડે પ્રભુની કૃપાથી અનુકૂળ સંયોગો પણ કદાચ આવી મળે. ભવિષ્યની

બધી લાટીઓ ઢકાયેલી છે તેને માટે વિપરીત અનુમાન કરી મમજીએ દુખી ન થવુ જોઇએ

શુભકાર્ય કરવામાં બીજાનો ભય રાખવો નહિ. એવા નબળા હૃદયના મનુષ્ય પણ હોય છે કે જેમને સધ્યાવદન, આસનાભ્યાસ, પ્રાણાયામ કે જપાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા પણ બીજાનો ડર લાગે છે ! બીજાઓ મારુ હાસ્ય કરશે, મને ભગત ગણશે, મારુ વાકુ બોલશે, અથવા મારી નાતમા મારી ટીકા કરશે એવા એવા ભયના વિચારો તેના દુર્બળ હૃદયમા નિરતર શિઆ કરે છે તેમણે વિચારવુ જોઇએ કે —

" विद्यते न खलु कश्चिदुपाय सर्वलोकपरितोषकरो य ।
सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्प ॥"

(આ વિશ્વમા બધા માણસોને સતોષ આપનારો કોઈ પણ ઉપાય વિદ્યમાન નથી, માટે સર્વ પ્રકારે પોતાનુ કલ્યાણ થાય તેવુ શુભ આચરણ કરવુ બહુ બકવાદ કરનારા માણસો શુ કરવાના છે ?)

બધાંને રાજી ન જ રાખી શકાય. ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ, તેમા પણ સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્‌ના પેટા વિભાગો હજારો રહ્યા જેની જેવી પ્રકૃતિ તેને તેવુ ગમે વળી ઘણા તો એવા રહ્યા કે તેમને પોતાનુ સારુ લાગે, બીજાનુ સારુ ન જ લાગે ઘુડને સૂર્ય ન રુચે, વિરહિણીને ને ચોરને ચદ્ર ન ગમે, અને દુર્જનોને સજ્જનો ન ગમે એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે શ્રીરામના અને શ્રીકૃષ્ણના જમાનામા પણ તેમની નિદા કેટલાક કરતા, માટે પોતાનુ હિત ઇચ્છનારે વિપરીત વિચારવાળાના વા દુર્જનોના કથનને ન ગણકારી શાસ્ત્ર, સત્પુરુષો ને સદ્‌ગુરુ શુ કહે છે તે જોવુ, ને નિષ્કપટપણે શુભમા પ્રવૃત્તિ કરવી **બધાંને રાજી રાખવાની ઇચ્છા તે લોકવાસના છે, ને તે મોક્ષમાર્ગથી રોકનારી હોવાથી ત્યજવાયોગ્ય છે.**

અજ્ઞાનીના કથનની ઉપેક્ષા રાખો. કૂતરાના ભસવાની સામે માણસો ભસવા મડી પડતા નથી, તેમજ કાગડાની સામા

પણ માણસો કર્કશ શબ્દો બોલતો નથી. શ્રીમધુસૂદન સ્વામી કહે છે કે: "ગ્રામસિંહની(કૂતરાની) સામે વનનો સિંહ અવાજ કરતો નથી." કૂતરાં ભસે છે તેની સામે હાથી જોતો પણ નથી. માણસો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે બોલે છે. માંસ, લસણ, ડુંગળી ને દારૂ ઇત્યાદિ અભક્ષ્ય ને અપેય પદાર્થનું ભક્ષણ તથા પાન કરનારા તે તે પદાર્થને વખાણે તેથી તેમાં આપણને કલેશ કરવાનું કારણ નથી, તેમ તે વખાણ સત્ય છે એમ માનવાનુ પણ કારણ નથી. આહાર, પોશાક ને ભાષામાં બધાનો એક મત ન થાય. ગામને મોઢે ગળણું ન બંધાય, અને નદી, તળાવ કે કૂવાને પણ ગળણું ન બંધાય, સૌ પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર બોલે છે. પતિવ્રતાશિરોમણિ સીતાજી જેવાંની પણ નિંદા કરનાર ધોબી નીકળ્યો હતો! સારામાં સારા પુરુષની પણ નિંદા થાય છે, તો પછી મધ્યમસ્થિતિના માણસે બીજાની નિંદાથી શા માટે ડરવું? ઘરમા પણ આપણને બધા ન વખાણે. એક ઘરમા પાંચ માણસ હોય તે બધાનો અભિપ્રાય એક ન હોય, ને તેથી પરસ્પર જરા જરા મન દુઃખાવાના પ્રસંગ આવે, તેમા સહનશીલતા ને નિર્ભયપણું રાખ્યા વિના છૂટકો નહિ. સંસ્કારની ભિન્નતાથી રુચિની પણ ભિન્નતા હોય છે પાડોશી, ગામના લોકો ને દેશના લોકોમાં પણ અભિપ્રાય ભેદ હોય છે, માટે આપણી પ્રકૃતિ ને આપણા વિચાર સારા ગણાવા જ જોઇએ એવી દુરાશા ન રાખવી. **સંતપુરુષો તો પોતાના નિંદકને પણ આશીર્વાદ આપે છે.** સંતપુરષો નિંદાથી ડરતા નથી. તે તો નિંદકનો ઉપકાર માને છે, ને તેને આવા ભાવનો આશીર્વાદ આપે છે –

" નિંદક હમારા મત મરો, મરો હમારા પૂત;
અપનેકું પાવન કરે, વો સરજેગા ભૂત. "

(અમારી નિંદા કરનાર ન મરો, પણ અમારો પુત્ર મરો, કેમકે નિંદક તો અમને પવિત્ર કરે છે, ને તે પોતે તો મગીને ભૂત થશે.)

પાપભીરુ રહો. બાકી બધી વાતમાં નિર્ભય રહો. ઘણું પાપ ભેગું થાય ત્યારે તેના ફળરૂપે ભૂતની યોનિમાં જીવનો જન્મ થાય એ સ્વાભાવિક છે, માટે પાપભીરુ રહેવું, બાકી પોતાનો આ લોક સુધારવાને, પરલોકમાં સુખી થવાને, ને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે ભય ઉપયોગી નથી. એ ત્રણેને માટે સર્વદા નિર્ભય રહી પ્રવૃત્ત થવું.

"જો ઈશ્વર છે પાંશરા, શત્રુથી શું થાય ?
પથરા ફેંકે પાપી તે, ફૂલ થઈ ફેલાય."

જો પુણ્યકર્મ હોય તો નિર્ભય રહી શકાય, માટે પુણ્યકર્મની વૃદ્ધિ કરો. જેવું ધ્યાન તેવો મનુષ્ય થાય. બ્રહ્મ અભયરૂપ છે માટે તેનું ધ્યાન કરનાર નિર્ભય થાય છે. શ્રી-યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિએ રાજર્ષિ જનકને કહ્યું છે કે: "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि ।" (હે જનક ! નિશ્ચય તમે અભયરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છો.) જેમ જેમ નિર્ભય બ્રહ્મમાં આપણા અંતઃકરણને આપણે સ્થિર કરતા જઇએ છીએ તેમ તેમ આપણું અંતઃકરણ પણ નિર્ભય થતુ જાય છે. વ્યવહારમાં જેના જેના સંગમાં મનુષ્ય રહે તેના તેના સ્વભાવો જેમ તેનામાં આવતા જાય છે તેમ બ્રહ્મના સ્વભાવો પણ ધ્યાન કરનારના અંતઃકરણમાં આવતા જાય છે.

જેમ મનુષ્યને મનુષ્યની અસર થાય છે તેમ મનુષ્યને વૃક્ષોની પણ અસર થાય છે. આમલીના વૃક્ષની નીચે સૂવારૂપ તેના સેવનથી મનુષ્ય માંદો થાય છે, ને લીમડાના વૃક્ષની નીચે સૂવારૂપતેના સેવનથી તે માંદો હોય તો સાજો થાય છે. આના ઉપર એક દૃષ્ટાંત અપાય છે. એક વૈદે દૂર રહેનારા બીજા વૈદની પરીક્ષા કરવા માટે એક માણસને કાગળ લખી આપીને તેની પાસે મોકલ્યો. તે કાગળમાં લખ્યું હતું કે જે વેળા આ માણસ અહીંથી રવાના થાય છે તે વેળા આ માણસ સાજો છે, અને ત્યાં આવશે ત્યારે તે માંદો થયેલો હશે. તે શાથી માંદો પડ્યો તે જણાવશો, ને તે વગર દવાએ સાજો થઇને અહીં

આવે તેમ કરશો. વૈદે તે માણસને સૂચવ્યા પ્રમાણે તે માણસ રસ્તામાં જયાં રાત્રિ પડે ત્યાં આમલીના ઝાડ નીચે સૂતો સૂતો તે ગામ ગયો. તે પહોંચ્યો ત્યારે તેનું શરીર રહી ગયું.હતું, તેના સાંધા ઝલાઈ ગયા હતા, અને તેને તાવ પણ લાગુ પડ્યો હતો. વૈદને તેણે કાગળ આપ્યો. તે તેણે વાંચ્યો, ને આવનાર માણસનું શરીર તપાસ્યું. પછી કાગળમાં લખી આપ્યું કે આમલીના વૃક્ષ નીચે સૂવાથી આ માણસ માંદો પડી ગયો છે. પાછા ફરતાં રાત્રિએ તે લીમડાના વૃક્ષ નીચે સૂતો સૂતો ત્યાં આવશે, ને તેને આપ સાજો થયેલો જોશો. કાગળ લાવનારને વૈદે માર્ગમાં એ પ્રમાણે વર્તવા રૂબરૂમાં સૂચના કરી, ને તે પ્રમાણે વર્તીને તે સાજો થઇને પોતાને ગામ પોતાને મોકલનાર વૈદ પાસે જઈ પહોંચ્યો. એની જ રીતે મનુષ્ય જેવો જેવો સમાગમ કરે તેવો તેવો તે થાય છે. ભયના **વિચારથી મનુષ્ય ભયવાળો થાય છે, ને નિર્ભયતાના વિચારથી તે નિર્ભય થાય છે. સંસારના વિચારોથી મનુષ્યના હૃદય પર સંસારની ઘાટી છાયા પડી તે ઘાટો સંસારી થાય છે, ને પરમાત્માના સ્મરણધ્યાનથી તે નિર્ભય ને નિજાનંદવાળો થાય છે.**

છવીસ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિમાં પહેલી દૈવીસંપત્તિ અભય છે. મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખો. ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયમાં ૨૬ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિ ગણાવતાં અભયને પ્રથમસ્થાન આપ્યું છે. જો મનને અભય રાખવાનું બળ મેળવ્યું હોય તો જ પરમાર્થનાં બીજાં સાધનો મેળવી શકાય. જે માણસ ઘડીએ ને પહોરે ભય પામ્યા કરે છે તે જ્ઞાનમાર્ગમાં શું પ્રાપ્ત કરવાનો છે? મોક્ષસાધકે તો પોતાના મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખવું જોઇએ. તેણે સાચી શ્રદ્ધાવાળા પ્રભુશરણ ને પ્રભુભજન વડે તેમજ જગતના પદાર્થોના અસારપણાના, ક્ષણભંગુરપણાના તથા મિથ્યાપણાના વિચાર વડે અને આત્માના અસંગપણાના તથા નિર્ભયપણાના વિચાર વડે સર્વદા પોતાના અંતઃકરણને નિર્ભય રાખવું જોઇએ.

મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો ભય નિર્લજ્જ રાઘવનામના માણસ જેવો છે, તેને બળપૂર્વક ગળચી પકડીને બહાર કાઢો. કોઈ નગરમાં ચંદ્રશેખર નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે દાનધર્મમાં બહુ પ્રીતિવાળો હતો. અતિથિઓનો તે ઘણા પ્રેમથી સત્કાર કરતો. તેમને માટે તેણે એક ખાસ ઓરડો રાખ્યો હતો, અને અતિથિના ભોજનની ગોઠવણ તેણે પોતાની સાથે જ રાખી હતી. તેના આવા અતિથિસત્કારની વાત ચોતરફ ફેલાઇ ગઈ. તે નગરની પાસેના ગામડામાં ચાર બ્રાહ્મણપુત્રો રહેતા હતા તેઓ યુવાન છતાં પણ ઘણા આળસુ ને મૂર્ખ હતા. તેમને ચંદ્રશેખરના ઉદાર સ્વભાવનો ખોટો લાભ લેવાની ઇચ્છા થઇ. તેમણે મનમાં ધાર્યું કે ચાલો ત્યાં જઇએ. ત્યાં રોજ નવું નવું જમીશું, ને આનંદ કરીશું. તેઓ પોતાના ગામથી નીકળ્યા, ને ચંદ્રશેખરના ઘેર આવી તેના અતિથિઓ માટેના ઓરડામાં ઊતર્યા. નિયમ પ્રમાણે ચંદ્રશેખરે તેમને પોતાની સાથે જમાડ્યા. અતિથિ એટલે જેને મધ્યાહ્નના સૂર્યે અથવા આથમતા સૂર્યે મનુષ્યને ઘેર મોકલ્યો છે, ને જે એક તિથિ પૂરી રહેવાનો નથી, અથવા જેના આવવાની તિથિ નિશ્ચિત નથી, તથા જે સગો, ઓળખીતો કે મિત્ર નથી. તે જો બપોરે આવે તો જમીને જાય, ને જો સાયંકાળે આવે તો રાત્રિનિવાસ કરીને સવારે ચાલ્યો જાય. ગૃહસ્થે આવા અતિથિને ઈશ્વરતુલ્ય ગણીને તેનું પૂજન કરવું, અર્થાત્ તેનો યથાશક્તિ અન્ન, જળ, નિવાસસ્થાન ને પથારી આદિથી સત્કાર કરવો એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. ચંદ્રશેખરનો અતિથિ ઉપરનો પ્રેમ જોઇ, આવેલા તે ચાર આળસુ બ્રહ્મબંધુઓની (બ્રાહ્મણ જેના ભાઈ છે તેવા અજ્ઞાનીઓની–મૂર્ખોની) બને ત્યાંસુધી ત્યાં રોકાઇ જવાની ઇચ્છા દૃઢ થઇ. તે એક દિવસ રહ્યા, બે દિવસ રહ્યા, ને ત્રીજે દિવસ પણ રહ્યા. "પહેલે દિ પરોણો, બીજે દિ પઇ, ને ત્રીજે દિ રહે તેની અક્કલ ગઇ." આમની અક્કલ તો ગયેલી જ હતી ચંદ્રશેખરે ધાર્યું કે આ કોઈ મૂર્ખો છે, પણ મોઢેથી તે કાંઈ બોલ્યો

નહિ. જોઈએ છીએ શું થાય છે, એમ ધીરજ રાખી પાચ દિવસ વીત્યા, સાત દિવસ વીત્યા, પણ આ લપ ખસે શાની ? એ તો મેલડીનો વળગાડ ! એક માસ વીત્યો, પણ તેઓ ગયા નહિ ખાય, સૂએ, ને નકામી વાતો કરે કર્તવ્ય કાઈ કરે નહિ ચંદ્રશેખરની ધીરજ હવે કાઇક ખૂટવા લાગી તેણે તેઓ પોતાની મેળે રજા લે એવો ઉપાય રચ્યો પોતાના પુત્ર સાથે તેમને સૂવા માટે સાદડીઓ મોકલાવી કહેવરાવ્યુ કે—" અમારે ગાદલાનો ખપ છે માટે આ સાદડીઓ તમે વાપરો, ને ગાદલા પાછા આપો " ધૂળમા જેમ કાકરા સારા તેમ ચારમા એક કાઇક ઠીક હતો, તેણે બીજા ત્રણને કહ્યું કે, " ભાઇઓ ! હવે ચદ્રશેખર મહારાજની આપણને રાખવાની ઇચ્છા નથી, માટે હવે આપણે અહીથી નીકળી જવુ જોઇએ " તેઓ બોલ્યા "તારે જવુ હોય તો જા સાદડીઓ ઉપર સૂવામા શી અડચણ છે ? અમે તો અહી રહીશુ " આ સાભળીને તે એકલો ચાલી નીકળ્યો પછી ત્રણ રહ્યા તે કચારે જાય, કચારે જાય, એમ ચદ્રશેખર તેમની રાહ જોયા કરે, પણ બીજો એક માસ પૂરો થયો છતા તેઓ ગયા નહિ, ત્યારે ચદ્રશેખરે એક બીજી યુક્તિ રચી તેણે તેમને કહેવરાવ્યુ કે, " અમારે આ ઓરડાની જરૂર છે, માટે તમે આ ઓરડાની સામેના એકઢાળિયામા રહો " ત્રણમા એક જરાક ઠીક હતો તેણે બીજા બેને કહ્યુ કે, " હવે ચંદ્રશેખરની આપણને અહીં રાખવાની ઇચ્છા નથી, તો હવે આપણે અહી પડ્યા ન રહેવુ જો તમારે આવવુ હોય તો આવો, નહિ તો હું તો જાઉ છુ " તે સાભળી બીજા બેએ કહ્યુ "આપણે વળી કેવાક મહેલમા રહેનારા છીએ ? એકઢાળિયામા રહેવામા શુ દુ ખ છે ? અમે તો રહીશુ, તારે જવુ હોય તો જા. આવુ ખાવાપીવાનુ સુખ મૂકીને અમે નહિ આવીએ." બે રહ્યા, ત્રીજો ગયો ચંદ્રશેખર મનમા વિચારવા લાગ્યો, આ તો કેવળ નકટા છે આનું શુ કરવુ ? આજ જશે, કાલ જશે, એમ કરતા ત્રીજો માસ વીત્યો, તો પણ તે ગયા નહિ, ત્યારે ચંદ્રશેખરે તે બેને ભોજનમા માત્ર જુવારના રોટલા

અડદની દાળ આપવાનું ધાર્યું, પણ "ગૃહસ્થઃ પંક્તિભેદેન-" હસ્થ પંક્તિભેદ કરવાથી પાપભાગી થાય છે, એવું શાસ્ત્રવચન [illegible]વાથી તેને પંક્તિભેદ કરવાનું ઉચિત ન લાગ્યું. પછી તેણે [illegible]ચાર કરી તેમને કહેવરાવ્યું કે, "તમારું રહેવાનું તો નિત્યનું [illegible]યું, માટે તમે તમારી રસોઈ હાથે કરી લો તો સારું." પછી [illegible]ણે રસોઈ માટે તેમને જુવારનો લોટ ને અડદની દાળ મોકલ્યાં. [illegible]મા જોઈ તે બેમાંના એકને લાગ્યું કે હવે અહીં ન જ રહેવું [illegible]ોઈએ, પણ રાઘવ નામનો એક ચોથો બ્રાહ્મણપુત્ર જે બહુ [illegible]માળસુ ને નફ્ફટ હતો, તેણે ધાર્યું કે જુવારનો રોટલો ને અડ-[illegible]ની દાળ એ મફતના મળે છે તો તે શા માટે મૂકવાં? આપણે [illegible]ર આપણે શું સારું ખાવાના છીએ? ત્રીજો ગયો, પણ એ રાઘવ તો ત્યાં જ રહ્યો ચોથો માસ વીત્યો, પણ તે ખસ્યો નહિ ચંદ્રશેખર હવે બહુ અકળાયો. તેની ધીરજ કેવળ ખૂટી ગઈ. તેને રાઘવ ઉપર ગુસ્સો આવ્યો ક્રોધના આવેશમાં તેણે રાઘવનું ગળું પકડીને તેને ધક્કા મારતો મારતો તે નગરના દરવાજા સુધી લઈ ગયો, ને કહ્યું કે, "ચાલ્યો જા, તારા બાપનું અહીં શું લાગે છે કે તું અહીં નકામો પડ્યો રહ્યો છે?" પછી ભૂંડું મોઢું લઈને તે ચાલ્યો ગયો. આમ ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણમાં ઘર કરીને રહેલા ભય અને બીજા દોષોને પોતાનું હિત ઇચ્છનારે ગળું પકડીને બહાર કાઢવા જોઈએ. સેવેલા દોષો (કુસ્વભાવો) તે વિના જાય એવા નથી.

૮ : શોક

રામનવમીનું રહસ્ય. હવે શોક નામના તમોગુણના દોષ વિષે કહેવાનું છે, પણ આજે રામનવમી હોવાથી પ્રથમ રામ-નવમી વિષે કાંઈક કહેવાય છે. રામના ત્રણ અર્થ થાય છે. રા એટલે રાક્ષસોના, મ એટલે મરણમાં જે હેતુભૂત છે તે રામ, યોગીઓનાં ચિત્ત જેમના વિષે રમણ કરી રહ્યાં છે ને રામ,

અથવા સર્વને જે પોતાના આનંદસ્વભાવ વડે રમાડી રહ્યા છે તે રામ. પરમાત્મા પરબ્રહ્મ એવા જે રામ તે નવમીના એટલે નવના આંકડા જેવા અવિકારી છે. તેમને પોતાના પુરુષાર્થ વડે તથા પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુની કૃપા વડે પામીને–તે રૂપે થઇને –હૃદયમાંથી સર્વ પ્રકારના શોકમોહને દૂર કરવા એ રામનવમીનું ખરું રહસ્ય છે.

મોટા પુરુષાર્થ વિના કદાચ એ પ્રમાણે ન બને તો પોતાના ઇષ્ટદેવની બહુ શ્રદ્ધા તથા પ્રેમથી ઉપાસના કરી તેમના લોકને (સત્યલોકને) પમાય તો પણ સારું છે. તેમ જો ન બને તો સ્વર્ગલોકથી માંડીને તપલોક સુધીના કોઈ પણ દેવલોકને પમાય તો પણ ઠીક. એમાંનું કાંઇ ન બને તો છેવટ શુભકર્મો કરીને મનુષ્યમાંથી મનુષ્ય થવાય એ પણ ઠીક, પણ એવાં પાપ ન જ થવાં જોઇએ કે જેથી મનુષ્યમાંથી પશુપક્ષીની કે વૃક્ષની યોનિ પ્રાપ્ત થાય.

નવનો આંકડો અવિકારી છે. નવને એકે ગુણીએ તો ૯, નવને બેએ ગુણીએ તો ૧૮ તેમાં એક ને આઠ મળીને ૯, ત્રણ નવાં ૨૭ તો ૨ ને ૭ મળીને ૯, ચાર નવાં ૩૬, તો ૩ ને ૬ મળીને ૯ એમ નવને દશ સુધીના આંકડાએ ગુણતાં ગુણાકારના જે આંકડા આવે તેનો સરવાળો નવ ને નવ જ રહેશે. આમ હોવાથી નવના આંકડાને અવિકારી કહ્યો છે.

ગુરુવારનું રહસ્ય. આજે ગુરુવાર છે. ગુરુ એટલે મહાન–મોટું. મોટું બ્રહ્મ છે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ. કાવ્યની રીતે પણ ગુરુની બે માત્રા ને લઘુની એક માત્રા ગણાય છે. લઘુ તે સંસારી જીવો, ને આ લોકને તથા બ્રહ્મને જાણનાર તે સદ્‌ગુરુ–પરમાત્મા–બ્રહ્મ. જીવે લઘુ મટીને ગુરુ(બ્રહ્મ)સ્વરૂપે સ્થિત થવાનું છે. આ ગુરુવાર ઉપરથી શીખવાનું છે.

હૃદયમાંથી શોક કેમ દૂર થાય? વેદાદિ અનેક વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યા છતાં હૃદયમાંથી શોકની નિવૃત્તિ નહિ થવાથી નારદજીએ ભગવાન સનત્કુમારને વિધિવત્‌ (સમિત્પાણિ

થઇને-હાથમાં યથાશક્તિ ભેટ લઇને) શરણે જઈ તેમને પ્રાર્થના કરી કે, "હે પ્રભો ! હું નાના પ્રકારના શોકથી તપું છું અને શોકનિવૃત્તિનો ઉપાય કહેવા કૃપા કરો." "તમે શું જાણો છો ?" એમ ભગવાન સનત્કુમારે તેમને પૂછ્યું પ્રત્યુત્તરમાં નારદજીએ સવિનય કહ્યું કે, "હે ભગવન્ ! હું ઋગ્વેદ જાણું છું યજુર્વેદ, સામવેદ ને ચોથો અથર્વવેદ પણ જાણું છું ઇતિહાસપુરાણરૂપ પાંચમો વેદ, વ્યાકરણ, શ્રાદ્ધકલ્પ, ગણિત, ઉત્પતિજ્ઞાન, નિધિ શાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, તત્રવિદ્યા, ધનુર્વેદ તથા નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય અને શિલ્પ આદિ ઘણા પ્રકારની વિદ્યાઓ અને કળાઓને જાણું છું, પણ આ બધું જાણતા છતા "सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽत्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि-दिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु ॥" (હે ભગવન્ ! તે હું મત્ર (કર્મ) જાણનાર જ છું, હું આત્મવેત્તા નથી, કારણ કે આપશ્રીના જેવાથી મે સાભળ્યુ છે કે આત્મવિત્ પુરુષ મનના પરિતાપરૂપ શોકનુ ઉલ્લઘન કરે છે હું તો શોકથી સર્વદા તપુ છુ, માટે હે પ્રભો ! હું આવો શોકયુક્ત છુ તેને શોકના પારને પમાડો) ભગવાન સનત્કુમારે તેમની પ્રાર્થના સાભળી તેમને જણાવ્યું કે, "તમે જે જાણો છો તે બધુ નામમાત્ર છે નામથી વાણી શ્રેષ્ઠ છે; વાણીથી મન અધિક છે, મનથી સકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે" એમ એક એકથી શ્રેષ્ઠ બાવીશ પદાર્થ કહીને તે સર્વમા બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવા સૂચવ્યું, તથા છેવટે કહ્યું કે સુખ જ જાણવા યોગ્ય છે, ને એમ કહેતા કહ્યું કે, "यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः ॥" (જે ભૂમા-નિરતિશય-જેનાથી બીજું કોઈ વધારે નહિ તે-બ્રહ્મ-છે તે જ સુખ છે અલ્પ અધિક તૃષ્ણાનો હેતુ છે, ને તૃષ્ણા દુ ખનું બીજ છે, તેથી સુખ નથી નિરતિશય બ્રહ્મ જ સુખ છે તે નિરતિશય જ વિશેષ જાણવાયોગ્ય છે) પછી ભગવાન સનત્કુમારે તેમને બ્રહ્મના સ્વરૂપ આદિનો ઉપદેશ કરીને અજ્ઞાન ને તજ્જન્ય શોકના પારને પમાડ્યા

સુખ ક્યાં છે ? બ્રહ્મથી (નિરતિશય વસ્તુથી) ભિન્ન જે કાઈ છે તે દેશ, કાળ, ને વસ્તુવડે પરિચ્છિન્ન છે પરિચ્છિન્નમા વાસ્તવિક સુખ નથી જેમ ગોળની સર્વે ત્રિજ્યાઓ મધ્યબિદુમા એકત્ર થાય છે તેમ સર્વ પરિચ્છિન્ન વસ્તુનુ બ્રહ્મ એક જ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, ને તે સાચા સુખરૂપ છે, બાકી ચક્રવર્તી રાજાને અને મહા ધનાઢ્યને પણ ખરેખરુ સુખ નથી ઊલટુ મોટી ઉપાધિને લઈને તેમને ઘણીવાર વિશેષ દુ ખનો અનુભવ થાય છે વ્યવહારમા "નાને ભડકે દિવાળી ને મોટે ભડકે હોળી" એવુ અનુભવાય છે રાજા કે ધનાઢ્ય સત્તાના કે ધનના અભિમાનવડે અલ્પકાળ સુખાનુભવ કરે છે, પરન્તુ ખરુ જોઇએ તો વ્યાવહારિક મોટી સ્થિતિવાળાના કરતા મધ્યમ સ્થિતિવાળાઓ વધારે શાતિસુખનો અનુભવ કરે છે વિચારસાગરમા શુભસ તતિ રાજા કહે છે કે —

"ઓર તો લોગ દુ ખી અપને દુ ખ,
મે ભુકત્યો જગકલેશ અપારા"

વળી અન્ય કવિએ પણ કહ્યુ છે કે —

"બહુ બણુજ બહુ બેટિયા, દો નારી ભરતાર,
તિનકુ કહા મારના ' માર દિયા કરતાર "

(જેને ઘણો વેપાર હોય, જેને ઘણી દીકરીઓ હોય, અને જે બે સ્ત્રીનો ધણી હોય તે બધાને શુ મારવા ? તેમને તો પ્રભુએ જ મારી દીધેલા છે)

મરાઠીમા કહેવત છે કે —"જિતકા વ્યાપ તિતકા સ તાપ " (જેટલી જેટલી વ્યાપકતા–ધ ધા આદિમા ફેલાવો–તેટલો તેટલો સ તાપ) જો આત્માનો ને અનાત્માનો વિવેક ન હોય તો ધન, વૈભવ ને સત્તા આદિ વ્યાવહારિક સુખનાં સાધન હોય તે ઊલટા દુ ખજનક થાય છે, માટે ભૂમા (બ્રહ્મ) જે કેવળ સુખરૂપ છે તેની ઉપાસના કરો, તેનુ જ્ઞાન મેળવો, ને તે રૂપ થઈ જાઓ. તમે તે રૂપે–બ્રહ્મરૂપે–છો તો ખરા જ, પણ તેવો અનુભવ તમને થતો નથી તો પુરુષાર્થ કરીને તેવો અનુભવ કરો

પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહેવા પ્રયત્ન કરો. જે આગળ પ્રમાણે વાસ્તવિક સુખરૂપ બ્રહ્મને પામવું હોય તો પરમ શ્રદ્ધા ને અડગ ઉત્સાહથી સ્વધર્મપાલન કરો, અને તેમ કરતા પ્રારબ્ધાનુસાર જે સુખદુઃખ આવે તેને શાંતિથી ભોગવો " "पूरे है वो मर्द जो हर हाल में खुश है," એ પરમાનંદરૂપ વસ્તુને જાણી હોય તો જ પ્રત્યેક સ્થિતિમા આનંદી રહી શકાય, જો તે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુને ન જાણી હોય તો પછી રાજા, ગૃહસ્થ, યુવાન, વૃદ્ધ કે અન્ય કોઈ સર્વદા પ્રસન્ન ન રહી શકે તેમના કોઈના ૨૪ કલાક સરખા (આનંદવાળા) ન જાય, માટે બ્રહ્મના અનુભવ વડે શોકના પારને પામો. અંધારુ માત્ર પ્રકાશથી જ દૂર થાય, બીજા કોઈ ઉપાયવડે–ઉલેચવાથી, સૂપડે સોવાથી, કે કપડાની ઝાપટો મારીને કાઢવાથી અંધારુ દૂર થતુ નથી કોઈ પુરાણી ગુફામાં લાંબા કાળથી અંધારુ કબજોભોગવટો રાખી ધામો નાખીને પડ્યુ હોય પણ એક દીવાસળી ઝરડી કે ખલાસ! તેણે ત્યાથી દૂર થઈ જવુ જ જોઇએ એવી રીતે હૃદયરૂપ ગુફામાં લાંબા સમયનુ અજ્ઞાનરૂપ અંધારુ રહ્યુ હોય છે તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય કે તરત જ દૂર થાય છે, અને અજ્ઞાનરૂપ અંધારુ દૂર થયુ કે શોકમોહાદિ પ્રેતો તત્કાળ નિત્યને માટે પલાયન કરી જાય છે, ને પરમાનંદરૂપ પ્રકાશ સર્વત્ર છવાઈ રહે છે અંધારુ એકવાર ભગવાન પ્રજાપતિ પાસે ગયુ, ને તેમને તેણે પ્રાર્થના કરી કે –"હે પ્રભો ! મને એક ભારે દુ ખ છે, તે આપ નિવૃત્ત કરવા કૃપા કરો " ભગવાન પ્રજાપતિએ તેને કહ્યુ –"તમને શું દુ ખ છે ?" તેણે કહ્યુ –"સૂર્ય મને બહુ અડચણ કરે છે. તે એવી કે જ્યા તેનો પ્રકાશ આવ્યો કે મારે ત્યાથી નાસવુ પડે છે મારાથી ત્યા રહેવાતુ જ નથી ' ભગવાન પ્રજાપતિ બોલ્યા – "બહુ સારુ ફરિયાદીની એકલાની વાત સાંભળીને ફેંસલો ન અપાય પ્રતિવાદીને પણ પૂછવુ જોઇએ તમે જઈને સૂર્યને બોલાવી લાવો તેમનુ કહેવુ સાભળી પછી હું ન્યાય કરુ " અંધારાએ કહ્યુ –"પ્રભો! એ જ દુ ખ છે મારાથી તેમની પાસે

જવાય જ કેમ? તે હોય ત્યાં હું જઈ જ ન શકું." પછી ભગવાન પ્રજાપતિએ તેને સમજાવ્યું કેઃ—"ભાઇ! પરમાત્માનો એ અનાદિકાળનો નિયમ છે કે જ્યાં પ્રકાશ આવે ત્યાંથી અંધારાએ દૂર થવું, માટે એમાં તમારે શોક કરવા જેવું કે ફરિયાદ કરવા જેવું કાંઈ નથી."

બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ છે એમ અનુભવ થાય તો જ શોકભય દૂર થાય. "**द्वितीयाद्वै भयं भवति**" (બીજાથી નિશ્ચય ભય થાય છે,) એ શ્રુતિવાક્યનો અનુવાદ હિંદીમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છેઃ—" જો અપનેસેં દુજો ધારે, ભય તાકું યહ બેદ પુકારે," માટે "**एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म**" (અહીં એક જ અદ્વિતીય—જેમાં બીજું નથી એવું બ્રહ્મ છે,) "**सर्वं खल्विदं ब्रह्म**" (આ બધું નિશ્ચય બ્રહ્મરૂપ છે,) અને "**विज्ञानमानंदं ब्रह्म**" (બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે) એ શ્રુતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે અંતરાત્માથી અભિન્ન ને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મનો સર્વત્ર અનુભવ કરવાનું બળ મેળવો. **જો એમ થશે તો પછી આનંદ, આનંદ ને આનંદ જ.** તેમ થવાથી તમે સાચા મસ્ત થશો.

સાચા મસ્તનો આનંદ. "હર આન હસી, હર આન ખુશી, હર બખ્ત અમીરી હૈ બાબા; જબ આશક મસ્ત ફકીર હુવે, ફિર ક્યા દીલગીરી હૈ બાબા?" (હરેક પળે અમને હર્ષ છે, હરેક પળે અમને ખુશી છે, અને હરેક વખતે અમને અમીરી છે. હે ભાઈ! જ્યારે અમે આશક [ભક્ત] મસ્ત [ઉન્મત્ત] ને ફકીર [પરમાત્માનાં દર્શન વડે આનંદથી ઊછળતા હૃદયવાળા] સંત થયા, ત્યારે અમને શી દિલગીરી છે?)

સાધુઓ (સત્પુરુષો) અકિંચન જેવા જણાય છે, છતાં તેઓ તો કહે છે કે, "આખું વિશ્વ અમારું છે. ગૃહસ્થો તો અમારા ટ્રેઝરર જેવા છે. અમે દ્રવ્યાદિ સાચવવાનો શ્રમ લેતા નથી. અમને જ્યારે જોઇએ ત્યારે અમે તેમની પાસેથી લઇએ છીએ."

ઠાકોરજીને ત્યાં શોક ન હોય. પૂજારીનો દીકરો મરે તો-
ઠાકોરજીને અન્નકોટ થાય જ, તેમ ઠાકોરજીને-પરમાત્માને
મણે પોતાથી અભિન્નભાવે અનુભવ્યા છે તેમને સર્વદા
આનંદ જ છે. ફકીર એટલે મુસલમાન સાધુ એવો ટૂંકો અર્થ
કરવો, પણ જેણે આત્મતત્ત્વને જાણી સર્વ પ્રકારની ચિંતાનો
તાના હૃદયમાંથી ત્યાગ કર્યો છે તે ફકીર એવો અર્થ કરવો.
આવા ફકીર પોતાનો આનંદ વર્ણવતાં કહે છે કેઃ—

'હરરોજ બસંત ઔર હોલી હૈ, હર એક રાત દીવાલી હૈ;
હરરોજ નઈ એક શાદી હૈ, હરરોજ મુબારકબાદી હૈ."

(અમારે નિત્ય વસંત અને વસંતમાં આવતા હુતાશ-
ના ઉત્સવો છે, અમારી પ્રત્યેક રાત દિવાળી જેવી છે, અમારે
નિત્ય એક નવા લગ્નના જેવો આનંદ છે, અને અમને રોજ
નાના પ્રકારની મુબારકબાદી-અભિનંદન-મળે છે.)

પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી અંતઃકરણને રંગી નાંખો.
પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી જો અંતઃકરણ રંગાઈ જાય તો પછી
શોક, મોહ ને ભય આદિ તેનાથી હજારો ગાઉ વેગળા ચાલ્યા
જાય છે. વ્યવહારના કઠિન પ્રસંગોમાં પણ એવા અનુભવવાળા
પુરુષો શાંત રહી શકે છે. દીકરાના કે અન્ય પ્રિયજનના મૃત્યુનો
પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તેઓ વિચારે છે કેઃ—

"હમરા ઉનકા ક્યા રહા, અબલગકા સંયોગ."

ધનહાનિનો પ્રસંગ આવે તો, એ બધા માયાના ખેલ છે,
પ્રારબ્ધાનુસાર બધું થયે જાય છે, લક્ષ્મી ચપળ છે, ને અલ્પ
ધનથી ઘણાનો વ્યવહાર ચાલે છે તો અમારો વ્યવહાર કેમ
નહિ ચાલે? વળી આમ થવામાં પરમાત્માનો કાંઈ સારો હેતુ
હશે, એ આદિ વિચારોથી તે પોતાના અંતઃકરણની શાંતિ
ચુંથાવા દેતા નથી. તે સદા પોતાના આનંદમાં નિમગ્ન રહે
છે. સર્વદા અનુભવાતા પરમાનંદની આગળ વ્યાવહારિક દુઃખો
તેમને અસર કરી શકતાં નથી. દશ હજારની કમાઈવાળાને
કદાચ બસો રૂપિયાની ખોટ આવી તો તે શા લેખામાં?

સંતોનો અડગ નિશ્ચય. સત્પુરુષોનો શુભ નિશ્ચય કયારે પણ ડગતો નથી તેઓ સર્વદા એકધારા વહ્યા કરે છે સીતાજીને અશોકવાટિકામા રાવણે બહુ લોભલાલચ અને છેવટે ભયત્રાસ આદિ દેખાડયા, તો પણ તે પોતાના શુભ નિશ્ચયથી લેશ પણ ચલિત ન થયા, અને ધૈર્યથી રાવણને પ્રત્યુત્તર આપતા કહ્યુ કે "મારી ગ્રીવા(ડોક)-ઉપર કા તો પ્રભુનો હાથ પડશે, ને કા તો તારુ ચદ્રહાસ નામનુ ખડ્ગ પડશે, બીજુ નહિ થાય" પ્રભુ રામચદ્રજીનો નિશ્ચય પણ અડગ ઈશ્વરાવતારો ને મહાપુરુષો પરમાનદપરિપૂર્ણ રહી પ્રાપ્ત વ્યવહારમા આવતા સુખદુખને ન ગણકારી સ્વકર્તવ્યમા કેવા વળગી રહે છે તે લક્ષ્મણજીને યુદ્ધમા સાગ વાગી તે વેળા કોઈ કવિએ નીચે પ્રમાણે જણાવેલા શ્રીરામચદ્રજીના વચનોથી જણાય છે —

"અવધ અનાથકો શોચ નહિ, નહિ શોચ પિતા સુરધામ ગયકો,
રાજ ગયો પુનિ શોચ નહિ, નહિ શોચ પુનિ બનબાસ ભયકો,
સીતા હરનકો શોચ નહિ, નહિ શોચ દશાનનરાર ઠયેકો,
લક્ષ્મણશક્તિકો શોચ નહિ, એક શોચ બિભીષન બાહ્ય ગ્રહેકો"

શ્રીરામચદ્રજીના ચરિતમાથી મનુષ્યે સહનશીલતા, કર્તવ્ય નિષ્ઠા, નિસ્પૃહતા ન્યાયબુદ્ધિ ને પિતાની આજ્ઞાપાલકતા શીખવાના છે

બ્રહ્માનદ તે પરમાનદ-અનતાનંદ-પરમસુખ-સુખનો અવધિ કોઈને શકા થાય કે જે વડે શરીર, ઈન્દ્રિયો ને અતઃકરણને કષ્ટ થાય એવા સાધનો સાધીને એટલુ બધુ શુ મેળવવુ છે? તો તેના પ્રત્યુત્તરમા કહેવાનુ કે વ્યવહારનુ અલ્પ સુખ મેળવવા માટે પણ મનુષ્યો કેટલો બધો પ્રયત્ન કરે છે? માણસ પોતાનુ ને પોતાના કુટુબીજનોનુ પોષણ ચલાવવાને આખો દિવસ ધૂળ ધાલે છે, ત્યારે પરમાત્માનો આનદ તો મહાઆનદ-પરમાનદ છે જેનાથી બીજો કોઈ આનદ વધારે નથી તેવો આનદ છે, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે એમાં શુ ખોટ? એ આનદ-એ રસ-કેવો છે? એક સત કહે છે કે —

"યહ રસરાજ ભર્તૃ નૃપ યોગી, છાંડિ બિબિધ બિલાસા;
મેજ સિંહાસન બૈઠે રહને, ભસ્મ લગાઇ ઉદાસા.
ગોરખનાથ ભરથરી રસિયો, સોઈ કબીર અભ્યાસા,
ગુરુ દાદુપરસાદ કછુ ઇનને, પાયો સુંદરદાસા "

આમ છે છતા ઘણા મનુષ્યોને પરમાત્માનો મહિમા સમજાતો નથી, ને તેથી તેમને મેળવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી, તેમને પરમાત્માને મેળવવાની ઇચ્છા જ ઉપજતી નથી જેમ પાચ રૂપિયાના પગારની યોગ્યતાવાળાને પાચસો રૂપિયાની જગા મળે તો તે નિભાવી ન શકે યોગ્યતા ન હોવાથી તેને ત્યા ગમે જ નહિ માટે મનુષ્યે પુણ્યકર્મ કરીને અત કરણમા યોગ્યતા આણવી જોઈએ, ને શોકરહિત પરમાત્માને પામવાને શુદ્ધ ઇચ્છા ઉપજાવવી જોઈએ

સંશયી મનુષ્ય વિનાશ પામે છે. ઘણાક એવા હોય છે કે પુન પુન પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સાભળ્યા છતા તેમને પરમાત્માના સ્વરૂપ આદિના સબધમાં સશય જ રહ્યા કરે છે એ સશયાત્માના-સશયી જીવોના-મન પર શાસ્ત્રાદિનો ઉપદેશ કામ કરી શકતો નથી એના કરતા વ્યવહારપક્ષે અશ્રદ્ધાળુ સારા છે, કે જે સસારના સુખો ભોગવી શકે છે સશયી જીવો ન તો વ્યવહાર સારો કરી શકે છે, ન તો પરમાર્થ સુધારી શકે છે, કારણ કે તેને વ્યવહાર કે પરમાર્થ સાધવાના સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય જ થતો નથી, તેનુ મન ડોલ્યા કરે છે એવા સશયીને માટે ગીતાજીમા શ્રીભગવાને સ્પષ્ટ શ્લોકોમાં કહી આપ્યુ છે કે —"संशयात्मा विनश्यति" (સશયયુક્ત અત કરણવાળો વિનાશ પામે છે-ઉત્તરોત્તર અધોગતિ પામે છે) જ્યાસુધી અત કરણમા સશયરૂપ મળ હોય ત્યાસુધી મનુષ્ય મેળવવા યોગ્ય મેળવી શકતો નથી. રોગીના પેટમા મળ હોય ત્યાં સુધી તેને વજ્રભસ્મ કે સુવર્ણવસત માલતી આદિ ઊચા ઊચા ઔષધો અપાય તો પણ તે તેને ગુણ કરતા નથી, અને એટલા માટે વૈદ્ય પ્રથમ તે રોગીને

વિરેચન આપીને-પછી જ તેને ઊંચાં ઔષધો ખવરાવે છે. જો તેમ ન કરે તો ઔષધ પણ મળરૂપ થઈ જાય, ને રોગીને કાંઈ લાભ ન કરે. આ પ્રમાણે સંશયીના સંબંધમાં પણ જાણવું. સંશય હોય ત્યાંસુધી શાસ્ત્રાદિનો ઉપદેશ તેના મન પર કામ ન કરે એટલું જ નહિ, પણ વખતે શાસ્ત્રાદિના ઉપદેશથી સંશયીને ઊલટી હાનિ પણ થાય; માટે સંશયી ન રહો. શાસ્ત્રના ને સત્પુરુષોના વચનમાં વિશ્વાસ રાખો, ને તેમની આજ્ઞાનુસાર પ્રયત્ન કરી શોકનો નાશ કરો. "**दिनमपि रजनी सायं प्रातः शिशिरवसंतौ पुनरायातः। कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुंचत्याशावायुः॥**" (દિવસ, રાત્રિ, સાંજ ને સવાર ચાલ્યાં જાય છે. શિશિર ને વસંત આદિ ઋતુઓ જઇ જઇને પુનઃ આવે છે. કાળ એ પ્રમાણે ક્રીડા કરે છે, ને આયુષ્ ચાલ્યું જાય છે, છતાં જીવ આશારૂપ વાયુરોગને છોડતો નથી, ને પરમાર્થના માર્ગમાં નિઃશંકપણે યત્ન કરતો નથી. આ તેના હીનભાગ્યની વાત છે.)

તમે તમારું ખરાખર સંભાળો. પારકી પંચાત ન કરો. ઇમ્પિરિયલ બેંક ઑફ ઇંડિયાનાં માત્ર સરવૈયાં જ વાંચી જવાથી કાંઇ દ્રવ્યલાભ થતો નથી, પણ જો યોગ્ય પ્રયત્ન કરે તો જ દ્રવ્યલાભ થાય છે, તેમ પરમાર્થ સાધવાને સારુ પણ અન્યની વાતો મૂકી દઈ પ્રયત્ન કરો, ને પ્રયત્ન કરતા છતાં પણ આગળ ન વધી શકતા હો તો તમારા સાધનમાં શી ભૂલ રહે છે તે જુઓ, ને તેને દૂર કરી આગળ વધો. અંતઃકરણમાં તમોગુણ વધવાથી શોક થાય છે, માટે જેમ બને તેમ અંતઃકરણમાંથી તમોગુણ ઓછો કરો. જો તમે તમોગુણના ધર્મરૂપ આઠ દોષોને (આળસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, પરનિંદા, મોહ, ભય ને શોકને) અંતઃકરણમાંથી દૂર કરો તો અવિદ્યાનો જય કરવાનું દશ આના કામ તો થઈ ગયું એમ જાણો.

મનને બોધ. મનુષ્યે પોતાના મનને નિરંતર આવો બોધ કર્યા કરવો જોઇએઃ—

"મન હરિપદ અનુરાગ, કરહુ ત્યાગી નાના કપટ,
મહામોહનિશિ જાગ, સોવત બીતે કાલ બહુ"
"ભજ ન કહ્યો તાતે ભજ્યો, ભજ્યો ન એકહુ બાર,
દૂર ભજન જાને કહ્યો, સો તે ભજ્યો ગંવાર!"

(હે મન! હરિ–ત્રણુ પ્રકારના દુઃખોને ભક્તોના હૃદયોમાંથી હરી લેનાર–જે પરમાત્મા, તેમના ચરણારવિંદમાં નાના પ્રકારના કપટ છોડીને તું પ્રીતિ કર [જીવના હૃદયમાં અનેક કપટ ને સંશયો ભરેલા છે તે તજીને તેણે આ દુઃખરૂપ સંસારને તરી જવાને પ્રભુમાં પ્રીતિ કરવી જોઈએ] હે મન! મહામોહરૂપી રાત્રિમાં તું જાગ, ને પરમદુઃખરૂપ પ્રદેશમાંથી નીકળી પરમ-સુખરૂપ પ્રદેશમાં જા તને મહામોહરૂપી રાત્રિમાં સૂતાં બહુ કાળ વીતી ગયો છે હવે તારે વધારે વાર સૂઈ ન રહેવું, પણ સત્વર જાગવું, ને તારું પરમહિત છે તે પ્રાપ્ત કરવું)

(હે મન! જે પરમાત્માથી ન ભાગવાનું તને કહ્યું તેનાથી તું દૂર ભાગ્યું, અને તે એક વાર પણ તેમને ન ભજ્યા અરે ગમાર મન! બહુ ખેદની વાત છે કે જેનાથી તને ભાગવાનું કહ્યું હતું તે પરમદુઃખરૂપ વિષયોને જ તે ભજ્યા–ભોગ્યા!)

ખરેખર! ઘણા જીવોનો સ્વભાવ જ અવળો છે કે જે તેનું પરમહિત કરનાર છે તે તેને અહિતકર લાગે છે, ને જે તેનું પરમ અહિત કરનાર છે તે તેને હિતકર લાગે છે! જેને કાંઈક પણ સમજ હોય તેણે પોતાના જીવને વિષયભોગરૂપ મોહ-નિદ્રામાંથી જગાડવો જોઈએ, અને પરમાત્મામાં તેની પ્રીતિ કરાવી પરમાત્માનું આદરપૂર્વક ભજન કરવું જોઈએ પ્રભુ-ભજનનું–પ્રભુનામનું–માહાત્મ્ય કેવું છે તે સાંભળો

"રામ કહ્યો તિન સબ લહ્યો, સબ શાસ્ત્રનકો ભેદ,
આધે નામ ગનકા તરી, કહાં પઢીથી બેદ?"

શ્રીરામચંદ્રજીના અને સીતાજીના ચરિત્ર ઉપરથી મનુષ્યે

વનવાસના સમાચાર મળતાં શ્રીરામચંદ્રજીની મુખમુદ્રા એક સરખી પ્રસન્ન રહી હતી, તે ઉપરથી જિજ્ઞાસુએ સુખદુઃખમાં સમભાવ અને પ્રસન્નતા રાખવાનું શીખવાનું છે.

સ્વધર્મપાલન, આત્મવિશ્વાસ, સ્વપરાક્રમ, માતાપિતાની આજ્ઞાનું પાલન, બંધુઓ ઉપર પ્રેમ, એકપત્નીવ્રત, તપ, સહનશીલતા, સાદાઈ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, શુભ સંકલ્પને પાર પાડવાનો સદાગ્રહ, કૃતજ્ઞતા, કરુણાળુતા, નિર્ભયતા, લોકસંગ્રહમાં દૃઢ રુચિ, પ્રજાવાત્સલ્ય, પરમ ન્યાયીપણું, શરણાગતવત્સલતા ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ શુભ ગુણો શ્રીરામચંદ્રજીમાં દૃઢ વાસ કરીને રહ્યા હતા. એમના જીવનમાંથી રાય, રંક ને મધ્યમ સ્થિતિનાને, બાળક યુવાન ને વૃદ્ધને, ધનિક ને નિર્ધનને, સ્રીને તથા પુરુષને ટૂંકામાં સર્વને ઘણું શીખવાનું મળે તેમ છે.

સીતાજીના જીવનમાંથી સ્રીઓએ સ્વધર્મપાલન, તપ, અગાધ પતિપ્રેમ, પતિવ્રતાપણું, સૌજન્ય, વિનય, ધૈર્ય, સહનશીલતા, ભોગત્યાગ, સાદાઈ, આનંદી સ્વભાવ આદિ ઘણા ગુણો શીખવાના છે, અને પુરુષોએ પણ તેમાંથી પોતાના જીવનને બંધબેસતું ઘણું અનુકરણ કરવાનું છે.

ભક્તોએ કરવાની હાર્દિક પ્રાર્થના. કોઈ ભકતે ગાયું છે તેમ ભક્તોએ ભવસાગરનો પાર પામવા માટે શ્રીપ્રભુની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાની છે:—

"ગજ ગનિકા અહલ્યા ગિરધ,[1] ચંદ્રહાસ ધ્રુવબાલ;
પાંડવતિય[2] પ્રહ્‌લાદજ્યું, સુનિયો પરમપોકાર."

---

૧ ગીધ—જટાયુ. ૨ પાંડવની સ્રી—દ્રૌપદી.

રજોગુણના ધર્મો

રજોગુણની વૃદ્ધિથી પ્રકટતા દોષો. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રજોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, હર્ષ, અહંકાર ને આશ્ચર્ય વા કુતૂહલ એ દોષો મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પ્રકટે છે એ દોષો મનુષ્યના અંતઃકરણને આત્મામાં સ્થિર થવા દેતા નથી એ દોષો અંતઃકરણના મળરૂપ ગણાય છે મળ (વિષ્ઠા) કોઈ મનુષ્યને ગમતો નથી વસ્ત્ર દુર્ગંધવાળું હોય તો તેથી આપણને કંટાળો ઊપજે છે, ને તે દૂર કરવાનું મન થાય છે, તેજ પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણના મળ પણ ત્યાગવા યોગ્ય છે

શરીર એક પ્રકારનું રાજ્ય છે. હવાલદાર બગડે તો રાજાને ને પ્રજાને અલ્પ નુકશાન થાય, પણ જો દીવાન બગડે તો રાજાને અને પ્રજાને ઘણું નુકસાન થાય રાજ્ય સુવ્યવસ્થાથી ચલાવવાને રાજાની પાસે સારો દીવાન જોઇએ

અંતઃકરણ એ શરીરરૂપ રાજ્યમાં મંત્રીરૂપ છે. તેને બહુ સંભાળવું જોઇએ અકબરની ચઢતીનું કારણ તેનું મંત્રીમંડળ હતું અકબર ભણેલા નહોતા પણ તેમનું મંત્રીમંડળ તેમણે એવું ઉચ્ચ કોટીનું કર્યું હતું કે તેથી તેમના રાજ્યની જમાવટ ઘણી સારી થઈ હતી ભારતખંડના હિંદુ ને બીજા રાજાઓ તેમને વશ થયા હતા એટલું જ નહિ પણ પાડોશના મુસલમાની રાજ્યોમાં પણ તેમનો પ્રતાપ પડતો ફૈઝી, અબુલફજલ, બિરબલ, જગન્નાથ પંડિત, જશવંતસિંહ અને ટોડરમલ વગેરે અકબરના માનીતા હતા અકબરના રાજ્યમાં ટોડરમલે જમાબંદીની પદ્ધતિ બાંધી હતી તેના નિયમો એટલા સારા હતા કે હાલ પણ સરકારી રાજ્યમાં લગભગ તેને અનુસરીને જમાબંદીનો વહીવટ ચાલે છે અકબરે સારા મંત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે વર્તી મોગલાઈ રાજ્યનો પાયો મજબૂત કર્યો, નહિ તો તેની બાલ્યાવસ્થામાં તો તેમની બહુ કફોડી સ્થિતિ હતી તેમના

જન્મકાળે તેમના પિતા હુમાયુ સિંધમાં દુઃખી હાલતમાં રખડતા હતા એ વાત ઇતિહાસ પરથી જાણવામાં આવે છે. હિંદુઓનાં મન મેળવી લઇ અકબરે જ્યારે મોગલાઇ રાજ્યની ઇમારત દૃઢ કરી, ત્યારે ઔરંગઝેબે કુમંત્રીઓને વશ વર્તી તે ઇમારતને શિથિલ કરી નાંખી. ઔરંગઝેબ ઘણું ભણેલો અને પ્રવીણ પુરુષ હતો, પણ તેના મંત્રીઓ સારા નહોતા. મોગલાઈ રાજ્યની પડતીનો તેના વખતથી પ્રારંભ થયો, અને છેલ્લા પાદશાહ બહાદુરશાહના (ઝફરના) સમયમાં મોગલાઈ અસ્ત પામી. જેમ રાજાને રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવાને સારા મંત્રીની જરૂર છે તેમ **જીવાત્માને પોતાનો વ્યવહાર-પરમાર્થ રૂડી રીતે કરવાને સારા અંતઃકરણની બહુ જરૂર છે. મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કેઃ—**

"मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः।
बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्॥"

(મનુષ્યના બંધનુ અને મોક્ષનું કારણ તેનું મન છે. વિષયાસક્ત મન મનુષ્યના બંધને માટે છે, અને વિષયરહિત મન મુક્તિ માટે કહ્યું છે)

વિષયાસક્તિ એ જ જીવને બંધ છે જો મનુષ્યનું મન સારું હોય તો તેના જીવાત્માને બહુ સુખ થાય છે, ને જો તેનું મન અનેક વિષયમાં ભટક્યા કરતુ હોય, ને તેને માટે જ તરફડિયાં મારતું હોય તો તે જીવાત્માને બહુ દુઃખી કરે છે. મન વિષયતૃષ્ણાથી રહિત થવાથી મનુષ્ય મહત્તા પામે છે. સોક્રેટીસ જે ગ્રીસમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન થઇ ગયા, તેને કોઇએ પૂછ્યું કેઃ- ઇશ્વિરતા એટલે શું? તેના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કેઃ-નિઃસ્પૃહતા એ ઇશ્વિરતા છે. કોઇ પણ દશ્ય વસ્તુની ઇચ્છા ન થાય, મન કોઈ પણ વિષયમાં ન ખેંચાય, ને સર્વે તૃષ્ણાઓનો ક્ષય થાય એવી અંતઃકરણની સ્થિતિ જીવને પરમસુખ આપનારી છે; અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયોની ઇચ્છા એ જ કંગાલિયત છે. વિષયાસક્તિ-વિષયતૃષ્ણા-દશ્યાશા એ ઘણી ખરાબ છે. આશાથી

કંટાળીને એક કવિએ તેને કહ્યું છે કે:—

"ક્રિયા બ્રહ્મતેં જીવ, અબ કરવો ચાહે કહા ?
કહા કરી હૈ નિર્જીવ, આશે ! તવ આશય કવન ?"

इदं मे स्यात् । इदं मे स्यात् । મને આ હો, મને આ હો, અર્થાત્ મને સ્ત્રી મળો, મને પુત્ર મળો, મને ધન મળો, હું વિધવિધ પ્રકારે સુખ ભોગવું, એવી એવી અનેક ઇચ્છાઓ જીવના હૃદયમાં ઊઠ્યા કરે છે, તે ઉપરથી કવિ કહે છે કે:- "હે આશે ! તેં બ્રહ્મમાંથી મને જીવ તો બનાવ્યો, હવે શું કરવાની તારી ઇચ્છા છે ? શું તું મને નિર્જીવ બનાવવાને વિચાર રાખે છે ? તારો શો અભિપ્રાય છે તે મને કહે." તૃષ્ણા આવી દુષ્ટ છે. આ વિષે સોળમા વ્યાખ્યાનમાં વિશેષ કહેવાશે. અત્યારે તો સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલું જ કે વિષયોની તૃષ્ણાને વશ થયેલો જીવ પોતાને ભૂલી જાય છે. તે અત્યંત દીન થઈ જાય છે—વિષયાધીન થઈ જાય છે. વિષયો પણ તેને એવા વળગી જાય છે કે પછી તે ધારે તો પણ મોટા પ્રયત્ન વગર તેની જાળમાંથી મોકળો થઈ શકતો નથી. એક વાર ચોમાસામાં નદીના પૂરમાં એક રીંછ તણાઈ જતું હતું તેને ઉપલો ભાગ કાળા ધાબળા જેવા જણાતાં "ચાલ આ ધાબળો કાઢી લઉં" એમ ધારી એક સિંધી તે લેવા માટે નદીમાં પડ્યો. રીંછ નદીના પૂરમાં તણાતાં થાકી ગયું હતું, ને આધાર શોધતું હતું. તે સિંધી જેવો તેને પકડવા ગયો કે તરત જ તેણે સિંધીને પોતાના આગલા પગોથી પકડી લીધો. સિંધી તેનાથી છૂટવા માટે ધમપછાડા કરવા મંડ્યો પણ તે તેને મૂકે શાનું ? કાંઠે ઊભેલા બીજા સિંધીઓ તેને કહેવા લાગ્યા કે, "છડ છડ હણે કધો છડ." (છોડ, છોડ, હવે ધાબળો છોડી દે.) નદીમાં તણાતો સિંધી બાલ્યો કે, "આંઉં છડું પણ કધો ન છડે !" (હું છોડું છું, પણ ધાબળો છોડતો નથી !) જો સંભાળ ન રાખે તો આ પ્રમાણે મનુષ્ય વિષયોના પાશમાં ફસાઈ જાય છે, ને પછી તેમાંથી છૂટવું તેને કઠણ પડે છે આમ છતાં મનુષ્ય જો દૃઢ-

યથી ધારે, ને દઢતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તે વિષયપાશમાંથી છૂટી શકે છે.

વિષયો સ્વભાવથી જડ છે, ને મનુષ્ય ચેતનરૂપ છે, ચેતનને જડ પકડી શકે જ નહિ. જડમાં પકડવાની શક્તિ નથી. મનુષ્ય પોતે જ સુખની લાલચે તેને વળગી રહે છે, ને મૂકતો નથી. એ સંબંધી એક ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. એક સંતપુરુષ હતા. તે ગુરુપદને યોગ્ય હતા, ગુરુનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ આવું કહેવાય છેઃ—

"સમદર્શી શીતળ સદા, જાકી અદ્ભુત ચાલ;
ઐસા સદ્ગુરુ કીજીએ, [જો] પલમેં કરે નિહાલ."

તે સંતપુરુષને તેમનો એક ભલો જિજ્ઞાસુ શિષ્ય વખતો વખત કહેતો કે, "મહારાજ! મને સંસારનો ત્યાગ કરવાની બહુ ઇચ્છા થાય છે, પણ સંસાર મને છોડતો નથી. હું શું કરું? મને ઉપાધિ જરાયે ગમતી નથી, પણ તે મને છોડતી નથી." ગુરુ તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેતા કે, "ભાઈ! જો આપણું મન દઢ હોય તો સંસાર આપણને ક્યાં પકડી રાખે છે? પણ તે વાત શિષ્યના માન્યામાં આવતી નહિ આમાં તેના મનની નબળાઇ જ કારણરૂપ છે એવું તેને પ્રત્યક્ષ બતાવવાને ગુરુ એક વાર જંગલમાં દિશાએ જવા ગયા હતા ત્યાંથી પાછા આવતાં પોતાના આશ્રમથી થોડે દૂર આવેલા એક બાવળને બાથ ભરીને બૂમો પાડવા લાગ્યા કે, "દોડજો, દોડજો, આ બાવળે મને પકડી રાખ્યો છે." પેલો શિષ્ય એ વેળા આશ્રમ ભણી જતો હતો, તે પોતાના ગુરુનો પોકાર સાંભળીને એકદમ તેમની સમીપ ગયો, ને વિનયથી તેમને પૂછવા લાગ્યો કે, "મહારાજ! શું છે? શું છે?" ગુરુએ કહ્યું: "આ બાવળે મને પકડી રાખ્યો છે. તે મને મૂકતો નથી." શિષ્ય હાથ જોડીને બોલ્યો કે, "દેવ! એવું તે કયાંય હોય? બાવળ આપને કેમ પકડી શકે? આપે જ બાવળને બાથ ભરી છે. તે મૂકી દો તો તુરત જ આપ છૂટા થઈ જાઓ."—ગુરુ હસ્યા, ને બાવળને છોડી દઇ બોલ્યા કે;-

"બેટા ! તું પણ આમ સંસારને વળગી રહ્યો છે. જો તું તે મૂકી દેવા ધારે તો આ પ્રમાણે હમણાં જ તેને મૂકી શકે." શિષ્ય પોતાના મનની નબળાઈ સમજી ગયો, ને વૈરાગ્ય વધારવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

તમોગુણથી ઊપજતા આળસ આદિ દોષો જેમ મળરૂપ છે તેમ રજોગુણથી ઊપજતા કામક્રોધાદિ દોષો પણ અંતઃકરણના મળરૂપ છે, તેથી એ દોષો પણ ત્યાગવા જોઈએ. અગાઉ કહેવાઈ ગયેલા ઉપાયો વડે પ્રથમ તમોગુણજન્ય આળસ આદિ દોષોને બહુ આગ્રહથી દૂર કરો, કેમકે આ વિશ્વમાં તમોગુણ મનુષ્યની ઉન્નતિમાં અને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ભારે રોધ કરનારો છે. તમોગુણ પછી રજોગુણનો જય કરવાનો છે. થોડો ને બહુ નહિ લાગ્યો હોય એવો મેલ કપડાંમાંથી માત્ર પાણી વડે ધોવાથી તુરત દૂર કરી શકાય છે, ને વધારે લાગેલો મેલ દૂર કરવા માટે પાણીની સાથે ખારો કે સોડા અથવા સાબુ જોઈએ છીએ, અને ચીકાશવાળો તથા બહુ ઘાટો લાગેલો મેલ દૂર કરવા કપડાંને બકરાની લીંડીઓમાં અથવા ખારામાં, સોડામાં કે સાબુમાં બાફવું પડે છે—તેને ભઠ્ઠી ઉપર ચઢાવવું પડે છે, તેમ અંતઃકરણના ન્યૂનાધિક દોષોને દૂર કરવા માટેના પ્રયત્નમાં પણ સમજવું. **દિલ દઈને પ્રયત્ન કર્યા વિના આ કામ થાય તેમ નથી.**

હવે રજોગુણજન્ય પહેલો દોષ જે કામ તે વિષે કહેવાય છે.

૧ : કામ

કામનો સાધારણ અર્થ કોઈ પણ પ્રાણિપદાર્થની ઇચ્છા એવો થાય છે, પણ આ સ્થળે પુરુષને સ્ત્રીની ઇચ્છા ને સ્ત્રીને પુરુષની ઇચ્છા તેને કામ સમજવો. આ કામ જીવનો પ્રબલ વૈરી છે. ગૃહસ્થને માટે પ્રજોત્પત્તિના હેતુવાળો કામ વિહિત ગણાય છે, પણ પ્રજોત્પત્તિના હેતુથી ભિન્ન માત્ર સુખભોગના હેતુવાળો કામ નિષિદ્ધ કહ્યો છે. ઇન્દ્રિયસુખની લાલસાથી અનિ-

યમિતપણે બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણનું સાત્વિકબલ ઘટે છે; ને એથી ધાર્મિક અભ્યાસમાં મનુષ્યને વિશેષ હાનિ થાય છે. જેની ઇન્દ્રિયો વશ નથી તેનો વ્યવહાર પણ બગડે છે. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કેઃ—

"વશ ઇન્દ્રિયો જો નહિ, દુઃખનો તે કે'વાય;
વશ હોય તો સુખનો, ફાવે ત્યાં પછી જાય."

દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ બલાઓ જીવાત્માને વળગી છે, તેની વચ્ચે રહીને તેણે પોતાનું હિતકર કામ કરી લેવાનું છે. જો તેને છૂટી મૂકવામાં આવે તો તે બહુ વિપત્તિ આપે તેવી છે, માટે તેને તો બહુધા અંતર્મુખ રાખવી જોઇએ.

કાળીનાગનું રહસ્ય. ઇંદ્રિય–અંતઃકરણને કેવી રીતે વશ કરવાં? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ ફણાવાળા બહિર્મુખ અંતઃકરણરૂપ કાળીનાગને વિવેકરૂપ પાટુ મારી, તેમ સાધકે પોતાની દશ ઇન્દ્રિયોને તથા અંતઃકરણને દબાવી રાખવાં જોઇએ. તેમને ઊંચું માથું કરવા ન જ દેવુ જોઇએ. ઇંદ્રિયોને તથા મનને તેમના ઇચ્છિત વિષયો આપ્યા કરવાથી તે કદી પણ શાંત થતાં નથી, પણ ઊલટાં તે વધારે વ્યગ્ર ને વધારે તૃષ્ણાયુક્ત થાય છે, માટે તેને વિવેક વડે અંતર્મુખ કરવાં જોઇએ ભગવાન મનુએ પણ એમ જ કહ્યું છે કેઃ—

"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते॥"

(ઇચ્છિત ભોગો વડે કામ કદાપિ પણ શાંત થતો નથી, પણ અગ્નિમાં હવિષ્ નાંખવાથી જેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ ઊલટો ઇચ્છિત ભોગોથી કામ વૃદ્ધિ પામે છે.) જેમ તરસ્યો મનુષ્ય ખારું પાણી બહુ પીએ તો પણ તેની તરસ છીપાતી નથી, પણ તે વધતી જાય છે, અને પરિણામે તે માણસ ગાંડો થાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો અંતઃકરણને માગ્યું આપ્યા કરવાથી તે બહેકી જાય છે. ઇન્દ્રિયાદિરૂપ છોકરાંને કેળવવામાં "દૂધ ને ડાંગ" બેઉનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. એકપક્ષે પ્રેમ ને બીજે-

પક્ષે દાખ તેમને ખાતરી થઇ જવી જોઇએ કે સારી વાતને તેઓ (પિતા કે અન્ય વડીલ) અનુમોદન આપશે, ને અપરાધ નહિ કરીએ ત્યાં સુધી તે કદી કાંઈ નહિ કહે—નહિ વઢે, અને તે સાથે એ પણ તેમના મનમાં નિશ્ચિત હોવું જોઇએ કે જો ભૂલ કરશું તો જવા પણ નહિ દે,—ચોક્કસ કાંઈ કહેશે, વા શિક્ષા કરશે જ્યાં આ બેઉ વાતની બાળકને અને ઇન્દ્રિયાદિને ખાતરી હોય ત્યાં જ તે સુધરી શકે છે, અન્યથા તે બગડે છે વિરાટ ભગવાન પણ સૂર્યચંદ્રરૂપી ઉષ્ણ ને શીતળ એવી બે આંખો રાખી એમ શીખવે છે *કે ઇન્દ્રિયોને અને અંતઃકરણને તેમના* **વિહિત વિષયો આપવા, અને નિષિદ્ધ વિષયોમાંથી તેમને અટકાવવાં.** આથી તેઓ શક્ત અને પ્રસન્ન રહી ઇષ્ટમાર્ગે વળશે જેને શુભાશુભનો વિવેક હોતો નથી તેના ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ બહુ ઉન્માર્ગગામી થઈ જાય છે, ને તેમ થયા પછી તેમને વશ કરવાનું કામ બહુ કઠિન થઈ પડે છે ઘણા માણસો નાટક કે સિનેમા વારંવાર જોતાં છતાં ધરાતા નથી તેઓ પોતાનું દ્રવ્ય ને આરોગ્ય બગાડે છે એટલું જ નહિ પણ કુસંગ વડે નઠારા સંસ્કારો પાડી પોતાનું અંતઃકરણ પણ બગાડે છે અંતઃકરણ બગડ્યું એટલે તેનો વ્યવહાર પણ બગડે છે આવા માણસો ધર્મસાધન કરી આત્મકલ્યાણને ક્યાંથી જ સાધી શકે?

આમ આંખની પેઠે બીજી ચારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પણ પોતપોતાના વિષયના સંબંધમાં ભસ્મક રોગ થયો છે અજ્ઞાનીના કાન નવા નવા પ્રકારના શૃંગારી ગાયનો સાંભળવાને આતુર રહે છે જીભ આ ખાઉં ને તે ખાઉં એમ નવા નવા પ્રકારના સ્વાદ લેવા માટે વલખાં મારી કરે છે સ્પર્શેન્દ્રિય નાના પ્રકારના સ્પર્શ માટે આતુર રહ્યા કરે છે, અને નાસિકા ઇન્દ્રિય જાતજાતની સુગંધી લેવાને ચંચળ રહ્યા કરે છે એ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો કામના પાગિયા છે, માટે તેમને નબળા કરવા જોઇએ

અંતઃકરણરૂપ સર્પની તૃષ્ણારૂપ ઝેરી દાઢો વિવેકરૂપ

ચીપિયા વડે કાઢી નાંખવી જોઇએ. એમ કરવાથી જ અંતઃકરણ વશ થાય છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ પણ આવા ભાવવાળું કહે છે:—

"વિવેકે સાધેલો શમ જનમ પામે મન વિષે,
તૃષા શાંતિ પામે પણ વિષયશું સંગ કરવે.
ધીમે વૃદ્ધિ પામી અસર મનમાં એવી કરશે,
થઈ તેને તાબે સુરપતિ તૃષાપાત્ર બનશે. ૧
ઘણા દા'ડા ધારી સુખદપદ દેવાધિપતિનું,
થયુ છે આક્ષેપે મન કૃપણ જેનુ અતિ ઘણું." ૨

કામના જયનો ઉપાય. બે પ્રકારના વિવેક. વિવેક એટલે બ્રહ્મ સત્ય છે, ને જગત મિથ્યા છે એવી સમજ, આ મુખ્ય વિવેક છે. આ મુખ્ય વિવેક વડે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જેને ભોગવે છે તે પાંચ વિષયો મિથ્યા છે એમ સાધકે નક્કી કરવુ જોઇએ. હિતાહિતની સમજ તે ગૌણ વિવેક છે. આરંભમાં આવા ગૌણ વિવેક વડે વિષયોના દોષો જોઈ અહિતકર વિષયોને ત્યજવા જોઇએ. દાખલા તરીકે બીડી લ્યો. **બીડીની ખરાબી.** બીડી પીનાર માણસનુ મગજ તમાકુમાં રહેલા ઝેર વડે ગરમ થાય છે, ને તેથી તેનાથી ઘણી વાર બોલવાચાલવામા ને કામ કરવામાં યોગ્ય વિવેક રાખી શકાતો નથી. બીડીનાં પાંદડાં ગમે તેવા પાણીમાં પલાળેલાં હોય તેથી, અને એકબીજાની એઠી બીડી પીવાથી અનાચાર થાય છે, અને તેથી તેવા માણસની બુદ્ધિ બગડે છે. બીડી પીનારને ઉધરસ થાય છે, ને ઉધરસમાંથી વખતે ક્ષય પણ લાગુ પડે છે. વારંવાર બીડીનો આકરો ધુમાડો આંખ પર લાગવાથી તે પીનારની આંખો નબળી પડે છે ને જતે દિવસે કેટલાકને અંધાપો આવે છે. બીડી પીનાર મનુષ્યનુ મોઢું ગંધાયા કરે છે. સારા પવિત્ર માણસને તેની પાસે બેસવુ ગમતું નથી. બીડી પીનારાઓથી આગગાડીમાં બેઠેલા પવિત્ર નિર્વ્યસની માણસોને ઘણો ત્રાસ થાય છે, એ તમારામાંના ઘણાને જાતિઅનુભવથી જાણીતું હોવુ જોઇએ. મુંબઈનાં પરાંની ગાડીઓમાં બીડી પીવાનો ડબ્બો જુદો રહે છે. તેમાં બીજાથી

જુદા પડીને બીડી પીનારને બેસવું પડે છે. બીજી ટ્રેનોમાં પણ ફર્સ્ટ ને સેકંડ ક્લાસવાળાને માટે એવો શિષ્ટાચાર છે કે પાસે બેઠેલા બીજાની રજા વગર બીડી ન પિવાય. આમ બીડી પીવી તે હલકું કામ ગણાય છે. વળી તમાકુની ઉત્પત્તિમાં હિંસા થતી હોવાથી બીડી પીનાર તે પાપનો ભાગી થાય છે. આવી રીતે બીડી આદિ વ્યસનોના અને બીજા ત્યજવાયોગ્ય વિષયોના દોષોનું અવલોકન કરીને તે ત્યજવાનો મનુષ્ય યુક્તિપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તેને ત્યજી શકાય, અન્યથા ન ત્યજી શકાય.

યુક્તિનું બળ. ખાટું દહીં ખાનાર રાજકુમારનું ઉદાહરણ. એક રાજકુમારને નિત્ય પુષ્કળ ખાટું દહીં ખાવાની કુટેવ પડી હતી, તેથી તેને તાવ લાગુ થયો. શરીરમાં નબળાઈ આવવા લાગી, ઉધરસ પણ થઇ, ને અલ્પાંશે ક્ષયનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. તેમના પિતાને આથી પોતાના કુવરને માટે ઘણી ચિંતા થવા લાગી દહીં છોડાવવા માટે તેમણે કુમારને ઘણી શિખામણ આપી અપાવી, ને બીજા વિવિધ ઉપાયો યોજ્યા, પણ બાલ્યાવસ્થાથી મોટે ચઢાવેલ એટલે કોઈનું કહ્યું તેણે માન્યું નહિ, ને દહીં છોડયું નહિ ઘણા ઘણા વિદ્વાનો અને વૈદ્યોએ પણ કુમારને દહીં છોડાવવા માટે પ્રયાસ કર્યા, પણ તે બધા પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા. એથી રાજા બહુ કંટાળ્યા, ને તેમણે કુમારના પ્રારબ્ધ ઉપર એ વાત છોડી દીધી. બિહારીલાલ નામના કોઈ દૂર દેશના બહુશ્રુત કવિ ને વૈદ્ય ત્યાં આવતાં તેમના જાણવામાં આ વાત આવી, ને તેણે મનમાં હિંમત કરી કે મારે ગમે તેમ કરીને પણ કુમારને ખાટા દહીંનું વ્યસન છોડાવવું. તે શ્રેષ્ઠ કવિ કે મોટો વૈદ્ય નહોતો, પણ તે ઘણો પ્રતિભાશાળીને, બહુશ્રુત ને વ્યવહારકુશળ માણસ હતો, ભણ્યા કરતાં તે વધારે ગણ્યો હતો, ને જે પાણીએ મગ ચઢે તે પાણીએ ચોડવી દે તેવો હતો. તે એક ધર્મશાળામાં ઊતર્યો હતો. તેણે કોઇ ચાલાક છોકરો શોધી તેની સાથે દીવાનજી ઉપર નીચે પ્રમાણે ચિઠ્ઠી લખી મોકલી:—

સૌજન્યસુધાસાગર વિદ્યાવિલાસી નામદાર દીવાનજી સાહેબ,

જયપરમાત્માપૂર્વક વિનતિ કે યાત્રાર્થે તથા સત્પુરુષોના અને વિદ્વાનોના સમાગમને અર્થે હું કેટલાક સમયથી ભરતખંડમાં ફરું છું, ને થોડા દિવસો થયાં અહીં આવ્યો છુ. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપ વિદ્યારસિક ને વિદ્વાનોના આશ્રયદાતા છો; એટલે મારા મનમાં આપની મુલાકાત લેવાની ઈચ્છા થાય છે. જો કે હુ એક સાધારણ ભણેલો માણસ છુ તો પણ આપના જેવા વિદ્યાનુરાગીના સમાગમ માટે આતુર છુ. શહેર બહારની સિદ્ધનાથ મહાદેવની જગામાં આ સેવક ઊતર્યો છે. ત્યાંથી આપ જે સમય આપવા કૃપા કરશો તે સમયે તે આપની સેવામાં હાજર થશે.

વિદ્વદનુચર
બિહારીલાલશર્મા

છોકરે તે ચિઠ્ઠી દીવાનજીને આપી. રાજ્યનાં ઘણાં કાર્યોમાંથી પણ વિદ્યાવિલાસી રાજ્યાધિકારીઓ વિદ્યાવિલાસ માટે ગમે તેમ કરીને સમય કાઢે છે. વળી બિહારીલાલની નાનકડી પણ ભાવભરી ચિઠ્ઠીએ પણ બિહારીલાલ સામું દીવાનજીનુ મન આકર્ષ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું:—

વિદ્વદ્વર્ય પંડિત બિહારીલાલજી,

જય પરમાત્મા. આપની ચિઠ્ઠી મળી, જે વાચતાં મને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ થયો. રાજ્યનાં ઘણાં કાર્યોમાં જો કે અવકાશ મેળવવો કઠિન પડે છે, તો પણ આપના જેવા વિદ્વાનની આનંદભરી મુલાકાત લેવી, અને તે દ્વારા રાજપ્રજાના હિત પર બની શકે તેટલો નવો પ્રકાશ પાડવો એ હુ મારું આવશ્યક કર્તવ્ય સમજું છુ આજે સાંજના પાંચ વાગે દીવાન-ઑફિસના શિરસ્નેદાર ઘોડાગાડી લઈને આપને તેડવા માટે આવશે. આપ તેની સાથે પધારવા કૃપા કરશો.

સજ્જીવ
મહાદેવપ્રસાદ.

છોકરો ઉપરનો જવાબ લઈ બિહારીલાલ પાસે આવ્યો, ને તેને બિહારીલાલે મહેનતાણાના બે આના આપી વિદાય કર્યો. બાદ પાંચ વાગે દીવાનજી તરફથી ઘોડાગાડી આવી. તેમાં તેમના શિરસ્તેદાર સાથે બિહારીલાલ દીવાનજીને મળવા તેમની હવેલીએ ગયા. દીવાનજીની હવેલી આવી. ગાડીમાંથી સાવધાનતાથી ઊતરી નિઃશંકપણે શાંતિથી બિહારીલાલ હવેલીના દાદર ઉપર ચઢ્યા, ને દીવાનખાનામાં જઈ દીવાનજીને મળ્યા. દીવાનજીએ અને તેમણે પરસ્પર નમસ્કાર કર્યા ને પછી બતાવેલે આસને બિહારીલાલ બેઠા. ત્યાર પછી વાતચીત ચાલી. તેમાં કાવ્ય-સાહિત્ય, રાજનીતિ, ધર્મ ને વ્યવહાર આદિ વિષયો ઉપર બિહારીલાલે આનંદી ચહેરે દીવાનજીની સાથે એવી છટાથી વાતચીત કરી કે જેથી દીવાનજી ઉપર તેની અપૂર્વ અસર થઈ. તેમને લાગ્યું કે બિહારીલાલ કોઈ અસાધારણ પ્રતિભાશાળી કાર્યદક્ષ પુરુષ છે, ને રાજ્યમાં રાખવા લાયક છે. મનમાં ને મનમાં તેમણે વિચાર્યું કે આમની યોજના રાજકવિ તરીકે કરી હોય તો સારું. રસભરી મુલાકાત પૂરી થઈ. બિહારીલાલ ઊઠ્યા. તેમને વળાવવા માટે બિહારીલાલે ના પાડ્યા છતાં દીવાનજી હવેલીના દ્વાર સુધી આવ્યા. આ ઉપરથી તેમજ દીવાનજીની મુખમુદ્રા અને વાર્તાલાપના અંતમાં તેમણે કાઢેલા ઉદ્ગારોથી દીવાનજીના હૃદય ઉપર પોતાને માટે થયેલી ઉત્તમ અસરને બિહારીલાલ જેવો પ્રવીણ પુરુષ સહજ સમજી જાય એ સ્વાભાવિક હતું; તથાપિ જાણીજોઈને તેમણે દીવાનજીથી છૂટા પડતાં પહેલાં તેમને પૂછ્યું:—"હું આવ્યો ત્યારે આપે મને સામાન્ય માન આપ્યું હતું, ને જે યોગ્ય હતું, અને હવે મારે માટે આટલો બધો શ્રમ આપને શા માટે લેવો પડ્યો?" દીવાનજીએ પ્રત્યુત્તરમાં મંદ હસીને કહ્યું કે:—"આવનાર માણસ પોતાના પોશાક વડે માન પામે છે, ને જનાર માણસ તેના બુદ્ધિબળ વડે માન પામે છે." એ સાંભળી બિહારીલાલે પ્રસન્નતા દર્શાવતા દીવાનજીનો ઉપકાર માન્યો, ને

યોગ્ય સમય જોઈ ઊભાં ઊભાં પણ વાત આગળ લંબાવી. "મેં સાંભળ્યું છે કે અહીંના શ્રીમાન્ રાજકુમારને ખાટું દહીં ખાવાનું ભારે વ્યસન વળગ્યું છે, ને તેથી તેઓ જ્વરાદિ વ્યાધિથી પીડાય છે. જો આપ મને તેમનું તે દુર્વ્યસન છોડાવવાનું કામ સોંપાવો તો હું હિંમતથી કહું છું કે પ્રભુકૃપાથી સો વસા તે કામ હું પાર પાડીશ, ને તેથી પ્રજાના ભવિષ્યના રાજા સુખી થવા સાથે આપને મોટો યશ મળશે." આજની મુલાકાતમાં જણાયેલા બિહારીલાલના બુદ્ધિબળથી ને વાક્પટુતાથી તથા બિહારીલાલે રાજકુમારને દહીંનું વ્યસન મૂકાવવા વિષે દૃઢપણે ઉચ્ચારેલા શબ્દો ઉપરથી આ કામ બિહારીલાલ અવશ્ય કરી શકશે એમ પોતાની ખાતરી થયા છતાં દીવાનજી મુખ પર જરા ઉદાસીનતાની છાયાપૂર્વક બોલ્યા:–"પંડિતજી! ખરેખર! આપ એ કામ કરી શકવા સમર્થ છો એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે, પણ હું દિલગીર છું કે અનેક પંડિતો ને પ્રવીણ વૈદ્યો એ કાર્યમાં નાસીપાસ થવાથી રાજાજી હવે કંટાળી ગયા છે, ને મને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે કે હવે કોઇ પણ પંડિત કે વૈદ્યને મારી પાસે એ નિમિત્તે લાવશો નહિ, એટલે હું તે માટે આપને વચન આપી શકતો નથી, પણ હું આપને રાજાજીની મુલાકાત કરાવીશ, અને આપે કરવા ધારેલા શુભ કાર્ય માટે આપની યોજના કરાવવાને મારાથી બની શકશે તેટલો પ્રયાસ કરીશ. આપની શુભેચ્છા કે જે શ્રીમાન્ યુવરાજને, અમારા અન્નદાતા રાજાજીને, મને અને રાજ્યની સર્વ પ્રજાને પણ ઉપકારક છે, તે પરમાત્માની કૃપાથી પાર પડો!" પંડિતજીએ મુખનેત્રની સ્વાભાવિક પ્રસન્નતાવડે તથા યોગ્ય મધુર શબ્દોવડે દીવાનજીનો ઉપકાર માન્યો, ને તેમની રજા લઈ તે છૂટા પડ્યા. તૈયાર રાખેલી ઘોડાગાડીમાં નિયત કરેલ કારકુને તેમને ધર્મશાળામાં તેમના ઉતારા પર પહોંચાડી દીધા, અને તેમના ભોજનાદિની વ્યવસ્થા દીવાનજીની આજ્ઞાનુસાર કરી આપી.

નિયમ પ્રમાણે રાત્રિએ ખાનગી બેઠક વેળા દીવાનજી

રાજાજી પાસે ગયા, અને ત્યા અગત્યની રાજકીય વાતો થઈ ગયા પછી પ્રસગ કાઢી તેમણે પરદેશથી આવેલા પડિત બિહારીલાલનુ અસાધારણ બુદ્ધિબળ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, કાવ્યજ્ઞાન, વાક્ચાતુર્ય, પ્રતિભાશક્તિ અને વ્યવહારકૌશલ્ય આદિ વિષે જણાવવાયોગ્ય જણાવી તેમને રાજ્યમા રાજકવિ તરીકે રાખીએ તો એ રાજ્યના એક ભૂષણરૂપ થઇ પડે, અને કદાચ યુવરાજશ્રીને ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવવામા પણ આપણને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ પણ જણાવ્યુ રાજાજીએ કહ્યુ –" ભલે તેમને આવતી કાલે સાજની કચેરીને સમયે બોલાવજો, પણ તેમને યુવરાજને દહીં ખાવાનું છોડાવવાનું કામ સોપવા વિષે આપ ભલામણ ન કરો તો સારુ હું હવે એ વાતથી કાયર થયો છું આપણી પાસે એવા ઘણા માણસો આવી ગયા, ને રાજ્યને ફોકટનો ખર્ચ કરાવી, આપણને નિરાશ કરીને ચાલ્યા ગયા, છતાં છેવટ એક વાર પ્રયત્ન કરી જોવો હોય તો આપની ઇચ્છા "

ગોઠવણ પ્રમાણે બીજે દિવસે પડિત બિહારીલાલ દીવાનજીની સાથે સાજની કચેરીમા જઈ પહોચ્યા રાજાજીએ દીવાનજીનો ને બિહારીલાલનો વિનય સ્વીકારી બિહારીલાલને યોગ્ય શબ્દોમા માન આપ્યુ બિહારીલાલે સહર્ષ પ્રેમભરેલ નેત્રે રાજાજીને યોગ્ય શબ્દોમા આશીર્વાદ આપતા કેટલાક વિનયવચનો કહ્યા પછી પ્રસગ ચાલતા બિહારીલાલે પ્રસિદ્ધ ઝવેરી જેમ પ્રસગ આવતાં ગ્રાહકને જાતજાતના રત્નો દેખાડવા લાગે તેમ અનેક અપૂર્વ સુંદર વાતો રાજાજી પાસે નિવેદન કરી બિહારીલાલની ઓજસભરી, ભવ્ય અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાએ રાજાજીના મન પર પ્રથમથી જ સારી અસર કરી હતી, અને જો " બાત કરી જાને તો બાત કરામત હૈ " એ પ્રમાણે તેમની પ્રસગને અનુસરતી કહેવાની છટા અને સુમધુર મનોરમ વાણીએ તથા તેમના વિશાળ જ્ઞાનભડારે રાજાજીનું મન હરી લીધું પછી રાજાજી સહર્ષ બોલ્યા –" પડિતજી ! આપને કઈ પ્રતિકૂળતા

ન હોય તો આપ અહીં રોકાઈ જાઓ, ને આવો આનંદ અમને નિત્ય આપો. અહીંના રાજકવિના પદને આપ શોભાવો, અને અહીંના વિદ્યાનુરાગી મંડળમાં નિત્ય નવીન નવીન રસ રેડતા રહો, તથા વિદ્યાવિલાસી જનોનાં મનનું રંજન કરો." બિહારીલાલે ઉપકારસહિત તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો. બાદ સભા બરખાસ્ત થઈ, ને દીવાનજીએ રાજાજીની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજકવિની જગાનો રીતસરનો હુકમ લખાવી સહી કરાવીને તેમને આપ્યો, તથા તેમના નિવાસ માટે દરબારી ઉતારામાં ગોઠવણ કરાવી આપી, ને તેમના ભોજનનો તથા નોકરચાકરનો બંદોબસ્ત પણ સમયને માટે કરી આપ્યો. પછી રાત્રિએ દીવાનજી સાથે બિહારીલાલ રાજાજીને એકાંતમાં મળ્યા, ને તેમને યુવરાજને પડેલા ખોટા દહીંનું વ્યસન છોડાવવાનું કામ પણ સોંપાયું. બિહારીલાલે આ કાર્યસિદ્ધિને માટે રાજાજીને વિનયપૂર્વક કહ્યું કેઃ— હું સદાગ્રહપૂર્વક મારા ભાથામાંનાં સઘળાં બાણો ફેંકીશ, પણ પરિણામ તો પ્રભુના હાથમાં છે. તે દીનદયાળુની કૃપાથી થોડા દિવસમાં જ હું તે કાર્યની સિદ્ધિ જોઉં છું, તથાપિ કોઈ દુષ્ટ પ્રારબ્ધવશાત્ તે કાર્ય સિદ્ધ ન થયું તો આપ મનમાં દુઃખ ન લગાડશો. વિદ્વાનો પણ એમ જ કહે છેઃ '**यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः**' (યત્ન કરવા છતાં જો કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો તેમાં શો દોષ?) હવે આપ રાજાધિરાજની પાસે મારી એક નમ્ર પ્રાર્થના છે કે આપણી આ ગોઠવણ કેવળ ગુપ્ત રહેવી જોઈએ. વળી મારા આ કામમાં હું જે પ્રવૃત્તિ કરું તેમાં વચ્ચે આપ નામદારે કંઈ શંકા ન કરવી, તેમ કોઈએ તેમાં દખલગીરી પણ ન કરવી. આમ થાય તો જ એ કામ મારાથી થઈ શકે." તેના ઉત્તરમાં રાજાજીની વતી દીવાનજીએ કહ્યું:— "રાજ્યના કેટલાક અગત્યના મંત્રોની પેઠે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ વાત પણ કેવળ ગુપ્ત જ રહેશે." પછી મહારાજાની રજા માગીને દીવાનજી તથા બિહારીલાલ પોતપોતાના નિવાસસ્થાન પર ગયા.

બીજે દિવસે બિહારીલાલે પોતાને માટેના નવા સ્થાનમાં નિવાસ કર્યો, ને નિત્ય નિયમિત સમયે સાંજની જાહેર કચેરીમાં જઈ નવનવી વાતોથી તેઓ રાજાજી વગેરેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. આ વાત પવનની પેઠે શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ અને યુવરાજના કાન પર પણ તે વાત આવી. તેમણે રાજાજી પર ચિઠ્ઠી લખી બિહારીલાલને પોતાની પાસે મોકલવા વિનતિ કરી, મહારાજાએ બિહારીલાલને યુવરાજ પાસે જવાની રજા આપી. બિહારીલાલને તો એટલું જ જોઈતું હતું. નક્કી કરેલે સમયે તે યુવરાજને મળ્યા, ને તેમને ગમે તેવી વાતચીતો વડે તેમના મનને એવી તો ગમ્મત કરાવી કે તે તો પાણીપાણી જ થઈ ગયા. યુવરાજે તેમને રોજ પોતાની પાસે આવવાનું કહેતાં બિહારીલાલે તેમને જણાવ્યું કે, "જો બાપુની આજ્ઞા થશે તો હું કોઈ કોઈ દિવસ આપની પાસે આવીશ, માટે આપ બાપુની આજ્ઞા મેળવશો." બીજે દિવસે રાજાજી ઉપર યુવરાજની ચિઠ્ઠી આવી, જેમાં બિહારીલાલે પોતાને બહુ આનંદ આપ્યાની હકીકત જણાવી તેમને નિત્ય સાંજે બે ત્રણ કલાક પોતાની પાસે આવવા માટે રજા આપવાની પ્રાર્થના કરી હતી; રાજાજીએ પ્રત્યુત્તરમાં તેમને કહેવરાવ્યું કે, "પંડિતજી રાત્રિએ કોઈ કોઈ દિવસ તમારી પાસે આવતા જશે." પછી મહારાજાની આજ્ઞાથી પંડિતજી એકાંતરા રાત્રિએ યુવરાજની પાસે જવા લાગ્યા. ત્રણ ચાર મુલાકાતમાં તો યુવરાજ બિહારીલાલને વશ થઈ ગયા, ને તેમને કહ્યું કે, "પંડિતજી! ખરેખર તમે તો મને નવું જીવન આપો છો. તમે આવવા માંડ્યા ત્યારથી મારો વ્યાધિ ઓછો થવા લાગ્યો છે, ને મારા શરીરમાં જાણે નવું લોહી આવતું હોય એમ મને જણાય છે, માટે હું આવતી કાલે બાપુને મળીશ, ને પગે પડીને માગી લઈશ કે જો મારો રોગ મટાડવો હોય તો હમણાં એક માસ તો પંડિતજીને મારી પાસે જ રહેવા દો; પછી આપની ઇચ્છા પ્રમાણે કરજો." બિહારીલાલે તેમના સ્નેહનો સત્કાર કરતાં કહ્યું કે:—"જો બાપુ મને આજ્ઞા કરશે તો તેમ કરવામાં

મને કાંઈ અડચણ નથી ” બીજે દિવસે કુમાર રાજાજીને મળ્યા, ને પંડિતજીને એક માસને માટે નિત્ય બબ્બે કલાક પોતાની પાસે રહેવા દેવાની પરવાનગી મેળવી આ પછી બિહારીલાલ બપોરે બબ્બે કલાક યુવરાજ પાસે જવા લાગ્યા, ને યુવરાજ પંડિતજીને વધારે ને વધારે ચાહવા લાગ્યા તેમના તરફથી ખાનગી ઈનામઅકરામને પણ પંડિતજીને આગ્રહ થવા લાગ્યો, પણ બિહારીલાલ નિસ્પૃહ રહી તે સ્વીકારતા નહિ આઠદશ દિવસમા તો યુવરાજને બિહારીલાલની સાથે ગાઢી મિત્રતા જેવુ થઈ ગયુ પછી યુવરાજે એક વાર પંડિતજીને પૂછ્યુ કે — “આપને ભોજનમા કઈ વસ્તુ વધારે પ્રિય છે?” પંડિતજીએ જરા થોભીને કહ્યુ “મને ભેસનુ ખાટુ દહી વધારે પ્રિય છે” તે સાભળી કુમારે આનદમા આવી જઈ કહ્યુ કે, “ મને પણ આપની પેઠે ભેસનુ ખાટુ દહી વધારે પ્રિય છે, ને મારે માટે નિત્ય ભેસનુ ખાટુ દહી તૈયાર થાય છે બાપુ તો મને ખાટુ દહી મૂકી દેવાનુ જ કહ્યા કરે છે તે સારુ તેમણે આજ સુધીમા મારી પાસે ઘણા વિદ્વાનોને અને વૈદ્યોને મોકલ્યા હતા તેમણે મારી સાથે બહુ માથાઝીક કરી હતી, પણ મે ખાટુ દહી ખાવાનુ છોડયુ નથી જો ખાટુ દહી ખરાબ જ હોય તો આપના જેવા ડાહ્યા પુરુષ, તે કેમ ખાય? માટે તે બધાની વાતને હુ વહેમ માનુ છુ” બિહારીલાલે હસતા હસતા કહ્યુ – “ખાટા દહીનો સ્વાદ અને ગુણ તો એના જે ભોગી હોય તે જ જાણે, બાકી ખાખરાની ખિસકોલી આબાના રસમા શુ જાણે?” યુવરાજે બિહારીલાલને કહ્યુ —“ ખરે એમ જ છે, જેનો જેનો અનુભવ નહિ તેને તેની શી ખબર પડે?” પછી બિહારીલાલને યુવરાજ નિત્ય ખાટુ દહી મોકલવા લાગ્યા રાજાજી પંડિતજીની પ્રવૃત્તિ ઉપર ખાનગી માણસદ્વારા તપાસ રાખતા, એટલે તેમને આ વાતની બે ત્રણ દિવસમા ખબર પડતા મનમા ખેદ થયો અને બિહારીલાલને એકાતમા બોલાવી કહ્યુ કે –‘ પંડિતજી ! તમે શુ કરવા માડ્યુ છે? તમને કુમારને ખાટુ દહી ખાવાનો

ાવ છોડાવવા ગમ્યા છે કે એ કુસ્વભાવ વધારવા ? ગે
ળ્યુ છે કે તમે ખાટા દહીના વખાણ કરી કુમારનુ મોક
ખાટું દહીં ખાઓ છો, ને તેથી કુમાર ઊલટા ખાટું દહીં
ામા ચઢી ગયા છે " બિહારીલાલ ગંભીરપણે બોલ્યા –
રાજાધિરાજ ! એ ખાટુ દહી છોડાવવાની જ રમત થાય
એકાદ અઠવાડિયામા હવે ખાટા દહીંનો નિકાલ થયો સમ
મારો પ્રયોગ દેખીતી રીતે ઊલટો છે, તેથી જ મારી વાતમા
એ વચ્ચે નહિ આવવુ એવી મે હજૂરશ્રીની પાસે પ્રથમથી જ
ના કરી હતી મારી ને કુમારશ્રીની પ્રકૃતિ માટે હજૂરને
ા ન થાય તેથી જણાવુ છુ કે હુ ખાટુ દહીં ખાતો જ નથી,
કુમારશ્રીને ખબર ન પડે તેવી રીતે તાબૂલવિહારને બહાને
મ દવા પાનમા આપુ છુ, એટલે તેમની પ્રકૃતિ વિશેષ
ડવા સભવ નથી શિક્ષણ આપવાના ત્રણ શાસ્ત્રીય પગથિયા
—૧ જેમને શિક્ષણ આપવાનુ હોય તેમના સ્વભાવનુ
વલોકન કરવું, ૨ કેટલોક સમય નિર્દોષ પ્રસગમા તેમને
નુસરવું, ને ૩ પછી તેમને દોરવા પ્રથમ પગથિયા પ્રમાણે
યુવરાજશ્રીની પ્રકૃતિનુ અવલોકન કરી લીધુ, હાલ બીજા
ગથિયા પ્રમાણે કામ ચાલે છે, એટલે હું તેમને અનુસરવાનો
ભાવ કરુ છું, ને હવે ત્રીજા પગથિયા પ્રમાણે એકાદ
ઠવાડિયામા તેમને શુદ્ધ માર્ગ ઉપર દોરી જઈશ–પ્રભુકૃપાથી
મનો ખાટુ દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવી દઈશ " તે
ાંભળી રાજા શાત થયા

એકાદ દિવસ પછી બિહારીલાલે યુવરાજને કહ્યુ કે –
ેક વખત હું સિદ્ધેશ્વરના દર્શન કરવા ગયો હતો, ત્યા એક
ારમહસ ઊતરેલા હતા તે કેટલાક માણસ પાસે કોઈ વાતના
સગમા કહેતા હતા કે ખાટુ દહી ખાવામા ચાર ગુણ રહેલા
ે, જે મે કાનોકાન સાભળ્યું મારે તેમને તે વિષે વધારે પૂછવુ
તુ, પણ તેઓ તુરત ત્યાથી ચાલતા થયા, એટલે મારાથી
ેમને પૂછી શકાયુ નહિ " યુવરાજે હર્ષપૂર્વક કહ્યુ –" અહો !

ગા તો ઘણી ઉપયોગી વાત. ખાટું દહીં ખાવાના એ ચાર ગુણો કયા કયા તે આપ તે મહાત્માને મળીને જાણો, ને બને તો તે મહાત્માને અહીં તેડી લાવો, એટલે તેમને બાપુની પાસે તેડી જઈએ, ને બાપુને પણ ખાટા દહીંના લાભની ખાતરી કરાવીએ, કે જેથી હંમેશાંની એ ખટપટ મટી જાય." બિહારીલાલે યુવરાજના આગ્રહથી તે વાત સ્વીકારી, ને જમીને પરમહંસની શોધ કરવાને બહાને સિદ્ધેશ્વરના દેવાલય તરફ જવા નીકળ્યા. તે સિદ્ધેશ્વરનાં દર્શન કરી, તથા પ્રસિદ્ધ સંતોની બે ચાર જગામાં આંટા મારી મોડામોડા પાછા આવ્યા. કુમારે તેમને આતુરતાથી પૂછ્યું:—"કાં પંડિતજી ! મહારાજ મળ્યા ? તેમણે શું જણાવ્યું ?" બિહારીલાલ થાકી ગયાનો ડોળ કરી બોલ્યા:—"મેં તો સિદ્ધેશ્વરમાં ને બીજે સ્થળે જ્યાં જ્યાં તેમને મળવાનો સંભવ હતો ત્યાં ત્યાં તે મહાત્માને બહુ શોધ્યા, પણ તેમનો કયાંઈ પત્તો ન મળ્યો. એ તો રમતા રામ. એમનો પત્તો કયાંથી મળે ?" કુમારે કહ્યું:—"પંડિતજી ! આમાં થાકચે કામ આવે તેમ નથી. તમે મારી વતી બાપુ પાસેથી રજા લઈ, મારી પાસેથી સો રૂપિયા લઈ આસપાસનાં ગામડાંમાં તે મહાત્માની શોધ કરવા જાઓ, ને તેમને પ્રસન્ન કરી અહીં તેડી લાવો, વા ખાટું દહીં ખાવામાં કયા કયા ચાર ગુણો રહ્યા છે તે જાણી આવો." પછી બિહારીલાલ રાજાની રજા લઈ ગામડાંમાં ફરવા નીકળી પડ્યા. ઉપર જણાવેલા મહાત્માને મળવાનું તો હતું જ નહિ, એટલે વિનોદની ખાતર ગામડાંનાં અગત્યનાં સ્થળો જોઈ ત્રણેક દિવસે પાછા આવ્યા, ને યુવરાજને મળ્યા. મળતાં જ યુવરાજ તેમને આતુરતાથી પૂછવા લાગ્યા કે:—"પંડિતજી ! આપ તે મહારાજ પાસે જઈ આવ્યા ? મહારાજ મળ્યા ? તેમને કેમ તેડી ન લાવ્યા ? તેમણે તમને તે ચાર ગુણોની વિગત કહી ?" બિહારીલાલે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું:—"મહારાજ મને મળ્યા. મેં તેમને સઘળી હકીકત જણાવી આપની પાસે પધારવા બહુ વિનતિ કરી, પણ તેઓએ માન્યું નહિ, ત્યારે મેં તેમને બે હાથ

જોડી પ્રાર્થના કરી, ખાટું દહીં ખાવાના ચાર ગુણો કહેવા વિનંતી કરી. મારી પ્રાર્થના સાંભળી તેમણે ખાટું દહીં ખાવાના ચાર ફાયદા આ પ્રમાણે કહ્યા–' ૧ ખાટું દહીં ખાનારને કૂતરું ન કરડે. ૨ તે પગપાળો ન ચાલે, ૩ તેને ઘેર ચોર ચોરી ન કરી શકે, ને ૪ તે ઘરડો ન થાય ' એ ચાર ફાયદાની વિગત તેમણે આ પ્રમાણે કહી –' ખાટું દહીં ખાનારને ઉધરસ ને તાવ લાગુ પડે છે, ને તેથી તે એવો નબળો થઈ જાય છે કે તેનાથી લાકડી વિના ચલાતુ નથી. લાકડી તેની પાસે હોય એટલે તેને કૂતરું શી રીતે કરડી શકે ? ' બીજા ફાયદાનો ખુલાસો તેમણે એ કર્યો કે ' જો તે ખાટું દહીં ખાવાનુ ચાલુ રાખે, તો ઉધરસ ને તાવથી તે એવો નબળો થઈ જાય છે કે પછી તેને બહાર જવું હોય તો તે પગપાળો ચાલી ન શકે–તેને વાહનમા જ જવું પડે ' ત્રીજો લાભ તેમણે એ કહ્યો કે ' તેને આખી રાત ઉધરસ આ યા કરે, એટલે રાત્રે કોઈ ચોર ચોરી કરવા આવે, તો તેને ઉધરસ ખાતો સાંભળી, ઘરમાં માણસ જાગે છે એમ જાણી પાછો ચાલ્યો જાય ચોરી ન કરી શકે ' ચોથા લાભની વાત તેમણે એમ કરી કે ' જો તે ખાટા દહીંનુ વ્યસન ન છોડે તો તેને ક્ષય થઈ તે જુવાનીમાં જ મરી જાય, એટલે ઘરડો ક્યાથી થાય ? " યુવરાજ આ વાત સાંભળી ઢીલા થઈ ગયા હતા–ખાટા દહીં પર તેમને તિરસ્કાર છૂટ્યો હતો. ત્યાં બિહારી લાલે ઉમેર્યું કે –" મને તો આ ચાર વાતો સાંભળી ટાઢ વછૂટી ને મે તો એ જ વખતે ખાટું દહીં ન ખાવું એમ પાણી મૂક્યું " યુવરાજ તે સાંભળી આવેશમાં આવી જઈ બોલી ઊઠ્યા –' જો તમારે ખાટું દહીં ન ખાવાનું પાણી તો મારે પણ આજથી ખાટું દહીં ન ખાવાનું પાણી છે –ખાટું દહીં ખાવું હરામ છે " યુવરાજનુ ખાટું દહીં ખાવાનુ આ પ્રમાણે છૂટી ગયુ, અને રાજા તેથી બિહારીલાલ પર બહુ પ્રસન્ન થયા ને તેમને બહુ ધન્યવાદ આપી ખાનગી રીતે તેમને સારું પારિતોષિક આપ્યુ

આ દૃષ્ટાંતમા રાજકુમારની ખાટું દહીં ખાવાની પ્રવૃત્તિ

જણાવી તે પ્રમાણે મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોની ને અંતઃકરણની **નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિ** છે. તે જીવનું અત્યંત અહિત કરનારી છે. તેને શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ, સદાચરણસંપન્ન ને પરમકૃપાળુ આચાર્ય યુક્તિ વડે દૂર કરાવે છે,–તેનો હિતાહિતની સમજરૂપ ગૌણવિવેક સિદ્ધ કરાવે છે.

બ્રહ્મમાર્ગમાં કામીનું કામ નથી. કામને વશ થયેલો પુરુષ આ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ ચાલી શકે જ નહિ. ઇન્દ્રિયોનો ને અંતઃકરણનો સંયમ એ જ આ માર્ગમાં આગળ વધવાનું મુખ્ય સાધન છે, તેથી મનુષ્યને આ માર્ગ આરંભમાં કંટાળો આપનારો છે, પણ પરિણામે તે મનુષ્યને પરમાનંદમાં સ્થિર કરનારો છે, માટે જો તે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો આરંભમાં સ્થૂળશરીરમાં રહેલી મલિન વસ્તુઓનો વિચાર કરો. મલિન હાડચામમાં કાંઈ પણ સાર નથી. માયાની ભુલવણીથી સ્થૂળશરીર અરમ્ય છતાં રમ્ય જણાય છે. વિષયોમાં રહેલા દોષો જુઓ, અને સર્વત્ર તમારું પરમાનંદસ્વરૂપ જ વિલસી રહ્યું છે એવી ભાવના કરો. આમ વસ્તુવિચાર વડે–સ્થૂલશરીરમાં રહેલી તુચ્છ વસ્તુઓના વિચારરૂપ ગૌણવિવેક સિદ્ધ કરવા વડે–તથા સર્વત્ર બ્રહ્મભાવના કરવારૂપ મુખ્ય વિવેક વડે કામનો જય કરી શકાય છે, ને પરિણામે શ્રવણાદિના વિશેષ અભ્યાસ વડે બ્રહ્મ સત્ય છે, ને જગત મિથ્યા છે એવો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે.

કામ નરકનું દ્વાર છે. કામ ઘણો બળવાન શત્રુ છે, ને તેને વશ થયેલા મનુષ્યની નઠારી ગતિ થાય છે. શ્રીભગવાન ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયના ૨૧ મા શ્લોકમાં કામાદિ વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ—

"त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥"

(જીવાત્માનો નાશ કરનારાં એટલે તેની અધોગતિ કરનારાં નરકનાં આ ત્રણ દ્વાર (બારણાં–સાધન) છે. ૧ કામ, ૨ ક્રોધ ને ૩ લોભ. તેટલા માટે એ ત્રણને ત્યજવાં.)

એ કામ મનુષ્ય પાસે પરાણે પાપકર્મ કરાવનારો છે અર્જુન શ્રીભગવાનને ગીતાજીમા નીચેના શ્લોક વડે એ વિષે પૂછે છે –

"अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुष ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥"

(હે વૃષ્ણિકુળમા પ્રકટેલા પ્રભો ! આ પુરુષ ઇચ્છતો નહિ છતા પણ કોણે પ્રેરેલો બલાત્કારે જોડેલાની પેઠે પાપનું આચરણ કરે છે ?)

પ્રભુ તેના ઉત્તરમા કહે છે —

"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥"

(આ પાપમાં પ્રેરનાર કામ છે એ કામને કોઈ અડચણ કરે તો એ કામ ક્રોધરૂપે થાય છે આ કામ રજોગુણથી ઊપજનારો છે તે અત્યંત અકરાતિયો ને મહાપાપરૂપ છે તેને જ્ઞાનમાર્ગમા હું વેરી જાણુ)

એ કામને વશ થયેલો પુરુષ શુ પાપ ન કરે ? એ કામ મનુષ્ય પાસે અનેક જૂઠાણા ને પ્રપચો કરાવે છે–અનેક ન કરવા યોગ્ય કામો તે માણસ પાસે કરાવે છે દેખીતા અલ્પ લાભને માટે તે અવિચારી મનુષ્યો પાસે મનુષ્યહત્યાઓ–ખૂનખરાબી–સુદ્ધા કરાવે છે વધારે શુ ? જીવને પુન પુન જન્મમરણના ફેરામા ફેરવનાર ને બહુ બહુ કષ્ટ આપનાર એ કામ છે, અને તેટલા માટે જ એક સતે આમ કહ્યુ છે–"દુશ્મન બુરોજી કપટી કામ."

કામનુ બલ. પ્રકટ શત્રુને પહોંચાય, પણ ગુપ્ત હિતશત્રુને ન પહોચાય કામ ગુપ્ત હિતશત્રુ છે ઉપરથી તે સુખકર જણાય છે, ને ગુપ્ત રીતે તે અત્યત અહિતકર છે જીવને પરમ સુખરૂપ પરમાત્માથી તે અત્યત દૂર રાખનારો છે, અને એટલા માટે જ શ્રીભગવાને તેને જ્ઞાનમાર્ગનો પરમ વેરી કહ્યો છે તે બહુ બળિયો છે પ્રબોધચન્દ્રોદય નાટક આરભમા નાન્દી કરતા સૂત્રધાર પોતાની સ્ત્રી નટીને કહે છે કે "મહારાજ વિવેક

મહામોહનો પરાજય કર્યો એ વિષેનું નાટક આપણે આજે ભજવવાનુ છે" વગેરે આ સાંભળી મહામોહનો મુખ્ય સેનાપતિ કામ એકદમ નીકળી આવે છે, અને તે પ્રચડ ક્રોધ કરી બોલી ઊઠે છે –"અરે ! જ્યા સુધી હુ જીવતો છુ ત્યાં સુધી મહારાજા મહામોહનું નામ લેનાર કોણુ છે ? મારા ભયથી ઘણા લગોટી ઓ પહેરી ફરે છે, મારા ભયથી ઘણા નાગા ફરે છે, મારા ભયથી ઘણા અલ્પાહાર કરે છે, વા ઉપવાસ કરે છે અને કેટલાક મારા ભયથી ગુફાઓમા ને વનમા વસે છે ". આમ બોલતો બોલતો કામ પોતાની સ્ત્રી રતિ, જે પોતાના રાજા મહામોહના પરાજયની વાત સાભળી પોતાના સ્વામીનુ ને પોતાનુ શુ થશે એવી ચિતાથી થરથરતી હતી તેને ધીરજ આપે છે, ને કહે છે કે "આ સિંહને દેખતા જ વિવેકની સેનાના યોદ્ધાઓ બકરાની પેઠે ભય પામી નાસી જશે તેમનાથી કાઈ થવાનુ નથી, માટે તુ નચિંત રહે " ખરેખર ! એના પ જામાથી બચવુ બહુ કઠણુ છે જે મનુષ્યના અ ત કરણુમા એ પ્રકટે છે તેને તે અસાધારણુ તપાવે છે કેટલીક વેળાએ કામનો તાપ પામર મનુષ્યોના તનમન પર ૧૦૪ કે ૧૦૫ ડીગ્રી જેટલા તાવના તાપથી પણુ વધુ દુ ખદ જણાય છે માણુસ એ વેળા ગાડા જેવો થઈ જાય છે. કામના બલનુ વર્ણન કરતાં એક કવિ આમ કહે છેઃ—

"ગરુડની સાથે ઊડવુ, વજ્રને હાથથી ઉપાડવુ, શેષનાગને છછેડવો, અગ્નિને ખાવો ઈત્યાદિ દુષ્કર કામો પાર પાડવા જેવા કઠણુ છે તેવુ જ કામનુ દહન કઠણુ છે" પછી છેવટમા તે આ પ્રમાણે કહે છે –

"રહે સારધાર વાંકાં સલામાં હજાર વાર;
પારાવાર જિતે સો તો દુર્ગમે પરમ."×

× કાગરાબધી ચારણુ બાપાના ગીતનો એ એક ટુકડો છે તે આખુ ગીત નીચે પ્રમાણે છે —

"પગા પાહીઓ ખગેશનેટા, ઉકાહીઓ પબિપાણ,
ખીજ્યો પતગનાગ, ખાહીઓ પતગ,

જે શત્રુ દેખાય એવી રીતે બહારથી ચડી આવે તેને હણવો સુલભ છે, પણ જે શત્રુ અંદરથી ગમે ત્યારે નીકળી આવે તેને મહાત કરવાનું કામ કઠણ છે અનુકૂળ સામગ્રી મળતાં કામ મનમાંથી ઊપજે છે, એટલા માટે એનાં મનોજ, મનોભવ ને

શિખજ્વાળ નાહીયો, જગાડીઓ વ્યાલાધીશ,
ઉડ્યો એક ભારદ, હલાદીઓ અનગ ૧
બેસીઓ ધારા ખડ્ગ, પહાડો ભરેલી બાથ,
વાસવજ સહીઓ, લહીઓ દધિગોજ,
ગણીઆ કણિકારેણુ, બેઠીઓ કેસરીકંધ,
મહાશૂરવીર એસો, દહીઓ મનોજ ૨
ચાખીઓ હલાહલો, નાખીઓ દેવડા પગ,
નરાજ ન ઊઠીઓ, ખીરાણ ગજ નામ,
ક્રોધવંત અહિરાજ, ધ્યાખીઓ મનિ કાજ,
કામની પેખીઆ ભાત, રાખીઓ સો કામ ૩
અધારી ડગર ભાવિ, ગુહાચાર છીનો આડે,
ધરે અવતાર જેહ, કરે નારધરમ,
રહે સારધાર પાહો સતામાં ડગર વાર,
પારાવાર ફિરતે, સો તો દુર્લભ પરમ ૪

અર્થ:—આકાશરૂપ માર્ગમાં ગરુડની સાથે ઊડવું, વજ્રને હાથથી ઉપાડવું, શેષનાગને ખીજવવો, સૂર્યનું કે અગ્નિનું ભક્ષણ કરવું અગ્નિની જ્વાળામાં નાહવું, અને સૂતેલા સર્પરાજ વાસુકીને વા શેષને જગાડવો એવું હે મરદો! કામને હરાવવો એ કામ છે ૧

ધારદાર તરવાર ઉપર બેસવું, પહાડને બાથ ભરવી (બાથમાં લેવું,) ઇંદ્રના વજ્રને સહન કરવું સમુદ્રના તળિયાનો ડૂબકી મારીને શોધ કરવો, (પાર પામવો,) રેતીના કણોને ગણીને કહેવા, અને અરણ્યકેસરીની (કેસરીસિંહની) ખાંધ ઉપર બેસવું એવું કઠણ કામ મહાશૂરવીર કામને બાળવાનું છે અથવા હે મહાશૂરવીર! કામને બાળવાનું કામ એવું કઠણ છે ૨

હળાહળ વિષને ચાખવું, શત્રુના સૈન્યમાં પોતાના ઘોડાને દોડાવી મૂકવો, ધીર પુરુષોના મનનું (વિચારનું) અનુસંધાન કરીને વેધને માટે ઉપર મત્સ્યાકૃતિ કરી હોય તેનો નીચી દૃષ્ટિ રાખીને વેધ કરવો, ને ક્રોધવાળા ઝેરી મોટા સર્પને તેના મણિને માટે (તેનો મણિ લઈ લેવા)

હૃદયશય એવાં નામ છે. વળી તે અન્યના સાહાય્યની કે સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્મૃતિ માત્રથી ઊપજનારો છે તેથી તેને સ્મર કહેવામાં આવે છે. ભગવાન હૃદયમાં સર્વદા વિરાજતા છતાં ગુપ્તપણે રહે છે, ને આ પાપી કામ તો નફટ-પણે હૃદયમાંથી વારંવાર આવિર્ભાવ પામી જીવાત્માનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને ભારે કષ્ટાનુભવ કરાવે છે. મુમુક્ષુએ એનાથી ક્ષણેક્ષણે બીવાનું ને ચેતતા રહેવાનું છે. તેમાં પણ યુવાવસ્થાવાળાં પુરુષોએ તથા સ્ત્રીઓએ સાવધાનતા સેવવાની ખાસ અગત્ય છે.

જુવાની દીવાની

"જુવાની છે દીવાની, પ્રસિદ્ધ ત્રણ લોકમાં,
યોગ્ય સોબતી વિના, નખાવનારી શોકમાં;
"જોગી જંગલે જપે, શ્રીબ્રહ્મનામ જાપથી,
તોય તે ડગે જુવાનીના અસહ્ય તાપથી."

કામના જય માટે વસ્તુવિચારરૂપ મુખ્ય વિવેક. કામના જય માટે વસ્તુવિચાર કરો. વસ્તુવિચાર વડે સર્વ બ્રહ્મરૂપ કર્યું તો રાગ કોના ઉપર કરવાનો રહ્યો? અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુવિચાર વડે કામનો જય થઈ શકે છે. પ્રબોધ-ચંદ્રોદયમાં વસ્તુવિચાર નામના યોદ્ધાએ કામનો પરાજય કર્યો છે. એ વસ્તુવિચાર બે પક્ષે કરવો. ૧ પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, ને ૨ અન્ય સર્વ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. જે શરીરો દેખાય છે તે સર્વ પોતાના મનમાં રહેલી વાસના વડે પ્રતીત થાય છે, તેથી તે

ખીજવવો, એવી રીતે રૂપવતી યુવાન રાગી સ્ત્રીને જોઈને કામને વશ રાખવો એ કાર્ય કઠણ છે. ૩

આગળ અઠ્યાશી હજાર ઋષિઓએ ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો હતો, ને વિષ્ણુ જ્યારે અવતાર ધરે છે ત્યારે તેઓ પણ નારીધર્મ (ગૃહસ્થાશ્રમ) કરે છે. જે શુદ્ધ ભાવથી એકપત્નીવ્રત પાળે તેને હજાર વાર પ્રણામ છે, અને જે સંસારને (સંસારના હેતુભૂત કામને) જીતે તે તો બીજો પરમેશ્વર છે. ૪

મિથ્યા છે. સ્થાવરજંગમ સર્વ બ્રહ્મ છે. "તાણેલ લેલે થઇ આવે" તેમ જગતનું મૂળ જોતાં અંતે બ્રહ્મ આવે. અહીં બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજું કાંઈ જ નથી "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"–આ સર્વ નિશ્ચય બ્રહ્મ છે, ને "तत्त्वमसि" (તે પરમાત્મસ્વરૂપ તુ છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને "वासुदेवः सर्वमिति" (આ બધું વાસુદેવસ્વરૂપ–પરમાત્મસ્વરૂપ–છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ આ વાતને સ્પષ્ટપણે બોધે છે શ્રીરામાયણમાં શ્રીતુલસીદાસજી અનન્ય-ભક્તનું લક્ષણ કહેતા —

"सो अनन्य जाके असि, मति न टरइ हनुमंत।
मैं सेवक सचराचर, रूपराशि भगवंत॥ ×"

આ વચન વડે સચરાચર વિશ્વને બ્રહ્મરૂપ કહે છે વળી,

"सियाराममय सब जुग जानी, करौं प्रनाम जोरी जुग पानी"

આ વચનથી પણ સર્વ જગતને સીતારામમય જણાવે છે. કદાચ ભક્તિને માટે દેહભાવે તમે તમને પ્રભુના દાસ માનો, પણ જો તમે બીજાને પ્રભુ માનો, તમારા દીકરાને પણ પ્રભુ માનો, તો પછી તમે કેમ પ્રભુ નથી? તમે પોતે પણ પ્રભુ છો જ. તમારે તે માનવું જ પડશે જો તમે તમને પ્રભુરૂપ નહિ માનો તો તેમની વ્યાપકતામાં ખામી આવશે, ને એમ ઘટે નહિ તેના ઉપર દૃષ્ટાંત–એક રાજાએ પોતાની પ્રજાના કેટલાક મનુષ્યોને ભેગા કર્યા તેમાં ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયને માનનારા લોકો હતા તેમાંથી પ્રથમ એક સંપ્રદાયવાળાને પ્રભુની વ્યાપકતા વિષે પૂછ્યું કે –"તમે તમારા પ્રભુને વ્યાપક માનો છો?" તેમણે હા કહી પછી બીજા સંપ્રદાયવાળાને પણ તેવી જ રીતે પૂછ્યું, તો તેમણે પણ એ પ્રમાણે જ કહ્યું એમ સૌએ પોતપોતાના પ્રભુને વ્યાપક જણાવ્યા ત્યાર પછી પોતાના સંપ્રદાય પ્રમાણે ને અન્યના સંપ્રદાય પ્રમાણે પોતા સુદ્ધા સૌ પ્રભુરૂપ છે એમ જ નક્કી થયું. પ્રભુને વ્યાપક માનો, ને પોતાને પ્રભુરૂપ ન માનો એ કેમ બને?

× "હે હનુમાન! સચરાચર વિશ્વરૂપના આકારરૂપ પ્રભુસ્વરૂપ છે, ને હું સેવક છું, આવી બુદ્ધિ જેને ટળતી નથી, તે અનન્યભક્ત છે"

“ अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतम्।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम्॥”

(દ્વિજોના અગ્નિ એ દેવ છે, મુનિઓને હૃદયમાં પોતાના દેવ છે, બહુ થોડી બુદ્ધિવાળાને મૂર્તિ એ દેવ છે, અને આત્માને જાણનાર જ્ઞાનીને સર્વત્ર પોતાના દેવ છે.)

જીવબ્રહ્મની એકતામાં શંકા ને તેનું સમાધાન. જીવબ્રહ્મનો અભેદ સમજાવવા એક દૃષ્ટાંત અપાય છે. ગંગાજીના રાજઘાટ પર એક આશ્રમમાં એક મહાપુરુષ રહેતા હતા. તેમની પાસે એક જિજ્ઞાસુ કપિલધારાથી સત્સંગ માટે આવતો હતો. કેટલાક સમય સુધી સત્સંગ કર્યા છતાં તે જિજ્ઞાસુને જીવબ્રહ્મની એકતાના સબંધમાં શંકા રહ્યા કરતી. તે તે મહાપુરુષને વખતોવખત કહેતો કે, “મહારાજ! આપ ભલે કહો, પણ પરિચ્છિન્ન, પરતંત્ર, અલ્પશક્તિમાન ને અલ્પજ્ઞ જીવની વ્યાપક, સ્વતંત્ર, સર્વશક્તિમાન ને સર્વજ્ઞ એવા ઇશ્વરની સાથે એકતા કેમ ઘટી શકે?” મહારાજ તેને જીવશિવ બન્નેની ઉપાધિનો ત્યાગ કરતાં ચેતનરૂપે તેમની એકતા ઘટી શકે એમ ઘણી વાર સમજાવતા, પણ તે તેને ગળે ઊતરતું નહિ. મહારાજે વિચાર કર્યો કે આને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે બતાવ્યા વિના એ નહિ સમજે, માટે તેને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે સમજાવવો. પછી એક દિવસ તેમણે તે જિજ્ઞાસુને કહ્યું કેઃ–“આજ તો કપિલધારા ભણી જવાનો વિચાર થયો છે.” જિજ્ઞાસુએ કહ્યુંઃ– “પ્રભો! મારાં અહોભાગ્ય! મારુ ઘર પાવન થશે.” મહાત્માએ કહ્યુંઃ–“તારે ઘેર જવાનું ધાર્યું નથી, પણ એ તરફ માત્ર જવું છે.” પછી તે મહાપુરુષ ને જિજ્ઞાસુ બંને રાજઘાટથી કપિલધારા ભણી જવા નીકળ્યા. આદિકેશવ તથા ખડ્ગવિનાયક થઇને આગળ વધ્યા. પછી માર્ગમાં વિશ્રાંતિ લેવા મહારાજ એક વૃક્ષ નીચે બેઠા, ને તે જિજ્ઞાસુને કહ્યુંઃ–“તૃષા લાગી છે, માટે તમે ગંગાજીમાથી જળનો લોટો ભરી આવો તો સારું.” તેણે કહ્યુંઃ–“બહુ સારું, મહારાજ! હું હમણાં ભરી લાવું છું.”

એમ કહી તે જિજ્ઞાસુ ઉતાવળો ગંગાજી તરફ ચાલ્યો. ત્યાંથી ગંગાજી જરા દૂર પડતાં હતાં, એટલે તે ગંગાજીમાંથી લોટો ભરે છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય એમ નહોતું. થોડી વારમાં તે ગંગાજલનો લોટો ભરી લાવ્યો, અને મહારાજને વિનતિ કરી કે: "પ્રભો! લ્યો આ ગંગાજલ." મહારાજે કહ્યુ–"ગંગાજલ હોય તો જ તે પીવુ છે. ઉતાવળ જાણીને તું કોઈ કૂવાનું જલ તો નથી ભરી લાવ્યો?" તેણે કહ્યું: "ના મહારાજ! નિશ્ચય આ ગંગાજલ જ છે." મહાત્માએ કહ્યુ:–"આ ગંગાજલ છે એની ખાતરી શી? આમાં ક્યાંઈ માછલાં, કાચબા, સુઈસ* આદિ જલચર પ્રાણીઓ જણાતાં નથી. વહાણ મછવા કે હોડીઓ જણાતા નથી, ગંગાજી પરના ઘાટ પણ દેખાતા નથી, પુરુષો ને સ્ત્રીઓ સ્નાન કરતાં જણાતાં નથી, ઘાટિયા (સ્નાન કરનારા જાત્રાળુઓને ગંગાપૂજા કરાવનારા બ્રાહ્મણો) કે જાત્રીઓ દેખાતાં નથી. જો આ ગંગાજલ હોય તો તેમાં બધું હોવુ જોઈએ, પણ આમાં તો તેમાંનું કાંઈ દેખાતુ નથી, આને ગંગાજલ કેમ કહેવાય?" તે જિજ્ઞાસુએ કહ્યું: "પ્રભો! આપ કહો છો તે બધું ગંગાજીનું પાત્ર મોટું છે તેથી તેમાં ઘટે. આ નાના લોટામાં તે કેમ ઘટે? પણ કૃપાનાથ! આ ગંગાજલ છે એ હું સત્ય કહું છુ." મહાત્મા બોલ્યા:–"ભાઈ! ગંગાજીની પેઠે ઈશ્વરની માયા નામની ઉપાધિ મોટી હોવાથી ઈશ્વરમાં વ્યાપકપણું, સર્વજ્ઞપણું, સર્વશક્તિમાનપણું ને સ્વતંત્રપણું એ ધર્મો સંભવી શકે છે, અને લોટાની પેઠે જીવની અવિદ્યાનામની ઉપાધિ નાની હોવાથી તેમાં એ ધર્મો સંભવી શકતા નથી. બાકી ગંગાજીનું જલ અને લોટાનું જલ જેમ ગંગાજલરૂપે એક જ છે તેમ ઈશ્વરમાં રહેલું ચૈતન ને જીવમાં રહેલું ચૈતન એક જ છે. બોલ, હવે તું ચૈતનરૂપે બ્રહ્મ છે કે નહિ? હા કે ના કહે."

---

* એ પ્રાણી જલમાંથી માથું બહાર કાઢી ડૂબકી મારે છે ત્યારે સુઈસ એવો અવાજ કરે છે, માટે હિંદીમા તેને સુઈસ કહે છે. કાઠિયાવાડમાં બંદરકાંઠે તેને મલારિયા કહે છે. સંસ્કૃતમાં તેનુ શિશુમાર એવુ નામ છે.

જિજ્ઞાસુ સહર્ષ બોલ્યો:–" મહારાજ ! હું હવે સમજ્યો. આપ કહો છો તે પ્રમાણે હું શુદ્ધ સ્વરૂપે બ્રહ્મ જ છું. હે કરુણાળુ પ્રભો ! આપે મારે માટે આટલો બધો શ્રમ ઉઠાવ્યો ! દીનાનાથ ! અદ્યાપિપર્યંત મેં આપને આ વાતને માટે વારંવાર શંકા કરી બહુ શ્રમ આપ્યો છે. કરુણાસાગર ! ક્ષમા કરશો." આમ બોલતો બોલતો તે જિજ્ઞાસુ મહાપુરુષના ચરણારવિંદમાં લોટી પડયો. પછી તે મહાપુરુષે તે જિજ્ઞાસુના મસ્તકપર હાથ મૂકી તેને ઉઠાડ્યો, અને તેમણે તેનાથી જુદા પડી સ્વસ્થાને પ્રયાણ કર્યું.

સત્ય એક જ છે, ને તેને જાણવામાટે શાસ્ત્રો અધિકારપ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે. માણસ માને કે ન માને પણ સત્ય એક જ છે. પછી તેને બ્રહ્મ, પૂર્ણપુરુષોત્તમ, વાસુદેવ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ કે સૂર્ય વગેરે, અથવા સિદ્ધ, બુદ્ધ, અલ્લા, ગૉડ કે જીહોવા વગેરે ગમે તે નામ અપાય, પણ તે વસ્તુ બીજી નથી. સત્ય બે ન હોઈ શકે. છેલ્લુ તત્ત્વ એક જ છે. માયા ને માયાનાં કાર્ય મૂકી દઈએ તો છેવટ એક જ બ્રહ્મતત્ત્વ રહે, અને તે "विज्ञानमानंदं ब्रह्म" એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે વિજ્ઞાનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે. પુત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, સ્ત્રી બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, અને અન્ય સર્વ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. ભોક્તા અને ભોગ્ય એવા ભેદ માનવામાં આવે છે, તે ઉપાધિજન્ય હોવાથી મિથ્યા છે. તે ભેદનું મૂલ ભ્રમ છે. એ ભ્રમ ટાળવા માટે ને સત્યસ્વરૂપ સમજવા માટે વેદાદિ શાસ્ત્રો કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાનનો મનુષ્યને તેમના અધિકારપરત્વે બોધ કરે છે. તેમને અસત્ય કહેવાનું કાંઈ કારણ નથી. જેમ એક પિતાને ચાર પુત્રો છે. તેમાં મોટાનું શરીરમન ખેતીને લાયક છે, બીજો વ્યાપારમાં રુચિવાળો ને તેવી આવડતવાળો છે, ત્રીજો નોકરીને યોગ્ય છે, ને ચોથો નાનો પુત્ર હજી વિદ્યાભ્યાસને લાયક છે. મોટા પુત્રને તે ખેતીના લાભો જણાવશે, ને વ્યાપાર, નોકરી કે વિદ્યાભ્યાસ ભણી તેનું મન ન ખેંચાય તે સારુ તે ત્રણ ધંધાની તેની પાસે નિંદા કરશે, એ જ પ્રમાણે તે બીજાને વ્યાપારના લાભો ને અન્ય ત્રણ

ધંધાના અવગુણ કહેશે, ને ત્રીજાને તથા ચોથાને પણ તેની યોગ્યતા પ્રમાણેના ધંધામાં જોડવાને તે ધંધાના લાભ અને બીજા ધંધાના દોષો કહેશે, અને તેમ કરવાથી ભિન્ન ભિન્ન યોગ્યતાવાળા તે ચારે પુત્રો પોતપોતાને માટે યોગ્ય એવી પ્રવૃત્તિમાં લાગશે, ને સુખેથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે ચારે પુત્રોને એકબીજાથી વિપરીત ભિન્ન ભિન્ન બોધ કરવામાં પિતાનો હેતુ જેમ અશુભ નથી, પણ શુભ જ છે, તેમ વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ અંતઃકરણાદિની ભિન્ન ભિન્ન યોગ્યતાવાળા મનુષ્યોને આગળ વધારવા માટે તેમના અધિકાર(યોગ્યતા)પ્રમાણે બોધ કરે છે ઊંચા મહેલ પર ચઢવું હોય તો સીડીને પગથિયે પગથિયે ચઢાય, ને ભણવામાં પ્રથમ પહેલી, પછી બીજી, પછી ત્રીજી એમ ક્રમે કરી ને ચોપડીઓ ભણાય, તેમ શાસ્ત્ર ને સદ્ગુરુ ઉપદેશ કરે તે પ્રમાણે ક્રમે કરીને ધાર્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધાય નિષ્કામ કર્મો વડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ, ને નિષ્કામ ઉપાસના વડે અંતઃકરણની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરીને પુરુષ વેદાંતના શ્રવણ માટે અધિકારી થાય છે, અને શ્રવણાદિ સાધનો વડે તે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે જાણે છે

આત્મજ્ઞાની નિષ્કામ, નિર્મોહ ને નિઃશોક થાય છે. જ્યારે પુરુષ આત્મજ્ઞાની થાય છે ત્યારે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની

आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥

(જો પુરુષ આ આત્મા હું છું એમ સારી રીતે જાણે, તો પછી તે કયા ભોક્તાની કામના માટે શેને ઇચ્છતો છતો શરીરની પાછળ સંતાપને પામે ?) આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે તે દુઃખથી મોકળો થાય છે, આત્મરૂપે થયેલો તે પોતાના આત્માના પરમાનંદને અનુભવતો છતો, ને પોતાથી અન્ય ભોગ્યને નહિ જોતો છતો અન્ય કોઈ પદાર્થની કામના કરતો નથી જ્યાં પોતાથી ભિન્ન અન્ય કાંઈ ન રહ્યું ત્યાં કામના કરનાર (ભોક્તા) ને કામ્યપદાર્થ (ભોગ્ય) ક્યાં રહ્યા ? ભોક્તા ને ભોગ્ય બન્ને

પરમાર્થ રીતે મિથ્યા છે. જો ભોક્તા ને ભોગ્ય બન્નેના મિથ્યાપણાની ને સર્વત્ર સ્વાત્માની ભાવના કરવામાં આવે તો ક્રમે ક્રમે કામદોષ ત્યજી શકાય છે. એ પ્રમાણે વસ્તુવિચાર વડે કામની નિવૃત્તિ થઈ શાંતિની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્માભ્યાસ વડે શાંત થયેલાં ઇન્દ્રિયઅંતઃકરણ પછી વિષયો ભણી દોડતાં નથી. કબીર સાહેબને એક અપ્સરાનાં દર્શન થયાં, ને તેણે તેમને મોહ ઉપજાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડયો, તે વેળા તેઓ નીચેની મતલબનુ બોલ્યા હતા એમ કહેવાય છેઃ—

"જો તુમ જોર કરો બહુ તોયે, પાણી આગ ન લાગે;
સુંદરી કયા નેનાં ફરકાવે? તેરે હાથ કબીરા ના'વે."

અભ્યાસ કરનારો જિજ્ઞાસુ પણ અભ્યાસની પરિપકવતાએ વિષયોનાં ઉપકરણો ભણી એવા ઉદ્‌ગારો કાઢવા ભાગ્યશાળી થઇ શકે છે. જો આપણે પરમાનંદરૂપ છીએ તો પછી આપણે બીજા કયા પ્રાણીપદાર્થને પામીને શો આનંદ પ્રાપ્ત કરવો હતો? ચિંતામણિવાળો પુરુષ કોયલાની દલાલી શા માટે કરે?

વિષયોમાં દોષદર્શન કરો, તેથી પણ કામનો જય થશે. જો સર્વત્ર આત્મભાવનારૂપ મુખ્ય વસ્તુ વિચાર કરવાનું અંતઃકરણમાં પૂરું બળ ન હોય તો વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ ગૌણવસ્તુવિચાર મુખ્યપણે કરો; અને સાથે સાથે બની શકયા પ્રમાણે સર્વત્ર આત્મભાવના પણ કરતા રહો.

મનુષ્યશરીરનું અશુચિપણું. મનુષ્યશરીરમાં શુ ભર્યું છે તેનો વિચાર કરો. હાડકાં, લોહી, માંસ, વસા, મજ્જા, સ્નાયુ, નાડીઓ, મળ, મૂત્ર, કફ, લાળ, ચામડી ને વાળ આદિ અતિ અપવિત્ર પદાર્થ વિના શરીરમાં બીજું શું ભર્યું છે? જો પ્રભુએ મનુષ્યશરીર ઉપર ચામડીનુ આચ્છાદન ન કર્યું હોત તો તેનો નિભાવ થવો બહુ કઠણ પડત. જો સ્થૂળ શરીર પર ચામડી ન હોત તો તેને જોઇને ગીધ આદિ પક્ષીઓ તેના ઉપર પડત, કૂતરાં તેના ભણી માંસ ખાવા માટે દોડત, ને માખીઓ તેના શરીર પર બમણ્યા કરત, અને તેને બહુ દુઃખી

કરત. પંખો ને લાકડી રાખ્યા વિના તેનાથી ચલાત કે બેસી શકાત નહિ. શરીરમાં એવા મલિન પદાર્થો રહ્યા છે કે જો તેને શરીરમાંથી બહાર કાઢીને તેના જુદા જુદા ઢગલા કરવામાં આવે તો તેને જોઇને મનુષ્ય ત્રાસ પામીને ભાગે.

૬૬ દોષદર્શન થાય તો વિરાગ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. દૃષ્ટાંત-એક રાજા હતો તેમના પ્રધાનપદ ઉપર એક ઊંચા કુલનો વૈશ્ય હતો. તેને એક રૂપગુણવતી પુત્રી હતી. એ પુત્રી ઉપર રાજાના પાટવી કુમારને મોહ થયો, પણ લજ્જાને લીધે તે વાત તે કોઇને કહી શકે નહિ. પ્રધાનપુત્રીને પરણવાની તેની ઇચ્છા, વર્ણમર્યાદાથી ઊલટી હતી, એટલે તે મનમાં મૂંઝાવા લાગ્યો, અને તેને પરિણામે તેનું શરીર સૂકાવા લાગ્યું.

યુવરાજનું શરીર નબળું પડતુ જોઇ રાજાએ તેમના મિત્રો-દ્વારા પૂછગાછ કરાવી તેમના અંતઃકરણની સ્થિતિ જાણી, અને પછી પોતાના પ્રધાનને એકાંતમાં તે વિષે વાત કરી, તેમની પુત્રીને યુવરાજ વેરે આપવા જણાવ્યું. પ્રધાને પ્રત્યુત્તરમાં રાજાને કહ્યું કે:-" મહારાજાધિરાજ! એ વાત વર્ણવ્યવહારથી વિરુદ્ધ છે, માટે હું તે વિષે વિચારીને તથા કુટુંબને પૂછગાછ કરીને આપને જણાવીશ." પ્રધાનને જો હું મહારાજાને ચોખ્ખી ના પાડીશ તો મહારાજા તરફથી મને હરકત થશે એવો ભય લાગતો હતો, અને જ્ઞાતિરિવાજ પ્રમાણે આ વાત બની શકે એમ નહોતી, એટલે શું કરવું ને કેમ કરવું તેની પ્રધાનને ચિંતા થવા લાગી

"ચિંતાસેં ચતુરાઇ ઘટે, ઘટે રૂપગુણજ્ઞાન;
ચિંતા બડી અભાગણી, ચિંતા ચિતાસમાન." ૧

"ચિતાજ્વાલ શરીરમેં, દવ લાગી ન બુઝાય,
બાહિર ધુંવા ન નીકસે, ભીતર રહી ધુંધવાય;
ભીતર રહી ધુંધવાય, જલે જ્યુ કાચકી ભઠ્ઠી,
લોહી માંસ જલ જાય, રહે પિંજરકી ઠઠ્ઠી,
કહે સુકવિયાં કાન, સુનો હો મેરે મિંતા,
સો નર ક્યું જીવંત ? જાહીકે ઉરમેં ચિંતા." ૧

પોતાના પિતાને ઉદાસ રહેતા જોઇ પ્રધાનને તેમની ડાહી પુત્રીએ એકાંતમાં પૂછ્યું કેઃ–" પિતાજી ! આપ કેટલાક દિવસથી આટલા બધા ઉદાસ શા માટે રહો છો ?" પ્રધાને કહ્યું:– "બેટા ! કાંઇ નહિ. એ વાત તને જણાવવાથી કાંઈ ફલ નથી. તારું બાળકનું તેમાં કામ નથી." તે સાંભળી તે ચતુર પુત્રીએ કહ્યું:–" નહિ પિતાજી ! નાનાનો વિચાર પણ કોઇક વખત ઉપયોગી થાય છે, અને ચર્ચા કરવાથી વખતે યોગ્ય માર્ગ પણ નીકળી આવે છે. કહ્યું છે કેઃ—

'ચર્ચા કરે તબ ચાર, જ્ઞાન કરે તબ દો;
ધ્યાન ધરે તબ એકલા, જબહીં લાગે લો.'

માટે આપ કૃપા કરીને નિઃશંકપણે કહો." પુત્રીનું આવુ ડહાપણભર્યું બોલવું સાંભળીને પ્રધાને રાજાનો ને પાટવીકુંવરનો વિચાર, તેને બહાર મોકલી, તેની માતાદ્વારા તેને જણાવ્યો. તે સાંભળી પ્રધાનપુત્રીએ જરા વિચાર કરી પ્રત્યુત્તરમાં પોતાની માતા સાથે પોતાના પિતાને કહેવરાવ્યું કેઃ–" આપ એમાં મૂંઝાઓ છો શા માટે ? એનો ઉપાય સહેલ છે. રાજકુંવરનો મોહ નાશ પામે, ને તે વાત પોતાની મેળેજ મૂકી દે એવી યુક્તિ હું કરીશ. આપ નચિંત રહો, ને રાજાજીને કહો કેઃ–" ભલે રાજકુંવર એક વાર મારા મકાન ઉપર આવે, ને મારી પુત્રીનો વિચાર જાણે, પછી તેમના લગ્ન માટે જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશું." બાલ્યાવસ્થાથી જ ડાહી હોઈ ભણીગણીને તૈયાર થયેલી પોતાની પુત્રીના નિશ્ચયયુક્ત બોલવા પર પ્રધાનને વિશ્વાસ આવ્યો, ને રાજાજીને તે પ્રમાણે તેમણે વાત કહી, કુમારને પોતાની હવેલી-પર પોતાને મળવાને બહાને આવવાનુ ઠરાવ્યું.

કુમારને આવવાના દિવસની આગલી રાત્રિએ પ્રધાનપુત્રીએ નેપાળાનો એટલે જેને જમાલગોટો કહે છે તેનો રેચ લીધો, ને પોતાનું દીવાનખાનું ખાલી કરાવી ત્યાં એક સાધારણ ખાટલા ઉપર મેલા જેવું વસ્ત્ર પહેરીને સૂતી. તેના વાળ વીખરાયેલા હતા. સ્નાન ન થવાથી તેનું મુખ મલિન ને રેચની પીડાથી ઉતરી

ગયુ હતુ દીવાનખાનામા ઠેકઠેકાણે શૌચ જવાથી તથા વમન કરવાથી આખુ દીવાનખાનુ મલમૂત્રથી ગ ધાઈ ઊઠયુ હતું, તથા થૂક, લાળ લીટ ને કફ પણ ચારે તરફ પડ્યા હતા બીજે દિવસે ઠરાવેલ સમયે યુવરાજ તે સ્થળે આ યા, ને યોજના પ્રમાણે પ્રધાનને મળી તેમની પુત્રીને મળવા દીવાનખાના ભણી પરિચિત દાસી સાથે ગયા તેમને માટે દીવાનખાનાના દ્વાર પાસે એક સારુ આસન ગોઠવી રાખ્યુ હતું તેઓ દીવાનખાનામા પેઠા તો ખરા પણ ઉપલ્યો બધો પ્રકાર જોઈને અને દુર્ગ ધથી ત્રાસ પામીને નાકે રૂમાલ લગાવી એકદમ પાછા હઠ્યા ને ચાલવા માડ્યા પ્રધાનપુત્રીએ તેમને બોલાવીને કહ્યુ કે, "કા ? કા ? આપ કેમ ચાલ્યા જાઓ છો ? જેના ઉપર આપને મોહ થયો હતો તે આ બધુ છે ! આ સર્વ મારા શરીરમાથી નીકળ્યુ છે !" રાજકુવર શરમાઈ ગયા, ને કાંઈ પણ વિશેષ વાત કર્યા વગર ત્યાથી ચાલી નીકળ્યા પ્રધાનપુત્રી ઉપરનો તેમનો મોહ ઊતરી ગયો

જેમાં તમને સ્પષ્ટ દોષદર્શન થયુ છે તેને તમે સ્વપ્નમાં પણ સ્વીકારતા નથી માસ ને મદિરા પવિત્ર ને સદાચારી મનુષ્યને જોવા પણ ગમતાં નથી તેને લાત મારતાં પણ તેને અપવિત્ર થવાનો ભય રહે છે જન્મમરણાદિરૂપ મહાદુ ખને આપનારા વિષયોમા તમે આવું દૃઢ દોષદર્શન કરો

સંસ્કાર પ્રમાણે ભાવના થાય, ને ભાવના પ્રમાણે ફ્લ થાય. માંસાહારીને કૂકડુ કે બકરુ જોવામા આવતા તેની મનોવૃત્તિ તેના માસ ભણી જાય, પણ જેઓ માસભક્ષણ કરતા નથી તેમને તેવી વૃત્તિ નજ ઊઠે જેવુ પોતાના અ તરમા હોય તેવુ મનુષ્ય બહાર જુએ છે —

"अत शीतलतायां तु लब्धाया शीतल जगत् ।
अतरतृष्णोपतप्ताना दावदाहमिद जगत् ॥"

(જેણે અ તરમા શીતલતા મેળવી છે તેને જગત શીતલ જણાય છે, ને જે અ તરમા વિષયતૃષ્ણારૂપ તાપથી તપેલા છે

તેને આ જગત દાવાનલ જેવું લાગે છે.)

જે અંતઃકરણ મોહરૂપ દોષવાળું (અવિવેકી) તો ભાવના દોષવાળી, ને તેને પરિણામે દુઃખ; અને જો અંતઃકરણ વિવેકી તો ભાવના નિર્દોષ-શુદ્ધ, ને તેને પરિણામે સુખ. માટે અંતઃકરણને વિવેકવાળું કરો, ને દોષને દોષરૂપે ઓળખીને તેને દૂર કરો. વિષયોમાં સ્પષ્ટ દોષદર્શન કરો, ને તેને જાગ્રત્ રાખો, શરીર કેટલું અપવિત્ર છે? આંખ, કાન, નાક ને મુખ આદિમાંથી તથા શરીરમાં રહેલાં આશરે સાડા ત્રણ કરોડ રૂંવાડાંમાંથી મળ ઝર્યાં કરે છે! જેવું પોતાના શરીરનું છે, તેવું અન્યના શરીરનું પણ છે. શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં **"शौचात् स्वांगजुगुप्सा परैरसंसर्गः"** એ સૂત્રથી પવિત્રતાના પાલનથી પોતાના શરીરમાં ઘૃણા (તુચ્છપણાની બુદ્ધિ) ઊપજે છે, ને અન્યના શરીરના સંસર્ગની ઇચ્છા નાશ પામે છે એમ કહ્યું છે. વિવેકવાળા શૌચનું આ ફલ છે.

શારીરશૌચમાં અતિશયતા ન કરો. કાણું કૂતરું અડી ગયું, દોરો અડી ગયો, આ અડી ગયું, ને તે અડી ગયું, એમ કરી કરીને પુનઃ પુનઃ નહાવામાં જ સમય ગાળે તો તેથી કાંઈ લાભ નથી, પણ ઊલટી હાનિ થાય છે. એ તો "આંધળીને પાથરતાં વહાણું વાય" એના જેવુ છે, વહાણું વાતાં સુધી બિછાનું શોધવામાં ને પાથરવામાં સમય જાય તો પછી સૂવાનો વખત ક્યાંથી રહે? એવી રીતે વખતો વખત નહાયા કરે તો પ્રભુનું ભજન ક્યારે કરે? નહાવું તો પ્રભુના પૂજન માટે ને ભજન માટે છે. હવે જો નહાવા આડે પ્રભુનું પૂજન ને ભજન કરવાનો સમય જ ન મળે તો પછી નહાવું શા કામનું છે? એ તો વ્યાજ લેવા જતાં મૂડી ગુમાવવા જેવું છે. આત્મા સર્વદા શુદ્ધ છે, ને શરીર સર્વદા અપવિત્ર છે—મળમૂત્રની ખાણ છે, શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર સ્નાનાદિ વડે શરીરને પવિત્ર રાખવા યથાશક્તિ યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરો, પણ બીજું આવશ્યક કર્તવ્ય ભૂલી, માત્ર શારીરશૌચનો દુરાગ્રહ ન સેવો.

અવિવેકીઓ શૌચનો મિથ્યા દંભ કરે છે. તેના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત–એક માણસે જમતી વેળા પોતાનો ડાબો હાથ જમવાના ચોકાની બહાર રાખ્યો હતો તે જોઈ ત્યાં બેઠેલા કોઈ માણસે તેને પૂછ્યું કે–"આ હાથ કેમ બહાર રાખ્યો છે?" પેલાએ કહ્યું –"શૌચ જતી વખત મળવાળો ભાગ સ્વચ્છ કરવામાં તે વપરાય છે, માટે તેને અપવિત્ર જાણી દૂર રાખ્યો છે" આ સાંભળી પૂછનારે તો હસીને કહ્યું –"ક્ષમા કરશો આપ કહો છો કે ડાબો હાથ અપવિત્ર પદાર્થનો સ્પર્શ કરતો હોવાથી તેને ચોકાની બહાર રાખ્યો છે, પણ જેમાંથી મળ નીકળે છે તે મળદ્વાર તો ચોકામાં વચ્ચે બેઠું છે તે કેમ બહાર રાખતા નથી?" પેલાએ પોતાની ભૂલ જાણી, ને તે શરમાઇ ગયો કહેવાનો સાર એ કે શરીરની પવિત્રતા રાખો, પણ પવિત્રતાનો ખોટો ડોળ ન કરો **શરીરની પવિત્રતા કરતાં મનની પવિત્રતા પર વધારે લક્ષ આપો.**

કામનો વિષય પૂરો કરતાં કહેવાનું કે વિષયોમાં દોષ દર્શનરૂપ ગૌણવિવેક વડે વા ગૌણવસ્તુવિચાર વડે તથા સર્વત્ર આત્મભાવનારૂપ ને વિષયોના મિથ્યાપણાની ભાવનારૂપ મુખ્ય વિવેક વડે વા મુખ્યવસ્તુવિચાર વડે કામનો જય કરવા સર્વ મુમુક્ષુએ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ

૨: ક્રોધ

"આણે મારું ભૂંડું કર્યું" એવા આવેશવાળા વિચારથી મનુષ્યાદિના અંતઃકરણને પ્રજ્વલિત કરતી, અપકાર કરનાર પર વેર વાળવાની જે વૃત્તિ અંતઃકરણમાં વેગથી ઊઠે છે તે ક્રોધનું સ્વરૂપ છે રીસ ને દ્વેષ પણ ક્રોધના જ પ્રકાર છે એ ક્રોધ રજોગુણમાંથી ઊપજે છે રજોગુણ ચંચલ સ્વભાવવાળો છે, જ્યાં સુધી અંતઃકરણ રજોગુણ વડે ચંચલ કે ડોલતું રહે છે ત્યાં સુધી મનુષ્યને આત્મસાક્ષાત્કાર થઇ શકતો નથી જ્યાં સુધી

દર્પણ કે જલ હાલતું હોય ત્યાં સુધી તેમાં મુખનું કે સૂર્યચંદ્રાદિનું પ્રતિબિંબ યોગ્ય રીતે ન પડે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. જ્યારે અંતઃકરણ ક્રોધાદિ વિકારરહિત થાય ત્યારે તે સ્થિરપણાને પામે છે, ને ત્યારે જ તેમાં આત્મસાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે, માટે મુમુક્ષુએ ક્રોધાદિ વિકારોનો જય કરવો જોઇએ.

કોપ અંતઃકરણને બહુ ક્ષોભ પમાડે છે, ને તેમ થતાં અંતઃકરણમાં પડતું સ્વાભાવિક આત્માનંદનું પ્રતિબિંબ અદૃશ્ય જેવું થાય છે, ને તે અદૃશ્ય જેવું થયું કે આનંદનો અનુભવ દૂર થઈ તત્કાલ ભારે તાપનો અનુભવ થાય છે.

ક્રોધનો પિતા કામ છે. "**कामात्क्रोधोऽभिजायते**"-કામથી ક્રોધ ઊપજે છે–એ ગીતાવચન પણ આપણને એમ જ કહે છે કે મનુષ્યાદિના અંતઃકરણમાં જે કામ, ઇચ્છા કે તૃષ્ણા હોય તે પાર ન પડે, એમ કોઈના તરફથી આડખીલી–અડચણ–પ્રતિકૂલતા થતાં ક્રોધ પ્રકટી આવે છે–કામ ક્રોધરૂપે પરિણામ પામે છે. ગીતાજીમાં અન્ય સ્થળે પણ "**काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः**" (રજોગુણથી ઊપજનારો કામ મનુષ્યને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે. એ જ ક્રોધ છે.) આ વચનવડે પણ ક્રોધની ઉત્પત્તિ કામમાંથી કહી છે. જ્યાં ઇચ્છા હણાય છે ત્યાં ક્રોધ ઊપજે છે અને જ્યાં ઇચ્છા હણાતી નથી અથવા હોતી નથી ત્યાં ક્રોધ ઊપજતો નથી એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. જ્યાં ક્રોધ થાય છે ત્યાં જાણેઅજાણે ઇચ્છા હોવી જ જોઇએ. જ્યાં ઇચ્છા–રાગ–તૃષ્ણા–ન હોય ત્યાં ક્રોધનો સંભવ નથી, માટે જો ક્રોધનો–દ્વેષનો–જય કરવો હોય તો કામનો–રાગનો–અવશ્ય જય કરો. જો કાર્યનો સંપૂર્ણ નાશ કરવો હોય તો તેના કારણનો નાશ કરવો જ જોઇએ, કેમકે જો બીજ રહેશે તો તેમાંથી અનુકૂળ સામગ્રી મળતાં અવશ્ય વૃક્ષાદિ થશે.

ક્રોધનાં માઠાં ફળ. જ્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ક્રોધ પ્રકટે છે ત્યારે તે માણસનું ભાન ભુલાવી નાંખે છે. એ સમયે હું કોણ છું? મારું શું કર્તવ્ય છે? મારાથી આમ ન થાય

આ વગેરે વિચારો માણસ ભૂલી જાય છે, ને આંધળો ભીંત થઈ જાય છે, આથી મારું અનિષ્ટ થશે, એ વિચાર સરખો પણ તેને આવતો નથી, તે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાનું કે અન્યનું ગમે તેમ કરી નાખે છે. આટલા માટે ક્રોધને ચાંડાલ, રાક્ષસ કે પિશાચ કહ્યો છે. એ પાપી જ્યારે બહુ વેગથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે મનુષ્યને ગાંડો બનાવી મૂકે છે, એ વેળા પિતા-પુત્રનો, માલીકનોકરનો કે પતિપત્નીનો સંબંધ લોપ થઈ જાય છે. ક્રોધના ગાઢપણમાં પુત્ર પિતાને સાળો કહે છે, ને પિતા પુત્રને સાળો કહે છે, પુત્ર માતાને સાળી કહે છે, ને માતા પુત્રને મૂઓ વાંઝિયો ઇત્યાદિ અયોગ્ય શબ્દ કહે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ પરસ્પર માર પણ મારે છે. પતિ પત્નીને ક્રોધના આવેશમાં રાંડ કહે છે. જે શબ્દો તેઓ ક્રોધને વશ થઈને કહે છે તેના અર્થો ને તેથી પ્રતિપાદન થતી સ્થિતિ જાણે તેમને ક્રોધ ભુલાવી નાખતો હોય નહિ એમ જણાય છે પિતાપુત્ર પરસ્પર સાળા શી રીતે થાય ? મા સાળી શી રીતે હોઇ શકે ? કઈ ત્રિરાશીથી એ વાત બંધ બેસાડી શકાય ? માતા પુત્રને મૂએલો જોવાને કે વાંઝિયો બનાવી પોતાના વંશનો નાશ કરવાને કેમ ઇચ્છે ? પતિ સ્ત્રીને રાંડ બનાવવા માટે પોતે મરવાને કેમ ઇચ્છે ? પરસ્પરના ઉપકાર તળે દબાયેલા તે સામસામા માર મારવાને કેમ ઇચ્છે ? ચિત્તની શાંત સ્થિતિમાં તો કદી તેઓ તેમ ન ઇચ્છે, પણ ક્રોધરૂપ પિશાચ જ્યારે તેમના મનમાં આવે છે ત્યારે તે સઘળી અતિ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ તેમની પાસે કરાવે છે. ક્રોધમા માણસ ગમે તેવું કુવચન બોલે છે, ને એથી પચાસ વરસનો નાતો હોય તે એક મિનિટમા તૂટી જાય છે. સમય જતાં હથિયારનો ઘા રુઝાય, પણ કુવચનનો ઘા રુઝાતો નથી.

"છરાતણો છેદ ઉપાય રુઝે, કુવાક્યનો કાપ કદી ન રૂઝે."

"કુંપો ભાગ્યો કાચનો, ભાંગ્યું વેણુ કવેણુ,
મોતી ભાંગ્યું વીંધતાં, [એનો] સાધો ન લીયે સેણ* !"

* સેણ—કે રાજન!

અંતઃકરણ ઘેરાઈ ગયું, ને જીવન મૃત્યુ કરતા તેમને વધારે ખરાબ લાગ્યું પોતાની જાત ઉપર તેમને ભારે ધિક્કાર છૂટ્યો મરણ પામતા નાના ભાઈ ભણી જોઈ તે બોલ્યા –"તને મારીને મારે ગરાસ મેળવવો નહોતો, પણ તું મારવા આવતો હતો, માટે મે તને માર્યો, હવે મારે જીવવું નથી" એમ બોલતા પુન આવેશમા આવી જઈ તેમણે પોતાના શરીર ઉપર રીવોલ્વર ફોડી આપઘાત કર્યો ! રાજ્ય રાજ્યને ઠેકાણે રહ્યું, ને થોડી જ વારમા બે યુવાન કાઠીકુમારો પૃથ્વી પરથી ચાલી નીકળ્યા ! પાછળથી રાજ્ય પર સરકારની જપ્તી આવી, અને બને ભાઈને પુત્ર ન હોવાથી રાજ્ય કોઈ કુટુંબીને સોંપાયું ક્રોધરૂપી પિશાચ શું ન કરાવે ? ગીતાજીમા ક્રોધને નરકના દ્વારરૂપ કહેવાયા આ હેતુ છે ક્રોધનાં આવા અનિષ્ટ પરિણામ જાણીને વિચારવંત મનુષ્યે તેને પોતાના અંતઃકરણમા ઊપજવા જ ન દેવો જોઈએ, ને ઊપજે તો રોકવો જોઇએ

ચારે પુરુષાર્થનો નાશ કરનારા ક્રોધ ઉપર ક્રોધ કરો, ને તેને હણો.

" अपकारिणि कोपश्चेत् कोपे कोप कथं न ते ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपंथिनि ॥ "

અપકાર કરનાર ઉપર ક્રોધ થયા વિના કેમ રહે ? એમ જો કોઈ કહે તો તેના પ્રત્યુત્તરમા કોઈ કવિ કહે છે કે–ક્રોધ ઉપર તમે કેમ ક્રોધ કરતા નથી ? એ દુષ્ટ ક્રોધ તો તમારું સૌથી વધારે ભૂડું કરનારો છે તે તમારા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોનો બળાત્કારે નાશ કરનારો મહાશત્રુ છે

જો આ વાત તમને સત્ય લાગે તો તમે તમારા હૃદયમા વાસ કરીને રહેલા એ શત્રુનો અવશ્ય નાશ કરો

ક્રોધ ધર્મનો અને મોક્ષનો નાશ કેવી રીતે કરે છે ? વિશ્વમા કોઈ મનુષ્ય પોતાનો વેરી હોય તો તે ધર્મમા ને મોક્ષમા અડચણ ન કરી શકે [illegible]

(ભાગ) પણ બગાડી ન શકે, માત્ર તે અર્થનો ને કામનો (ઇચ્છિત સુખભોગનો ને તેનાં સાધનોનો) એક દેશ બગાડી શકે. પોતાના હૃદયમાં પ્રભુભજન કરી મોક્ષ મેળવવા માટે કોઈ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરતો હોય તેમાં તેને બહારનો વેરી શી અડચણ કરી શકે? પણ ક્રોધનામનો આંતરશત્રુ તો ધર્મને ને તેથી પ્રાપ્ત થતા મોક્ષને અવશ્ય હણે છે.

હૃદયરૂપ ઇશ્વરના મંદિરમાં ક્રોધરૂપ ચાંડાલને પેસવા ન દ્યો. સ્ત્રીએ કે નોકરે સંધ્યાનાં વાસણો બરાબર ન માંજ્યાં હોય તો તેમને શાંતિથી કહેવાને બદલે સંધ્યાવંદનના આરંભમાં ક્રોધ કરી પંચપાત્ર કે તરભાણી તેમના ભણી ફેંકવામાં આવે વા અયોગ્ય શબ્દો બોલવામાં આવે, તો તેથી સંધ્યાવંદનવડે જે ધર્મ સાધવો છે તેની હાનિ થાય છે તેનું તે વેળા કેટલાકને ભાન રહેતું નથી. દેવપૂજન કરતાં પૂજાના બે ત્રણ ઉપચાર થયા હોય તેટલામાં છોકરાંએ કાંઈ ગડબડ કરી તેથી, કે ઘરમાં કોઈની ભૂલથી કાંઈ વસ્તુ પડી ગઇ ને તેથી અવાજ થયો તેથી ક્રોધ કરવામાં આવે, ને ન બોલવાના શબ્દ બોલી બેસાય, તો તેથી પુણ્યને બદલે ઊલટું પાપ બંધાય છે. આ વાત ઘણાના સ્મરણમાં રહેતી નથી. એ વેળા તો ક્રોધરૂપ ચાંડાલને અંતઃકરણમાં પેસવા ન જ દેવો જોઇએ. કોઇ પણ ઉચ્ચ વર્ણનો હિંદુ ચાંડાલને પોતાના રહેવાના ઘરમાં પેસવા ન દે, ત્યારે ઈશ્વરને બિરાજવાના મુખ્ય મંદિરરૂપ હૃદયમાં, ને તે પણ ઈશ્વરનું પૂજન કરતી વેળા ક્રોધરૂપ ચાંડાલને આવવા દેવો એ કેટલું અઘટિત છે? "**ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति**" એ વચનથી ગીતાજીમાં પ્રભુ સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહે છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પ્રભુભજન કરતી વેળા તો મારે અવશ્ય શાંતિ જાળવવી જોઇએ એ વાત ઘણાને ધ્યાનમાં રહેતી નથી. એ વેળા પણ ક્રોધ ઘણાને વ્યગ્ર બનાવી તેની પાસે અઘટિત પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. તે ઉપર એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે.

એક ગૃહસ્થને ત્યાં ૪૫ વર્ષે પુત્રજન્મ થયો. પોતાના

પિતાને પુંનામના નરકથી પોતાનાં પુણ્યકર્મો વડે તારનાર તે પુત્ર કહેવાય છે. વર્તમાનમાં એવા પુત્ર બહુ જ થોડા જણાય છે. હાલ તો પુત્ર જો પોતાનાં માતપિતાને અડચણ ન કરે તો યે ઘણું સારું ગણાય! મોટી ઉંમરે પુત્રપ્રાપ્તિ થવાથી તે ગૃહસ્થને પોતાના તે પુત્ર પર બહુ પ્રીતિ હતી. કોને ખબર છે કે પોતાનો પુત્ર મોટો થશે, ને તે કમાઇને પોતાને ખવરાવશે? પણ પ્રભુની માયાનો મહિમા જ કાંઈ એવો છે કે માણસો પુત્ર માટે ઘેલાં જેવાં થાય છે. માણસો જ નહિ. પણ પશુપક્ષીઓ પણ પ્રભુની માયાને વશ થઈ અમુક સમય સુધી પોતાનાં બચ્ચાંઓમાં બંધાયેલાં જોવામાં આવે છે. ગાયને પોતાનાં વાછરડાં પર કેટલો બધો પ્રેમ હોય છે? પક્ષીઓ પોતાનાં ઈંડાંને કેટલી સંભાળથી સેવે છે? માયાનો કાંઇ અદ્ભુત પ્રભાવ છે. જેની વાત થાય છે તે ગૃહસ્થ એક વાર દેવપૂજન કરતો હતો. છ સાત ઉપચાર સુધી તેનું પૂજન ચાલ્યું હતું એવામાં તેનો છોકરો રોવા લાગ્યો. તેની માતાએ તેને છાનો રાખવા માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, ધવરાવવા માંડ્યો, પણ તે છાનો રહ્યો નહિ તે છોકરાના રડવાથી પેલા માણસને પોતાની સ્ત્રીના ઉપર ઘણો ક્રોધ આવ્યો. પૂજા અધૂરી મૂકી ઊઠીને તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:–
"આને છાનો રાખ, છાનો રાખ, કેમ છાનો રાખતી નથી?"
સ્ત્રીએ કહ્યું:–"ઘણો યે છાનો રાખું છું, પણ છાનો રહેતો નથી."
તેના પતિએ તેને કહ્યું:–"ત્યારે ધવરાવ, ને છાનો રાખ."
સ્ત્રીએ કહ્યું:-ક્યારની ધવરાવું છું, પણ તે ધાવે છે ક્યાં?"
છોકરે મોટો ઘાંટો પાડીને રડતો હતો તેથી તે માણસને વધારે ક્રોધ આવ્યો. ક્રોધના આવેશમાં તે બોલી ઊઠ્યો: "કેમ ન ધાવે? તેનો બાપ પણ ધાવે." સ્ત્રીએ આ સાંભળી જરા મોઢું મલકાવ્યું. પેલા માણસને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. ક્રોધમાં માણસ આવી રીતે ઓડનું ચોડ વેતરી નાંખે છે.

ચાલે ત્યાં સુધી દેવપૂજન વેળા અન્ય ક્રિયા ન કરવી જોઈએ, ને દેવની સ્તુતિ આદિ વિના અન્ય બોલવું પણ ન જોઈએ. તેને

બદલે ગમે તેમ બોલાય, અને તે પણ દેવની સાંનિધ્યમાં, એ કેટલું બધું ખોટું ? એ તો દેવનું અપમાન કર્યા બરાબર છે. માણસની પાસે તેનું કોઈ મોટેરું કે સારો ગૃહસ્થ બેઠો હોય તો તે ગમે તેમ બોલતાં અચકાય, દબાય, તેને શરમ લાગે, પણ દેવ પાસે તે જ્યારે ગમે તેમ અયોગ્ય બોલે ત્યારે તે ત્યાં દેવની હાજરી-નથી માનતો એમ જ કહેવાય, ને એમ માનતો હોય ત્યારે તેને દેવપૂજનનું ફલ કયાંથી પ્રાપ્ત થાય? ફલ ન થાય એટલું જ નહિ, પણ તેથી ઊલટું પાપ બંધાય, ને એ પાપ તો વળી ભારે થાય. **તીર્થક્ષેત્રમાં કરેલા પાપનું ફળ** આ પ્રમાણે કહેવાય છે:–

"अन्यक्षेत्रे कृतं पापं तीर्थक्षेत्रे विनश्यति ।
तीर्थक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥"

(અન્ય સ્થલે કરેલું પાપ તીર્થક્ષેત્રમાં નાશ પામે છે, પણ જે તીર્થક્ષેત્રમાં પાપ કરાય તો તે વજ્રલેપ જેવું થાય છે.) સંધ્યાવંદન ને દેવપૂજન આદિ ધર્મકાર્ય કરવાનું સ્થલ, ત્યાં દેવ બિરાજતા હોવાથી તીર્થક્ષેત્ર જેવું છે, માટે તે સ્થલે તો ક્રોધ ન જ પ્રકટ થવા દેવો, ને જો પ્રકટે તો સહનશીલતા રાખી તેને અટકાવવો.

ધર્મ-ધૃ-ધારણ કરવું તે પરથી ધારણ કરનારો, જીવને ઊંચે લઈ જનારો, તેને પાપથી બચાવનારો ને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ કરાવનારો તે ધર્મ. મનુષ્યે એ ધર્મનું અવશ્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. "**धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः**" (નિશ્ચય હણેલો ધર્મ મનુષ્યને હણે છે, ને રક્ષણ કરેલો ધર્મ મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે,) માટે ધર્મનું આગ્રહથી પાલન કરવું આવશ્યક છે. ધર્મપાલનમાં કોઈની ભૂલ થતી હોય તો ધર્મની રક્ષાને અર્થે તેને વિવેકપૂર્વક કહેવું જરૂરનું છે, પણ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો યોગ્ય નથી, ક્રોધ કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે એ ભૂલવું નહિ.

સ્થૂલ ને અલ્પ સાધનને માટે મહામૂલ્યવાન ને સૂક્ષ્મ સાધ્યને ખોઈ નાંખો નહિ. ચિત્તની શાંતિ ને ચિત્તનો સમ-

ભાવ પ્રાપ્ત થાય એ ધર્મપાલનનુ ફળ છે ચિત્તની શાંતિ ને ચિત્તનો સમભાવ એ સાધ્ય છે, ને ધર્મ એ તેનુ સાધન છે સાધન કરતા સાધ્યનુ મહત્વ વધારે છે, ને જ્યારે એમ છે ત્યારે ધર્મના પરપરાના સ્થૂલ સાધનોને માટે મુખ્ય ધર્મરૂપ સાધ્ય ખોઈ નાખવુ,-ધર્મની સ્થૂલ વાતને માટે ક્રોધ કરી પોતાના ચિત્તની શાંતિ ને તેનો સમભાવ ખોઈ નાખવા-એ કોઈ રીતે યોગ્ય ન જ ગણાય

આવી રીતે ક્રોધ ધર્મનો ને ધર્મપાલનવડે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનનો તથા મોક્ષનો નાશ કરે છે, માટે ક્ષમા, સહનશીલતા ને દયાવડે તેને આગ્રહથી ત્યજો

અર્થનો નાશ ક્રોધ કેવી રીતે કરે છે? અર્થ એટલે પૈસો એવો ટૂંકો અર્થ ન કરવો, પણ અર્થ એટલે સર્વ પ્રકારનુ દ્રવ્ય એવો બહોળો અર્થ કરવો ખેડ, વ્યાપાર નોકરી, વકીલાત, વૈદુ, કટ્રાક્ટ, દલાલી, શિલ્પકામ ને મજૂરી ઇત્યાદિ જે જે ધધાથી મનુષ્યને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય તે બધા ધધામા મનુષ્યે પોતાના ચિત્તની શાંતિ જાળવવાની તથા મીઠી જીભ રાખવાની બહુ આવશ્યકતા છે કોઈ પણ ધધામાં માયાળુ અને મીઠો માણસ ફાવે, પણ ક્રોધી માણસ ન ફાવે જો ખેડૂત ખીજાળ ને કડવાબોલો હોય તો તેને ત્યા સાથી રહેવા કે મજૂરી કરવા કોઈ ન ઇચ્છે તેન ભાગિયુ કરવાનુ પણ માણસને મન ન થાય ક્રોધી ખેડૂની સાથે કોઈ કામ ન પાડે વ્યાપારીએ પણ મીઠાબોલા રહેવુ જોઈએ તેણે પોતાની જીભ ગોળ ખાડ કે સાકર જેવી મીઠી રાખવી જોઈએ મીઠાબોલો વ્યાપારી સારી રીતે કમાય ક્રોધી ને કડવાબોલા વ્યાપારીને ત્યા જવાનુ માણસને મન ન થાય પછી ભલે તે બરાબર ભાવે આપતો હોય

વ્યવહારમાં મીઠી વાણી બોલવાની અગત્ય.

"તુલસી મીઠે બચનતે, સુખ ઉપજત ચહુ ઓર;
બશીકરન યહ મંત્ર હૈ પરિહરુ બચન કઠોર ૧

કૌઆ કિસ્કા લેત હૈ, કૌયલ કિસ્કું દેત ?
મીઠી બોલી બોલકે, જગ અપના કર લેત ” ૭

વળી પણ કહ્યુ છે કે —

“ प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जंतव ।
तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥

(મધુર વચનો સભળાવવાથી સર્વે જીવો સતોષ પામે છે તેટલા માટે મધુર વચન જ બોલવુ વચનમા દરિદ્રતા– રાકપણુ–શુ રાખવુ ? વચન બોલવામા તો મધુરતારૂપ ઉદારતા જ વાપરવી)

ક્રોધથી કરવાના કે ગ ધિયાણાના નાનામા નાના વેપારથી માંડીને ઠેઠ સોનારૂપાના કે હીરામાણેકના મોટામા મોટા વેપાર સુધીમા અ તરથી ભલો ને મીઠો માણસ વિશેષ કમાય, ને ક્રોધી તથા કડવાબોલો ઓછુ કમાય, ને બહુ ક્રોધી હોય તો વખતે ધ ધામા નુકસાની પણ ભોગવે

નોકરી કરવામા પણ માણસે મધુરભાષી ને પ્રસન્નમુખવાળા રહેવુ જોઇએ કડવાબોલા ને ક્રોધી વાણોતર કે મહેતાને કોઈ શેઠ પસદ ન કરે કદાચ તે ઠીક કામ કરતો હોય તો તેને ભલો શેઠ કાઢી ન મૂકે, પણ શેઠને રાજી કરીને તે માણસ આગળ ન વધી શકે સરકારી દરબારી નોકરીમા જો કોઈ કારકુન ક્રોધી ને કટુભાષી હોય તો ચાલે ત્યા સુધી ઉપરી તેને ન બોલાવે પણ એ હુહુબથા પોતાની પાસેથી જાય તો ઠીક એમ તે ઇચ્છે ગ્રેડેશનમા પણ એવો માણસ ઘણે ભાગે પાછળ રહી જાય બીજાઓને પગારમા આગળ વધારવામા આવે ત્યારે ક્રોધી માણસ તેના ક્રોધરૂપ દોષથી પાછળ રહી જાય વકીલાતમા પણ મીઠી વાણીવડે શાતિથી વાત કરનાર વકીલ પાસે અસીલ વધારે જવા કરે વાણીવડે બટકા ભરનાર વકીલ પાસે માણસ ન છૂટકે જ જાય વૈદને માટે પણ એ જ પ્રમાણે જાણવુ કટ્રાક્ટર પણ જો કડવાબોલો હોય તો તેને સારા અનુભવી માણસો નોકર તરીકે ન મળે કદાચ બિનઅનુભવી માણસ મળે

તો તેથી નુકસાન થવાનો સંભવ ઊભો થાય, ને નોકર વારંવાર બદલાવવાની જરૂર પડે, તેથી અંતે કામ બગડે, ને જોઈતી કમાઈ ન થાય, અથવા ખોટ જાય. દલાલને ઓહો કરાવનો રહ્યો, એ જો ક્રોધી ને કડવાબોલો હોય તો એનો ધંધો જ ન ચાલે, કેમકે એને તો મધુર ને યુક્તિયુક્ત વાણીવડે બન્ને પક્ષને ગળે વાત ઉતારવાની રહી. આ પ્રમાણે અન્ય સર્વ ધંધાઓનું પણ સમજવું. જે ધંધામાં કમાઈ કરવી હોય તો મનુષ્યે અવશ્ય નિષ્ક્રોધ ને મધુરભાષી રહેવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

ક્રોધે કરાવેલાં કેટલાંક બહુ ભૂંડાં કામ. ક્રોધે આ સંસારમાં કેવાં કેવાં ભૂંડાં કામો માણસો પાસે કરાવ્યાં છે? પરશુરામ પાસે એકવીશ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરાવનાર એ છે. જાદવાસ્થળી કરાવનાર પણ એ છે. જેમાં ક્ષત્રિયોનો મોટો નાશ થયો તે પાંડવકૌરવોનું યુદ્ધ કરાવનાર પણ એ જ છે.

કામ(પ્રીતિ) નામના ત્રીજા પુરુષાર્થનો ક્રોધ કેવી રીતે *નાશ કરે? પરસ્પર પ્રીતિ નભાવવાને તો મીઠાં વચનોની બહુ* આવશ્યકતા રહે છે. સ્ત્રીપુરુષ વારેવારે ક્રોધમાં આવી જઈ એકબીજાને કટુવચન કહે તો તેમની પ્રીતિનો ભંગ થાય, ને તેથી તેમના વ્યાવહારિક સુખનો-આનંદનો-ભંગ થાય એ પ્રસિદ્ધ જ છે. પતિ કડવાબોલો હોય તો ભલી સ્ત્રીને પણ પુનઃ પુનઃ ત્રાસ થવાથી કોઈ વાર એમ બોલવાનો વખત આવી જાય કે, "એ તો લવારો કર્યા કરશે" તેના કુસ્વભાવનું તેને સ્ત્રી તરફથી આ સર્ટિફિકેટ મળ્યું! છોકરાઓ કહે કે "બાપાને બડબડાટ કરવાનો સ્વભાવ પડ્યો છે!" એવો માણસ સગાવહાલાંનો પ્રેમ પણ ન મેળવી શકે, કેમકે દિલભર દિલ છે. આપણા મનમાં પ્રેમ હોય તો સામાના મનમાં પ્રેમ થાય. આપણે જો બીજાને માટે માઠા વિચાર કરી ખીજ્યા કરીએ તો તેના મનમાં પ્રેમ શી રીતે ઊપજે? ક્રોધ અથવા ખીજ, અને તે દ્વારા નીકળતાં કટુ વચનો મનુષ્યના મન પર કેટલી ખરાબ અસર કરી નાખે છે તે પર એક ખનેથી વાત કહેવાય છે—

પોરબંદરમાં બે પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓને પરસ્પર સારો પ્રેમ હતો. તેમાંનો એક જણ એક વાર પોતાના મિત્ર બીજા વેપારી પાસે કોઇ ધર્માદાના કામનો ફાળો લઇને ગયો. ફાળો જોતાં જ તેને ખીજ ચઢી, અને ખીજમાં ને ખીજમાં તે બોલી ઊઠ્યો:— "તમે તો જ્યારે હોય ત્યારે આવી લપ્પો જ લઈ આવો છો." જે સ્થળેથી આવું ન સાંભળવું જોઇએ તે સ્થળેથી-પોતાના સ્નેહીના મુખમાંથી આવું કઠોર વચન ક્રોધાવેશમાં બોલેલું સાંભળતાં તેને ઘણું માઠું લાગ્યું, ને પુનઃ તે જીવતાં સુધી તેની દુકાને ન ગયો, ને પોતાને માટે માલ ખરીદવાની તેની સાથે આડત હતી તે પણ તે દિવસથી જ તેણે બંધ કરી. પ્રેમ **નભાવવો અતિ કઠિન છે.**

"નેહ નભાવન અતિકઠિન, સબસેં નભ્યો ન જાય;
ચઢનો મોમતુરંગપેં, ચલનો પાવકમાંય."

(મીણના ઘોડા પર ચઢીને અગ્નિમાં ચાલવું તેના જેવું સ્નેહને નભાવવાનું કામ અતિ કઠિન છે. બધાથી સ્નેહ નભાવી શકાતો નથી.)

જો પ્રેમનામનો પુરુષાર્થ સફળ કરવો હોય તો તમારાં પ્રેમપાત્રોના અપરાધોને ક્ષમા કરો. તેમના પ્રતિ વારંવાર ક્રોધ ન કરો. ક્રોધનો જય ક્ષમાથી થાય છે. એક આગ થાય તો બીજાએ પાણી થવું જોઈએ. એમ થાય તો જ સ્નેહ નભે. સંબંધવાળાં મનુષ્યોએ પરસ્પર ખમી ખાવું જોઇએ. જો એમ ન થાય, ને ક્રોધને વશ થઈ મિથ્યાભિમાન કે દુરાગ્રહવડે પ્રેમનો ભંગ કરવામાં આવે તો પછી તે સંધાવો કઠણ છે—

"તારયા ![×] ઘણું ન તાણીએ, તાણે ત્રૂટી જાય;
ત્રૂટ્યા પછી જો સાંધીએ, તો વચમાં ગાંઠ વળાય."

અન્યની ભૂલના પ્રસંગમાં મનુષ્યે એવી ભૂલ પોતાનાથી થાય છે કે નહિ? અથવા પોતાથી એવી ભૂલ થઈ જાય કે નહિ? તેનો વિચાર કરી શાંતિ પકડવી જોઇએ. અંતઃકરણને

× હે સ્રી !

તપવા ન દેવુ જોઇએ શાંતિનો ભંગ ન થવા દો. "धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिश्चिरं गेहिनी"-ધૈર્ય એ સતપુરુષનો પિતા છે, ક્ષમા તેની માતા છે, ને શાંતિ તેની સાથે લાંબો સમય રહેનારી સ્ત્રી છે, એ વચનનો વિચાર કરો શાંતિરૂપી સ્ત્રી જે સતપુરુષને પરમ સુખ આપનારી છે તેનુ રક્ષણ સતપુરુષનાં ધૈર્ય ને ક્ષમારૂપી માતાપિતા કરે છે અન્ય ભણીથી પ્રતિકૂલતા થાય ત્યારે જો ધૈર્ય રાખી ક્રોધને ન ઊપજવા દેવામા આવે, અને ઊપજે તો વિવેકવડે રોકીને સામા માણસને તેના અપરાધની ક્ષમા આપવામાં આવે તો જ શાંતિ સચવાય જો તેમ ન થાય તો નિશ્ચય શાંતિનો ભગ થાય, ને શાંતિનો ભગ થાય તો પછી સુખ ક્યાથી? શ્રીકૃષ્ણભગવાન પણ કહે છે કે–"अशान्तस्य कुतः सुखम्" (અશાંત મનુષ્યને સુખ ક્યાથી?)

ક્રોધ મોક્ષ સાધવામાં પણ બહુ અડચણ કરે છે. દુ ખ રહિત નિરતિશય આનદસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તે બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી એ મોક્ષનુ સ્વરૂપ છે "विज्ञानमानंद ब्रह्म" (બ્રહ્મ વિજ્ઞાન રૂપ ને આનદરૂપ છે) એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની આનદરૂપતા વર્ણવી છે જો પરમાનદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો અત કરણ તરી પડેલા મહાસાગર જેવુ શાત રાખવુ જોઈએ શાંતિની પછવાડે સુખ છે જો મોક્ષરૂપ શાશ્વતી શાંતિ જોઈતી હોય તો ક્રોધને પોતાના હૃદયમાથી દૂર જ રાખો ધર્મનું અતિમ ફળ મોક્ષ છે. ક્રોધ કરવાથી ધર્મ હણાય છે જો **ધર્મ હણાય તો મોક્ષ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય?**

એવી રીતે ધર્માદિ ચારે પુરુષાર્થને ક્રોધ હણે છે એક જૂની ગુજરાતી ગાહામા (ગાથામા) ક્રોધના દોષો જણાવતા આમ કહ્યુ છે—

"इह लोयेवि कोवो सरीरसंताय कलह वैराइ ।
कुणइ पुणो परलोये नरगाय सुदारुणं दुःखम् ॥"

(ક્રોધ આ લોકમાં શરીર વિષે સતાપ, કલહ ને વેર

ઉપજાવે છે. પુનઃ તે ક્રોધ પરલોકમાં પણ નરકને માટે ને ભયંકર દુઃખને માટે હેતુરૂપ થાય છે.)

ક્રોધની શરીર ઉપર થતી માઠી અસર. જ્યારે ક્રોધ આવે છે ત્યારે નાડીના ધબકારા વધી પડે છે, ને શરીરમાં ૦। વા ૦॥ ડીગ્રી જેટલો તાવ અવશ્ય ચઢી આવે છે. એ વેળા મગજ તપી ઊઠે છે, ને મુખ પર ને આંખમાં લોહી ચઢી આવે છે. ક્રોધવાળાએ આંખો લાલ થઇ જવાનું કારણ એ છે. એ સમયે મૂછો, ભમર ને હોઠ કંપવા માંડે છે, ભમર ઊંચી ચઢે છે, ને રોમરોમમાં જાણે એક તરહનો દાહ થતો હોય એમ લાગે છે. ઘોડા પર ખીજ્યા પછી જો તેની નાડી તપાસવામાં આવે તો તેનો વેગ વધેલો અનુભવાય છે. બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર મનુષ્યના ક્રોધની જ્યારે આવી અસર થાય છે ત્યારે મનુષ્ય ઉપર અન્ય મનુષ્યના ક્રોધની અસર કેટલી થતી હશે તે વિચારવા જેવું છે. આમ ક્રોધ પોતાને ને પરને અપકાર કરે છે.

ઇંદ્રિયાદિના સંયમની આવશ્યકતા. ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓ. જો મનુષ્યે સુખી થવું હોય તો તેણે પોતાની ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ ઉપર દાબ રાખતાં શીખવું જોઇએ. જે તેમના ઉપર દાબ ન રાખતાં કુસંસ્કારવાળું મન કહે તે પ્રમાણે વર્તે છે તે દુઃખી થાય છે. આ સંસારમાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે જે આરંભમાં જરા દુઃખવાળાં જણાય, પણ પરિણામે તે બહુ સુખ આપે છે. જપ, તપ, વ્રત ને ધ્યાન આદિ સ્વધર્મપાલનને લગતાં કાર્યો એ પ્રકારનાં છે. એમાં ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણને રોકવાં પડે છે, તેથી પ્રથમ કષ્ટ જણાય છે, પણ પાછળથી તેનું પરિણામ શાંતિસુખમાં આવે છે. તે કર્મો આ લોક પરલોક બન્ને સુધારે છે, ને મોટો પુરુષાર્થ થાય તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સ્થિરતા ને સૂક્ષ્મતાદ્વારા તેમાં બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષની યોગ્યતા આવે છે. બીજાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે આરંભમાં તે સુખકર જણાય છે, પણ પાછળથી ભારે કષ્ટનો અનુભવ કરાવે છે. ઇંદ્રિયોના વિષયોને યથેચ્છપણે ભોગવવા એ આ પ્રકારમાં

આવે છે શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોમાં આસક્તિવાળી ઇંદ્રિયોને અને અંતઃકરણને આરંભમાં વિષયનો ઉપભોગ સુખજનક જણાય છે, પણ પરિણામે તેથી તેમને સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી વિષયો પરાધીનતા, ક્ષણભંગુરતા, અપવિત્રતા ને સાતિશયતા આદિ દોષયુક્ત હોવાથી જીવને તે ઉલટ અસંતોષ ને દુઃખ જ આપે છે ત્રીજા પ્રકારના કર્મ એવા છે કે જે આરંભમાં શરીર પણ ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને તપાવે છે, ને પરિણામે પણ દુઃખાનુભવ કરાવે છે ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારો એ વર્ગમાં આવે છે મનુષ્યે પ્રથમ પ્રકારના ધાર્મિક કર્મો આગ્રહથી કરવા, બીજા પ્રકારના કર્મોમાં–વિષયભોગોમાં–વિહિતનિષિદ્ધનો વિચાર કરી વિહિત વિષયો પરિમિતપણે ધર્મને પ્રતિકૂલ ન થાય એવી રીતે ભોગવવા, ને તેમાંથી ધીમે ધીમે આસક્તિ ઓછી કરતા જવી ત્રીજા પ્રકારના ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારોને અધીન થવારૂપ નિષિદ્ધ કર્મો જે વર્તમાનમાં ને ભવિષ્યમાં મનુષ્યને કષ્ટ આપનાર છે તેને સમજીએ સદાગ્રહ રાખીને ત્યજવા

ક્રોધની ભારે ભૂડાઇ. આગળ કહ્યા પ્રમાણે ક્રોધ મનુષ્યને તેના જીવનમાં અશાંતિ, અપકીર્તિ ને વ્યાવહારિક અનેક પ્રતિકૂલતાઓ ઉપજાવી કષ્ટ આપે છે, ને મરણ પછી નરકના દુઃખોનો અનુભવ કરાવે છે એ કેટલો બૂરો છે? મનુષ્યનું બૂરૂં કરવું, ને તેને તાપ આપવો એ જ તેનો દુષ્ટ સ્વભાવ છે અરે! તેના જેવો બીજો કોઇ કૃતઘ્ની નથી સામાન્ય રીતે નઠારો મનુષ્ય પણ પોતાને આશ્રય આપનારનું બૂરૂં ન કરે, પ્રણ આ તો પોતાને આશ્રય આપનાર અંતઃકરણનું પ્રથમ બૂરૂં કરે છે,–તેને બાળે છે, ને પછી બીજાને પણ બાળે છે જેણે ઉતારો આપ્યો તેને ત્યાં આગ લગાડવી એ એનું પ્રથમ કામ છે તે એવો બૂરો છે એટલા માટે જ એક કવિ વિનોદમાં તેને કહે છે કે–"नमोऽस्तु कोपदेवाय स्वाश्रयज्वालिने भृशम्" (પોતાને આશ્રય આપનારને અત્યંત બાળનાર હે ક્રોધદેવ! તમને મારા નમસ્કાર હો) એ ક્રોધને તો

દૂરથી જ નવ ગજના નમસ્કાર કરવા જોઈએ. એક મહાત્માને કોઇ માણસે પૂછ્યુ કે –" મહારાજ! ક્રોધની ટૂંકી વ્યાખ્યા કહો " તેમણે તેને કહ્યું –" અપરાધ કોઇ કરે, ને તેની શિક્ષા કોઇ ભોગવે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરનાર મનોવિકાર તે ક્રોધ " નોકરે કે દીકરીએ ચીમની ફોડી, ને ક્રોધ તેની શિક્ષા ભોગવાવે શેઠ પાસે કે પિતા પાસે, કેમકે શેઠનુ કે પિતાનુ ચિત્ત ક્રોધ કરવાથી બળે ક્રોધ કૃતઘ્ની હોવાથી પોતાને આશ્રય આપનાર અંતઃકરણને બાળે છે, અને તે પણ તેના વાસ્તવિક અપરાધ વિના! આવા ક્રોધને સમજુએ પોતાના અંતઃકરણમા શા માટે આશ્રય આપવો જોઇએ? ન જ આશ્રય આપવો જોઇએ મનુષ્યે ક્ષમાશીલ રહેવુ જોઇએ જો કે પ્રતિકૂલ પ્રસગ પ્રાપ્ત થતા ક્ષમાશીલ રહેવુ કઠણુ પડે છે તો પણ સર્વ વાત અભ્યાસથી સિદ્ધ થઇ શકે છે, માટે અતઃકરણને સમજાવી ક્ષમાનો અભ્યાસ કરવો

ધર્મસાધનોનું ક્રોધથી રક્ષણ કરો:–માળીને કોઇ સારુ વૃક્ષ ઉછેરવુ હોય તો તે તેને કેટલુ સંભાળે છે? સારી જાતનો આંબો ઉછેરવો હોય તો તેને કેળની છાયામા રોપે છે, ને તેને આથમણો ખારવાળો પવન ન લાગે માટે તેની આસપાસ તે ગુણપાટ બાધી રાખે છે, જ્યારે સામાન્ય બુદ્ધિનો અભણ માળી પણ પોતાને ઉછેરવાના વૃક્ષ માટે મ ભાળપૂર્વક આવી ગોઠવણ કરે છે ત્યારે સમજુ ને શિક્ષિત મુમુક્ષુએ પોતાના હૃદયમાં ઉછેરવાના ભક્તિ, યોગ, કે જ્ઞાનરૂપ કલ્પવૃક્ષનું ક્રોધાદિ વિકારોથી કેટલી પાકી ગોઠવણ ને કેટલી સંભાળથી રક્ષણ કરવુ જોઈએ, તે વિચારવાનું છે જો ક્રોધાદિ અયોગ્ય વિકારોથી ભક્તિ આદિ ઊગતા કોમળ કલ્પવૃક્ષનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે નો તે સહજવારમા બળી જાય છે, ને સાધકનો લાબા સમયનો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે

શંકા:—ક્રોધ તો વ્યવહારમા બહુ કામનો છે. તે વડે ઘણાં કામ સાગી રીને થાય છે.

સમાધાન:—ક્રોધ વ્યવહારમા ઉપયોગી–લાભપ્રદ–નથી,

પણ તે વ્યવહારમાં ભારે હાનિ કરનારો છે એ વાત આગાઉ કહેવાઈ ગઈ છે. ક્રોધ કરવાથી નોકર, સ્ત્રી ને બાલક આદિ વશ વર્તે છે, ને તેથી વ્યવહારમાં અનુકૂલતા થાય છે એ માન્યતા વ્યર્થ છે. ક્રોધ વિના પણ પ્રાગલ્ભ્ય-કડપ-રૂઆબ-પ્રતાપબલ-થી કામ વધારે સારું થાય છે. પરિમિત બોલવાથી ને કાર્યમાં દૃઢ નિશ્ચયવાળા રહેવાથી રૂઆબ સારો બેસે છે. વળી શાસ્ત્ર ક્રોધ કરવાની ના પાડે છે, ફૂંફાડો રાખવાની ના નથી પાડતુ

વ્યવહારમાં માત્ર ફૂંફાડો રાખવો જોઇએ. અયોગ્ય માણસો પોતાની મેળે સમજીને પોતાના કામમાં જાગૃતિ રાખી શકતાં નથી. તેમને ટોકનાર જોઈએ, માટે પ્રયોજન જેટલો ઉપરનો ફૂંફાડો રાખવો, પણ ક્રોધ કરીને પોતાના અને પરનાં શરીરમનને બાળવાં નહિ ફૂંફાડો રાખવા ઉપરૂ એક દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. એક ગામમાં એક સતપુરુષ કેટલોક સમય રહ્યા, ને જિજ્ઞાસુઓને તેમણે પોતાના સત્સંગનો અપૂર્વ લાભ આપ્યો. પછી તેઓ યાત્રાનિમિત્તે ને મુમુક્ષુઓના કલ્યાણાર્થે ત્યાથી પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થઈ નીકળ્યા. ત્યાંના લોકો તેમને વળાવવા માટે તેમની પાછળ ચાલ્યા. તે ગામનો દરવાજો આવ્યો, એટલે મહારાજે તેમને રોકાઈ જવા કહ્યું, પણ પ્રેમને લઈ તેઓ ન રોકાતાં તે સંતપુરુષની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. પછી તે સંતપુરુષે તેમને કહ્યું કે-"હવે તમે સૌ રોકાઈ જાઓ. શાસ્ત્ર પ્રમાણે ને શિષ્ટાચાર પ્રમાણે તમારો વિવેક પૂર્ણ થયો. પૂજ્ય કે પ્રિયને સામા લેવા માટે અનુકૂળતા પ્રમાણે ને ઇચ્છાનુસાર જેટલું જઈ શકાય તેટલુ જવુ, પણ વળાવવા તો ગામના દરવાજા સુધી જવાય તો પૂર્ણ છે. કદાચ બહુમાં બહુ તો ગામના સીમાડા સુધી જવું, પણ તેથી આઘે ન જવુ." ભાવિક લોકોએ તેના પ્રત્યુત્તરમા કહ્યું.-"પ્રભો! સીમાડો હવે નજીક છે, ને ત્યાથી આપને પધારવાનો માર્ગ ફંટાય છે, તે બતાવીને અમે પાછા વળશું. ત્યાસુધી આપ કૃપા કરીને આવવા દો." સીમાડો

આવ્યો ત્યારે તે લોકોમાંના એક અગ્રેસર માણસે એક બીજો માર્ગ બતાવીને હાથ જોડી વિનતિ કરી કે:—"કૃપાનાથ! આપને આ માર્ગે પધારવું ઠીક પડશે. જોકે આપ જે માર્ગે જવા ઇચ્છો છો તે માર્ગ ટૂંકો છે, પણ તે માર્ગ બહુ ભયવાળો છે. અહીંથી આશરે ૦॥ ગાઉ ઉપર એક મોટો વડ આવે છે. તેની પાસે એક રાફડામાં મોટો ઝેરી સાપ રહે છે. તે પ્રવાસીઓને અને ત્યાં જનાર અન્ય પ્રાણીઓને એવો ત્રાસ આપે છે કે કેટલાક સમયથી એ માર્ગ બંધ પડી ગયો છે. જે ત્યાંથી નીકળે તેને તે ફૂંફાડો મારીને કરડવા દોડે છે. વળી તે એટલો બધો ઝેરી છે કે તેનું ફીણ જે પ્રાણીઓના ઉપર પડે તે પ્રાણીઓને પણ ઝેર ચઢે છે, માટે જોકે થોડો ફેર પડશે, પણ આ માર્ગ નિર્ભય છે, તેથી આપ આ માર્ગે જ પ્રયાણ કરો તો સારું." તે સંત-પુરુષે તેમને કહ્યું:—"એટલો બધો લાંબો માર્ગ લેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. આ ટૂંકો માર્ગ ઠીક છે. જેમ પ્રભુની ઈચ્છા હશે તેમ થશે. તમે નચિંત રહેશો." લોકોએ તેમને વિનયપૂર્વક પુનઃ ના પાડ્યા છતાં પણ મહારાજ તો તેમને ધીરજ આપી સર્પવાળે ટૂંકે માર્ગે ચાલ્યા. સ્વરૂપાનુસંધાન કરતા કરતા તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. એવામાં સર્પવાળું સ્થાન આવ્યું. મહારાજને દૂરથી જોઈ તે સર્પ ફૂંફાડો મારીને દોડતો દોડતો મહારાજ પાસે તેમને કરડવા માટે આવ્યો; પણ જેવી મહારાજની વેધક દૃષ્ટિ તેના પર પડી કે તે ત્યાં થીજી ગયો, ને તેમની પાસે આવી તેમને કરડી શક્યો નહિ. પછી મહારાજે પોતાના કમંડલુમાંથી થોડું જળ લઈ તેના પર છાંટી તેને ગંભીર વાણીવડે કહ્યું: "તું શા માટે અહીંથી નીકળનાર વા અહીં આવનાર પ્રાણીઓને ત્રાસ આપી રહ્યો છે? તેમણે તારું શું બગાડ્યું છે કે તેમના જીવ લેવાની પાપી પ્રવૃત્તિ તું કરે છે? પૂર્વનાં મોટાં પાપ વડે તને આ સર્પની અધમ યોનિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને હજી પણ તું તારું પાપ વધારતો જ જાય છે તો અંતે તારી કેવી બૂરી ગતિ થશે તેનો તને

લગારે વિચાર થતો નથી ? અને તને પ્રભુનો લેશ પણ ડર
લાગતો નથી ? શુ તને તારા પાપને માટે કાઇ પણ શરમ
આવતી નથી ?" આટલુ કહેતામા તે સર્પ પ્રથમ તો કોપી
ઊઠ્યો, પણ પછી તે મહારાજના પ્રતાપથી પોતાની ફેણ નીચી
નમાવી વિનયથી બોલ્યો –"મહારાજ ! હું મોટો પાપી છુ આજ
સુધી મે ઘણા પાપ કર્યા છે પ્રભો ! મને બચાવો " તે સત
પુરુષે તેને કહ્યુ –' તને તારો નિર્માણ થયેલો આહાર કરવાની
છૂટ છે પણ તારે આજથી કોઇને કરડવુ નહિ હરતાંફરતા
તારે પ્રભુનુ સ્મરણ કરવુ " સર્પે આ આજ્ઞા સાભળી મહારાજને
ફેણ વડે ત્રણ વાર નમન કર્યું, ને પછી બોલ્યો કે –"પ્રભો !
આજથી હુ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ, ને કોઇને હરકત
નહિ કરુ ' મહારાજ નિર્વિઘ્ને ત્યાથી પસાર થઇ ગયાના
સમાચાર આસપાસના ગામડામા ફેલાતા કોઈ કોઈ વાર
ગોવાળિયા અને ખેડૂતો ત્યા પોતપોતાના ઢોરોને ચારવા લઈ
જવા લાગ્યા અગાઉ તો માણસને દેખતા તે સર્પ ફૂફાડો મારી
કરડવા દોડતો, પણ હવે તો તેમને શાંત થઇ ગયેલો જણાવા
લાગ્યો લોકોને આ વાતની વિશેષ ખબર પડતા તેમણે વિચાર્યું
કે નિશ્ચય મહારાજ સમર્થ પુરુષ હતા એમા સશય નહિ
તેમણે આ સર્પને નક્કી શાંત કરી દીધેલો જણાય છે સમીપ
ના ગામોમા જેમ જેમ વધારે વધારે ખબર પડતી ગઇ તેમ
તેમ લોકો સુખેથી ત્યા આવવા લાગ્યા સર્પ બેઠો હોય કે
ફરતો હોય, પણ કોઇને કાઇ અડચણ ન કરે પછી તો અટક-
ચાળા ગોવાળિયાઓ તેને લાકડીના ઘોકા મારવા મડ્યા, ને
તેની નીચે લાકડી ભરાવીને તેને ઊચો કરવા મડ્યા, તો પણ તે
કોઇને કરડે નહિ તોફાની છોકરાઓને આ વાતની જાણ થતાં
તેઓ તેને લાકડીથી ઉછાળી સતાવવા મડ્યા હવે તો તેને
પોતાના ચારા માટે દિવસે રાફડા બહાર નીકળવુ પણ ભારે
પડવા લાગ્યુ મૂર્ખ છોકરાઓના અને અણસમજુ મનુષ્યોના
ત્રાસથી તે મૂઝાવા લાગ્યો, ને શરીરે પણ નબળો થઈ ગયો

આશરે છ માસે મહારાજ યાત્રામાંથી પાછા વળ્યા, ને એ રસ્તે નીકળ્યા, ત્યારે તે સર્પને દુર્બળ ને ઉદાસીન જોઈ મહારાજે તેને પૂછ્યું કે "તુ આવો નબળો કેમ થઈ ગયો છે?" સર્પે કહ્યુ "મહારાજ! આપે કહ્યુ તે પ્રમાણે હુ વર્તુ છુ. કોઇને કરડતો નથી, તેમ કોઇને કઈ અડચણ પણ કરતો નથી એટલે હવે તો લોકો મને બહુ હેરાન કરે છે" મહારાજે કહ્યુ "તારે કોઈને કરડવું નહિ, પણ ફૂંફાડો રાખવો." સર્પે કહ્યુ "બહુ સારુ કૃપાનાથ' હવે તે પ્રમાણે કરીશ" પછી તેને હરકત કરવા કોઈ આવતુ તો તે ફેણુ ઊચી કરી જોરથી ફૂફાડો મારવા લાગ્યો એટલે લોકોએ જાણ્યુ કે આ સર્પ પાછો પોતાના મૂળ સ્વભાવ પર આવી ગયો છે હવે તેનાથી દૂર જ રહેવુ સારુ છે, આથી સર્પનુ હમેશાનું દુખ દૂર થયુ વ્યવહારમા ફૂફાડાની (પ્રાગલ્ભ્યની) આવશ્યકતા છે, પણ ક્રોધને વશ થઈ કોઈનું અનિષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા નથી વ્યવહાર-કુશળ માણસો કહે છે કે "એવા કડવા ન થવુ કે બધા થૂકી નાખે ને એવા મીઠા ન થવુ કે બધા આખા ને આખા કરડી ખાય" મતલબ કે મધ્યમ માર્ગે ચાલવુ જે મધ્યમ માર્ગે ચાલે છે, ને સમયે ઉપરથી જરા રૂઆબ દર્શાવે છે તેના કામમા અડચણ આવતી નથી ને તેને ક્રોધ કરીને અશાંતિ ઉપજાવવી પડતી નથી, તથા પાપના ભાગી થવુ પડતુ નથી

ક્રોધ આવે ત્યારે શું કરવુ? આ પ્રશ્ન આહ્નિક છે ઘણા મનુષ્યો કહે છે કે-'ક્રોધને રોકવાની અમારી ઈચ્છા હોય છે, છતા તે આવે છે ત્યારે અમારાથી રોકી શકાતો નથી એનો તીવ્રવાયુના જેવો વા પ્રજ્વલિત અગ્નિના જેવો વેગ અમે અટકાવી શકતા નથી, ને તેથી કાઈનું કાઈ બોલી જવાય છે, અથવા અવળુ કામ થઈ જાય છે" આના પ્રત્યુત્તરમા કહેવાનું કે-'પુરુષાર્થ વિના કાઇ બની શકે એવુ નથી, ક્રોધ આવે ત્યારે ક્રોધમા રહેલા દોષોનુ અને ક્રોધ ત્યજી દેવા યોગ્ય છે એવા શાસ્ત્રના ને મહાપુરુષોના વચનોનું ઓછુવધતુ સ્મરણ

ી, તથા ક્રોધ ન કરવાના પોતાના નિશ્ચયનું સ્મરણ કરી
ન ધારણ કરવું; અથવા મનને બીજે શુભ માર્ગે ચઢાવી દેવું
ાડીમા કહેવત છે કે, "क्रोध आवा तर शंभर मोज'
ધ આવે ત્યારે સો ગણો) ઇંગ્રેજીમા પણ કહેવત છે કે
ાઉંટ ટેન'–જ્યારે ક્રોધ આવે ત્યારે દશ ગણો એમ કર-
થી મન ક્રોધરહિત થઇ કાંઇક શાંત થાય છે. એ વેળા ઈષ્ટ
નનો માનસિક જપ કરવા મંડી પડવું, અથવા પ્રભુના
ઈ પણ નામને મનમા વારંવાર સ્મરણ કર્યા કરવું, વા
ટે સાદે પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગવું વળી એ
ાએ જગતના મિથ્યાપણાની ને પોતાના આત્માને કોઇ પણ
નુષ્યથી કે કોઇ પણ પ્રતિકૂળ પ્રસંગથી કાંઇ પણ હાનિ થઈ
કે એમ નથી એવી સુદૃઢ ભાવના આદરપૂર્વક કર્યા કરવી
નમા ક્રોધનો વેગ બહુ વધી ગયો હોય, ને તેથી એ બંધ ન
ઇ શકે, તો એ વખતે જો બને તો ઠંડા જળથી સ્નાન કરવું.
થવા ઠંડા જળથી પોતાનું માથું ને પોતાના હાથપગ
ાવા જો બને તો થોડા દીર્ઘશ્વાસ પણ એ વેળા લેવા, અથવા
ાડા પ્રાણાયામ કરવા ઉપર જણાવેલા ઉપાયોમાંનો કોઇ એક
પાય પ્રીતિપૂર્વક કરવાથી ક્રોધની શાંતિ થવાનો સંભવ છે"

ક્રોધમાં કાંઈ અયોગ્ય કરી બેસો નહિ, પણ વચ્ચે
ોડો સમય જવા દો. ક્રોધમાં તાત્કાલિક કાંઈ પણ અયોગ્ય
ર કરી બેસાય તેની બહુ સંભાળ રાખો વચમા થોડો સમય
જવા દેશો તો તમારો ક્રોધ ધીરે ધીરે શાંત થઇ જશે, અથવા
નક્કી ઓછો થઈ જશે દિવસો જશે તેમ તેમ તમારા ક્રોધ-
વાળા વિચાર બદલાતા જશે કોઈવેળા માણસ ક્રોધમા ને
ક્રોધમા આકરો કાગળ લખી નાખે, પણ તે રવાના ન કર્યો
હોય તો બીજે દિવસે તેને અવશ્ય તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું
મન થાય, ત્રીજે દિવસે સાધારણ ઠપકો લખવાની ઇચ્છા થાય,
ને વધારે દિવસો જાય તો એમ પણ થાય કે કાંઇ નહિ એનું
એ જાણે, એના કર્યા એ ભોગવશે, આપણે કાંઇ લખવું નથી;

પણ જો તુરત અયોગ્ય વચન બોલાઇ ગયુ હોય, કે અયોગ્ય લખાઇ ગયુ હોય તો પછી તેનો ઉપાય માણસના હાથમા નથી રહેતો અયોગ્ય બોલાઇ જવાયુ કે અયોગ્ય લખાઇ જવાયુ એ હાથમાથી છૂટી ગયેલા બાણ જેવુ છે. અને એટલામાટે જ ઉર્દૂમા કહ્યુ છે કે, "કમ ખાના ઔર ગમ ખાના" કમ એટલે ઓછુ ખાવુ, ને ગમ એટલે કોઇએ અપકાર કર્યો તો તે સહન કરી લેવો જો આરોગ્ય સાચવવુ હોય તો પથ્ય ને પરિમિત ભોજન કરવુ જોઇએ રોગ થયો હોય ત્યારે જેમ ઔષધ ખાવુ જોઇએ તેમ પથ્ય પણ પાળવુ જોઇએ તાવ આવતો હોય છતા દહી, ખાટી છાશ, આબલીની ચટણી ને કેરીના અથાણા વિના ન ચાલે તો તાવ ઊતરે શી રીતે? જેમ શારીરિક રોગના સબધમા તેમ માનસિક રોગના સબધમા પણ જાણવુ ક્રોધ અને બીજા મનોવિકારો એ માનસિક રોગો છે તે મટાડવા માટે શાસ્ત્ર ને મહાપુરુષો જે ઉપદેશરૂપી ઓસડ આપે છે તે ખાવુ જોઇએ, તે ઉપદેશને આચરણમા મૂકવો જોઇએ, ને જે જે અયોગ્ય વિચારોથી ને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓથી બચવાનુ કહે છે તે તે વિચારો ને તે તે પ્રવૃત્તિઓથી બચવારૂપ પથ્ય (કરી) પણ પાળવુ જોઇએ

"ઔષધ ખાય ન પથિ— રહે બિષમ+ બ્યાધિ ક્યુ જાય?
દાદુ રોગી બાવરા,× દોષ બૈદકુ લાય"

વેર, મૈત્રી, વ્યવહાર, આહાર ને નિદ્રા વધાર્યા વધે છે, ને ઘટાડયાં ઘટે છે. સમજુ માણસ સમય વિચારીને વર્તે છે, ને આવેલ ક્રોધને રોકીને જે ઉચિત હોય તે કરે છે **"ફટાટોપો ભયંકર"** (ફેણ ચઢાવવી તે પણ ભય ઉપજાવનારી છે,) એ વચનમા કહ્યા પ્રમાણે ઉપરનો ફૂફાડો પણ સામા માણસને ભય ઉપજાવનારો થાય છે, ને તેથી બીજાના અપરાધને લઈ જ્યા કહ્યા વિના છૂટકો ન હોય ત્યા તેમ કરીને પણ ડાહ્યા માણસો પ્રસગને વીતાવે છે. કોઈ વાર એવો પ્રસગ પણ આવી

—પથિ—પથ્ય—કરી પાળવી તે. +બિષમ—ભયકર ×બાવરા—ગાંડો

પડે કે જ્યાં ફૂફાડો બતાવવાની તક હોતી નથી તેમ બીજું કરતાં વિશેષ હાનિ થવા સંભવ હોય છે તો ત્યાં ઉપેક્ષા કરવી, જવી દેવું, ને શાંત રહેવું-એ જ ઉચિત ગણાય છે, અને સમજુ માણસો તેમ વર્તે છે પણ ખરા એવા પ્રસંગમાં વિક્ષેપ વધાર વામાં સાર નહિ મુંબઈમાં એક બેરિસ્ટર ચોપાટી પર ફરતા હતા ત્યાં એક લુચ્ચો માણસ તેમની ટોપી ઉપાડીને દોડી ગયો તેમની સાથે તાજા બી એ એલ એલ બી થયેલા એક પરિચિત વકીલ હતા તેમણે તે બેરિસ્ટરને કહ્યું—"આપણે આવતી કાલે તે લુચ્ચા માણસ પર ફરિયાદ દાખલ કરવી, ને તેની પાસેથી તે ટોપી મેળવવી, તેમજ તેને શિક્ષા કરાવવી" તે સાંભળીને બેરિસ્ટરે તેમને કહ્યું -"ટોપી ગઈ એટલું જ બસ છે હવે એ મારે કોટ ને પાટલૂન રાખવા હોય તો કોર્ટને બારણે ન ચઢવું એ સારુ છે' જેમ વેપારી વેચવાની વસ્તુનું મૂલ્ય નક્કી કરવામાં વ્યાપારમાં પોતાનુ દ્રવ્ય રોકાય તેનુ વ્યાજ ગણે છે, તે કામમાં રાખેલા પોતાના નોકરનો પગાર ગણે છે, ને દુકાનનો બીજો ખર્ચ પણ ગણે છે, તેમ સમજુ માણસ પોતાને કોઈ પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાં રહેલા હાનિ લાભનો પૂરો વિચાર કરીને વર્તે છે ને ક્રોધને વશ થઈ એક દમ આંધળિયાં કરતો નથી

ક્રોધને રોક્વાથી થતો લાભ. જે ગમ ખાઈએ તો આપણી શાંતિ તુટતી નથી એ મોટો લાભ છે, અને તેટલા માટે શ્રીઈશ્વર શાસ્ત્ર અને અનુભવી મહાપુરુષો પ્રતિકૂળ પ્રસંગમાં ગમ ખાવાનો બોધ કરે છે આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે એક સતપુરુષ ઉપર તેમની ભક્તિ અને શુભ રહેણીકરણીથી પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હતા ને પ્રસંગોપાત્ત તેઓ આકાશવાણી દ્વારા તેમની સાથે વાત કરતા હતા તે સંત એક વાર જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં આકાશવાણી થઈ કે -"હે સંત ! આવતી કાલે સવારે તમે ઉત્તર દિશામાં ચાલજો ને તે બાજુ ચાલતા તમને પ્રથમ જે મોટી વસ્તુ જણાય

તેને તમે ગળી જજો; અને પછી આગળ ચાલતાં જે બીજી નવી વસ્તુ તમને જણાય તેને તમે ડાટી દેજો." તે સંતપુરુષ તેના પ્રત્યુત્તરમાં બે હાથ જોડી વિનયપૂર્વક બોલ્યા:–"હે પ્રભો! હું તે પ્રમાણે અવશ્ય કરીશ." બીજે દિવસે સવારે પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે તે ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યા, તો તેમને સુરમાનો એક મોટો પહાડ જણાયો. તેને જોઈ તેમના મનમાં થયું કે અરે! મારાથી આને કેમ ગળી શકાશે? પણ તુરત જ તેમને વિચાર આવ્યો કે આવો વિચાર કરવામાં મેં ભૂલ કરી. હજુ મારા મનમાં પાપસંસ્કારો છે. જો મારા મનમાં પાપસંસ્કારો ન હોત તો પ્રભુની આજ્ઞામાં મને શંકા કેમ ઉપજે? જો મારાથી તે ગળી શકાય એમ ન હોય તો મને તે ગળવાનું પ્રભુ કહે જ કેમ? માટે મારે પ્રભુની આજ્ઞામાં વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ, ને આ પહાડને ગળવા જવું જ જોઇએ. તે આગળ ચાલવા મંડ્યા. જેમ જેમ તેઓ તે પહાડ ભણી જતા ગયા તેમ તેમ તે પહાડ નાનો થતો ગયો, ને તેઓ તેની સમીપમાં ગયા ત્યાં તો તે પહાડ એક સોપારી જેવડો થઇ ગયો. તે સંતે તેને હાથમાં લીધો, ને પ્રભુનું નામ લઈ મોઢામાં મૂક્યો તો તે મીઠો સાકર જેવો લાગ્યો, ને ઝટ તેને ગળી ગયા, તે ગળવાથી તેમને બહુ આનંદ થયો. "ધન્ય પ્રભો! ધન્ય દીનદયાળો! ધન્ય ભક્તવત્સલ! જય પ્રભો!" એવા શબ્દો તે ભાવાવેશમાં આવી જઈ બોલવા લાગ્યા. તેમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો, ને પ્રભુનું ગુણગાન કરતા કરતાં તેઓ આગળ ચાલવા લાગ્યા. ત્યાં થોડી જ વારમાં સોનાની મોટી સુંદર થાળી પોતાને ચાલવાના રેતાળ પ્રદેશમાં માલૂમ પડી. તે સંતપુરુષે પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે તે સોનાની થાળી રેતીમાં ડાટી દીધી, ને આગળ ચાલી પાછું વાળી જોયું તો પુનઃ તે જમીન પર દેખાઈ, એટલે પાછા વળી ત્યાં જઈ પુનઃ પણ તેને ડાટી દીધી. વળી આગળ ચાલતાં પુનઃ પાછું વાળી જોયું તો ત્રીજી વાર તે થાળી જમીન પર જોવામાં આવી, એટલે પાછા વળી ત્રીજી વાર પણ ઊંડો ખાડો ખોદી તેને દાટી

દીધી. પછી તેમણે પોતે પોતાના અંતઃકરણમાં વિચાર્યું પ્રભુએ મને એક વાર થાળીને દાટી દેવાનું કહ્યું હતું, પણ : તો ત્રણ વાર દાટી, હવે મારે પાછું વાળીને જોવાની કાંઈ જરૂ નથી. પશ્ચાત્ તે શાંત થઈ ચાલવા લાગ્યા. પણ આ સુરમાને પહાડ તે શી વસ્તુ હતી ? ને આ સોનાની થાળી તે શી વસ્ત હતી ? અને આમ કરાવવામાં પ્રભુને શો હેતુ હશે ? એમ તેમના મનમાં થવા લાગ્યુ. વિચાર કરતાં છતાં પણ તેમને : વિષે કાંઈ ન સમજાયાથી તેમણે એક સ્થળે બેસીને તેને માટે પ્રભુની બહુ બહુ પ્રકારે દીનભાવે પ્રાર્થના કરી, એટલે પ્રભુએ આકાશવાણી દ્વારા તેમને કહ્યું કે, "હે સાધો ! એ સુરમાનો પહાડ ક્રોધ સમજવો. તે તમને આરંભમાં બહુ મોટો જણાયો, પણ તમે તેના ભણી ચાલવા માંડયું, ને જેમ જેમ તમે તેની નજીકમાં પહોંચતા ગયા તેમ તેમ તે નાનો ને નાનો જ થતો ગયો, ને અંતે તમે તેને અનાયાસે ગળી શકો તેટલો નાનો તે થઈ ગયો, તેમ ક્રોધનું સ્વરૂપ આરંભમાં બહુ મોટું જણાય છે, પણ મનુષ્ય ધૈર્ય રાખી જેમ જેમ તેના ભણી જાય છે–તેમાં રહેલા દોષોને સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચાર કરે છે–તેમ તેમ તે ક્રોધ નાનો–નજીવા કારણથી ઊપજેલો–જણાય છે અને આરંભમાં 'તેને આમ કરી નાંખું ને તેને તેમ કરી નાંખું' એ જે તે મનુષ્યના મનમાં લાગતું હતું તેને બદલે હવે તેને માટે કંઈજ કરવા જેવું નથી એમ તેને લાગે છે, ને ક્રોધને ગળી જવાનું–કેવળ શાંત થઈ જવાનું–તેને ઈષ્ટ જણાય છે, માટે જો ક્રોધ ઊપજે તો એ પ્રમાણે વિચાર કરી ક્ષમા વડે તેનું શમન કરવું. ક્રોધને ગળી જવાનો–અપરાધીને ક્ષમા કરવાનો–આનંદ કંઈ ઓર જ છે. જે સુવર્ણની થાળી તમને દેખાઈ તે શુભકર્મ વડે ઉત્પન્ન થતી મનુષ્યની કીર્તિ જાણવી. મુમુક્ષુએ કીર્તિની ઇચ્છા તજીને, પોતે પોતાની કીર્તિને ઊલટી ઢાંકવી જોઇએ. આત્મશ્લાઘા તેણે કદી પણ ન જ કરવી જોઇએ. જો મનુષ્ય કીર્તિની ઇચ્છા તજે, ને સ્વકર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે કરે, તો તેનો ઢાંકવાનો યત્ન

છતા પણ તેની કીર્તિ તે સુવર્ણની થાળીની પેઠે વારવાર બહાર જ આવ્યા કરે છે વ્યવહારપરાયણ સામાન્ય મનુષ્યોને પોતાની કીર્તિની ઇચ્છા રહે એ સ્વાભાવિક છે ભલે તેમ પણ હોય મનુષ્ય તેથી કેટલાક સારા કામ કરી શકે છે, પણ તેણે જાતે તો પોતાની કીર્તિ કદી ગાવી ન જ જોઇએ પોતાનુ સ્વધર્મ-પાલન તથા અન્ય સત્કર્મ તેણે સ્વમુખે પ્રકટ ન જ કરવા જોઇએ, કેમકે તેમ કરવાથી તો કીર્તિ વધવાને બદલે ઊલટી ઘટે છે, ને પુણ્યનો ક્ષય થાય છે તે તો જુદુ "

આત્મશ્લાઘા ન જ કરો.

' આપ બડાઈ આપ મુખ, ગડુ* હોય સો ગાય "

" બડા બડાઈ ના કરે, બડા ન બોલે બોલ

હીરા મુખસે ના કહે, લાખ હમારા મોલ "

સૂરજ સૌને પ્રકાશ આપે છે, પણ હું સર્વને પ્રકાશ આપુ છું એમ મુખથી તે કદી કહે છે ? તે વાત સૌ પ્રાણી પોતાથી સમજે છે યયાતિરાજાએ દેવોની આગળ પોતાની કીર્તિ સ્વમુખે પ્રકટ કરી તો સ્વર્ગમાથી તેનુ પતન થયું, માટે આત્મશ્લાઘા ભૂલથી પણ ન કરવી આ વાત તો દૃષ્ટાતના પ્રસગમા કહેવાઈ, પણ અત્યારે તો મુખ્યત્વે ક્રોધના પ્રબધમા કહેવાનુ છે જેમ અગ્નિમાં લાકડાં હોમ્યા કરીએ તો અગ્નિ વધે છે તેમ મનુષ્ય જો પરસ્પર કુવચન કહ્યા કરે, અથવા મારવા આદિની કુપ્રવૃત્તિ કરે તો બન્નેનો ક્રોધ વૃદ્ધિ પામે છે, ને તેનુ પરિણામ અનિષ્ટ આવે છે, માટે એમ ન કરતા કોઇએ આપણા પ્રબધમા કાઈ ભૂલ કરી તો આપણે તે વેળાએ શાત રહેવુ સંસારમાં આગ-પાણી થયા વિના સુખપૂર્વક વ્યવહાર ચાલતો નથી.

ક્રોધના બે પ્રકાર. તેની દુષ્ટતા ને તેના શમનના ઉપાય. ક્રોધ બે પ્રકારનો છે ૧ સ્વનિષ્ઠ પરવિષય ને ૨ પર-નિષ્ઠ સ્વવિષય પોતામા રહેલો ને બીજાને વિષય કરનારો ક્રોધ તે સ્વનિષ્ઠ પરવિષય, ને બીજામા રહેલો ને પોતાને વિષય કર-

* ગડુ-આંધળો

નાશે ક્રોધ તે પરનિષ્ટ સ્વવિષય. સંસારમાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે, જો તે સફળ થાય તો સુખ આપે છે, ને જો તે અફળ જાય તો ક્લેશ આપે છે. વિદ્યા મેળવવાની: ને આજીવિકા માટે કરવાના ધંધાની પ્રવૃત્તિઓ એ વર્ગમાં આવે છે. કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે, તે જો અફળ થાય તો સુખ આપે છે, ને જો સફળ થાય તો ક્લેશ આપે છે, જેમકે ભૂલથી ઝેર ખવાઈ ગયું કે પિવાઈ ગયું હોય, ને જો તે અફળ થાય-ઊલટી થઈ તે નીકળી જાય-તો તે માણસને સુખ આપે છે, નહિ તો તે તેને ક્લેશ આપે છે, પણ આ ક્રોધ તો સફળ થયો છતો ને અફળ થયો છતો એમ બને પ્રકારે ક્રોધ કરનારને ક્લેશ આપે છે. જો ક્રોધ સફળ થાય, અર્થાત્ ક્રોધને વશ થઈ જો અન્યને હાનિ કરવામાં આવે તો સામા પક્ષકાર તરફથી કોર્ટમાં ફરિયાદ થતાં બચાવ માટે વકીલ રાખતાં ખર્ચ કરવું પડે, ને ઘરમેળે સમાધાન થાય તો પણ તેનું મન મનાવતાં તેને દ્રવ્ય આપવું પડે અને એવા કામથી યશનો ને ધર્મનો પણ નાશ થાય. એમ સફળ થયેલો ક્રોધ અપકાર કરે છે. જો તે અફળ થાય તો ક્રોધ કરનારને પોતાને મારાથી વેર ન લેવાયું એવા વિચારવડે તેના મનમાં દાહાદિ ઉપજાવી ક્લેશ આપે છે.

જો બીજાં માણસો આપણો વાંક જોઈ આપણા પર ક્રોધ કરે તો આપણે માઠું ન લગાડતાં આપણે પોતે પણ આપણા વાંક ઉપર ક્રોધ કરવો, ને તે વાંકને આગ્રહથી મન આદિકમાંથી દૂર કરવો. જો આપણો પ્રત્યક્ષ વાંક ન હોય છતાં બીજાએ આપણા ઉપર ક્રોધ કર્યો હોય તો તે વેળા પણ આપણે ગતજન્મમાં પુરુષાર્થ કરીને મોક્ષ ન મેળવ્યો, ને જન્મ ઉપજાવી કષ્ટ આપનાર પાપકર્મો બાકી રાખ્યાં તેમાં આપણો જ વાંક છે એમ વિચારવું ને નિષ્ક્રોધપણું, જે મોક્ષનું એક સાધન છે તેને રક્ષવું.

મહાપુરુષોનું નિષ્ક્રોધપણું, તેમના હૃદયની પરમ ઉદારતા. સાધુ પુરુષો તો અન્ય ભણીથી પોતાને કષ્ટ થાય ત્યારે

યોગ્ય વિચારવડે પોતાના અંતઃકરણને લેશ પણ દુભાવા દેતા નથી, તેઓ સર્વદા પોતાની શાંતિ જાળવી રાખે છે એક મહાપુરુષને તેમના ઓળખીતા કોઈએ કહ્યું કે, “મહારાજ ! ફલાણું માણસો આપની બહુ નિંદા કરે છે” ત્યારે તેમણે તેને પ્રત્યુત્તરરૂપે જણાવ્યું કેઃ—

“आत्मानं यदि निन्दन्ति स्वात्मानं स्वयमेव हि ।
शरीरं यदि निन्दन्ति सहायास्ते जना मम ॥”

(જો કોઈ મારી નિંદા કરતા હોય તો મારા સ્વરૂપના બે ભાગ છે. એક આત્મા અને બીજું શરીર, જો તેઓ મારા આત્માની નિંદા કરતા હોય તો તેઓ પોતે જ પોતાના આત્માની નિંદા કરે છે, કેમકે મારો ને તેમનો આત્મા એક જ છે, અને જો તેઓ મારા સ્થૂલ શરીરની નિંદા કરતા હોય તો તેઓ મારા સહાયકો છે, કેમકે હું પણ આ મળમૂત્રાદિથી ભરેલા અનેક કષ્ટ અનુભવાવનાર સ્થૂલ શરીરની નિંદા કરું છુ એમ બને રીતે વિચારતા મારે કલેશ પામવાનુ લેશ પણ કારણ નથી.

વળી સત્પુરુષો પોતાની નિંદા કરનારના સબંધમા દયાભાવથી આવો વિચાર કરે છે —

“सततसुलभमन्यैर्नि सुखे जीवलोके,
यदि मम परिवादात् प्रीतिमाप्नोति कश्चित् ।
परिवदतु यथेष्टं मत्समक्षं तिरो वा,
जगति हि बहुदुःखे दुर्लभः प्रीतियोगः ॥”

(જેમા દીનતા એટલે વિષયેચ્છાથી ઊપજતું અનેક પ્રકારનુ કંગાલપણું નિરંતર સુલભ છે એવા આ વાસ્તવિક સુખરહિત મનુષ્યલોકમા જો મારી નિંદાથી કોઈ પણ માણસ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતું હોય તો તે માણસ મારી સમક્ષ અથવા મારી પાછળ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભલે મારી નિંદા કરે, કેમકે આ અતિશય દુઃખવાળા જગતમાં પ્રસન્નતાનો યોગ—જોગવાઈ—દુર્લભ છે.)

પુનઃ સમતાને પામેલા મહાપુરુષો પોતાના નિંદકો વિષે આવા ઉદ્‌ગાર પણ કાઢે છેઃ—

"मन्निन्दया यदि जनः परितोषमेति,
तत्त्वप्रयत्नजनितोऽयमनुग्रहो मे।
श्रेयोऽर्थिनो हि पुरुषाः परतुष्टिहेतोः,
दुःखार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति॥"

(મારી નિંદાથી જો કોઈ માણસ પરિતોષ (સંતોષ) પામતું હોય તો તે મારા પર મોટી કૃપા કરે છે એમ હું સમજું છું, ને તે પણ મારા કોઈ પણ જાતના પ્રયત્ન વિના કરે છે એમ હું માનું છું; કારણ કે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા પુરુષો બીજાને સંતોષ આપવાના હેતુથી દુઃખે કરીને મેળવેલા ધનનો પણ દાનાદિ વડે ત્યાગ કરે છે. મારે તો આમાં અલ્પ પણ શ્રમ લેવો પડતો નથી, તેમ કોઈ જાતનો વ્યય કરવો પડતો નથી, એટલે મારી નિંદાથી ક્લેશ પામવાને બદલે હું હર્ષ પામું છું; કેમકે બીજા જીવો થોડી ક્ષણો પણ મારી નિંદા કરીને સુખાનુભવ કરે છે.)

જો સામો ક્રોધ કરવામાં ન આવે તો અન્યનો ક્રોધ શમે. સ્ત્રીપુરુષનું ક્રોધયુક્ત સ્વભાવવાળું એક જોડું હતું. ધણી કજિયાળો ને બાઈ પણ કજિયાળી. કોઈ કોઈનું લગારે સાંખે નહિ. સ્ત્રી બાપને ઘેર મોઢે ચઢાવેલી હતી. બાપને ઘેર દીકરી કાંઈક છૂટ લે તો ચાલે, પણ સાસરામાં ગયા પછી તેમ ન જ ચાલે. જો ત્યાં વિવેકથી ન વર્તે, ને ગમે તેમ વર્તે તો તેનો વક્કર નીકળી જાય. વ્યવહારમાં કહેવત છે કે "આવતી વહુ ને ઊઠતો બકાલી." અથવા "આવતો હાકેમ ને ઊઠતો બકાલી" જેવી છાપ પાડે તેવી છાપ પડે. જો બકાલી સંધ્યાકાળે દુકાન બંધ કરતી વેળા શાક બગડી જવાની બીકે પોતાની પાસેનું શાક સોંઘું વેચી નાંખે તો પછી તેને જાણી ગયેલા લોકો નિત્ય તે જ વેળા સોંઘે ભાવે શાક લેવાને આવે. એથી દિવસે પણ તેને ખપત ઓછી થઈ જાય, ને તેને લઈ નિત્ય સાંજે સોંઘે

ભાવે શાક વેચવાનો વખત આવે; પણ જો દુકાન બંધ કરતી વખતે પણ દૃઢતા રાખી યોગ્ય ભાવ જ લે તો તેને ખોટ ખાવાનો સમય ન આવે. તે જ પ્રમાણે હાકેમ ચાર્જ સંભાળતાં જ નિયમસર કામ કરવા માંડે, ને રૂઆબથી વર્તે તો તેની છાપ સારી પડવાથી તે રહે ત્યાં સુધી તાબાના નોકરો યોગ્ય રીતે વર્તે, ને તેથી તે પોતાના કામમાં યશ મેળવે. સ્ત્રી પણ જો આણું વળીને આવતાં જ પોતાનું કામકાજ ધ્યાન રાખીને બરાબર કરે, પતિની તથા સાસુસસરાની આજ્ઞા પાળે, વાણી મીઠી રાખે, ને ઘરમાં સૌને પોતાના વર્તનથી સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તેની ઘરમાં ને સગાંવહાલાંમાં રૂડી છાપ પડે, ને તેમ થતાં તેનું જીવન સુખમાં જાય. પોતાની પુત્રીને એવી રીતે વર્તવા માટે સીતાજીને તથા પાર્વતીજીને તેમની માતાએ સાસરે જઈ કેમ વર્તવું જોઇએ તે વિષે જેવી શિખામણો આપી હતી તેવી શિખામણો આપનાર માતાઓ વર્તમાન સમયમાં ઘણી થોડી છે, ને તેને પરિણામે ઘણાના સંસાર બગડે છે. હાલ તો કેટલીક મૂર્ખ માતાઓ દીકરીને આવી વાત શીખવે છે કે તારી સાસુ જો તને આમ કહે તો તું આમ જવાબ દેજે, ને જો આમ કહે તો આમ જવાબ દેજે: મૂંગી થઇને બેસીશ મા. જ્યાં આવું હોય ત્યાં શું સારું પરિણામ આવે? જેની વાત કહેવાય છે તે ઘર પણ આવા કારણને લઇને ક્લેશમય થઈ ગયું હતું, સ્ત્રીપુરુષ બે જણ મળે કે લડાઈ ચાલી જ છે! જ્યારે ધણી બહુ ખિજાય ત્યારે તે પોતાની સ્ત્રીને શિક્ષા પણ કરે. અંતે તે સ્ત્રી બહુ કંટાળીને તે શેરીમાં એક એંશી વર્ષનાં સમજુ ડોસી રહેતાં હતાં તેમની પાસે ગઈ, ને તેમને પગે લાગી કહેવા લાગી: "સુંદરમા! હું બહુ દુ:ખી છું. તમારો દીકરો મને બહુ દુ:ખ દે છે. મને પૂરું ખાવા દેતા નથી, જોઈતાં લૂગડાં લેતા નથી, જરા જરા વાતમાં વઢે છે, અને વારંવાર મને માર મારે છે. મા! મારાં હાડકાં હવે તો બહુ કળે છે. હું બહુ મૂંઝાઈ ગઇ છું. અમારે એકે દિવસ કજિયા વિનાનો જતો નથી. મા! મારાં દુ:ખ દૂર થાય એવો

કાંઇક ઉપાય બતાવો" આમ કહેતાં કહેતાં તે રોઈ પડી. તે સાભળી તે અનુભવી વૃદ્ધ ડોસીએ તેને કહ્યુંઃ-"વહુ દીકરા! રૂઓ મા. એનો ઉપાય તો સહેજ છે. પ્રભુની કૃપાથી જરૂર તમારું દુ ખ મટી જશે. કાલે સવારે નાહીધોઈ, માળા ફેરવીને તમારા પતિ ધંધા પર ગયા પછી એક બરાબર સાફ કરેલો સીસો લઇને મારી પાસે આવજો" પેલી સ્ત્રી બોલી.-"માજી! મારું દુ ખ મટાડો તો હુ આપનો મોટો પાડ માનીશ. પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરશે." પછી બીજે દિવસે સવારમાં વહેલી ઊઠી, નાહીધોઇ, માળા ફેરવીને તેણુ એક સીસો સાફ કર્યો, અને પોતાનો ધણી બહાર ગયા પછી તે સીસો લઈ સુંદરડોસી પાસે ગઈ ડોસીમાએ પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં કરતાં તે સીસો પુન ધોઇ તેમા ચોવડે ગળણે ગાળીને પાણી ભર્યું, ને તેમા એક મીઠાની ગાગંડી નાખી પછી પેલી વઢકણી સ્ત્રીને કહ્યું કે.-"તમારે આજની પેઠે નિત્ય વહેલાં ઊઠી નાહીધોઈને માળા ફેરવવી ને સાંજે પણ બને તો નાહીને, નહિ તો હાથપગ ધોઈને પણ પ્રભુના નામની માળા ફેરવી, ઘરનુ કામકાજ બરાબર કરવું. તમારો સ્વામી બહારથી આવે ત્યારે તમારે પ્રથમથી બધી તૈયારી બરાબર કરી રાખવી, ને જેમ બને તેમ તમારે તમારા સ્વામીના વાકમાં ન આવવુ સાંજે જ્યારે તમારા ધણી ઘરમા આવવાના હોય ત્યારે આ સીસામાથી થોડું પાણી લઈ મોઢામાં રાખી ઓસરીના એક ભાગમાં બેસવું. જો તમારો ધણી ઘરમાં આવી તમારા ઉપર ખીજે તો તે વેળા તમારે કાઇ ન બોલવું, જ્યાંસુધી તમારો સ્વામી શાંત થાય ત્યાંસુધી તમારા મુખમાંથી પાણીનો ડોગળો બહાર કાઢવો નહિ, તે શાંત થાય ત્યારપછી તે બહાર કાઢવો, ને તમારા પતિને પગે લાગવું. તમારે માળા ફેરવવા સિવાયના બીજા સમયમાં પણ હરતાં ફરતાં પ્રભુનું નામ લીધે રાખવું જ્યારે તમારો સ્વામી તમારા ઉપર ખીજે ત્યારે તમારે તમારા મોઢામાં આ પાણીનો ડોગળો છાની રીતે ભરીને ખાસ સાવધાનતા રાખીને પ્રભુનું ધ્યાન ધરવું.

જો આમ વર્તશો તો આ સીસો પૂરો થશે તે પહેલાં જ તમારો સ્વામી શાંત થઇ જશે, ને તમારી સાથે પ્રીતિથી વર્તવા લાગશે. આથી તમે બંને સુખી થશો." તે સ્ત્રી બોલી:–"માજી! હું ઘરનું કામકાજ બરાબર કરું છું, પણ હવે વિશેષ કાળજી રાખીશ, ને આપના કહેવા પ્રમાણે બધું કરીશ." સુંદર ડોસીએ તેને જે કહ્યું તે ઉપર એ બાઇને વિશ્વાસ બેઠો હતો. સાંજના છ વાગ્યા પછી તેનો સ્વામી બહારથી આવ્યો, ને તેના સ્વભાવ પ્રમાણે તે સ્ત્રીનો કાંઈ ને કાંઈ વાંક બતાવી તેને ખીજવા મંડ્યો. સ્ત્રી નિત્ય સામો ક્રોધ કરીને પ્રત્યુત્તર આપતી પણ આજે ક્રોધ આવ્યા છતાં પણ મોઢામાં પાણીનો કોગળો ભરેલો હોવાથી તે કાંઇ પણ ન બોલી; તેને બોલવાનું ઘણું મન થાય, પણ મોઢામાં પાણી એટલે બોલાય શી રીતે ? બનતે પ્રયત્ને તે પ્રભુનુ ધ્યાન પણ કરતી હતી. પુરુષે ઉપરાઉપરી તેને કઠોર વચન કહેવા માંડ્યાં, પણ તે સ્ત્રી કાંઇ ન બોલી. પછી તે થોડીવારમાં શાંત થઇ ગયો ક્રોધની સામે ક્રોધ આવે ત્યારે તેને જોર મળે છે. લોકમાં પણ "ખેંચ પકડ, મેરેકું જોર આતા હૈ," એવી કહેવત પ્રસિદ્ધ છે. નિત્ય સ્ત્રી ખિજાઇને સામું બોલતી ત્યારે પુરુષનો ક્રોધ વધી પડતો, ને કજિયો લાંબો ચાલતો, પણ આજે તો કજિયો ટૂંકામાં પતી ગયો. તે સ્ત્રીએ જાણ્યું કે ડોસીમાનો ઉપાય સાચો જણાય છે. તેની શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામી. દિવસે કે રાત્રિએ જ્યારે તેનો ધણી તેના ઉપર ખીજવા મંડે ત્યારે પણ તેણે એ ઉપાય અજમાવ્યો, ને તે વડે તેના ધણીને તુરત જ શાંત થઇ જતો તેણે જોયો; એટલે તેને એ વાતની વધારે ખાતરી થઇ. ચારપાંચ દિવસ સુધી તે સ્ત્રીએ એ પ્રમાણે કર્યું. આમ થવાથી તેના ધણીના મનમાં થયું કે આ તો હવે ડાહી થઇ જણાય છે. લાવ, એને માટે એક સારું છાયલ લઇ જાઉં. તે નવી બાનકનું એક છાયલ તેને માટે ઘેર લઇ ગયો, ને તેને કહ્યું કે:–"લે, તારે માટે હું છાયલ લાવ્યો છું." સ્ત્રી તે જોઈ રાજી થઇ, ને ડોસીમાનો ઉપાય તેને સફળ થયેલો જણાયો. માર

મારવાનું તો કેવળ બંધ થઈ ગયું હતું પુરુષનો પ્રેમ જણાતા સ્ત્રી પણ મધુર વચનોથી સામો પ્રેમ દર્શાવવા લાગી, ને તેની સેવા ખબુ સંભાળથી કરવા લાગી આમ થતા પરસ્પર પ્રેમ વધવા લાગ્યો ધણી પોતાના સ્વભાવને વશ થઇ વખતે ખિજાય તો સ્ત્રી ડોસીમાનો કહેલો ઉપાય કરતી, એટલે થોડીવારમા તે શાંત થઇ જતો દશબાર દિવસ એમ ચાલ્યુ, ત્યારે તેના સ્વામીના મનમા ચોક્કસ થયું કે આ તો બહુ સારી થઈ ગઈ આવી ભલી સ્ત્રીને ખીજવું એ ઠીક નથી એમ થતાં તે પોતાના સ્વભાવને વશ રાખવા લાગ્યો, ને પરિણામે ઘરમા કુસંપ, કલહ ને દુઃખને સ્થળે સંપ, શાંતિ ને આનંદ વર્તવા લાગ્યાં સ્ત્રીને માટે તેણે તેની ઇચ્છા જાણી, શક્તિ પ્રમાણે બીજા જરૂરના સારા કપડા લીધા, ને એકાદ દાગીનો પણ કરાવ્યો પંદરેક દિવસમા સીસો ખાલી થતા તે બાઈ સુંદરડોસી પાસે ગઇ, ને તેમને પગે લાગી બોલી કે – 'માજી! તમે અમારૂં દુઃખ ટાળ્યું છે હવે હું બહુ સુખી છું તમારા દીકરાનો સ્વભાવ ટાઢો પડી ગયો છે, ને તે મારા પર હેત રાખવા લાગ્યા છે માજી! પ્રભુ તમારું સારું કરશે હવે કૃપા કરીને બીજો સીસો તમે ભરી આપો.' ડોસી બોલ્યા —"વહુબેટા! સીસાના પાણીમાં કાંઈ ખાસ કરામત નહોતી સાચી વાત તો આ છે—તમે શ્રદ્ધા રાખીને પ્રભુનું સ્મરણ કરો છો, ને મોઢામા પાણી રાખો છો, એટલેથી તમારાથી તમારા સ્વામી સામું બોલી શકાતું નથી, તેથી જ તે શાંત થયા છે હવે તમે જ તમારી મેળે સીસામા પાણી ભરી રાખો, ને પ્રસંગ પડે ત્યારે તેમાંથી મોઢામા કોગળો ભરતાં જાઓ પછી જ્યારે તમને શાંત રહેવાની બરાબર ટેવ પડે ત્યારે તમારે તમારા મોઢામાં પાણી રાખવાની જરૂર નથી તમે શાંત રહેશો તો તમારા સ્વામી શાંત થયા છે, ને વિશેષ શાંત થશે, ને તમે બને વધારે ને વધારે સુખી થશો દીકરા! ડાહી સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે પોતાના સ્વામીને કયારે પણ પજવવા નહિ, પણ બને ઇષ્ટ વેઠીને પણ તેમને જેમ સુખ થાય તેમ વર્તવું કે

ઘરમા આવી ડાહી સ્ત્રી હોય છે, તે ઘરમા સ્વર્ગના જેવુ સુખ થાય છે" પછી તે સ્ત્રી સુદરડોસીને વારવાર ખોળો પાથરી પગે લાગી, ને તેમની શિખામણ પ્રમાણે વર્તવાનુ જણાવી પોતાને ઘેર ગઈ પરિણામે તે સ્ત્રી-પુરુષ આનદમા દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા

આ દૃષ્ટાંતમા કહ્યા પ્રમાણે તાબેદારની ભૂલને લઇ ઉપરી તેના પર ખીજે ત્યારે તાબેદારે ખમી ખાવુ જોઇએ, ને પુત્રની ભૂલને લઇને તેના પિતા તેના પર ખીજે ત્યારે પુત્રે પોતાના પિતાના સામો ક્રોધ ન કરતા સહનશીલતા રાખવી જોઇએ, અને તે બન્નેએ પોતાની ભૂલો સુધારવી જોઇએ આમ જો સાથે વસનારા અથવા એકબીજાના સબધમા આવનારા માણસો માથી પ્રસગોપાત્ત એક ક્રોધ કરે તે વેળા જો બીજું શાતિ પકડે તો ક્રોધ કરનાર વેળાસર શાત થઇ જાય એટલું જ નહિ, પણ તે શરમાઇને વખતો વખત ક્રોધ કરવાનો પોતાનો કુસ્વભાવ છોડવા પ્રયત્ન કરે ને એમ થવાથી વણજોતી ઘણી પીડાઓ મટી જાય

સહનશીલતા ને દયા વડે ક્રોધને જિતાય. વિશ્વમા બધા માણસોની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) મળતી આવતી નથી મનુષ્યોની પ્રકૃતિ જુદી જુદી, તેમના વિચાર જુદા જુદા, ને તેથી તેમની પ્રવૃત્તિ પણ જુદી જુદી જોવામા આવે છે મનુષ્ય જો પોતાની પ્રકૃતિને તથા પોતાના વિચારને મળતુ જ બધાની પાસેથી ઇચ્છે તો તેને ચોવીશે કલાક ક્રોધ કરવો પડે માટે જો જગતમા સ્વાભાવિક રીતે સસ્કારાનુસાર બધુ ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે તો મનુષ્યે પોતાના સ્વભાવ, વિચાર ને પ્રવૃત્તિથી પોતાના પ્રસગમા આવતા અન્ય મનુષ્યના સ્વભાવ, વિચાર ને પ્રવૃત્તિ ભિન્ન જોવામા આવે તો તેને સહન કરતા શીખવુ જોઇએ મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિમા ને તેના ભિન્ન ભિન્ન પોશાક આદિમા માણસ જેમ મોટુ મન રાખે છે,-બધાના તે એક જ પ્રકારના હોવા જોઇએ એમ કોઇ ડાહ્યો માણસ ઇચ્છતો

નથી, તેમ આ વિષયમાં પણ માણસે મોટું મન રાખતાં શીખવું જોઈએ. આ ત્રિગુણાત્મક સંસારમાં બધાં માણસો આપણા વિચારને મળતાં થઈ શકતાં નથી, વા આપણા જેવાં થઈ શકતાં નથી. તમારા તાબાના નોકરો કે તમારા પ્રસંગમાં આવતાં માણસો જો વારેવારે ભૂલ કરે, ને તેઓ પોતાની મેળે સમજીને ન સુધરે, તો તેમને તમે સુખેથી યોગ્ય શબ્દોમાં શિખામણરૂપે કહો,–શાંતિથી–તમારા અંતઃકરણને તપાવ્યા વિના–મધ્યસ્થ ભાવે સમજાવીને–કહો. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો જે રીતે વર્તવું જોઈએ તે રીતે નહિ વર્તનારાં ને પોતાના સ્વભાવને વશ વર્તી અસાવધાનતા વડે વારંવાર ભૂલો કરનારાં માણસો દયાપાત્ર છે. એવાં માણસો વ્યવહાર કે પરમાર્થ એકેમાં આગળ વધી શકતાં નથી, એ જ એને મોટી શિક્ષા છે. વળી માણસ પોતાના હૃદયમાં જેવા સંસ્કાર હોય તેવું વાણી દ્વારા બહાર કાઢે, ને આચરે. તે નવું ક્યાંથી લાવે? માટે જ્યારે કોઈ મનુષ્ય તમારા વિચારથી જુદો વિચાર દર્શાવે ત્યારે તમારે શાંત રહેવું જોઈએ. કોઈ મનુષ્ય જો તમારે માટે અયોગ્ય વિચાર અન્યની આગળ જણાવે, કે તમારા પ્રતિ અયોગ્ય વર્તન કરે તો પણ તમે શાંત રહેતાં શીખો, કેમકે અક્કલ કાંઈ ઉછીતી, માગી કે વેચાતી મળતી નથી. સમજુ મનુષ્યનો ધર્મ છે કે જેમ બને તેમ તેણે બીજાના અપરાધની ક્ષમા આપવી, અને સહનશીલ તથા દયાળુ રહેવું.

મહાક્ષમાવાન બ્રહ્માનંદસ્વામી. સામાન્ય મનુષ્યો જ્યારે સહેજ સહેજ વાતમાં તપી જાય છે ત્યારે જેમણે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુના વિચાર વડે ક્રોધનો જય કર્યો હોય છે તેવા સાધુ પુરુષો બહુ કલેશજનક પ્રસંગમાં પણ પૂર્ણ શાંત રહી શકે છે. તેના સંબંધી એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે. બ્રહ્માનંદ નામના એક પરમહંસ હતા. તે બહુ ક્ષમાવાળા હતા તેથી ઘણા લોકોએ તેમને ક્ષમાસાગર એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. ખરેખર તે ક્ષમાસાગર હતા. તેઓ એક વાર એક બંદરથી વહાણમાં બેસીને

અન્ય બંદરે જતા હતા તે વહાણુમા તે પરમહંસની પાસે એક દુષ્ટ માણુસ બેઠો હતો તે જેને તેને નકામી હરકત કર્યા કરતો હતો વહાણુ ઊપડ્યા પછી કેટલીક વારે તે બ્રહ્માનંદ જીની પાસે આવીને બેઠો, ને તેમને ધીરે ધીરે ધક્કા મારવા લાગ્યો સ્વામીજી તો શાત જ રહ્યા, એટલે થોડી વાર પછી તે સ્વામીજીને ચોટિયા ભરવા મંડયો તો પણુ સ્વામીજી તો કાઈ બોલ્યા નહિ, એટલે તે સ્વામીજીને વધારે ને વધારે સતાવવા લાગ્યો સ્વામીજીએ આગલે દિવસે ક્ષૌર કરાવેલુ હતુ, ને તેમનુ મસ્તક ખુલ્લુ હતુ તેમા તે માણુસ ટકોરા મારવા મંડયો આટલું થતા છતા પણુ સ્વામીજી તો કાઈ પણુ બોલતા નહોતા તેઓ તો આ શરીરનુ આ પણુ એક મંદ પ્રારબ્ધ છે તે ભોગવી છૂટવુ એમ ગણી શાતિથી તે દુખ સહન કરતા હતા સ્વામીજી કાઈ ન બોલ્યા ત્યારે પેલા દુષ્ટ માણુસે પોતાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ વિશેષ આગળ ચલાવી તે પોતાની પાસેની છરી કાઢી ને વડે સ્વામીજીના શરીર પર નાના નાના છેદ કરવા લાગ્યો, છતા પણુ સ્વામીજી તો પરમ શાત જ રહ્યા પણુ પરમકૃપાળુ પ્રભુથી આ સહન ન થયુ તુરત જ આકાશવાણી થઈ કે — "બ્રહ્માનંદસ્વામી વિના આ બધુ વહાણુ સમુદ્રમા ડૂબી જાઓ." તે સાભળી સ્વામી ઊભા થઇ એકદમ બોલી ઊઠ્યા —"કૃપા આગર પ્રભો! ક્ષમા! ! ક્ષમા!!! હું શુ એવો પાપી કે હું આ વહાણુમા બેઠો, તેથી આ આખુ વહાણુ નાશ પામે?" તત્કાળ બીજી આકાશવાણી થઈ —"સ્વામીજીને સતાવનાર દુષ્ટ માણુસ ઊડીને સાગરમા પડો." આ સાભળતા સ્વામી આર્તસ્વરે તુરત બે હાથ જોડી બોલ્યા —"દીનદયાળ! ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો હું શુ એટલો બધો અધમ છુ કે મારી પાસે બેસનાર મનુષ્યનુ આ પ્રમાણે મૃત્યુ થાય?" પ્રભુએ આકાશવાણી દ્વારા પુન તે સ્વામીપ્રતિ કહ્યુ —" ત્યારે તમારી શી ઇચ્છા છે?" સ્વામીજીએ કહ્યુ "કૃપાર્ણવ પ્રભો! આ મનુષ્યના જે દુષ્ટ સ્વભાવથી આપ કોપાભાસયુક્ત થયા છો તે દુષ્ટ સ્વભાવ તેના હૃદયમાથી નીકળી

આ સાગરમાં પડે એવી કૃપા આપશ્રી કરો." પ્રભુએ કહ્યું. "તેમ થાઓ." પ્રભુની આજ્ઞાથી તે પાપી માણસનો દુષ્ટ સ્વભાવ તેના અંતઃકરણમાંથી નીકળી ગયો, અને તેમ થતાં તે સુવિચારવાળો થયો, ને સ્વામીજીને વારંવાર પગે લાગી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગવા લાગ્યો. વહાણ પરનાં સૌ માણસો સ્વામીનાં પવિત્ર ચરણારવિંદમાં ઢળી પડ્યાં, ને તેમની શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યાં ક્ષમાનું ફળ શાંતિ છે, ને ને આવા પુરુષો મેળવી શકે છે આવા પુરુષો વિશ્વવંદ્ય થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી

સદાગ્રહવાળા પ્રયત્નથી ક્રોધનો જય થાય. કોઈ કહે કે બ્રહ્માનંદસ્વામીના જેવા શાંત કેમ થવાય? એ તો ન બને, તો કહેવાનું કે જો મનુષ્ય સાચા મનથી પ્રયત્ન કરે તો કાળા માથાનો માનવી શું ન કરી શકે? આ વિશ્વમાં પ્રયત્ન કરનારની પાસે અશક્ય એવું કાંઈ નથી. **"अर्थं साधयामि किंवा देहं पातयामि"**-કાં તો શુભ પ્રયત્ન કરીને હું મારો ધારેલો અર્થ સિદ્ધ કરું છું, વા તે અર્થ સાધવાના શુભ પ્રયત્નમાં ભલે મારો દેહ પડી જાય-એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને સતત ઉત્સાહ વડે જે મનુષ્ય પ્રયત્નશીલ રહે છે તે મનુષ્ય પ્રભુકૃપાથી પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને અવશ્ય પામે છે કાર્ય બહુ મોટું હોય તો કર્તા આ જન્મે નહિ તો અન્ય જન્મે પણ તે કાર્યસિદ્ધિને પામે "માણસ કોઈની . મદદવડે ન થશે." મતલબ કે જેને મારે આ કાર્ય અવશ્ય કરવું છે એવો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે, ને જે તદનુકૂલ પ્રયત્નશીલ રહે છે તે પોતાનું ધાર્યું અવશ્ય મેળવે છે આ વિશ્વમાં ઉપમન્યુ, ભગીરથ ને વિશ્વામિત્ર આદિ ઘણા પ્રયત્નશીલ પુરુષો થઈ ગયા છે. સોક્રેટિસે પણ પ્રયત્નથી જ પોતાના ક્રોધી સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યો હતો સોક્રેટિસ ગ્રીસ અથવા જેને અગાઉ યુનાનદેશ કહેતા ત્યાંના સમર્થ વિદ્વાન ને તત્ત્વચિંતક હતા એમના સમયમાં ગ્રીસમાં એથેન્સ વગેરે શહેરોમાં ન્યાયની ને તત્ત્વની ચર્ચા બહુ ચાલતી. એ સોક્રેટિસના

શિષ્ય પ્લેટો અથવા જેને કેટલાક લોકો અફલાતૂન કહે છે એ પણ તત્ત્વચિંતક ને વિદ્વાન હતા સોક્રેટિસના સબંધમા કહે વાય છે કે એ પ્રથમ બહુ ક્રોધી હતા એક વાર પ્રસગ આવતા કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાને તેમને કહ્યુ કે "આપના જેવા વિદ્વાન પુરુષમા ક્રોધ ન ઘટે" આથી તુરત તેમને ચટકી લાગી, ને પ્રયત્ન કરીને શાત-નિષ્ક્રોધ-થવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો પછી પોતાના મિત્રોને તેમણે જણાવ્યુ કે "મારે હવે ક્રોધનો જય કરવા માટે અભ્યાસ કરવો છે મને લાગે છે કે જો હુ છ એક માસ સુધી સભાળથી પ્રયત્ન કરીને શાત રહેવાની ટેવ પાડીશ તો હુ અવશ્ય શાત થઈ શકીશ, માટે ત્યા સુધી મારી પાસે વારાફરતી તમારામાનો એકેક મિત્ર હાજર રહો તો સારુ જ્યારે હુ મારો શાત રહેવાનો નિશ્ચય ભૂલી જાઉં, ને ક્રોધ કરવા માડુ ત્યારે તમે મને તમારી તર્જની આગળી ઊચી કરીને ચેતાવજો, એટલે હુ ચેતી જઈશ, ને શાત પડી જઈશ" તેમના મિત્રોએ તે વાત સ્વીકારી, ને સોક્રેટિસે પોતાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો લાબા સમયના સ્વભાવને વશ થઈ સોક્રેટિસ ભૂલથી જ્યારે ક્રોધમા આવી જતા ત્યારે હાજર રહેનાર મિત્ર તેમની સૂચના પ્રમાણે તેમને જાગ્રત કરતા, ને તે તુરત પોતામા ક્રોધને દબાવતા આવા સુદૃઢ પ્રયત્નને પરિણામે છ એક માસ થયા ત્યા તો તે બદલાઈ ગયા-બહુ શાત થઈ ગયા, અને બધા મિત્રોને એથી ઘણુ આશ્ચર્ય લાગ્યુ તે પછી કેટલેક સમયે એક નવા મિત્રની સાથે સોક્રેટિસ ફરવા ગયા હતા ત્યા તેમને મનુષ્યના શરીરના અવયવો જોઈને તે મનુષ્યના લક્ષણ તથા તેના ભૂતભવિષ્યને કહેનારો જેને આપણે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર જાણનારો કહીએ છીએ તેવો એક મનુષ્ય મળ્યો તેને સોક્રેટિસની સાથેના નવા મિત્રે પૂછ્યુ કે "આ પુરુષનો સ્વભાવ કેવો છે તે કહો" આ સ્થળે કહેવુ જોઈએ કે સોક્રેટિસ ગુણોમા શ્રેષ્ઠ હતા, પણ શરીરે કુરૂપ હતા તેમના સામુ જોઈને પેલા માણસે કહ્યુ કે, "આ પુરુષ ઘણા ક્રોધી હોવા જોઈએ" આ સાભળી સોક્રેટિસનો તે નવો મિત્ર હસી પડ્યો, ને તે સામુદ્રિકવિદ્યા

જાણનારને કહેવા લાગ્યો કે, "તમારી વાત તદ્દન ખોટી છે. આ પુરુષ તો ઘણા શાંત છે" સોક્રેટિસે તેને બોલતા અટકાવી કહ્યુ કે, "નહિ, તેમનુ કહેવુ સાચુ છે એ તો મારા ચહેરા ઉપરથી કહે છે હું પૂર્વે ઘણો ક્રોધી હતો એ તમે જાણતા નથી હું મારો સ્વભાવ બદલાવી શકુ, પણ મારો ચહેરો ન બદલાવી શકું" પૂર્વના મહાક્રોધી સોક્રેટિસ હવે કેટલા બધા શાંત થયા હતા તે કહેવાય છે તેમણે બહુ પ્રયત્ને મેળવેના શાંત સ્વભાવની વખતો વખત કસોટી કરે એવી કર્કશા સ્ત્રી તેમને તેમના મંદભાગ્યે મળી હતી એનું નામ ઝેન્ટીપી હતુ તે જરા જરામા ચિડાઈ જતી, ને સામુ બોલી સોક્રેટિસનુ અપમાન કરતી છતા સોક્રેટિસ એ બધુ શાંતિથી સહન કરતા હતા એક વાર સોક્રેટિસ ઓરડામા બેઠા હતા, તેવામા ત્યા ઝેન્ટીપી આવી, ને ઘરની નજીવી વાતો કાઢીને સોક્રેટિસને સતાવવા લાગી સોક્રેટિસ કાંઈ બોલ્યા નહિ, તો પણ તે વધારે ને વધારે બડબડવા લાગી, ને કઠોર વચનો કહેવા લાગી પોતાની વાત નો કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી ઝેન્ટીપીનો ક્રોધ વધી પડ્યો, ને ક્રોધમા ને ક્રોધમાં એઠા પાણીનુ કુંડુ લઈ આવી સોક્રેટિસ પર તેણે ઢોળ્યુ આથી સોક્રેટિસના કપડા ખરાબ થયા, તો પણ તે કેવળ શાંત જ રહ્યા, ને બોલ્યા કે, "ભારે ગડગડાટની પાછળ થોડો વરસાદ પણ થવો જોઇએ!" એક વેળા તે પોતાના મિત્રોની સાથે ચાલ્યા જતા હતા ત્યારે તેમની સ્ત્રીએ તેમના ડગલાની ચાળ પકડીને તેમને બેચવા માડ્યા ત્યારે તેમના મિત્રોએ તેમને કહ્યુ કે, 'આવી કુભારજાને તો સોટીથી ફટકાવી કાઢવી જોઇએ" સોક્રેટિસે મંદ મંદ હસતા હસતા તેમને કહ્યુ "અમે બે લડીએ ને તમે એ વગર પૈસાનુ નાટક જુઓ એવુ મારે નથી કરવુ!" સ્ત્રી કે જેણે પતિ સાથે વિનયથી વર્તવુ જોઇએ, ને આજ્ઞા ઉઠાવવી જોઇએ, તે છાડીને કઠોર વચન કહે, ને અપમાન કરે, એ વેળા શાંત રહેવુ કેટલુ કઠણ છે તે વિચારી જુઓ એક બહુ ક્રોધી માણસ આટલો

બધો શાંત થઈ જાય એ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે, તથાપિ પ્રયત્ન શું નથી કરી શકતો? સદાગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છેઃ—

" निर्बंधाज्जलधिं तरन्ति मनुजा घ्नन्ति वन्यं गजम्,
विद्यानामुपयान्ति पारमुपरि भ्राम्यन्ति रज्जोरपि।
योगाभ्यासरता जितेंद्रियगणा जित्वा समीरं शनैर्,
दुर्लक्ष्यं परमं पदं सुमनसः पश्यन्ति निर्वन्धिनः ॥ "

(આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી મનુષ્યો સાગરને તરી જાય છે, વનના હાથીઓને બાંધીને વશ કરે છે, વિદ્યાના પારને પામે છે, અને દોરડાની ઉપર ચાલી શકે છે. ઇન્દ્રિયોના સમૂહને જેમણે જીત્યો છે એવા, યોગાભ્યાસમાં પ્રીતિવાળા ને પવિત્ર અંતઃકરણવાળા આગ્રહયુક્ત પુરુષો પોતાના પ્રાણવાયુનો ધીમે ધીમે જય કરીને દુર્લક્ષ્ય એવા પરમ પદને જુએ છે—પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.)

સદાગ્રહવાળો મનુષ્ય સઘળું કરી શકે છે. ટિટોડા જેવા નાના પ્રાણીએ પણ જો પ્રાણાંત નિશ્ચયવાળો પ્રયત્ન કર્યો તો તેણે સમુદ્ર જેવા મહાનની પાસેથી પણ પોતાનાં ઈંડાં પાછાં મેળવ્યાં હતાં, તો મનુષ્ય જો સદાગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તે શું ન કરી શકે? એ ટિટોડાનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છેઃ— એક ટિટોડો ને એક ટિટોડી સમુદ્રકિનારે રહેતાં હતાં. ટિટોડી ગર્ભવતી થઈ હતી. એ પક્ષી માળો બાંધતાં નથી. તે પોતાનાં ઈંડાં રેતીમાં મૂકે છે. ટિટોડીએ ટિટોડાને કહ્યુંઃ—" હવે મારે પ્રસવકાળ નજીક આવ્યો છે, તો ઈંડાં મૂકવા માટે આપણે કોઈ સારું સ્થાન શોધીએ, કેમકે જો હું અહીં ઈંડાં મૂકીશ તો વખતે સમુદ્ર છોળો નાંખી મારાં ઈંડાંને તાણી જશે." આ સાંભળી ટિટોડો બોલ્યોઃ—" તારે શી ચિંતા છે? તું અહીં જ ઈંડાં મૂક. બીજું સ્થાન શોધવાની કશી જરૂર નથી. તારાં ઈંડાં જો સમુદ્ર તાણી જશે તો હું તેની પાસેથી તારાં ઈંડાં પાછાં લેવા સમર્થ છું." ટિટોડી બોલીઃ–'હે સ્વામી! એ

કામ કરવા જેવું નથી સમુદ્ર ક્યાં ? ને આપણે ક્યાં ? એ તે આપણાં ઈંડાં લઈ જાય તો આપણે તેને શું કરી શકીએ ?" ટિટોડો આવેશમાં આવી બાલ્યા–"તું તારે હું કહું છું તેમ કરને જો તારાં ઈંડાં સમુદ્ર તાણી જશે તો પછી એ છે ને હું છું" ટિટોડી વિનયથી બોલી–"આપ આવો આગ્રહ કરો મા આપણી ને તેની શક્તિનો વિચાર કરો એ કેટલો મોટા શરીરવાળો છે ? ને આપણે કેવા નાના શરીરવાળાં છીએ ? વળી એના સહાયકો જબરા છે એમાંથી નીકળેલાં રત્નો ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓને મળેલાં છે, તેથી દેવતાએ એના આભારમાં હોઈ તેના પક્ષમાં છે સાક્ષાત લક્ષ્મીજી એના પુત્રી છે, ને શ્રીવિષ્ણુભગવાન એના જમાઈ છે આવા મોટાની સાથે વેર બાંધીને આપણે શો લાભ કાઢવાના હતા ? વેર, મૈત્રી ને વિવાહ સમાનમાં યોગ્ય ગણાય વિષમમાં યોગ્ય ન જ ગણાય સમુદ્રમાં ને આપણામાં તો આકાશપાતાળ જેટલું અંતર છે આપણે તેની પાસે કઈ વિસાતમાં છીએ ? મને તો લાગે છે કે જો હું અહીં ઈંડાં મૂકીશ તો જરૂર તે મારાં ઈંડાં તાણી જશે, ને હું બચ્ચાં વિનાની થઈશ" ટિટોડો ક્રોધ કરીને બોલ્યો–"ઝાઝો બડબડાટ ન કર, હું કહું છું તેમ કર તારો ધર્મ શો છે તે વિચાર જો સમુદ્ર તારાં ઈંડાં લઈ જશે તો હું તેને જોઈ લઈશ" આ પ્રમાણે ટિટોડે ટિટોડીનું કહ્યું ન જ માન્યું ને આખર ટિટોડીને ટિટોડાની ઇચ્છાને વશ થવું પડ્યું તેણે સમય આવે સમુદ્રકિનારે પોતાનાં ઈંડાં મૂક્યાં સમુદ્રના અભિમાની દેવ આ પક્ષીના જોડાની વાત સાંભળતા હતા તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે આ મૂઠી જેટલા ટિટોડાનો ગર્વ કેટલો બધો છે ? જોઈએ તો ખરા, તે શું કરી શકે છે ? થોડી વાર પછી બન્ને પક્ષી ચરવા ગયાં, ત્યારે સમુદ્રે પોતાનાં તરંગો વધાર્યા, ને તેમાં ટિટોડીએ મૂકેલાં ઈંડાં તાણી લઈ એક નિર્જન બેટમાં સંભાળીને રાખ્યાં ઈંડાંનો તેમણે નાશ ન કર્યો મોટા પુરુષો વગરવિચારે અઘટિત કામ કરતા નથી થોડી વાર પછી ટિટોડી ને

ટિટોડા આવીને જે સ્થળે ઈંડા મૂકયા હતા તે સ્થળે જુએ છે તો ત્યા ઈંડા ન મળે ટિટોડી રડતી રડતી ટિટોડાને કહેવા લાગી –" હુ નહોતી કહેતી કે ઉન્મત્ત સમુદ્ર જરૂર આપણા ઈંડા તાણી જશે, ને તમે મને ખચ્ચા વિનાની કરશો હવે આપણે શુ કરશુ ?" તે સાભળી ટિટોડો બોલ્યો –"તુ ધીરજ રાખ, આપણા ઈંડા સમુદ્રથી રાખી શકાશે નહિ હુ તેને ઉલેચી નાખીને તેની પાસેથી જરૂર આપણા ઈંડા પાછા લઈશ" એમ કહી ટિટોડાએ દર્ભની એક નાની સળી પોતાની ચાચમા લીધી, ને તે સમુદ્રમા બોળીબોળીને તેમા આવતુ અલ્પ જળ તે સમુદ્રથી બહાર નાખવા લાગ્યો એમા તે કેટલુક જળ આવે ? ને શુ બહાર નાખે ? પૂરુ એક ટીપુ જળ પણ એમા આવતુ નહોતુ ટિટોડી આ જોઇ ટિટોડાને કહેવા લાગી "આપ આ શુ કરો છો ? આમા તમારુ કાંઈ વળવાનુ નથી આવી ખાલી મહેનત આપ ન કરો દર્ભની આ નાની સળી વડે સમુદ્રનુ જળ બહાર કાઢવાથી શુ આ મહાન સમુદ્રને તમે ઉલેચી શકશો ? કદાચ કરોડો વર્ષપર્યંત તમે આવી રીતે સમુદ્રને ઉલેચવાનુ કામ કરો તોપણ આ કામ થઈ શકે એવુ નથી આપ આ વાત છોડી દો હુ ખચ્ચા વિનાની થઇ એટલુ જ બસ છે આપ જો આવી મહેનત કર્યા કરશો તો મને આપના શરીરને માટે ભય લાગે છે સમજુનો ધર્મ છે કે પરિણામ વિચારીને કામ કરવુ જો વગરવિચારે કામ થાય, તો ફળ કાંઇ નહિ, ને મહેનત માથે પડે, માટે કૃપા કરીને આપ આ પ્રવૃત્તિથી શાત થાઓ." ટિટોડો બોલ્યો –"તુ સ્ત્રીજાતિ છે તારુ હૃદય નબળુ છે, અને તારી દૃષ્ટિ ટૂકી છે, એટલે આ પ્રવૃત્તિ દેખીતી રીતે તને અવળી લાગે એ સ્વાભાવિક છે, પણ હુ મારા દૃઢ નિશ્ચયને ને તેના ઇચ્છિત પરિણામને જોઇ શકુ છું, માટે જ આ પ્રવૃત્તિ કરુ છું જો તારી ઇચ્છા હોય તો તુ મારી પેઠે પ્રયત્ન કરવા લાગ, ને જો તેમ ન કર તો તું શાત રહે" ટિટોડી બોલી –'પ્રાણનાથ! આપ કહો છો તે ઠીક છે જીવે દૃઢ નિશ્ચયવાળા રહેવુ જોઇએ એ વાત સાચી,

પણ એ નિશ્ચય પણ કાર્યની યોગ્યતાનો, પોતાના ને પ્રતિપક્ષીના બળાબળનો, ને તેના પરિણામનો વિચાર કરીને કરવો જોઈએ મારી અલ્પ બુદ્ધિ તો મને કહે છે કે આપનો આ હઠ ને આ પ્રવૃત્તિ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી આનુ પરિણામ આપણી હાસી, નિરાશા ને કષ્ટ વિના હુ બીજું જોઈ શકતી નથી મને ક્ષમા કરજો, પણ આ પ્રવૃત્તિ તો એક જાતની ગાંડપ જેવી મને જણાય છે" આ સાભળી ટિટોડો આવેશમા આવી બોલ્યો — "મૂર્ખી! વધારે બોલ નહિ, તારુ ડહાપણુ ડોળ મા, મનસ્વી પુરુષના હૃદયને સમજી શકવાનુ તારામા બળ નથી અગ્નિ ઉષ્ણને બદલે શીતળ થાય, સૂર્ય પૂર્વને બદલે પશ્ચિમમા ઊગે, ને મેરુ ચલાયમાન થાય, પણ હુ મારા નિશ્ચયમાથી ચલાયમાન થઉ તેમ નથી મારાં ઈંડાં સમુદ્ર રાખી શકે જ નહિ આ જન્મે હું કદાચ તેને નહિ સૂકવી શકુ, તો આવતા જન્મમાં અગસ્ત્ય થઇને તેને પી જઈશ, ને ઈંડા લીધે તેનો છૂટકો કરીશ" ટિટોડી ભય પામી, છતા જો મારો સ્વામી આ પ્રવૃત્તિ નહિ છોડે તો નિશ્ચય તેમનુ શરીર આ મોટા ને સતત પરિશ્રમથી પડી જશે એવા વિચાર વડે તેનુ અત કરણ ઘેરાઈ જવાથી તે નમીને બહુ વિનયભાવથી બોલી —"પ્રભો! હું અબળા આપને વિશેષ શુ કહુ? આપને બહુ પરિશ્રમ પડે છે તે મારાથી જેવાતો નથી આપ મારા સૌભાગ્યનુ રક્ષણ ઇચ્છો, ને આ ભયકર પ્રવૃત્તિથી શાંત થાઓ" ટિટોડો ભારે આવેશમાં આવી ટિટોડી પ્રત્યે બોલ્યો —"આમા તુ શુ સમજે? સમુદ્રે મારા પ્રતિ આતતાયીનુ કામ કર્યું છે વ્યાવહારિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે આતતાયીને હણવો જ જોઇએ, ને તુ પણ મને મે આરભેલા કામથી નિવૃત્ત થવાનુ કહી આતતાયીના પક્ષમા બોલે છે માટે મારે તને પણ હણવી જોઇએ, પણ તું સ્ત્રી છે માટે વધને યોગ્ય નથી વળી '**સતાં સાપ્તપદી મૈત્રી**' (સત્પુરુષોની સાથે સાત ડગલા ચાલવાથી અથવા સાત શબ્દો બોલવાથી તેની સાથે મૈત્રી થાય છે) એમ લોકમા કહેવાય

છે. તુ મારી સાથે સાતથી ઘણા વધારે ડગલા ચાલી છે, ને સાતથી ઘણા વધારે શબ્દો બોલી છે, માટે તુ મારી સાથે મિત્રતાને પામેલી હોવાથી તુ હણવા યોગ્ય નથી તુ અહીથી ચાલી જા. તારા પતિ તરફનો જાકારો એ જ તારું મૃત્યુ સમજ. હવે તુ મને મોઢું ન બતાવ. મારા કામમા વિઘ્ન ન કર. અહીથી ચાલી જા" ટિટોડી આ વચનો સાભળી બહુ ગભરાઈ ગઈ, ને કાંઇ ન બોલી, જેમ પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. મારે મારા સ્વામીની ઇચ્છાને અનુસરવું એ મારો ધર્મ છે એમ વિચારી પોતે પણ દર્ભનું એક તરણુ ચાચમા લઈ ટિટોડાની પેઠે સમુદ્રનું જળ ઉલેચવાની પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી. કેટલીક વારે તેમની જાતનાં બીજાં ટિટોડા ત્યા આવી ચઢ્યા, ને તેમને આવી પ્રવૃત્તિ કરતાં જોઈ તેનુ કારણ પૂછવા લાગ્યા. ટિટોડો કાઈ બોલ્યો નહિ તે તો પોતાના કાર્યમા જ પ્રવૃત્ત રહ્યો ટિટોડીએ તે ટિટોડાઓને પ્રત્યુત્તરમા બનેથી વાત સક્ષેપમા કહી બતાવી, ને કહ્યું કે-"મે મારા સ્વામીને આ કામથી ઉપરામ થવા બહુ વિનન્યા તો પણ તે પોતાની લીધી વાત મૂકતા નથી, તેથી હું પણ મારા ધર્મ પ્રમાણે તેમને અનુસરુ છુ આપ સૌ તેમને સમજાવો તો ઘણુ સારુ." આવેલા ટિટોડાએ તે ટિટોડાને પોતાને અફળ જણાતી તેની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થવા બહુ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યો, પણ તેણે માન્યુ નહિ, એટલે આસપાસના સઘળા ટિટોડાએ મળી વિચાર કર્યો કે સમુદ્રે આના ઉપર અન્યાય કર્યો છે આ આપણો જ્ઞાતિબધુ છે, ને એના ઇંડા જવાથી તેનું મન બહુ કલેશ પામ્યું છે, માટે આપણે તેના કાર્યમા સાહાય્ય કરવી એ આપણો ધર્મ છે આ પ્રમાણે સઘળા ટિટોડા એકમત થઈ સમુદ્રકિનારે તે ટિટોડાને મદદ કરવા આવ્યાં, ને તેઓ પણ દર્ભના તરણા વડે સમુદ્રમાથી જળ લઈ બહાર નાખવા મંડ્યા. પછી બીજાં પક્ષીઓના જોવામાં આ પ્રકાર આવતાં તેમણે પેલા ટિટોડાને ઘણું ઘણું સમજાવ્યો, પણ તે એકનો બે ન થયો; એટલે ટિટોડાને પોતાની પક્ષીજાતનો

જાણી આસપાસના સઘળા પક્ષીઓ એકઠા મળી તેને મદદ આપવા આવ્યા, ને જેમ જેમ ખબર પડતી ગઈ તેમ તેમ દૂર દૂરથી પક્ષીઓના બીજા ટોળા પણ આવવા લાગ્યા, ને સૌએ મળી ટિટોડાને બહુ બહુ સમજાવ્યો. ટિટોડાએ સૌને વિનયભાવે કહ્યું કે—"ગમે તેમ થાય તો પણ હું મારો નિશ્ચય ફેરવી શકું તેમ નથી. મારે સમુદ્રને ઉલેચવો જ છે, ને સમુદ્ર પાસેથી મારે મારા ઈંડા લેવા છે. ટિટોડાનો અચળ નિશ્ચય જાણી, સૌ પક્ષીઓ શાંત થયા, ને પોતાનો ધર્મ જાણી તેના કામમાં સાહાય્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયા. આવી રીતે સમુદ્રકિનારે પક્ષીઓનો મોટો મેળો ભરાયો હતો, અને તે સઘળા પક્ષીઓ દઢ નિશ્ચયવાળા ટિટોડાને અનુસરી દર્ભના તરણા વડે સમુદ્રને ઉલેચી સૂકવી નાંખવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા. એવામાં શ્રીનારદજી ફરતા ફરતા આકાશમાર્ગે ચાલ્યા જતા હતા. તે પક્ષીઓના આ મોટા સમૂહને જોઈ આકાશમાંથી નીચે ઊતરી તેમના ભણી આવ્યા ને તેમને પૂછ્યું કે—"તમે આટલા બધા પક્ષીઓ અહીં કેમ ભેળા થયા છો? ને આ શું કરો છો?" મુખ્ય મુખ્ય પક્ષીઓએ વિનયપૂર્વક શ્રીનારદજીને સર્વ વાત વિદિત કરતાં કહ્યું કે—"જો કે અમે સમજીએ છીએ કે આ અમારી પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ છે તો પણ આ ટિટોડો, કે જે અમારો જાતિબન્ધુ છે તેને સાહાય્ય આપવી એ અમારો ધર્મ છે એમ જાણીને અમે તેના સંતોષની ખાતર આ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ. આપ જો એને સમજાવો તો આ બહુ શ્રમ આપનારી અને પરિણામે નિષ્ફળ દેખાતી પ્રવૃત્તિથી અમે સઘળા પક્ષીઓ મુક્ત થઈએ." આ વાત સાંભળી શ્રીનારદજીએ પેલા ટિટોડાને પોતાની પાસે બોલાવતાં તે આવ્યો અને તેણે શ્રીનારદજીને નમન કર્યું. શ્રીનારદજીએ તેને કહ્યું કે—"તું આ શું લઈ બેઠો છે? તું પોતે દુખી થાય છે, અને આટલા બધા પક્ષીઓને વ્યર્થ દુખી કરે છે. આમ તે કયાંઈ સમુદ્રને સુકાવી શકાતો હશે? તમારા તરણામાં પૂરું એકેક ટીપાં જેટલું જળ પણ આવતું નથી, તો આટલા તો ઠીક, પણ

પૃથ્વી પરનાં સઘળાં પક્ષીઓ મળીને આ કાર્ય કરવા માંડો તોપણ અબ્જાવધિ વર્ષોએ પણ આ કાર્ય થઈ શકે એવુ નથી; માટે તુ શાંત થા, અને આ બધાં પક્ષીઓને દુ:ખી ન કર તો સારું." ટિટોડાએ પ્રત્યુત્તરમાં દીનભાવે કહ્યું: "પ્રભો! આપની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણી મારે તેને ઉઠાવવી જોઇએ, પણ આ કાર્ય માટે મેં મારા મનથી દઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે જ્યાંસુધી મારાં ઈંડાં સમુદ્ર પાછા ન આપે ત્યાંસુધી મારે આ કાયથી નિવૃત્ત ન થવુ, એટલે કૃપા કરીને મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કરવાનું આપ મને ન કહો. મારો નિશ્ચય છે કે હુ પ્રભુની કૃપાથી મારા કાર્યમા વિજય મેળવીશ, કેમકે સમુદ્રે મારા ઉપર અન્યાય કર્યો છે, ને મારી પ્રવૃત્તિ ન્યાયવાળી છે. પ્રભુ સત્યના બેલી છે. તે કોઈ રીતે પણ મારું કષ્ટ અવશ્ય મટાડશે એવો મને દઢ વિશ્વાસ છે." શ્રીનારદજી આ સાભળી કાઈ વિશેષ ન બોલતાં ત્યાંથી પરભાર્યા વિષ્ણુલોકમા ગરુડજી પાસે ગયા, ને તેમને પોતે જોયેલા બનાવની વાત કહેતા કહ્યું કે.—"એક ટિટોડાનાં ઈંડાં સમુદ્રે લઈ લેવાથી તમારી પક્ષીજાતિનો બહુ મોટો સમૂહ સમુદ્રકિનારે બહુ દુ:ખી થાય છે. તમે પક્ષીઓના રાજા હોવાથી એ પક્ષીસમૂહને તમારે સાહાય્ય કરવી જોઇએ. ગરુડજી તે સાભળી ઊઠ્યા, ને ભગવાનની આજ્ઞા મેળવી પવનવેગે નારદજીએ કહેલે સ્થાને સમુદ્રકિનારે આવી પહોચ્યા, ને પોતાની બહુ વિશાળ ને બળવાળી પાંખોવડે સમુદ્રનું જળ સૂકવવા માડ્યુ સમુદ્રે જાણ્યુ કે બહુ થઈ. હવે જો હુ આ ટિટોડાના ઈંડાં પાછાં નહિ આપુ તો મોટો ઉત્પાત થશે. મારી અંદર રહેલાં જલચર પ્રાણીઓ બિચારાં વિના અપરાધે નાશ પામશે, ને બીજા અનેક અનર્થ આમાંથી થશે. મારે ભગવાનના વાહનરૂપ ગરુડજીનું માન પણ રાખવું જોઇએ. આમ વિચારી સમુદ્રે નિર્જન બેટમાં સંભાળી રાખેલાં ટિટોડાનાં ઇંડાં તુરત લઈ આવી ટિટોડાને આપી દીધાં. સઘળાં પક્ષીઓ હર્ષ પામ્યાં. ટિટોડાએ તથા અન્ય સઘળાં પક્ષીઓએ ગરુડજીનો બહુ બહુ આભાર માન્યો. સર્વે-

એ ટિટોડાની મેરના જેવી અચળ દઢતાની બહુ સ્તુતિ કરી. "મનુષ્યયત્ન, ઈશ્વરકૃપા" એ વાક્ય સત્ય છે. આ પ્રમાણે જો નરકના સીધા માર્ગરૂપ ક્રોધનો જય કરવા મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણના સાચા આગ્રહથી પ્રયત્ન કરે તો તે અવશ્ય ક્રોધનો જય કરી શકે. જો મનુષ્યનો સન્નિશ્ચય હોય તો તેને પણ ટિટોડાની પેઠે સદ્ગુરુરૂપ નારદજી, ને ઈશ્વરકૃપારૂપ ગરુડજી અવશ્ય મળી આવે, ને તેનું કાર્ય સિદ્ધ થાય. યોગ્ય પ્રયત્ન વિના પ્રભુ કૃપા ન કરે.

"સાહેબકે દરબારમેં, કમી કછુકી નાંહી,
બંદા મોજ ન પાવહીં, ચૂક ચાકરીમાંહી."

(પ્રભુના દરબારમાં કોઈ વાતની ન્યૂનતા નથી. ભક્ત પ્રભુની કૃપારૂપ પારિતોષિક [ઇનામ] નથી મેળવતો તેમાં તેની ભક્તિમાં કાંઈ દોષ છે એમ જાણવું.)

શ્રીગૌડપાદમુનિ પણ મનનો નિગ્રહ કરવાના સંબંધમાં ઉપરનું દૃષ્ટાંત આપી કહે છે કે.—

"उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिंदुना ।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥"

(કુશના [દર્ભના] અગ્રભાગવડે એકેક બિંદુ જળ લઈ સમુદ્રનું બધું જળ બહાર કાઢી નાખવાના ટિટોડાના પ્રયત્નની પેઠે જો ધીમે ધીમે ખેદ પામ્યા વગર મનનો નિગ્રહ કરવામાં આવે તો તે થાય.)

ક્રોધથી થતી વિશેષ હાનિઓ. ક્રોધ અલ્પ સમયમાં મિત્રોની અને સગાંવહાલાંની સાથે વિરોધ કરાવે છે. તે પોતાના શરીર અને મન બંનેને બાળે છે. ક્રોધ આવે ત્યારે શરીર તપી ઊઠે છે, લોહીનો વેગ વધવાથી હૃદયના ધબકારા વધે છે, માથે લોહી ચઢવા માંડે છે, એટલે માથું દુઃખવા આવે છે, ને વખતે મગજ પર લોહી ચઢી જવાથી અથવા હૃદયને અતિશય ધક્કો લાગવાથી હૃદય બંધ પડી જવાથી મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે. ક્રોધ આવે ત્યારે મનુષ્યના શરીરમાં એક જાતનું વિષ ઉત્પન્ન થાય

છે. એ વિષની તેના લોહી પર પણ ખરાબ અસર થાય છે. એક સ્ત્રીએ ક્રોધાવેશ વેળા પોતાના બાળકને ધવરાવ્યું, તેને પરિણામે દૂધમાં ઊપજેલા વિષથી તે બાળક મરણ પામ્યાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે. હમેશાં કદાચ એવું ન થાય, પણ મા બાળકને ક્રોધમાં ધવરાવે તો બાળકની પ્રકૃતિને ઓછીવધતી હાનિ તો અવશ્ય થાય જ. જ્યારે આમ છે ત્યારે પોતાને અને પરને હાનિ કરનારો ક્રોધ સ્ત્રીપુરુષોએ શા માટે સેવવો જોઇએ ?

ક્રોધરૂપ દુષ્ટ ભંગીથી દૂર રહો. દ્વિજને શ્વપચ–ચાંડાલ–ભંગી–નો સ્પર્શ કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડે છે. શાસ્ત્રને કે વિદ્વાનોને ભંગીની સાથે કોઇ પ્રકારનું વેર નથી. શાસ્ત્રો અને મહાપુરુષો તો પોતાના ઉપદેશ વડે સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. શાસ્ત્રે ધૂલિકા–ધૂળેટી–ને દિવસે ભંગીને અડવાની છૂટ આપી છે, કેમકે તે દિવસે ધૂળેટીના ઉત્સવમાં (વસંતોત્સવમાં) ભાગ લેનારને છેવટ સચૈલ (પહેરેલાં વસ્ત્રસહિત) સ્નાન કરવાનું હોય છે. દ્વિજને નિત્ય ચાંડાલનો સ્પર્શ કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડે છે તેનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણાદિ ઉચ્ચવર્ણના લોકો તેમને અડે તેથી તે ચાંડાલ દ્વિજ–બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય–થઇ જવાના નથી, પણ ઊલટા દ્વિજો તેમને અડકવાથી પોતાના આચારવિચારમાં ઊતરી જશે, ને પરિણામે તેથી સૌને હાનિ જ થશે. ધર્મશાસ્ત્ર અંત્યજસ્પર્શની ના પાડે છે તેનો હેતુ ન્યાયબુદ્ધિથી વિચારવો જોઇએ. જે ક્રિયાથી મનુષ્યના આચારવિચાર બગડે, ને પરિણામે તેનાં શરીરમન બગડે તે ક્રિયા પાપ છે. અંત્યજસ્પર્શ એટલા માટે પાપરૂપ છે. પાપનું ફળ દુઃખ છે. જો પાપનું ફળ સુખ થતું હોય તો પછી પુણ્યનું ફળ શું થાય ? અંત્યજનો બંને પ્રકારનો ઉદ્ધાર કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડતું નથી, પણ આપત્કાળ વિના અંત્યજનો સ્પર્શ કરવાની તે ના પાડે છે. અંત્યજનો સ્પર્શ કરવાથી જ તેનો ઉદ્ધાર થઈ શકે, ને અન્યથા તે ન થઈ શકે એમ માનવું ભ્રમરૂપ છે. જેમના આનુવંશિક–વંશપરંપરાના–સંસ્કાર તથા પૂર્વજન્મના સંસ્કાર

અને જ્ઞાનનું તત્ત્વ હૃદયરૂપી બહુ ઊંડી ગુફામાં રહેલું છે; ત્યારે શું કરવું ?–તો આત્મતત્ત્વને પામવાને કયે માર્ગે ચાલવું ? તો કહે છે કે મોટા પુરુષો (શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો) જે માર્ગે ચાલ્યા તે માર્ગને પોતાને માટે ચાલવા યોગ્ય માર્ગ જાણવો.

મહાપુરુષને માર્ગે ચાલવું એ વાત સાચી, પણ મહાપુરુષ અથવા મોટા પુરુષ કોને ગણવા? એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કોઈ કઠિન પ્રશ્નનો નિર્ણય પોતાથી કે લાગતાવળગતા મનુષ્યોથી ન થઈ શકે ત્યારે પરિષદ મેળવીને તેનો નિર્ણય કરવો એવી પ્રાચીન શાસ્ત્રની પદ્ધતિ છે. તે પરિષદ અથવા સભામાં ભલે એક હજાર મનુષ્યો ભેળા થાય, પણ તે વેદાદિ શાસ્ત્ર જાણનાર ન હોય–મૂર્ખ હોય–તો તે પરિષદ ન ગણાય, પણ ચાર વેદને જાણનારને અભાવે પોતપોતાના એકેક વેદને વા તે વેદની પોતપોતાની શાખાને અર્થતાત્પર્યસહિત જાણનાર સદાચારી ચાર વિદ્વાન મળે તો પણ તે પરિષદ ગણાય. પોતપોતાના એકેક વેદને વા પોતપોતાની શાખાને જાણનાર એવા ચાર પુરુષને અભાવે માત્ર શ્રોત્રિય એટલે વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોને સારી રીતે જાણનાર ને બ્રહ્મનિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારપૂર્વક તેમાં પોતાના અંતઃકરણની સ્થિતિવાળો પુરુષ કોઈ સંદિગ્ધ (શંકાવાળા) પ્રશ્નનો શાસ્ત્રપ્રમાણ તથા યુક્તિથી, અને શાસ્ત્રપ્રમાણ ન મળી શકે તો શિષ્ટાચાર ને યુક્તિથી, જે નિર્ણય આપે તે આસ્તિકોને માન્ય ગણાય છે. આવા શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ તે ખરેખરા મહાપુરુષ છે, અને તેમણે કરેલો જે નિર્ણય તે સર્વોત્તમ નિર્ણય ગણાય છે. સ્વાધિકાર પ્રમાણે એમને ચાલેલે માર્ગે કે એમણે ઉપદેશેલે માર્ગે ચાલવાથી અજ્ઞાણ જીવોનું કલ્યાણ થાય છે. એવા મહાપુરુષોને અલૌકિક મહાપુરુષો કહેવા જોઈએ. તેઓ શાસ્ત્રરહસ્ય જાણવામાં પરમ નિપુણ ને પરમ ત્યાગી હોય છે, એટલે તેમનો નિર્ણય સર્વદા અબાધિત હોય છે, જેમનાં હૃદય ધર્મપરાયણ હોય તેવા જ્ઞાતા પુરુષો પરમ ત્યાગી હોય એ સ્વાભાવિક છે. મહારાજા યુધિષ્ઠિરનું એના

સંબંધી એક ઉદાહરણ અપાય છે.

મહારાજા યુધિષ્ઠિરનો ધર્માનુસાર ન્યાયઃ—પાંડવો જે વેળા વનવાસમાં હતા તે વેળા એક સમયે એક ઋષિનું યજ્ઞમાં ઉપયોગી એવું, બે અરણીકાષ્ઠસહિત અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું યંત્ર એક હરણના શિંગડામાં ભરાઇ ગયું. તે લઈને તે હરણ દોડ્યો જતાં તે ઋષિની માગણીથી તેની શોધ કરવા માટે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ભીમાદિ ચાર ભાઈઓસહિત અરણ્યમાં ફરતા હતા. ત્યાં તેમને તૃષા લાગવાથી પ્રથમ નકુલ, પછી સહદેવ, પછી અર્જુન ને પછી ભીમ એ ચારે ભાઈઓ ક્રમે કરીને એક તળાવ પર જળ પીવા તથા જળ લેવા જતાં કોઈ યક્ષના પૂછેલા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યા વિના બહુ તરસ લાગવાથી તે તળાવના જળનું પાન કરવાથી તે યક્ષના કહેવા પ્રમાણે મૃત્યુવશ થયા હતા. યોગ્ય સમયસુધી તેમની રાહ જોયા છતાં તેઓ ન આવવાથી મહારાજા યુધિષ્ઠિર તેમને શોધવા માટે નીકળ્યા, ને તેઓ પણ તે તળાવ પર જઇ ચઢ્યા, અને તેમાંથી જળપાન કરવા તૈયાર થયા. એટલામાં પેલા યક્ષે તેમને જળપાન કરતાં અટકાવી કહ્યું કેઃ "જો તમે મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા વિના જળપાન કરશો તો તમારા આ ચાર ભાઈઓની પેઠે તમારું પણ મૃત્યુ થશે." એટલે મહારાજા યુધિષ્ઠિરે યક્ષના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા. યક્ષ એથી પ્રસન્ન થયો, અને તેમને કહ્યું કેઃ—"હવે તમે સુખેથી જળપાન કરો, ને તમારા ચાર મૃતબન્ધુઓમાંથી ગમે તે એકને સજીવન કરવાનું માગો, એટલે તે તમારો એક બંધુ સજીવન થશે." યુધિષ્ઠિરની કસોટીનો આ પ્રસંગ હતો. તુરત જ તેમણે વિચાર્યું, ને બોલ્યા કેઃ—"મારી માતા કુંતીના ત્રણ પુત્રોમાંથી હું એક જીવતો છું, એટલે મારાથી ભીમ કે અર્જુનને સજીવન કરવાનું ન માગી શકાય; કેમકે મારી અપરમાતા માદ્રીનો એક પુત્ર પણ જીવતો રહેવો જોઇએ; માટે ધર્મ અને ન્યાયની ખાતર નકુલ જે નાનો છે તે ઊઠે." યક્ષના રૂપમાં આવેલા ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરની

મલિન છે તેઓ માત્ર સ્નાન કરે તેથી શુદ્ધ થઈ જતા નથી, ને દ્વિજો તેના સ્પર્શાદિવડે.તેમના સંગમાં આવે તો તેમનાં મન બગડે, માટે ધર્મશાસ્ત્ર તેમને તેમનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડે છે. ધર્મશાસ્ત્રને કોઈના પર લેશ પણ દ્વેષ નથી. અંત્યજોની સાથે પણ યોગ્ય સમભાવથી વર્તવાનાં ધર્મશાસ્ત્રાદિમાં વચનો જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમર્યાદાનુસાર સ્વધર્મપાલન કરવું, ને સૌનું ભલું ઇચ્છવું, તથા બની શકે તેટલું સૌનું ભલું કરવુ એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

પાપ બહુ ભૂંડું છે. તેનાથી ભય પામો ને દૂર રહો. પાપનું પ્રત્યક્ષ ફળ, પાપકર્મ કરનારના મનનું બળવું છે. ચિત્રગુપ્તનો ચોપડો ભૂલવાળો નથી. કોઈ પણ વિચાર કે કોઈ પણ ક્રિયા તેમના ચોપડામાં લખાયા વિના રહી શકતી નથી. શરીર, ઇન્દ્રિયો કે અંતઃકરણથી જે શુભાશુભ કર્મ થાય તે બધું તેમાં નોંધાય છે, ને તેનો બદલો તે કર્મનો પરિપાક થયે કર્તાને મળ્યા વગર રહેતો નથી. નઝીર કહે છે કેઃ—

"કલજુગ નહિ કરજુગ હૈ યે, ઇહાં દિનકું દે ઔર રાત લે;
ઇહાં ખુબ સોદા નગ્દ હૈ, ઇસ હાથ કર ઉસ હાથ લે."

(આ કલજુગ [કલિયુગ] નથી, પણ કરયુગ [હાથવડે કરવાનો ને તેનું ફળ પામવાનો યુગ-સમય] છે. અહીં તો દિવસે દ્યો ને રાતે લ્યો એવું છે. અહીં બરાબર રોકડો સોદો છે. આ હાથે કરો, ને બીજે હાથે તેનું ફળ લ્યો.)

આમ છે માટે બની શકે એટલું પુણ્ય કરો, ને બહુ જાગૃતિ રાખીને પાપથી બચો; કેમકે પાપનો માર બહુ આકરો છે. તે ભોગવતાં મનુષ્યને બહુ કડવો અનુભવ થાય છે. શ્રીપીપાભક્ત એટલા માટે જ કહે છે કે, પુણ્ય થાય તો યથાશક્તિ કરો, પણ પાપ તો ન જ કરો.

"પીપા! પાપ ન કીજીએ, [તો] પુણ્ય કીયો સો બાર;
જો કીસીકો ના લીયો, [તો] દીયો લાખ હજાર."

(હે પીપા! જો પાપ ન કરાય તો સો વાર પુણ્ય કર્યું

એમ જાણુ ને કોઈનું કાઈ અયોગ્ય રીતે ન લીધુ તો જાણે હજારો ને લાખો રૂપિયાનુ દાન કર્યું એમ સમજ)

નાની નાની વાતમા પણ જાગૃતિ રાખો, અને ક્રોધાદિ વિકારોવડે તમે તમારા મનને કલુષિત ન થવા દ્યો અલ્પ દોષનું પરિણામ મોટો દોષ ઉત્પન્ન કરવામા આવે છે તે સ્મરણમા રાખો લાકડા વેચનારી અભણ બાઈ પણ પોતાના લાકડાના ભારાના જે ત્રણ વા ચાર આના ઠર્યા હોય તેમા એક પાઈ પણ ખોટી આની જાય તો જોઈને કાઢી નાખે છે, તથા અલ્પ જ્ઞાનવાળો પરચૂરણિયો વેપારી પણ પૈસો, આની કે બે આની ખોટી આપો તો તે વગર જોયે એમને એમ પોતાના હડફામા મૂકી દેતો નથી, પણ તે તુરત તમને પાછી આપી દે છે જેને કાઈક પણ સમજ છે તે પ્રત્યેક માણસ વ્યવહારની પ્રત્યેક સ્થૂળ વાતમા એવી સાવધાનતા રાખે છે, તો પછી મનુષ્ય પોતાના હૃદયરૂપી હડફામા ખોટા વિચારોરૂપી, ને ખોટા વિચારવડે ઉપજેલી ખોટી ક્રિયાઓના સસ્કારોરૂપી પૈસા વગર જોયે ભરી દે એ કેટલુ ખોટુ કહેવાય ? આ કથન સાભળી કોઈ પૂછે કે પ્રત્યેક સમયે કેમ વર્તવુ તેનો નિશ્ચય કરવો ઘણી વાર કઠણ થઈ પડે છે માટે કયો માર્ગ સાચો ? ને કયે માર્ગે ચાલવાથી ઇચ્છિત સુખને પ્રાપ્ત કરી શકાય ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમા કહેવાનુ કે—क पन्था—માર્ગ કયો ? એવો પ્રશ્ન જિજ્ઞાસુને ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે શાસ્ત્ર તેનો નીચે પ્રમાણે નિર્ણય આપે છે—

> "श्रुतयो विभिन्ना स्मृतयोऽपि भिन्ना,
> नैको ऋषिर्यस्य मत प्रमाणम् ।
> धर्मस्य तत्त्वं निहित गुहायां,
> महाजनो येन गत स पन्था ॥"

(વેદવચનો પ્રસગોપાત્ત ભિન્ન ભિન્ન વિચાર દર્શાવનારા છે, સ્મૃતિઓ પણ કોઈ વાર જુદુ જુદુ કહે છે, એવા એકે ઋષિ નથી થયા કે જેનો મત સર્વને ... (માન્ય) હોય,

આવા કઠિન પ્રસંગમાં ધર્મબુદ્ધિ, ન્યાયબુદ્ધિ, સ્વાર્થરહિતતા અને સમભાવ જોઈ ઘણા પ્રસન્ન થયા, ને નકુલ ઉપરાંત ભીમ, અર્જુન તથા સહદેવને પણ તેમણે સજીવન કર્યા. ધર્મ, ન્યાય, સમભાવ ને નિઃસ્વાર્થપણાનો આવી રીતે સર્વદા જય થાય છે.

કોનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય ? હમેશાં વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેમાં જ્ઞાતા અને પ્રામાણિક પુરુષનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય છે. વળી જે જેનો વિષય તેમાં તેમનો અભિપ્રાય યોગ્ય ગણાય છે. એક વૈદકને લગતો ઊંડો પ્રશ્ન હોય તેમાં સો બૅરિસ્ટરોનો અને સો અભણ ખેડૂતોનો અભિપ્રાય સરખો અપ્રમાણ છે. બૅરિસ્ટરો પોતાના કાયદાના વિષયમાં ગમે તેટલા કુશળ હોય, તોપણ વૈદકના વિષયમાં તો તે એક અભણ ખેડૂત જેવા જ છે. એ પ્રમાણે કાયદાસંબંધી એક બારીકીનો સવાલ હોય તો તેમાં વૈદ્યો ને ડૉક્ટરોનો અભિપ્રાય નકામો છે. એવી જ રીતે ધાર્મિક વિષયનો કોઈ કઠિન પ્રશ્ન હોય-એક જ શાસ્ત્રનાં બે વચનો પરસ્પર વિરોધી જણાતાં હોય, જેમકે એક શ્રુતિવચનમાં "**न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि**" (કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ ન કરવો) એમ કહ્યું છે, ને અન્ય સ્થળે બીજા શ્રુતિવચનમાં "**अग्निषोमीयं पशुमालभेत**" (જેના દેવતા અગ્નિ અને ચંદ્ર છે એવા પશુનું યજ્ઞમાં હનન કરવું) એમ કહ્યું છે. ત્યાં વાસ્તવિક નિર્ણય આપવો એ વેદાદિ શાસ્ત્રોરૂપ પ્રમાણનું બળાબળ જાણનારા તથા અધિકારીઓનો ભેદ જાણનારા વિવેકી પુરુષથી બની શકે, અન્યથી ન બની શકે. "**अहिंसा परमो धर्मः**" (અહિંસા પરમ ધર્મરૂપ છે) માટે પહેલા વચનમાં કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવાની ના પાડી છે, અને બીજા વચનમાં અગ્નિ ને સોમ (ચંદ્ર) જેના દેવતા છે એવા પશુનું આલભન (વધ) કરવાની માત્ર યજ્ઞના પ્રસંગમાં સ્વર્ગની કામનાવાળા રાજસ્ પુરુષોને માટે આજ્ઞા આપી છે. હિંસા તે હિંસા જ છે, ને તે પાપરૂપ છે, અને પાપનું ફળ દુઃખ થાય એ વાત પણ નિશ્ચિત જ છે; પણ યજ્ઞમાં દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો ને દીનજનો

આદિને આહુતિઓ, અન્નદાન ને દક્ષિણાદિથી તૃપ્તિ પમાડવાવડે પુણ્ય ઘણુ થાય છે, તેથી ઘણું પુણ્ય સપાદન કરવા માટે અલ્પ પાપ કરવું પડે તો તે કરવાની તેવા સકામ પુરુષોને છૂટ આપી છે એમ જાણવું. એવા યજ્ઞાદિ કર્મનો હેતુ પણ અતે પુરુષને તે કર્મવડે ઊપજતી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષમાર્ગમાં જોડવાનો છે, પણ પશુહનનરૂપ પાપકર્મનું ફળ ન મળે એમ કહી મનુષ્યને હિંસામા જોડવાનો નથી યજ્ઞમાં થતા વિશેષ પુણ્યનું ફળ જેમ વિશેષ સુખરૂપે મળે છે તેમ યજ્ઞમા થતા અલ્પ પાપનુ ફળ જો ને પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો અલ્પ દુખરૂપે મળે છે વળી "अग्निषोमीय पशुमालमेत" એ વચનનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિચારીએ તો અગ્નિ જેના દેવ છે એવા કુવાણીરૂપ પશુનું, અને ચદ્રમા જેના દેવ છે એવા સ્થૂળમનરૂપ પશુનું જ્ઞાનયજ્ઞમા હનન કરવું, મતલબ કે કુવાણી અને સ્થૂળ મનને મારવા-તેનો નિગ્રહ કરવો-એવો તે શ્રુતિનો અર્થ થાય છે એમાં પાપ થવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, ને મોક્ષેચ્છુને ખરી રીતે એ જ અર્થ વિશેષ ઉપયોગી છે સ્થૂલ મનને મારવુ-મનનો નિગ્રહ કરવો, એટલે તેને ક્રોધાદિ વિકારને વશ ન થવા દેવુ, અને કુવાણીને મારવી-વાણીનો નિગ્રહ કરવો એટલે ક્રોધાદિ વિકારને વશ થઇ અયોગ્ય વચનો ન બોલવા, અને આવી રીતે સ્થૂલ મનને અને કુવાણીને આત્મામા હોમવારૂપ જે જ્ઞાનયજ્ઞ છે તે જ મુખ્ય યજ્ઞ છે.

હૃદયરૂપ પવિત્ર સ્થાનમાં ક્રોધરૂપ ચાંડાલને ન પેસવા દો. પવિત્ર ધાર્મિક દ્વિજો પોતાના ઘરના આગણામા પણ ચાડાલને આવવા દેતા નથી, ત્યારે ઘરમા અને તેમા પણ ઘરના રસોડામા કે ઘરના દેવમદિરમા તો કેમ જ આવવા દે? ન જ આવવા દે ઘરના આગણાના કરતા ઘર, ને ઘરમા પણ રસોડુ કે દેવમદિર વિશેષ પવિત્ર રાખવાયોગ્ય ગણાય છે, અને રસોડાના કરતા પોતાનું શરીર, ને શરીરમા પણ પોતાનુ હૃદય કે જે પરમાત્માનુ પુરાતન મદિર છે, તે વધારે પવિત્ર રાખવાયોગ્ય છે એ હૃદયને ક્રોધરૂપ

ચંડાલને (ભંગીને) પેસવા દઈને અપવિત્ર કરવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. એક બ્રાહ્મણ નાહીને ચાલ્યો આવતો હતો. તેના ભણી એક ભંગિયણ માર્ગમાં વાળતી હતી તેની ધૂળ ઊડી, તેથી તે ક્રોધમાં આવી જઈ તેને ગાળો દેવા મંડ્યો; એટલે ભંગિયણે તેની પાસે આવી તેનો હાથ પકડ્યો. રસ્તે ચાલનારાં બીજાં માણસો તે ભંગિયણને કહેવા લાગ્યાં કે— "આ બ્રાહ્મણને અડ મા, અડ મા, મૂકી દે એનો હાથ." ભંગિયણ બોલી:—"તેના હૃદયમાં મારો ધણી (ક્રોધરૂપ ચંડાલ) આવ્યો છે તો હું તેમને કેમ ન અડું? હું એમાં શું ખોટું કરું છું? હું એમને મારે ઘેર લઈ જઈશ." બ્રાહ્મણ આથી શરમાઈ ગયો, ને ઠંડો પડી પુનઃ સ્નાન માટે ચાલતો થયો.

એક રાજાના દરબારમાં કોઈ પરદેશી પંડિત રાજાના પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવ્યો હતો. ઠરાવેલે દિવસે રાજસભામાં પંડિતોનો શાસ્ત્રાર્થ ચાલુ થયો. થોડી વાર શાસ્ત્રાર્થનું કામ શાંતિથી ચાલ્યું, પણ પછી પેલો પરદેશી પંડિત ક્રોધાવેશમાં આવી ગયો તેમને રાજાના મુખ્ય પંડિતે કહ્યું:—"તમે ક્રોધરૂપ ચંડાલના સ્પર્શથી અપવિત્ર થયા. અપવિત્ર શરીરવાળાની સાથે શાસ્ત્રાર્થ થાય નહિ, માટે તમે સ્નાન કરી આવો, પછી શાસ્ત્રાર્થ કરો." આ સાંભળી પંડિતજી ઝંખવાણા પડી ગયા, ને ઊઠીને ચાલતા થયા.

ક્રોધી મનુષ્ય રાક્ષસથી પણ અધમ ગણાય છે. રાક્ષસ મનુષ્યાદિનું લોહી પીએ છે, પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંનું લોહી પીતો નથી, પણ ક્રોધી મનુષ્ય તો ક્રોધ કરીને પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંનું લોહી પણ પીએ છે–ક્રોધાગ્નિવડે પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંનું લોહી તપાવી તેને શોષે છે. રાક્ષસ પોતે પોતાનો નાશ કરતો નથી, પણ ક્રોધી મનુષ્ય તો કોઈ વેળા આપઘાત કરીને પોતાનો પણ નાશ કરે છે. રાક્ષસની માયા રાત્રિએ ફેલાય છે, અને ક્રોધી મનુષ્ય તો ક્રોધને વશ થઈ દિવસના કે રાત્રિના સર્વ સમયમાં પોતાની માયા ફેલા-

વવારૂપ સ્વ પરનું અહિત કરે છે. કાઠિયાવાડના એક શહેરમાં એક મનુષ્યે ક્રોધને વશ થઈ આપઘાત કર્યો હતો તે વાત કહેવાય છે. એક જૈન વણિક પૌષધવ્રત (પોસો) કરવા અપાસરામાં બેઠો હતો. પોષધ એ જૈનગૃહસ્થોને માટે એક કે વધારે દિવસ સુધી ઉપવાસ કરી સાધુના જેવા ધર્મ પાળવાનું વ્રત હોય છે. એ પોષધનું વ્રત ધારણ કરીને બેઠેલ તે વણિક બહાર લઘુશંકા કરવા ગયો. બહારથી આવીને તે પોતાના આસન પર જુએ તો ત્યાં પોતાની નોકરવાળી (માળા) ન મળે, એટલે તે ક્રોધયુક્ત થઇને મોઢું બગાડી ત્યાં બેઠેલા બીજા ગૃહસ્થોની સાથે અયોગ્ય શબ્દો બોલવા લાગ્યો. આ સાંભળી જેણે તેની માળા લીધી હતી તેણે તે માળા તેને પાછી આપી. પછી બીજા ગૃહસ્થોએ ક્રોધ કરનાર વણિકને ઠપકો આપ્યો કેઃ—"તમે આ પોષધને સમયે ક્રોધ કર્યો એ બહુ ખોટું કર્યું, આથી તમારું વ્રત તૂટયું." આવાં વચનો સાંભળી પોતે ક્રોધ કર્યો તે માટે તેને ઘણો પસ્તાવો થયો, ને તે કૂવે પડવા તૈયાર થયો. સાધુઓએ અને ગૃહસ્થોએ તેને તે કામ ન કરવા બહુ સમજાવ્યો, છતાં તે ન માન્યો, ને થોડી વાર પછી ક્રોધાવેશમાં ને ક્રોધાવેશમાં તેણે છાનામાના નજીકને કૂવે પડી આપઘાત કર્યો.

રોગનું નિદાન પ્રથમ, ને પછી તેની ચિકિત્સા. રોગનું નિદાન કર્યા વિના રોગીને તુરત ઓસડ આપી દેવા કરતાં રોગનું પૂરું નિદાન કરીને એટલે તે માણસને તે રોગ કયા કારણથી ઊપજ્યો છે તે બરાબર જાણીને જો તેને ઔષધ આપવામાં આવે તો તે રોગ સહેલાઇથી ને વેળાસર નિવૃત્ત થાય. હમેશાં રોગનું નિદાન પહેલું કરવું જોઇએ, ને પછી તેની ચિકિત્સા (ઔષધાદિ ઉપાય) કરવી જોઇએ. નિદાન કરવામાં એ રોગ સ્વાભાવિક રીતે ઊપજ્યો છે કે કોઈ આગંતુક કારણથી ઊપજ્યો છે તે ખાસ કરીને જોવું જોઇએ. અજીર્ણથી જો તાવ આવે તો તે સ્વાભાવિક રીતે આવ્યો ગણાય ને જો ગૂમડાના દુઃખાવાથી કે શરીરના અતિપરિશ્રમથી તાવ આવે

તો તે આગંતુકકારણથી આવ્યો ગણાય. એ બંને પ્રકારના તાવના ઉપાય ભિન્ન ભિન્ન કરવા જોઈએ એ દેખીતું જ છે. જે કુવૈદ્ય નિદાન કર્યા વગર રોગીને જેમ આવે તેમ ઔષધ આપ્યે રાખે તે કુવૈદ્ય શતઘ્ની સો મનુષ્યને હણનારો-ગણાય. એવા કુવૈદ્યો કે ઊંટવૈદ્યો વૈદ્યના નામને પાત્ર નથી. ઉર્દૂમાં કહેવત છે કે "નામ હકીમ ખતરે જાન"- અર્ધો વૈદ્ય લોકોની કતલ માટે છે. એ જ પ્રમાણે ધર્મસંબંધી એક બીજી કહેવત છે કે "નીમ ઈમામ ખતરે ઈમાન"-અર્ધો ગુરુ મનુષ્યોની શ્રદ્ધાના નાશને માટે છે. મતલબ કે એવા ઊંટવૈદ્યો ને લેભાગુ ગુરુઓ લોકોને દુઃખી કરે છે. એ પ્રમાણે સ્થૂલશરીરના રોગનું કારણ શોધવાની જે આવશ્યકતા છે, તો સૂક્ષ્મશરીરના રોગરૂપ ક્રોધ ઊપજવાનાં કારણોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

ક્રોધ ઊપજવાનાં કારણો ને તે દૂર કરવાના ઉપાયો. શરીરની અને મગજની નબળાઈ ક્રોધ ઊપજવામાં ખાસ કરીને કારણરૂપ મનાય છે. અશક્ત, માંદાં ને કેટલાંક ઘરડાં માણસોમાં ક્રોધ વધારે જોવામાં આવે છે તે એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. ક્રોધી મનુષ્યના સંગમાં રહેવાથી મનુષ્યને ક્રોધ કરવાની ટેવ પડે છે. "સંગ પ્રમાણે લાગે રંગ" એ ઉઘાડી વાત છે. બીજાના દોષો જોવાનો સ્વભાવ રાખવાથી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં વારંવાર ક્રોધ આવે છે. તામસ આહાર લેવાથી મનુષ્ય ક્રોધી થાય છે. જેનું હૃદય તમોગુણપ્રધાન હોય તે વધારે ક્રોધી હોય છે. નવરા માણસને જેમ બીજા વિકારો ઊપજે છે તેમ ક્રોધ કરવાના વિશેષ પ્રસંગો આવે છે. આ પ્રમાણે ક્રોધનામના વ્યાધિનું નિદાન થયું. હવે તેની ચિકિત્સા એટલે ક્રોધ ઊપજવાનાં કારણો કેવી રીતે દૂર કરવાં તે કહેવાય છે. શરીર અને મગજની નબળાઈ ક્રોધ ઊપજવામાં મુખ્ય કારણરૂપ છે એમ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે. ઉર્દૂમાં પણ કહેવત છે કે "કમ જોર ગુસ્સા બોત"-નબળા માણસને ગુસ્સો બહુ. એ નબળાઈ બે પ્રકારની છે. પહેલી મગજની એટલે મનની ને બીજી શરીરની.

કેટલાંકનાં મગજ સ્વાભાવિક રીતે નબળાં એટલે તમોગુણના વધારાથી મૂઢતાવાળાં હોઈ પૂરતી રીતે વિચાર કરવાને અશક્ત હોય છે, અને કેટલાંકનાં મગજ રજોગુણને લઈ અતિચંચલ હોઇ ધૈર્ય રાખી કાર્યકારણનો વિચાર કરવાને શક્તિમાન હોતાં નથી. શારીરિક રોગોથી ઊપજતી શારીરિક નબળાઇવડે પણ મગજ નબળું થાય છે. વારંવાર કુવચારો ઉપજાવતી ને ક્રોધાદિ વિકારોને વેગ આપતી મગજની નબળાઈ દૂર કરવા માટે સત્‌પુરુષોના અને સતૂશાસ્ત્રોના સત્સંગવડે મનને સુવિચારવાળું કરવું જોઈએ, અને શરીરના વ્યાધિવડે મગજ નબળું રહેતુ હોય તો આયુર્વેદમાં જણાવેલા યોગ્ય ઉપચારવડે શરીરના વ્યાધિને દૂર કરવો જોઈએ.

તમોગુણ તથા રજોગુણ કેમ ઘટે ? પ્રાણાયામના લાભ. અંતઃકરણનો તમોગુણ ઘટાડવા માટે ડુંગળી, લસણ, ગાજર, રાતનું રાખી મૂકેલું ટાઢું ભોજન અને અતિ ખારા, ખાટા ને તીખા પદાર્થો ન ખાવા જોઇએ; અને સ્નાન, સંધ્યા, જપ, દેવપૂજન ને સ્વાધ્યાય આદિ પોતાનું શાસ્ત્રોક્ત નિત્યકર્મ બરાબર કરવું જોઇએ. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ તમોગુણ દૂર કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામથી રજોગુણની વૃદ્ધિવડે ઊપજતી નકામી ચંચલતા પણ દૂર થાય છે. યોગશાસ્ત્રોક્ત અષ્ટ પ્રકારના કુંભકમાંથી કોઈ યોગવિત્‌ પુરુષ જે કુંભકનો અભ્યાસ કરવાનું કહે તે કુંભકનો અભ્યાસ તેવા મનુષ્યે કરવો જોઈએ. સામાન્યરીતે અનુલોમવિલોમ ને ભસ્ત્રિકા પ્રાણાયામ તેવા મનુષ્યને અને સાધકોને વિશેષ ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસમાં પૂરકવડે જીવનપ્રાણ અથવા અંગ્રેજીમાં જેને ઓક્સિજન કહે છે તે બહારથી ફેફસાંમાં આવે છે, ને તેથી અંતઃકરણ શાંત ને આનંદી થાય છે. એ ઓક્સિજનથી શરીરનું મલિન થયેલું લોહી પણ સુધરે છે, અને તેથી શરીરનું આરોગ્ય સુધરે છે. પૂરક જેમ લાભકર્તા છે તેમ રેચક એટલે શરીરમાંથી ધીમે ધીમે વાયુ બહાર કાઢવાની ક્રિયા પણ બહુ ઉપયોગી છે. રેચકદ્વારા શરીરમાંના

દૂષિત વાયુ સાથે (કાર્બોનિક એસિડ ગ્યાસ સાથે) તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાંના મલિન સંસ્કારો અને ઝેરી રજકણો, જે મનને તથા શરીરને બગાડ કરનારા હોય છે તે બહાર નીકળી જાય છે ઉપાદાનકારણ દૂર થવાથી તેનાથી ઊપજતું કાર્ય પણ દૂર થાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે પ્રાણાયામના યોગ્ય રીતના અભ્યાસથી મનુષ્યના શરીરમનને ભારે રાખનારા કે તેને બહુ ચંચલ રાખનારા તમોગુણના તથા રજોગુણના સૂક્ષ્મ અંશો દૂર થવાથી તે અભ્યાસીના અંતઃકરણમાં તથા શરીરમાં રહેલો વધારે પડતો તમોગુણ તથા રજોગુણ દૂર થઈ તેના અંતઃકરણમાં તથા શરીરમાં યોગ્ય શાંતિ તથા સ્ફૂર્તિ પ્રકટે છે જો પ્રાણાયામનો અભ્યાસ યથાવિધિ કરવામાં આવે તો શરીરમાં ઊપજતો શરીરનો કોઈ એવો વ્યાધિ નથી કે જે તેનાથી દૂર ન થાય

સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મનું મહાફળ. સાધારણ મનોબળવાળા અને નબળા મનના માણસો કુસંગમાં રહે તો તેને બગડતાં વાર લાગતી નથી જો ક્રોધથી બચવું હોય તો જિજ્ઞાસુએ ક્રોધી મનુષ્યના સંગમાં ન રહેવું જોઈએ વ્યાવહારિક મનુષ્યથી સતત કુસંગથી બચી શકાય તેમ જણાતું નથી તેને આજીવિકાના સાધનાદિ માટે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના અનેક મનુષ્યોના, કયારેક બીજા પ્રાણીઓના, અને પ્રસંગોપાત્ત સારામાઠા અનેક પદાર્થોના પ્રસંગમાં આવવું પડે છે, એથી તેમના પ્રાણની વા તેમની આસપાસના વાતાવરણની સારી માઠી અસર તેના અંતઃકરણ, પ્રાણ અને શરીર ઉપર થાય છે સામાન્ય મનુષ્યને સારી અસરના કરતાં માઠી અસર વધારે થાય છે જડ પદાર્થની આસપાસ પણ એવું વાતાવરણ હોય છે મોટે ભાગે પ્રવૃત્તિવાળા સ્થળોનું વાતાવરણ દૂષિત હોય છે તેમાં પણ ગામડાના કરતાં શહેરનું વાતાવરણ વધારે દૂષિત હોય છે મુંબઈ જેવા બહુ મોટા શહેરના વાતાવરણ માટે તો પૂછવું જ શું ? જો જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ નિત્ય શ્રદ્ધાભક્તિથી બરાબર કરે તો તેના અંતઃકરણમાં ને

શરીરમાં રહેલો તમોગુણ તથા રજોગુણ ઓછો થવા ઉપરાંત તેને બહારની જે નઠારી અસરો થઈ હોય તે પણ તેથી બહુભાગે દૂર થાય છે. આવી નઠારી અસરો દૂર કરવા માટે, તેમજ પરમાત્મામાં પોતાનું અંતઃકરણ જોડવા માટે વિશ્વના ઘણા, લગભગ બધા ધર્મોમાં સવારસાંજ તેમના ધર્મને અનુસરતી ધાર્મિક ક્રિયા કરવાનું ઠરાવેલું હોય છે. આપણામાં જે ત્રિકાળ સંધ્યાવંદન કરવાનું કહ્યું છે તેનો હેતુ પણ એ જ કહી શકાય. સ્નાનથી વિશેષે શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, ને સંધ્યાવંદનાદિથી વિશેષે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. સંધ્યાવંદનમાં કરાતા પ્રાણાયામથી તથા જપથી શરીરનો પ્રાણ શુદ્ધ થાય છે. પ્રાણની શુદ્ધિથી મનની પ્રસન્નતા ને શરીરનું આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જપવડે આપણે ધીમે ધીમે પરમાત્માની પાસે જતા જઈએ છીએ, અને પરમાત્મામાં પ્રધાનપણે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ છે, તેથી આપણો તમોગુણ તથા રજોગુણ ઘટી આપણા સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે.

જપના લાભ ને તેના ચાર પ્રકાર. જપ ચાર પ્રકારનો છે. ૧ વાચિક, ૨ ઉપાંશુ, ૩ માનસ ને ૪ ધ્યાનસહિત માનસ. રાજ્યમાં હવાલદાર, વહીવટદાર, વસૂલાતી અધિકારી ને દીવાન જેમ સત્તામાં ને પગારમાં એકેકથી ચઢિયાતા અધિકારીઓ હોય છે, તેમ વાચિક આદિ ચાર પ્રકારના જપ પણ એકેકથી ચઢિયાતા ગણાય છે. વર્તમાન જમાનો યુક્તિપ્રધાન છે, એટલે તે વાત દૃષ્ટાંત ને યુક્તિથી કહેવાય છે. હવાલદારના કરતાં વહીવટદાર, વહીવટદારના કરતાં વસૂલાતી અધિકારી ને વસૂલાતી અધિકારીના કરતાં દીવાન ક્રમે કરીને ઉપર કહેલી રીતે પોતપોતાના અધિકારવડે રાજાની વિશેષ વિશેષ સમીપ છે; તેમ વાચિક આદિ ચાર પ્રકારના જપ પોતપોતાની યોગ્યતાવડે પરમાત્માની વિશેષ વિશેષ સમીપતા ધરાવે છે; અને તે તે જપના કરનારને પરમાત્માની વિશેષ વિશેષ સમીપ કરે છે,– પરમાત્માના વિશેષ વિશેષ અનુગ્રહને પાત્ર કરે છે. પોતાની

પાસે બેઠેલ અન્ય મનુષ્ય સાંભળે તેવી રીતે મંત્રનો સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચાર કરવો તે વાચિક જપ, જપ કરતી વેળા હોઠ હાલે, પણ મંત્રનો ઉચ્ચાર બીજાને ન સંભળાતા ગળામાં અને મુખમાં જ રહે તે ઉપાંશુ જપ, મંત્રનો મોઢેથી ઉચ્ચાર ન થાય, તેમ હોઠ આદિ અવયવો પણ ન હાલે, ને બહાર બીજાને અલ્પ પણ ઉચ્ચાર ન સંભળાય તેવી રીતે મનમાં જપ કરવો તે માનસ જપ કહેવાય છે, અને પોતાના ઇષ્ટદેવના ધ્યાન સહિત તેવો માનસ જપ કરવો તે ધ્યાનસહિત માનસ જપ કહેવાય છે "यज्ञाना जपयज्ञोऽस्मि" એ વચનવડે શ્રીભગવાને સર્વ યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે, માટે જિજ્ઞાસુએ પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા ઇષ્ટમંત્રનો જપ કરવારૂપ જપયજ્ઞ નિત્યપ્રતિ અવશ્ય કરવો જોઇએ એ જપયજ્ઞથી અંતઃકરણમાંનો વિશેષ પડતો તમોગુણ તથા રજોગુણ ઘટે છે, ને તેમ થવાથી અંતઃકરણમાંનો ક્રોધદોષ ઓછો થાય છે

સંગની અસર આગળ કહ્યું કે જપ કરવાથી આપણે પરમાત્માની પાસે જતા જઇએ છીએ, એટલે પરમાત્માના સામીપ્યને વા સંગને પામીએ છીએ જો મનુષ્યને માઠા સંગની અસર થાય છે તો તેને સારા સંગની અસર કેમ ન થાય? થાય જ જપ જે આપણને પરમાત્માના સામીપ્યમાં મૂકે છે તેની અસર મનુષ્યના પર કેવી સારી થાય છે તે વિષે કહેવાઈ ગયું જો શ્રદ્ધાભક્તિવડે અને મનને સ્થિર રાખીને યથાર્થ રીતે જપ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય નવો-તાજો-આનંદી-થઈ જાય છે પરમાત્મા પરમ શાન્તિનો ને પરમાનંદનો ભંડાર છે તેમાંથી જપ કરનાર મનુષ્ય પોતાની યોગ્યતાના ને પરિશ્રમના પ્રમાણમાં અવશ્ય શાંતિ ને આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે સત્પુરુષોના ને સત્‌શાસ્ત્રોના સંગની પણ શ્રદ્ધાળુ જિજ્ઞાસુઓના મન પર બહુ સારી અસર થાય છે, તેથી જ આપણાં શાસ્ત્રોમાં સત્સંગનું માહાત્મ્ય બહુ બહુ પ્રકારે કહ્યું છે જો લોકભાષામાં કહીએ તો મનુષ્ય સંગનું પૂતળું છે જોકે જીવ પૂર્વજન્મના

સંસ્કારો સાથે લઇને વર્તમાનશરીરમાં આવે છે, તોપણ બાલ્યાવસ્થાથી આસપાસના સંગવડે તેના પર જે અસર થાય છે તે કાંઈ ઓછી હોતી નથી. સંગવડે જ મનુષ્યનું ઘણું-ખરું વર્તમાન જીવન ઘડાય છે. ગતજન્મના સંગની જે અસરો સાથે લઇને જીવ નવીન શરીર ધારણ કરે છે તેમાં વર્તમાન-જન્મના સંગવડે ફેરફાર પણ થાય છે; અને એ પ્રમાણે જીવના સંસ્કારો બદલાયા કરે છે. સારા સંગથી તે સારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે છે, ને નઠારા સંગથી તે નઠારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે છે; પણ એટલું ખરું કે સારા સંગની અસર ધીમે થાય છે, ને કેટલીક વાર તેમાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા રહે છે, અને મનુષ્યનું મન જળની પેઠે નીચે જવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તેના પર નઠારા સંગની અસર વહેલી ને લગભગ વગર પ્રયત્ને થાય છે. વિચારવંત ને અવલોકન કરનારા પુરુષો આ વાત જોઈ શકે છે. કવિ દલપતરામજી કહે છે કે, “ ઊડે ન તોય ઠેકવા શીખે વસી વિહંગમાં. ’–પક્ષીઓની સાથે વસવાથી પશુ ઊડી ન શકે તોપણ ઠેકવા તો શીખે જ. ગુલાબના ફૂલને હિંગની સાથે રાખવામાં આવે તો ગુલાબના ફૂલમાં હિંગની વાસ પેસે, પણ હિંગમાં ગુલાબના ફૂલની વાસ ન પેસે. એવી રીતે કુસંગ મનુષ્યના મન પર વહેલી અસર કરે છે.

મનુષ્યના મનની નબળાઈ–અપરિણામદર્શિતા. ઊંચે ચઢવામાં પરિશ્રમ પડે છે, પણ નીચે ઊતરવામાં તેવો પરિશ્રમ પડતો નથી એ સૌના અનુભવની વાત છે. મનુષ્યના અંતઃ-કરણમાં તમોગુણની વૃદ્ધિથી ઊપજતો એક મોટો દોષ અપરિ-ણામદર્શિતાનો અથવા દીર્ઘદૃષ્ટિની ન્યૂનતાનો છે, જેને લઇને તે વિનાશ્રમે અથવા અલ્પશ્રમે પ્રાપ્ત થતા તુરતાતુરતના અલ્પ ને તુચ્છ સુખને–પછી ભલે તે પરિણામે દુઃખ આપનારું હોય તો પણ–ઇચ્છે છે, ને રજોગુણની વૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા અધૈર્ય ને ચંચળતાથી તે અલ્પ સુખ તરફ ઢળી પડે છે, અને અલ્પ શ્રમથી અથવા વિશેષ શ્રમથી અમુક સમય પછી પ્રાપ્ત થનારા વિશેષ

ને ઉચ્ચ સુખને–પછી ભલે તે પવિત્ર–નિર્દોષ–ને નિરતિશય હોય તોપણ તેને–ઇચ્છતો નથી, ને તેને માટે ધૈર્ય રાખી પ્રયત્નશીલ થતો નથી. જે વિશેષ અને ઊંચા સુખને ઇચ્છે નહિ તે તે સુખ મેળવવાનો નિશ્ચય ક્યાંથી કરે? જે નિશ્ચય ન કરે તે તેને માટે પ્રયત્નશીલ ક્યાંથી થાય? ને જે પ્રયત્ન ન કરે તેને તે વિશેષ ને ઉચ્ચ સુખ ક્યાંથી મળે?

વર્તમાનમાં થયેલો આર્યપ્રજાનો અધઃપાત. વર્તમાનમાં અનેક કારણોને લઈને ઘણા મનુષ્યોમાં તમોગુણની તથા રજોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી તેમનામાં પામરતા ને વિષયીપણું વધ્યાં છે, ને તેથી તેઓ ધર્મના પાલનવડે પ્રાપ્ત થતા વિશેષ અને ઉચ્ચ (પવિત્ર–નિર્દોષ) સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન ન કરતાં સંસારના વિષયો ભણી દોડી રહ્યા છે. ધર્મ પાળવામાં પરિશ્રમ છે, એટલે શ્રદ્ધા ને આગ્રહ હોય તો જ એ પાળી શકાય છે. વર્તમાન સમયે ધાર્મિક શિક્ષણની અતિ ન્યૂનતાને લઈ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ અંગ્રેજી કેળવણી લેનારો યુવાન વર્ગ જે સ્વધર્મપાલનમાં શિથિલ થયો હતો તેમાંના ઘણાકોએ છાની છાની, ને કેટલાકોએ પ્રત્યક્ષ રીતે અસ્પૃશ્યના સ્પર્શની, અભક્ષ્યના ભક્ષણની ને અપેયના પાનની છૂટ લેવા માંડી હતી, ત્યાં અંત્યજસ્પર્શનો બાધ નથી એવો શાસ્ત્રનિરપેક્ષ આસુરી ઘોષ થયો, ને ધર્મસંસ્કારરહિત વા ન્યૂન ધર્મસંસ્કારવાળો યુવાનવર્ગ તે તરફ ઢળી પડયો. "રોતી'તી ને પિયરિયાં મળ્યાં" એવું વા "ઢોળાવ પર બેઠા હતા, ને ધક્કો માર્યો" અથવા "જોતું'તું ને કુવૈદે કહ્યું" એના જેવું થયું. માણસનો મોટો ભાગ સગવડનો ગુલામ છે. રેલવેની કે સ્ટીમરની મુસાફરીમાં, યવનોના દેશમાં અને મોટાં શહેરોમાં ઘરથી દૂરને સ્થળે ધંધામાં કાર્યને માટે રોકાતાં કેટલાક માણસો શાસ્ત્રોક્ત આચારનો કે પવિત્રતા અપવિત્રતાનો વિચાર ન કરતાં હોટેલોના ચાની, પાણીની ને નાસ્તાની સગવડનો લાભ લેવા મંડ્યાં હતાં, ને જાણે અજાણે અંત્યજસ્પર્શ થતો તેને ચલાવી લેતા

હતા, તેમાં અંત્યજસ્પર્શની હિમાયતનો ઝેરી પવન ફૂંકાયો, એટલે પછી પૂછવું જ શું? અસ્પૃશ્યના સ્પર્શનો તો શું પણ ઊતરતી જ્ઞાતિવાળા સાથે ભોજન કરવાથી થતા વટાળનો વિચાર પણ કેટલાકોએ છોડી દીધો છે, અને તેમાં આ અમે બહુ બહાદુરી કરીએ છીએ એવું અપકારક અભિમાન તેઓ ધરાવે છે. જેમનાં મન જન્મથી ધર્મસંસ્કારહીન હોય છે તેમને ખોટું પ્રોત્સાહન મળવાથી તેમના મનમાં ઈશ્વરસંબંધી, સત્‌શાસ્ત્રોસંબંધી ને સત્પુરુષો સંબંધી ઊંચી લાગણી રહેવી જોઈએ તે રહેતી નથી, તેમ થવાથી તેમને અવળે માર્ગે ચઢતાં વાર લાગતી નથી. મતલબ કે વાંદરાને નિસરણી મળવા જેવું આ થયું છે, ને તેનું પરિણામ ચારે વર્ણને માટે સારું નથી. ઘણા લોકોની, તેમાં પણ અંગ્રેજી કેળવણી જેમણે લીધી છે તેમની મોટે ભાગે ધર્મશ્રદ્ધા ઘટી ગઈ છે, ને કેટલાક તો નાસ્તિક જેવા ને ઉચ્છૃંખલ થઈ ગયા છે.

નાસ્તિકતાનું પરિણામ. જ્યાં મનુષ્યના અંતઃકરણમાં નાસ્તિકતા આવી ત્યાં તેનો વ્યવહાર તથા પરમાર્થ બધું બગડ્યું જ સમજવું. સીસીરો (ગ્રીસ દેશમાં થઈ ગયેલો એક સમર્થ તત્ત્વચિંતક) કહે છે કે "જે મનુષ્ય ઈશ્વરને માનતો નથી તે નીતિને માર્ગે ન ચાલે, ને જે ઈશ્વરને માને છે તે તેની શિક્ષાની બીકથી સારી રીતે વર્તે." સ્વધર્મપાલનરહિત મનુષ્ય લગભગ નાસ્તિક જેવો થઈ જાય છે, ને નીતિભ્રષ્ટ પણ થાય છે. રાજાના રક્ષણમાં ને જ્ઞાતિમાં તો રહેવું જ જોઈએ, એટલે જે વાતમાં રાજા કે જ્ઞાતિ આડે ન આવે તે દરેક વાતમાં મનમાનતી છૂટ લેવાનું તેવા સ્વધર્મહીનને મન થાય છે, અને તેને પરિણામે તે સુખને બદલે દુઃખનો વધારે અનુભવ કરે છે. જે નિયામક સત્તા (ઈશ્વર) છે, ને જે સર્વના અંતરમાં રહી સર્વનું નિયમન કરે છે તેને મારે મારાં નઠારાં કામોનો જવાબ દેવો પડશે એમ જે માને છે તે પોતે પોતાની મેળે સારી રીતે વર્તે છે. ધર્મ મનુષ્યને શીખવે છે કે તમારું અંતઃકરણ ડંખે-

તમારો અંતરાત્મા દુઃખાય—તેવું કામ તમે ન કરો.

ધર્મનિષ્ઠ પુરુષનું નીતિપાલન. ખરા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો ક્યારે પણ નીતિનો ભંગ કરતા નથી. ઝીણી ઝીણી વાતમાં પણ તે બહુ સંભાળથી વર્તે છે. મહાભારતમાં તે વિષયનું એક બહુ ધ્યાન ખેંચનારું દૃષ્ટાંત છે. બે ઋષિઓ પરસ્પર સગા ભાઈ થતા હતા. તેઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે નિવાસ કરી રહ્યા હતા. એક વાર નાનો ભાઈ મોટા ભાઈને મળવા માટે તેમના આશ્રમમાં દૂરના પોતાના નિવાસસ્થળેથી આવ્યો. મોટા ભાઈ એ વેળા પ્રભુધ્યાનમાં રોકાયેલા હતા એટલે નાનો ભાઈ તેમને તુરત મળી ન શકયો. તેમને ઘણી ક્ષુધા લાગી હતી એટલે મોટા ભાઈના આશ્રમના બગીચામાંથી તેમની અનુમતિ મેળવ્યા વિના તેમણે ફળો તોડીને ખાધાં, પણ ત્યાર પછી તેમને લાગ્યું કે મેં મારા મોટા ભાઈની રજા વગર તેમના સ્વામિત્વવાળી વસ્તુનો ઉપયોગ કર્યો તે યોગ્ય ન કર્યું. આવા વિચારથી તે પોતાની ભૂલને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી મોટા ભાઈ ધ્યાનથી નિવૃત્ત થતાં નાનો ભાઈ તેમને સવિનય મળ્યો, ને પોતે તેમની રજાવગર તેમના બગીચાનાં ફળો ખાધાની વાત તેમને કહી, એટલે મોટા ભાઈએ તેમને પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે:—"જોકે તમે મારા નાના ભાઈ છો, તથાપિ આ બગીચો વ્યવહારપક્ષે મારા સ્વામિત્વનો ગણાય છે તેથી તમારે મને પૂછીને તેમાંનાં ફળો ખાવાં જોઈતાં હતાં. ધાર્મિક રીતે વિચારીએ તો આ કામ તમે ચોરીનું કર્યું, જેની શિક્ષા તમારે આ ભવમાં કે પરભવમાં ભોગવવી પડશે. તમને પાપમાંથી બચાવવા માટે—તમારો પરભવ ન બગડે તેટલા માટે—હું તમને કહું છું કે તમે રાજા પાસે જઈ તમારા આ દોષની શિક્ષા માગો." નાનો ભાઈ મોટા ભાઈનું આ હિતકર કથન સાંભળી તુરત રાજા પાસે ગયો, ને બનેલી સર્વ વાત તેમને જાહેર કરી. રાજાએ તેમને બ્રાહ્મણ જાણી શિક્ષા કરવાની આનાકાની કરી, પણ જ્યારે તેમણે પોતાના અપરાધની શિક્ષા ભોગવવાનો બહુ આગ્રહ

જણાવ્યો, તથા પોતાના મોટા ભાઈની પણ તેવી જ આજ્ઞા થઈ છે એમ કહ્યું ત્યારે તે સમયના રાજ્યના કાયદા પ્રમાણે તેમનો ચોરીનો અપરાધ ગણી બહુ ખેદ સાથે તેમને તેમના હાથનાં કાંડાં કાપી નાંખવાની શિક્ષા કરી. નાના ભાઈની આથી બહુ દુર્દશા થઈ. શૌચ, સ્નાન ને ખાનપાન ઇત્યાદિ દેહયાત્રાને લગતાં કાર્ય કરવાને પણ તેઓ અશક્ત થઇ પડ્યા. મોટા ભાઈને તેમની આવી સ્થિતિ જોઇને ઘણી દયા ઊપજી. જોકે નાના ભાઇએ દોષ કર્યો હતો તો પણ આતુર સ્થિતિમાં તેમણે આ દોષ કર્યો હતો, ને પોતાનો દોષ સ્વીકારી તેને માટે તેણે પશ્ચાત્તાપ પણ કર્યો હતો અને રાજા પાસેથી તે કર્મની શિક્ષા માગી તે ભોગવી હતી, એટલે મોટા ભાઈને લાગ્યું કે હવે નાનો ભાઈ અનુગ્રહને પાત્ર છે. મોટા ભાઈ સિદ્ધસંકલ્પવાળા હતા, એટલે તેમના સંકલ્પબળથી નાના ભાઇના કાપી નાંખેલા હાથ પુનઃ ઊગ્યા, ને તે પૂર્વની પેઠે હાથવતી થતાં સઘળાં કામ કરવાને શક્તિમાન થયા. મોટા ભાઈનો બાગ તે નાના ભાઇનો બાગ ગણી શકાય, ને તેમાંથી વગર પૂછે ફળો ખાધાં એમાં કાંઇ અપરાધ જેવું સામાન્ય દૃષ્ટિએ ન લાગે, તથાપિ "માખી મારે તે માણસ પણ મારે," ને નાની ભૂલનું પરિણામ ભવિષ્યમાં મોટો દોષ થવામાં આવે એટલા માટે પ્રાચીન કાળમાં કાયદાનું બંધન વિશેષ કઠિન હતું. ભાઈના બગીચામાંથી પૂછયા વિના ફળ ખાનારને, ને તે પણ ઋષિને તેમના હાથનાં કાંડાં કાપી નાંખવાની શિક્ષા કરવામાં આવે એ શિક્ષા અતિ આકરી જણાય છે, તથાપિ એ પરથી આપણને જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં રાજા ને પ્રજા બંને નીતિનું ને ધર્મનું પાલન કેટલા આગ્રહથી કરતાં હતાં?

નીતિના પાલનની અત્યાવશ્યકતા. જે મનુષ્યો વ્યવહાર-નીતિનું આગ્રહથી પાલન કરે છે તેઓ જ અંતઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા પરમાર્થમાં આગળ વધી શકે છે, જેઓ વ્યાવહારિક નીતિ પાળવામાં શિથિલ છે તેઓ ધર્મનું યથાયોગ્ય પાલન શું

કરવાના હતા? મલિન અંતઃકરણવાળા અનીતિમાન પુરુષોનું ધર્મપાલન હસ્તિસ્નાન જેવું થાય છે, ખરી રીતે તો તે ધર્મ-પાલનનો માત્ર દંભ જ કરે છે એમ કહી શકાય. જે મનુષ્ય કામક્રોધાદિ વિકારોને પ્રત્યક્ષ રીતે કે અપ્રત્યક્ષ રીતે પોષનારા અયોગ્ય મનુષ્યના, અયોગ્ય વાચનના, ને નાટક તથા સિનેમાનાં અયોગ્ય દેખાવોના કુસંગથી બચીને શાસ્ત્રીય મર્યાદામાં રહી નીતિનું તથા સ્વધર્મનું પાલન કરે છે તેઓ જ કામક્રોધાદિ વિકારોને વશ વર્તાવી શકે છે.

ક્રોધના જય માટે આહારશુદ્ધિની આવશ્યકતા. ક્રોધના મૂળકારણરૂપ અંતઃકરણમાં રહેલો વિશેષ તમોગુણ ઘટાડવા માટે કયા કયા તામસી આહાર મનુષ્યે ન કરવા તે વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. એ સંબંધે વિશેષ કહેવાનું કે **જેવું અન્ન એવું મન, જેવું મન તેવા વિચાર, જેવા વિચાર તેવી ક્રિયા, અને જેવી ક્રિયા તેવું ફળ થાય છે,** માટે ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારોથી બચી પરમાત્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ વધવા સારુ તમોગુણી તથા રજોગુણી નિષિદ્ધ આહાર ત્યજી સાત્વિક આહાર લેવાની પણ અસાધારણ આવશ્યકતા છે.

"**आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्षः ॥**" (આહારની શુદ્ધિ થવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવાથી શાસ્ત્રના અને સદ્‌ગુરુના ઉપદેશની તથા આત્મસ્વરૂપની અચળ સ્મૃતિ રહે છે, ને તેવી અચળ સ્મૃતિથી અંતઃકરણની અહંતા–મમતા આદિ સર્વ ગ્રંથિઓનો–ગાંઠોનો–નાશ થાય છે.) આ વેદવચન પણ આહારની શુદ્ધિ રાખવા માટે ફળનું દર્શન કરાવીને અત્યંત આગ્રહ કરે છે.

જેમ બહારના યુદ્ધમાં રાજાઓ પોતપોતાના સામાપક્ષનો પરાજય કરવા માટે અનેક સાધનસામગ્રીની તૈયારી કરે છે તેમ સાધકે પણ આંતરશત્રુઓ સાથેના યુદ્ધ માટે–ક્રોધાદિ આંતર શત્રુઓનો પરાભવ કરવા માટે શાસ્ત્રોએ ઉપદેશ કરેલા

અનેક સાધનોની તૈયારી કરવી જોઇએ.

શ્રીગીતાજીમાં સાત્વિક આહાર સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છેઃ—

"आयु सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धना ।
रस्याः स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥"

(આયુષ્, અંતઃકરણનું સાત્વિક બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રસન્નતાની વૃદ્ધિ કરનારા, મિષ્ટ આદિ રસવાળા, ઘી આદિ ચિકાશવાળા, શરીરમાં વિશેષ સમય સ્થિર રહેનારા, અને અંતઃકરણમાં રુચિ ઉપજાવનારા આહારો સાત્વિક મનુષ્યોને પ્રિય લાગે છે.)

ખાવાપીવાના કયા કયા પદાર્થો સાત્વિક છે તે આ ઉપરથી, તેમજ અન્ય ગ્રંથો* પરથી, તથા તે વિષયના જ્ઞાતા પુરુષથી અને પોતાના જાતિઅનુભવથી નક્કી કરી તેનું સેવન કરવું જોઇએ. જેમ જિહ્વાના આહાર સાત્વિક રાખવા જોઇએ તેમ નેત્રાદિ અન્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ને અંતઃકરણના આહાર પણ સાત્વિક રાખવા જોઈએ,—સંક્ષેપમા નઠારા સંસ્કાર પાડે તેવુ જોવું નહિ, તેવું સાંભળવું નહિ, અને તેવુ વિચારવુ નહિ વગેરે. જે આહારના વિષયમાં આ પ્રમાણે સંભાળ રાખે છે તે કામ-ક્રોધાદિ વિકારોને જીતવા વેળાસર સમર્થ થાય છે.

પરદોષદર્શનરૂપ પાપથી બચો. જે તાકી તાકીને અન્યના દોષો જોયા કરે છે તેને ક્રોધ કરવાના પ્રસંગો વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યમાં બહુધા બીજાના દોષો રોકવાની શક્તિ નથી. જો બીજાના દોષોને ધારી ધારીને જોઇને તે બળ્યા કરે તો તેના દુઃખનો પાર રહે નહિ. પોતાને કાંટો ન વાગે, માટે પૃથ્વી પરના બધા કાંટા વળાવી નાંખવાનુ કે બળાવી નાંખવાનું માણસથી બની શકે તેમ નથી. એને માટે તો પોતાના પગમાં પાદત્રાણ (પગરખા) પહેરી લેવાં એ જ સહેલો ઉપાય છે. એજ પ્રમાણે અન્યના દોષો આપણે પ્રાયશઃ દૂર કરી શકીએ એમ નથી

* જુઓ યોગકૌસ્તુભમાં મિતાહારનો વિષય.

ત્યારે એને માટે આપણી શાંતિ જાળવવા સારુ મહેલામાં સહેલો ઉપાય આ છે કે આપણે નકામું દોષદર્શન કરવાનો કુસ્વભાવ તજવો, ને ભૂલથી જ્યાં દોષદર્શન થઇ જાય ત્યાં તેની ઉપેક્ષા કરવી. જ્યાં વ્યવહારને લઇને દોષદર્શન કરવું પડે ત્યાં તેનો દોષ સમજાવી તેને તેની ક્ષમા કરવી અથવા મીઠાશથી વા ગંભીરતાથી યોગ્ય શબ્દોમાં દોષ કરનારને ઠપકારૂપે કહેવું. "ગુડસું મરે વાકું બિખ ન પીલાઈએ." દોષ કરનારને કહેવું પડે તો શાંતિથી ને દયાથી કહો. પોતાને અને અન્યને તાપ થાય એમ ન કહો સમજુ સાંભળનારને એમ જ લાગે કે, "આ મને નથી કહેતા, પણ મારા દોષને કહે છે" એવી રીતે કહો. આમ કરવાથી અપરાધ કરનાર બહુધા પોતાની ભૂલ વેળાસર સુધારે છે, ને નવી ભૂલો ન થાય તે માટે તે સંભાળ રાખતાં પણ શીખે છે. આથી આપણને વારંવાર કહેવાનો શ્રમ લેવો પડતો નથી, ને બંને પક્ષની શાંતિ સચવાય છે.

"દેખ દેખે ને શીખ શીખે" એ કહેવત પ્રમાણે અંતઃકરણ વારંવાર જેવું જુએ, વારંવાર જે આકારે થાય, તે આકારને ધારણ કરવાનો તેને સ્વભાવ પડે છે; અને એ પ્રમાણે પરના દોષને જોવાથી તે મનુષ્ય પોતે પણ દોષ કરતાં શીખે છે, માટે પણ દોષદર્શનથી બચવાની આવશ્યકતા છે.

આહારસંબંધી વિશેષ સૂચના. ક્રોધ મટાડવા માટે આગળ કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે અંતઃકરણમાં જડતા ઉપજાવનારાં તમોગુણી આહારોથી તેમજ દુર્વ્યસનોથી દૂર રહેવું જોઈએ; વળી રજોગુણની વૃદ્ધિ કરનારા બહુ ઉત્તેજક આહારો પણ ન લેવા જોઇએ. બહુ તેલ-મરચાં ન ખાવાં જોઈએ, તેમજ ગરમ મસાલાનો વિશેષ પડતો ઉપયોગ પણ ન કરવો જોઇએ.

ચાના વ્યસનથી થતી હાનિ. માણસના મગજને ઉશ્કેરી ક્રોધી બનાવવામાં હેતુભૂત થનાર ચા વ્યસન તરીકે નિત્ય ન પિવાય તો સારું. જુવાન અને નબળા બાંધાનાં માણસોએ તો ચા ન જ પીવો, કેમકે તે ઉકાળવાથી તેમાં રહેવું અત્યન્ત વિષ

બહાર નીકળી જળમાં ભળે છે, ને તેનું પાન કરવાથી મગજ ઉશ્કેરાય છે, તથા હોજરી પણ બગડે છે. ચા પીવાથી મનુષ્યને પોતાના શરીરમાં કામ કરવાની શક્તિ—નવી સ્કૂર્તિ—આવતી જણાય છે, પણ તેણે સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે ચા એ મનુષ્યના શરીરને પુષ્ટિ કરી નવી શક્તિ આપનારું તત્ત્વ નથી, પણ તે મનુષ્યના શરીરમાં અવશેષ રહેલી શક્તિને પરાણે ખેંચી બહાર આણે છે, ને તે વડે સ્કૂર્તિ આવ્યાનું ભાન થાય છે. મતલબ કે તે મનુષ્યના શરીરના બળને વિશેષ વિશેષ ખપાવી નાંખી અંતે તેના શરીરમાં નબળાઈ આણે છે, એટલુંજ નહિ, પણ શરીરના અવયવોને ઘેસવી નાંખી અન્નાદિવડે નવું બળ મેળવવાને પણ અયોગ્ય બનાવે છે. જે બહુ ચા પીનારાં માણસો આ વાત સમજીને વેળાસર ચેતતાં નથી, તેઓ પોતાના શરીરની શક્તિ ગુમાવીને પરિણામે ચીંથરા જેવાં નિર્બળ થઈ જાય છે. વર્તમાનકાળમાં કેટલાક યુવાનો શરીરે લાકડી જેવા પાતળા—હાડકાંનાં પાંજરા જેવા, કંતાઈ ગયેલા અંગોવાળા, બેસી ગયેલા મુખવાળા, નિસ્તેજ ને બેચેન જણાય છે તેનાં કારણોમાં ચાનું અયોગ્ય વ્યસન પણ એક મુખ્યકારણરૂપ છે. ખાંડ ને સાકરનો વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થવાથી તેમજ પ્રવાહી પદાર્થમાં તે બહુ ગરમ થયેલાં લેવાથી પણ શરીરને ગાળે છે. શરીરમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં રહેલી ચરબી, કે જે શરીરને ઉષ્ણ ને શક્તિયુક્ત રાખનારું તત્ત્વ છે તેને ઉષ્ણ પદાર્થો ઓગાળીને બહાર કાઢી નાંખે છે, ને શરીરને ઠંડું ને અશક્ત બનાવે છે. બહુ ઉષ્ણ આહાર લેવાથી રજોગુણના વધારાવડે મગજ પણ ઉશ્કેરાય છે, ને તે ક્રોધાદિ વિકારોથી પરાભવ પામે છે.

ભિન્ન ભિન્ન આહારની ભિન્ન ભિન્ન અસર. ભિન્ન ભિન્ન આહારોની અન્ય પ્રાણીઓ ઉપર કેવી અસર થાય છે તે જુઓ. ગાય ઘાસ ખાય છે તે કેટલી શાંત છે? અને સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ માંસ ખાય છે તે કેટલાં ક્રૂર છે? માંસમાં પણ કાચું માંસ તે જનાવરોને વધારે ક્રૂર બનાવે છે, ને એટલા માટે

સરકસવાળા પાળેલા સિંહ આદિને સાસળવા પ્રમાણે તાજું માસ બનતા સુધી ખાવા આપતા નથી કાગડા, સનળી ને ગીધ આદિ માસ ખાનારા પક્ષી તમોગુણી છે, ને પોપટ મેના ને કબૂતર માત્ર દાણા ખાય છે તો તે પ્રમાણુમા સત્વગુણી છે, આથી કાગડાને પક્ષીચ ડાલ કહે છે, ને કબૂતર પક્ષીઓમા બ્રાહ્મણ ગણાય છે જેમ માંસ અ ત કરણમા તમોગુણ વધારીને તેને જડ અને ક્રૂર બનાવે છે તેમ મદ્ય પણ અ ત કરણને બહુ હાનિ કરે છે

મદ્ય તથા અફીણ આદિના વ્યસનથી થતી હાનિ. મદ્યપાનવડે અ ત કરણમા તમોગુણ વધી તે ભ્રમિત, જડ ને વિચારશક્તિની ન્યૂનતાવાળુ થતુ જાય છે, ઉપરાંત તે ફેફસાને બગાડી શરીરને પણ અશક્ત બનાવે છે માસના ને મદ્યના ત્યાગસ બધે ઉત્તમ વર્ણના જિજ્ઞાસુઓને વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી, તે તો માત્ર પ્રસ ગ નીકળતા કહેવાયું છે અફીણ, તમાકુ, ગાંજો, ચડસ, ભાગ અને ભાગમાથી બનાવવામાં આવતા માજમ તથા બૂરકી આદિ કેફી પદાર્થો પણ મનુષ્યના તનમન બગાડે છે અફીણ તમોગુણની વૃદ્ધિ કરી મનુષ્યને આળસુ અને મૂર્ખ બનાવે છે અફીણના વ્યસનીને અફીણના ઉતારસમયે જરા જરા વાતમા ક્રોધાવેશ આવતા વાર લાગતી નથી, તેમજ અફીણના કેફના સમયમા તે વાતે વળે ત્યારે તે સાચાખોટાનુ ભાન રાખ્યા વિના બહુ વધારી વધારીને વાતો કરે છે અફીણ દસ્તની કબજિયત કરે છે, ને તેથી તેના વ્યસનીન મગજ બહુ ભાર્ગે ભારે રહે છે તેને વારવાર પીનક લાગે છે-ઝોલાં આવે છે એ ઝોલામાં જો તે હોકો પીતો હોય તો હોકાની ચલમ ઊધી વળી જતા તેમાંના અગ્નિવડે અફીણના બધાણીઓનાં બિછાનાં સળગી ઊઠ્યાની વાતો પણ સાભળવામા આવી છે મગજની આવી સ્થિતિમા તે કોઈ પણ વિષયમાં યોગ્ય વિચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે અફીણી માણસ ખેતી, વેપાર કે નોકરી આદિ સારી રીતે કરી શકતો નથી

તમાકુના વ્યસનનું દુષ્ટ ફળ. તમાકુ ખાવાનું, પીવાનુ ને સૂંઘવાનું વ્યસન મનુષ્યમાં રજોગુણની વૃદ્ધિ કરે છે તમાકુ પણ અફીણની પેઠે ઝેરી પદાર્થ છે તમાકુના બિયામાથી તેલ નીકળે છે તેના એક બે ટીપા જો કૂતરાને આપ્યા હોય તો તે મરી જાય એવુ તે ઝેરી હોય છે, ત્યારે તમાકુનો ઉપયોગ કરનારને તેમા રહેલા ઝેરની ઓછીવધતી અસર કેમ ન થાય? તમાકુ ખાવાથી, પીવાથી કે સૂઘવાથી મનુષ્યનું મગજ ઉશ્કેરાય છે, ને તે દ્વારા તે વિશેષ કાર્યપ્રવૃત્તિ કરાવીને પરિણામે તમાકુના વ્યસનીના શરીરની અને મનની શક્તિ ઓછી કરે છે બહુ તમાકુ ખાનારની વાણીનો વેગ વધી જાય છે, ને કેટલીક વાર તે કાઇનુ કાઇ બોલી બેસે છે નાની નાની વાતમા તે તપી જાય છે બીડી, હોકો ને ચલમ પીવાથી તેના ધુમાડાવડે માણસના ફેફસા બગડે છે બહુ તમાકુ પીનારને કાયમ ઓછીવધતી ઉધરસ રહ્યા કરે છે કેટલાકને તેમાથી દમ પણ થઈ આવે છે બીડીઓ ને ચલમ પીનારા જ્યારે ત્યારે ખોખો કરી થૂંકતા નજરે પડે છે તમાકુનો ઝેરી ધુમાડો વારવાર પીનારની આખને લાગવાથી તે પીનારની આખો નબળી પડે છે, ને તેથી તેમને અધાપો વહેલો આવે છે વર્તમાનમા અંધાપાના રોગની વૃદ્ધિ જોવામા આવે છે તેમા તમાકુ પીવાનુ દુર્વ્યસન પણ કારણરૂપ છે એમ અનુભવીઓનુ માનવુ છે તમાકુ વા છીકણી સૂઘવાથી તેના વ્યસનીની નાસિકાઇંદ્રિયની ગધ લેવાની શક્તિ નાશ પામે છે તેને સુગધદુર્ગધની કાઇ ખબર પડતી નથી તમાકુ સૂઘવાથી આખમાથી પાણી નીકળે છે, ને તેથી આખોની ગરમી ઓછી થઇ આખો સારી થાય છે એમ કેટલાક માને છે તે ભૂલ છે ઊલટું વારવાર આખમાથી પાણી નીકળવાથી તેની જોવાની શક્તિ મદ થતી જાય છે, ને તેને પરિણામે તેને અધાપો વહેલો આવે છે

ભાંગ આદિના વ્યસનથી થતી હાનિ. ગાંજો, ચડસ, ભાગ અને તેમાંથી બનતા માજમ તથા બીજી અનેક ચીજો

પદાર્થો પણ તેનો ઉપયોગ કરનારને તમોગુણની વૃદ્ધિવડે હાનિ જ કરે છે ભાંગના વ્યસનીઓનો આહાર બહુ વધી પડે છે ભાંગના કેફમાં તેઓ બમણું, ત્રમણું, ચારગણું કે તેથી પણ વધારે ગણું ખાય છે તેઓ આળસુ પ્રમાદી ને બુદ્ધિમાં મદ-જડ જેવા-થઇ જાય છે, ને તેથી તે પોતાનો વ્યવહાર કે પરમાર્થ યોગ્ય રીતે સાધી શકતા નથી પ્રત્યેક કેફી પદાર્થમાં ઓછુવધતુ ઝેર હોય છે, ને તે ઝેર મનુષ્યના શરીરને તથા મનને હાનિ કરે છે

વ્યસનીઓ મોટે ભાગે મૂઢ, ઉતાવળિયા, આળસુ, મંદ વિચારશક્તિવાળા ને કામક્રોધાદિ વિકારોને વશ વર્તનારા હોય છે જેને અંત કરણના કામક્રોધાદિ વિકારોથી બચવુ હોય, ને વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધવુ હોય તેણે સર્વ પ્રકારના દુર્વ્યસનોથી દૂર જ રહેવુ જોઈએ, અને શરીરના આરોગ્યના તથા મનની શાન્તિના રક્ષણને અર્થે આહારસબધી જે જે સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે તેનો સમજીને સદુપયોગ પોતાના વર્તનમાં કરવો જોઇએ

ક્રોધથી બચવા માટે મનુષ્યે ઉદ્યમી રહેવું જોઇએ. નિરુદ્યમી ન રહેવુ એ પણ ક્રોધથી બચવાનો ઉપાય છે મન સ્વભાવે ચચળ છે જાગ્રત્ અવસ્થામા તેને કાંઈ ને કાંઈ શુભ કામ આપવુ જોઇએ તે પ્રાયશ અવલબન વિના રહી શકતુ નથી સારુ કે માઠુ પણ તેને કાંઇક અવલબન જોઇએ તે બાળકની પેઠે નવરુ તો રહી શકે જ નહિ જો કે અશુભ ભણી જવાની તેનો સ્વાભાવિક વેગ છે, છતા પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારે તેનો અશુભ વેગ રોકી તેને શુભ વેગ આપ્યા કરવો જોઇએ જે મનુષ્ય નવરા રહે છે તેનુ મન, ઇન્દ્રિયો ને શરીર બધા બગડે છે આળસના વિષયમાં એ સબધે વિસ્તારથી કહેવામા આવ્યુ છે, એટલે તે સબધે અહીં વધારે વિવેચન કરવામા આવતુ નથી, પણ સક્ષેપમાં જણાવવામાં આવે છે આપણામા કહેવત છે કે "નવરો નખોદ વાળે" નવરા મનુ

ષ્યમાં અનેક દુર્ગુણો ને દુષ્ક્રિયાઓ જાણે અજાણે પેસવા લાગે છે. એવો માણસ વિશ્વમાં પોતાને માટે ને અન્યને માટે ભારરૂપ ગણાય છે. જે નિરુદ્યમી હોય તેને ચીડાવાના પ્રસંગો વારંવાર મળે છે. પોતાના કામમાં રોકાયેલો હોય તે વારંવાર અન્ય પર ખીજવા કયાંથી નવરો હોય? માટે કામક્રોધાદિ વિકારોથી બચવું હોય તો જાગ્યાથી સૂતાપર્યંત પ્રભુના સ્મરણ-ધ્યાનમાં, શુભ વાચનમાં કે પોતાના પ્રાપ્ત વ્યવહારમાં લાગ્યા રહેવું એ બહુ આવશ્યક છે. દુશ્મન પણ નવરો ન હોએ એમ ઇચ્છવું, કેમકે તે નવરો હોય તો આપણું ભૂડું કરવાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે. નવરાં માણસો ભેગાં થાય તો પરસ્પર લડાઈ સિવાય બીજું શું કરે? મૂર્ખ છોકરાઓ ને રખડુ જુવાનિયાઓ ભેળા થઈને શું કામ કરે છે તે સૌ જાણે છે. વ્યસનીઓ નવરા બેસીને શુ કામ કરે છે તે અનુભવીઓથી અજાણ્યુ નથી. પરનિંદા, ખોટી ચર્ચા, ખોટાં ગપ્પાં ને મિથ્યાભિમાનથી પોતાનું ડહાપણ ડહોળવું, અને તેમાં કેટલીક વાર વાગ્યુદ્ધ ને કોઈ વાર શરીરયુદ્ધ એ નવરા માણસના નિત્યના વિષય હોય છે.

મોટાઈ શુભ ગુણોવડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ખોટી મોટાઈ બતાવવી, અને હું મોટો ને તું નાનો એમ કહી નકામા કજિયા કરવા એ નવરાં ને વ્યસની માણસોનો એક સ્વભાવ થઈ પડે છે. મોટાઇ મોઢે માગી આવતી નથી. આપવડાઈ કરવાથી તો લોકો તેવાં માણસોને માટે ઊલટો હલકો વિચાર બાંધે છે એ વાત પોતાની બુદ્ધિના મંદપણાને લીધે તેવા મનુષ્યો જાણતા નથી. શ્રુતિમાં મોટાઈના સંબંધમાં એક રમૂજી ઝગડો વર્ણવ્યો છે, ને તેમાં અંતે સિદ્ધ કર્યું છે કે માત્ર હું મોટો એમ કહેવાથી કે મોટાઈ માગવાથી મોટાઇ આવતી નથી પણ પોતાના શુભ ગુણોવડે મોટાઈ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સૌએ શુભ ગુણો મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. "गुणा पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः"–ગુણવાનોમાં ગુણો જ પૂજવાનું સ્થાન છે, તેમની જાતિ કે વયથી તેઓ મોટા

(પૂજવા યોગ્ય) ગણાતા નથી,–એ વચન પણ એમ જ કહે છે

શ્રુતિમાં કહેલો મોટાઇનો ઝગડો. એક વાર દશ ઇંદ્રિયો, મન ને પ્રાણ એમનામાં આપણામાં કોણ મોટું છે એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો સૌ પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતાનું કથન કરવા લાગ્યા ઇન્દ્રિયો કહે કે –"અમે ક્રિયા કરીએ છીએ, તથા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવી તેનો ઉપભોગ કરવામાં તથા શરીરનિર્વાહમાં સાધનભૂત છીએ માટે અમે મોટી છીએ" એમ દશમાંની એક એકએક ઇન્દ્રિય પણ પોતાને બીજી ઇન્દ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ જણાવવા લાગી. મન કહે–"મારા વિના તમે કાંઇ ક્રિયા કરી શકતા નથી, તેમ વિષયોનું જ્ઞાન કે તેનો ઉપભોગ પણ તમે સ્વતંત્રપણે મેળવી શકતા નથી, માટે હું તમારામાં મુખ્ય છું" ઇન્દ્રિયોએ મનને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે –"તારી માહાત્મ્યની અમને આવશ્યકતા છે એ વાત સાચી, પણ અમારા વિના તું પોતે સ્વતંત્રપણે બહારનું કાંઈ કામ કરી શકે એમ નથી, તું પોતે તો લૂલું છે, માટે અમે જ કે અમારામાંથી એક મુખ્ય ગણાવા યોગ્ય છીએ" છેવટ પ્રાણને કહેવાનો વારો આવ્યો તે કહે–"તમે બધા (ઇન્દ્રિયો ને મન) ભલે કામ કરો છો, ને શરીરના નિભાવમાં ઉપયોગી છો, પણ તમે સૌ શ્રમરૂપ મોતને પ્રાપ્ત થાઓ છો,× ને હું તો એક ક્ષણ પણ વિશ્રાંતિ લીધા વિના રાતદિવસ ક્રિયા પરાયણ રહીને શરીરને જીવનવાળું રાખું છું મારા વિના તમે કોઈ શરીરમાં પણ રહી શકો એમ નથી, માટે હું મુખ્ય છું" આ સાંભળી ઇન્દ્રિયો ને મન સૌ હસી પડ્યા, ને કહેવા લાગ્યા – "આ ઠેઠ વળી આટલું બધું અભિમાન શું કરે છે? ભૂતની પેઠે બધો વખત કામ કરે એમાં વળ્યું શું? એને કોઇ વાતની ખબર જ ક્યાં છે?" આમ સૌ પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યા, ને કોઇ નિર્ણય ન થઈ શક્યો એટલે સૌએ નક્કી કર્યું કે ચાલો, ભગવાન પ્રજાપતિ પાસે જઇએ, તેઓ કહે તે આપણામાં મોટું

× સુષુપ્તિમાં ઇંદ્રિયો ને મન અજ્ઞાનરૂપ કારણમાં લય પામે છે તે તેમનું મૃત્યુ છે

સૌ ભગવાન પ્રજાપતિ પાસે ગયાં, ને પોતાના ઝગડાની વાત નિવેદન કરી. ભગવાન પ્રજાપતિએ વિચાર્યું કે આમને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બતાવ્યા વિના, તમારામાંથી અમુક મોટું છે એમ કહેવાથી તેમને મારા વચનમાં સત્યતાની પ્રતીતિ નહિ થાય, માટે તેમને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તે બતાવવું. પછી તેમણે તે સૌને કહ્યું કે:–"શરીરમાંથી તમારામાંથી એકેક ક્રમે કરીને નીકળવા માંડો. જેના નીકળવાથી શરીર અધિક અમંગલ-શવરૂપ થઈ જાય, તે તમારામાં સૌથી મોટું." સૌને એ વાત વાજબી લાગી. પછી વાણી ઇન્દ્રિય–શરીરમાંથી બહાર નીકળી, ને એક વર્ષ-પર્યંત પ્રવાસ કરીને પાછી આવી, અર્થાત્ તેણે એક વર્ષપર્યંત પોતાનું કામ બંધ કરી પાછી પ્રવૃત્તિ કરી, ને બાકીની ઇંદ્રિયો, મન ને મુખ્ય પ્રાણને પૂછવા લાગી કે:–"તમે મારા વિના કેમ જીવી શકયાં?" સૌએ જણાવ્યું કે:–"મૂંગો માણસ જેમ જીવે છે તેમ અમે સૌ જીવ્યાં." વાણીને જણાયું કે મારા નીકળવાથી કાંઇ શરીર અતિ અમંગલરૂપ મૃત્યુઅવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું નથી, માટે હું મુખ્ય નથી. પછી ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો ને મન ક્રમે કરીને શરીરમાંથી નીકળીને વર્ષપર્યંત બહાર પ્રવાસ કરીને (અર્થાત્ પોતાનો પ્રાપ્ત વ્યવહાર બંધ રાખીને) પાછાં આવ્યાં તોપણ અંધ ને બહેરા આદિની પેઠે તથા બાલકની* પેઠે શરીરનું જીવન તો ચાલુ રહેલું તેમણે જોયું. પછી મુખ્ય પ્રાણ શરીરમાંથી બહાર નીકળવા માંડ્યો તો જેમ બળવાન અશ્વને તેની પરીક્ષા કરવા માટે ચાબખો મારવાથી તેના પાછલા પગ બાંધવાના ખીલાઓને તે તુરત ઉખેડી નાંખે છે તેમ મુખ્ય પ્રાણના નીકળવાથી ઇન્દ્રિયો ને મન બધાં ઘણુંઘણી ઊઠીને બહાર નીકળવા મંડ્યાં, ને તુરત જ મુખ્ય પ્રાણને પ્રાર્થના કરવા મંડ્યાં,

* બાલકનું મન પૂરું ખીલ્યું હોતું નથી, છતાં તેનો જીવનવ્યવહાર ચાલે છે, તેથી વ્યક્ત મન વિના જીવન ટકે છે એમ કહ્યું છે. સુષુપ્તિ ને મૂર્છામાં મન કામ કરતું હોતું નથી, છતાં શરીર જીવે છે. ગાંડા માણસોના મનનું ઠેકાણું હોતું નથી, છતાં તે પણ જીવી શકે છે.

કેઃ—"હે ભગવન્! તમે સ્વસ્થાને પ્રાપ્ત થાઓ, તમેજ અમારામાં શ્રેષ્ઠ છો. તમે શરીરમાંથી બહાર ન નીકળો, કેમકે તમારા વિના અમે શરીરમાં નહિ રહી શકીએ, ને શરીર અતિ અમંગળરૂપ મરણને પ્રાપ્ત થશે." આ પ્રમાણે શરીરમાં મુખ્ય પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા નિશ્ચિત થઈ.

મિથ્યાભિમાનનો પ્રસંગ નીકળતાં મોટાઈને નિમિત્તે મિથ્યાભિમાનવડે ઊપજતા ઝગડા મૂકી દઈને વાસ્તવિક મોટાઈ આપનારી શુભગુણોરૂપ સંપત્તિ મેળવવા માટે ઉપનિષદમાંનું આ દૃષ્ટાંત કહેવાયું છે આપણો ચાલતો વિષય તો ક્રોધનો છે, ને તે અંબધે નવરા રહેવાથી એકબીજાની ખાસાપીશી કરવાના, કજિયા કરવાના, ને તેમાં ક્રોધ કરવાના પ્રસંગો આવે છે, માટે નવરા ન રહેવું, પણ સદા ઉદ્યોગી રહેવું એ ખાસ કરીને કહેવાનું છે.

વસ્તુવિચારવડે ક્રોધનો જય થાય છે. સર્વત્ર એક બ્રહ્મરૂપ વસ્તુજ વ્યાપી રહી છે બ્રહ્મવિના અહીં બીજું કાંઈ પણ નથી. જે જણાય છે તે બધું કલ્પિત જ છે. સારાંશ કે નામ, રૂપ ને ક્રિયા એ મિથ્યા છે, ને સત્ ચિત તથા આનંદાદિ સ્વભાવવાળું બ્રહ્મ જ સત્ય છે, ને તે જ મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે આવો વિચાર તે વસ્તુવિચાર કહેવાય છે. આવો વસ્તુવિચાર જો અભ્યાસવડે દૃઢપણાને પામે તો પછી પોતાનાથી ભિન્ન સર્વનો બાધ થવાથી તેવા જ્ઞાનીને ક્રોધ કરવાનો અવકાશ જ ક્યાંથી રહે?

ઉં' यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥"

(જે જ્ઞાનકાળમાં જ્ઞાનીને સર્વ પ્રાણીઓ આત્મરૂપ જ થયાં તે જ્ઞાનકાળમાં આત્માના વિજ્ઞાનવાળા ને સર્વત્ર એકપણાને જોનાર તે જ્ઞાની પુરુષને શો મોહ? ને શો શોક?) આ શ્રુતિ વસ્તુવિચારના પક્વપણાવડે પોતાથી ભિન્ન કાંઈ પણ નહિ જોનારા મહાપુરુષને શોકમોહનો અભાવ બતાવે છે. જ્યાં શોક-

મોહનો અભાવ હોય ત્યાં પ્રાણિપદાર્થની કામના કયાંથી હોય? ને એ કામના ન હોય તો ક્રોધ કયાંથી ઊપજે? કામના પ્રકરણમાં વસ્તુવિચાર સંબંધી વિસ્તારથી કહેવાયું છે, એટલે અત્ર વિસ્તાર કરવામાં આવતો નથી, પણ સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવાય છે કે જો ક્રોધનો જય કરી પરમશાંતિ ભોગવવી હોય તો વસ્તુવિચારવડે પોતાના સર્વવ્યાપી આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરો. જો પુરુષ સર્વને પોતારૂપ જાણે તો પછી ક્રોધ કોના ઉપર કરે? પોતાના હાથથી અજાણતાં પોતાની આંખમાં ઝોકો વાગી જાય તો કોઇ પણ માણુસ પોતાના હાથને મારવા મંડી પડે છે? નહિ જ. એ જ પ્રમાણે જો અન્ય પ્રાણીને પોતાના અંગરૂપ વા પોતાનું સ્વરૂપ જાણે તો પછી ભલે તે ભૂલ કરે તો પણ તેના પર ક્રોધ કેમ ઊપજે? ન જ ઊપજે. વળી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભિન્ન અન્ય સત્યવસ્તુનો સદ્દ્ભાવ તેવા જ્ઞાની પુરુષને પ્રતીત ન થવાથી પણ મારું કાંઇ નાશ પામતું નથી, વા મારું કાંઈ પણ બગડતું નથી, એવો તેમને નિશ્ચય હોવાથી પણ તેમને ક્રોધ ઊપજવાનો સંભવ નથી.

અહીં સૌ પોતાના કરેલા કર્મનું ફળ પોતે ભોગવે છે એમ સમજી બીજાને દોષ દઈ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી. બધાથી વસ્તુવિચાર થવો કઠિન છે, જો તમારાથી વસ્તુવિચાર ન થઈ શકે તો હવે પછી કહેવામાં આવે છે તે વિચારવડે પણ તમે ક્રોધને જીતી શકશો. અન્ય મનુષ્ય અજાણે દોષ કરે, વા જાણીજોઇને તમારો અપરાધ કરે, તો પણ શાસ્ત્ર તો કહે છે કે તમે શાંત રહો, કેમકે તેમાં અન્યનો દોષ નથી. તમારું પાપકર્મ એ મનુષ્યમાં પેસીને તમને દુઃખનો ભોગ કરાવે છે એમ સમજી શાંત રહો. ભૂલ પોતાની ને બીજા પર ક્રોધ કરવો એ કોઈ રીતે ઉચિત નથી. જો ક્રોધ કરવો હોય તો પોતાનાં પૂર્વનાં દુષ્ટ કર્મ ઉપર ક્રોધ કરો. એ દુષ્ટ કર્મનો નવાં પુણ્યકર્મવડે નાશ કરો, ને હવે નવાં દુષ્ટ કર્મ ન કરો. અન્ય ઉપર ક્રોધ કરવાથી તો ઊલટું નવું પાપકર્મ

વધશે, ને તેનુ દુ ખરૂપ ફળ પાછું આ જન્મમા કે અન્ય જન્મમા ભોગવવુ પડશે આ સબધે એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે એક વિધવા બ્રાહ્મણીનો એકનો એક નાનો પુત્ર બીજા છોકરાઓ સાથે ગામના પાદરમા દડે રમતો હતો રમતમા દડો એક વાડ નીચે પેસી ગયો તે લેવાને પેલી બ્રાહ્મણીના પુત્રે વાડમા હાથ ઘાલ્યો તો તેને એક કાળા નાગે દ શ કર્યો બીજા છોકરાએ તેને સર્પદ શ થયાના સમાચાર તેની માને આપ્યા, ને તે ત્યા આવી તેણે પોતાના પુત્રને ખોળામા તેડી લીધો પુત્રને સર્પના વિષ વડે બેભાન થયો જોઈ તે ઘણી રડવા લાગી, ને ત્યા ઘણા મનુષ્યો એકઠા થઈ ગયા જોતજોતામા તે બ્રાહ્મણીનો પુત્ર મરણશરણ થયા એટલામા એક વ્યાધ (પારધી) ત્યા આવી ચડ્યો વાડમા સર્પને ભરાઈ બેઠેલો જોઈ તે વ્યાધ તે બ્રાહ્મણીને કહેવા લાગ્યો–"તુ શાત થા, તારા પુત્રનું મૃત્યુ લાવનાર દુશ્મનને હુ હમણા જ મારી નાખુ છું" બ્રાહ્મણી રડવુ બધ કરી, તથા પોતાના ક્રોધને શાત કરી તેના તરફ જોઈ બોલી– "ભાઈ! સર્પને મારીશ નહિ સર્પને મારવાથી મારો પુત્ર જીવતો નહિ થાય ઊલટો તેથી એક બીજા પ્રાણીનો નાશ થશે, ને તને પાપ બધાશે હશે, જે મારા પ્રારબ્ધકર્મમા હતું તે થયું! જેવી પ્રભુની ઇચ્છા!" સર્પને આ સાભળી મનુષ્ય જેવી વાચા થઈ તે બોલ્યો–"બાઈ! તારુ કહેવુ સાચુ છે

"सुखस्य दु खस्य न कोऽपि दाता,
परो ददातीति कुबुद्धिरेषा।
अह करोमीति वृथाभिमान,
स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोक ॥"

(અહીં પોતાના કર્મ વિના પ્રાણીને સુખદુ ખને આપનાર અન્ય કોઈ નથી અન્ય કોઈ જીવ વા ઈશ્વર તે જીવના પોતાના કર્મ વિના તેને સુખદુ ખ આપે છે એ કુબુદ્ધિ એટલે અવળો વિચાર છે વર્તમાનમા હું મારી મેળે સ્વતત્રપણે સુખદુ ખ ઉપજાવુ છું એમ માનવુ એ મિથ્યાભિમાન છે ખરી વાત આ જ

છે કે જીવ પોતાના કર્મ વડે જ સુખદુ ખને પામે છે)

બ્હેન! તારા પુત્રે વર્તમાનમા મારો કાઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, છતા હુ તેને કરડ્યો છુ તેમા ઈશ્વરી પ્રેરણા જ કારણ રૂપ છે એમ જાણુ પરમાત્માની ઇચ્છાથી તેનુ પૂર્વનુ કર્મ મારામા પેઠુ, ને તેથી તેને કરડવાની બુદ્ધિ મને પ્રાપ્ત થઈ ને હુ તેને કરડ્યો મારો એમા કાઇ દોષ નથી તારા પુત્રના મ્રત્યુથી મને ખેદ થાય છે, પણ તેમા મારો કાઇ ઉપાય નથી હું પણ પરમાત્માની આજ્ઞાને અધીન છુ સૌ પોતપોતાના કર્મના ફળ ભોગવે છે, માટે હે દુ ખી બ્રાહ્મણી! તુ શાત થા, ને કર્તવ્ય કર" એમ કહી સર્પ વિરામ પામ્યો, ને બ્રાહ્મણીએ પોતાનુ પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કર્યુ

ભારે દુ ખના પ્રસગમા પણ સમજુ માણસો અ ત કરણની શાતિ ચુ થાવા દેતા નથી, અને અકર્તવ્ય કરી બેસતા નથી સ્ત્રીજાતિ છતા બ્રાહ્મણીની ધીરજ કેવી? તેની ક્ષમા પણ કેવી? જ્યા ધર્મનુ અવલબન હોય ત્યા એમ હોય જ .

મનુષ્યથી દોષ થવો સ્વાભાવિક છે, કેમકે અ ત:કરણની જાગૃતિ બહુ દુર્લભ છે. પોતાના વિચારમા ને વર્તનમા કેવળ નિર્દોષ રહેવુ, અથવા લગભગ નિર્દોષ રહેવુ એ સામાન્ય મનુષ્યથી બને તેમ નથી ' મનુષ્ય ભૂલને પાત્ર છે" એવી વ્યવહારમા કહેવત છે અ ત કરણની સંપૂર્ણ જાગૃતિ વિના મનુષ્યથી નિર્દોષ રહી શકાતુ નથી અહી જ્યા સુધી તમો ગુણનો તથા રજોગુણનો યોગ્ય ઉપાયવડે જય કરી સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ કરી હોતી નથી ત્યાસુધી મનુષ્યથી પોતાના કર્તવ્યમા જોઈએ તેટલી જાગૃતિ રાખી શકાતી નથી વિશ્વમા દોષ સર્વત્ર સુલભ છે, ને દાક્ષિણ્ય (ચતુરાઈ) દુર્લભ છે જીવને આ દુ ખબહુલ જગતની પ્રાપ્તિનુ કારણ વિચારીએ તો સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ દોષ જ છે એમ જણાય છે જેના અ ત કરણમા તમોગુણની ને રજોગુણની વૃદ્ધિ હોય તેના અ ત કરણમા દોષ હોય જ, અને મનુષ્યનો મોટો ભાગ તેવો હોવાથી મનુષ્યસ્વભા

વમાં જ દોષ રહેલો છે એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. આમ જ્યારે વિશ્વમાં જ્યાં ત્યાં દોષની સ્વાભાવિકતા છે ત્યારે મનુષ્યે એકબીજાના દોષની ક્ષમા કરવી એ બંને પક્ષની શાંતિ જાળવવા માટે આવશ્યક છે એમ જણાય છે. જો ભણેલગણેલ શાસ્ત્રાભ્યાસ-યુક્ત શેઠથી વા ઉપરીથી દોષ થઇ જાય છે, તો પછી અભણ વા અલ્પ ભણેલ ને શાસ્ત્રજ્ઞાનરહિત નોકરથી દોષ થઇ જાય એમાં શું કહેવું ? જો શેઠ વા ઉપરી પોતાના દોષને માટે શ્રીઈશ્વરની વા જેના પ્રતિ તે દોષ કરવામાં આવ્યો હોય તેની ક્ષમા ઇચ્છે છે તો તેણે બીજાને તેના દોષની ક્ષમા આપવી જ જોઈએ. જે મનુષ્ય બીજાને ક્ષમા આપતો નથી તેને પોતાને પ્રભુ પાસે ક્ષમા માગવાનો હક રહેતો નથી જ્યાં પોતાના વિશેષ ધર્મને લઈ દોષ કરનારને શિક્ષા કર્યા વિના ન ચાલે તેમ હોય ત્યાં ભલે તેને યોગ્ય શિક્ષા કરો, પણ તે શાંતિથી–હૃદયને ક્રોધયુક્ત કર્યા વિના–કરો. રાજાના ન્યાયાધીશો અપરાધીને શિક્ષા કરે છે તેઓ અપરાધી ઉપર ક્રોધ કરીને શિક્ષા કરે છે એમ નથી. તેઓ શાંતિથી ગુનેગારને શિક્ષા ફરમાવે છે તેમ તમે કરો. કહેવાનો સાર એટલો છે કે ક્રોધને વશ થઇને તમે તમારા હૃદયને કલુષિત કરી પાપ ન બાંધો.

પૃથ્વી પર ત્રણ પ્રકારના માણસો છે. આ પૃથ્વી પર અંતઃકરણના ભેદે મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના મનુષ્યો ફોડવાના વિલાયતી સૂકા દારૂ જેવા છે. જેમ વિલાયતી સૂકા દારૂમાં અગ્નિની જરા ચિનગારી પડે તો તુરત તેમાં ભડકો થાય છે, તેમ અલ્પ પ્રતિકૂળતારૂપ નહિ જેવી ચિનગારી આવી પડતાં તેવાં મનુષ્યોનાં હૃદય તુરત ક્રોધરૂપ અગ્નિવડે સળગી ઉઠે છે. માત્ર વ્યવહારપરાયણ રહેનારા ને રજોગુણ–તમોગુણથી ભરપૂર હૃદયવાળા મનુષ્યો આ પ્રકારમાં આવે છે. બીજા પ્રકારના મનુષ્યો ભીના થયેલા ફોડવાના દેશી દારૂ જેવા છે. વિલાયતી દારૂ કરતાં દેશી દારૂ સળગવામાં ઊતરતો ગણાય છે. દારૂ દેશી હોય ને વળી તે ભીનો થયેલો હોય તો ઘણા અંગારા

પડે ત્યારે તે ધીમે ધીમે સળગે, તેમ કેટલાક મનુષ્યો સામાન્ય સહનશીલ ને સામાન્ય શાંતિવાળા હોય છે તેઓ અલ્પ પ્રતિકૂળતામા ક્રોધયુક્ત થતા નથી, પણ વિશેષ પ્રતિકૂળતાના ને મૂઝવણના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેઓ પોતાના અંતઃકરણને શાંત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા છતા પણ તે ધીમે ધીમે તપે છે આરંભના જિજ્ઞાસુઓ-અભ્યાસીઓ-સાધકો-આ વર્ગમા આવે છે તેઓમા તમોગુણની તથા રજોગુણની ન્યૂનતા થયેલી હોય છે ત્રીજા પ્રકારના મનુષ્યો બરફના ઢગલા જેવા છે તેઓ સત્ત્વગુણના વધારાવડે પરમશાંત હોય છે જેમ બરફ પર ઘણા અંગારા મૂકવામા આવે તોપણ તેને સળગાવી શકતા નથી, પણ અંગારા પોતે જ બરફથી ઓલવાઈ જાય છે, તેમ એવા અતિ શાંત પુરુષો બહુ પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગોમા પણ તપતા નથી દુઃખમા પણ એવા મહાપુરુષો પોતાના અંતઃકરણને સમભાવનાવાળુ ને શાંત રાખી શકે છે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારવાળા જ્ઞાની પુરુષોની ગણના આ વર્ગમા કરી શકાય છે આવા પુરુષોનો સંગ ક્રોધી મનુષ્યને પણ ક્રમે ક્રમે શાંત બનાવે છે સત્સંગ શુ નથી કરતો ? સો માણસોમાં નવાણુ વહેલા ઊઠીને સ્નાનસંધ્યા કરનારા હોય તો સોમો માણસ જે આઠ વાગે ઊઠવાના સ્વભાવવાળો હોય તેને પણ વહેલા ઊઠીને સ્નાનસંધ્યા કરવાનુ મન થાય એ જ પ્રમાણે ઊતરતા સંગનુ પણ જાણવુ "કાયરકે સંગ શૂરા ભાગે હી ભાગે," તેમ સામાન્ય મનુષ્ય કુસંગમા રહે તો પોતાના કેટલાક સારા લક્ષણ મૂકી દઈને નઠારા લક્ષણ ગ્રહણ કરે જળ સાકરની સાથે મળે તો ગળ્યું થાય છે, ને કરિયાતાની સાથે મળે તો તે કડવુ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે પ્રાણીઓમા દેવો ચઢતા ગણાય છે, મનુષ્યો મધ્યમ પ્રકારના ગણાય છે, ને સિંહ તથા સાપ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ ઊતરતા પ્રકારમા આવે છે મનુષ્યે સારા સંગ વડે પોતાના અંતઃકરણમા રહેલા અવગુણો ત્યજીને અને શાસ્ત્રોક્ત સદ્ગુણો સંપાદન કરીને દેવ જેવા થવાનુ છે, પણ

કુસંગવડે અવગુણોને ગ્રહણ કરી સિંહ વા સાપ આદિના ઊતરતા પ્રકારમાં જવાનું નથી સત્સંગવડે ચઢતી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે નીચેની સાખીમાં જણાવ્યું છે —

"સદ્‌ગુરુ પશુને માનસ કરે, માનસને સિદ્ધ સોય,
દાદુ સિદ્ધતેં દેવતા, દેવ નિરંજન હોય"

દાદુજી કહે છે કે શ્રીસદ્‌ગુરુ પશુતુલ્ય મનુષ્યને સદુપદેશ વડે પ્રથમ માણસની હારમાં લાવે છે પછી વિશેષ અભ્યાસવડે માણસમાંથી તે સિદ્ધ થાય છે સિદ્ધમાંથી તે દેવપણાને વા ઈશ્વરપણાને પામે છે, ને દેવપણામાંથી વા ઈશ્વરપણામાંથી તે નિરંજનરૂપે–પરમાત્માના શુદ્ધસ્વરૂપે–સ્થિતિ કરે છે

અભ્યાસવડે સર્વ થઈ શકે છે. જો તમારે નિષ્ક્રોધી થવું હોય તો તેને માટે તમે અભ્યાસ કરો મનુષ્ય જો ધારે ને નિશ્ચય કરે, અને શ્રોત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્‌ગુરુનો આશ્રય લઈ અભ્યાસ કરે તો કહેની સાખી પ્રમાણે તે પશુ જેવી સ્થિતિમાંથી ઈશ્વરની ને પરબ્રહ્મની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે આ વાત સાંભળતાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી જણાય છે ખરી પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી ને અશકય જેવી જણાતી વાતો પણ અભ્યાસવડે શકય થાય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે —

"सर्वेषा तु पदार्थानामभ्यास कारण परम् ।
अनभ्यासेन मर्त्यस्य प्राप्तयोगोऽपि नश्यति ॥
अभ्यासेन स्थिर चित्तमभ्यासेनानिलच्युति ।
अभ्यासेन परानंदो ह्यभ्यासेनात्मदर्शनम् ॥

(બધા પદાર્થોનું અભ્યાસ જ મુખ્ય કારણ છે જો અભ્યાસ રાખવામાં ન આવે તો માણસનો પ્રાપ્ત કરેલો યોગ પણ નાશ પામે છે અભ્યાસવડે ચિત્ત સ્થિર થાય છે, અભ્યાસવડે પ્રાણનો નિરોધ થાય છે, અભ્યાસવડે પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસવડે નિશ્ચય આત્માનું દર્શન થાય છે)

જો આ બધું અભ્યાસવડે થઈ શકે છે તો પછી ક્ષમાના અભ્યાસવડે ક્રોધનો જય કરવો એમાં શી મોટી વાત છે? માટે

પરમશાંત ને સુખી થવા સારુ ક્ષમાવડે ક્રોધને જીતવાનો અભ્યાસ કરો. વિદ્યાર્થી જે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તો પહેલું, બીજું, ત્રીજું ને ચોથું વગેરે ગુજરાતી સાત કે જોઇતાં ધોરણો પૂરાં કરી સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી ભણી વિશેષ યોગ્યતા મેળવે છે, તેમ આમાં પણ પોતાનું અંતઃકરણ સુધારવા માટે–કામક્રોધાદિ વિકારોનો જય કરવા માટે મનુષ્યે ગુરુશાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેમ કેટલાક રખડુ છોકરા માબાપના આગ્રહથી ઘેરથી પાટીદફતર લઈ નિશાળે ભણવા જવા માટે નીકળે પણ નિશાળે ન જતાં પાટીદફતર કોરે મૂકી, ઝાડ પર ઓળકોળામણી રમવા મંડે, ને નિશાળનો સમય પૂરો થાય ત્યારે નિશાળેથી છૂટેલા છોકરાઓની સાથે ઘેર જાય, તેવા છોકરા કાંઇ ભણી ન શકે, તેમ જે મનુષ્યે ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશને ભૂલી જઇ, વા ન ગણકારી, સ્વેચ્છા પ્રમાણે સંસારમાં વર્તે છે તેઓ કામક્રોધાદિ વિકારોને જીતી શકતા નથી, ને સો વર્ષે પણ પોતાના ધાર્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધી શકતા નથી. જો પોતાને સુધરવું હોય ને પરમાર્થમાં આગળ વધવુ હોય તો ઊતરતા માણસનો દાખલો ન લેવો પણ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોનો દાખલો લેવો. જો તમારે નિષ્ક્રોધ–શાંત થવુ હોય તો તેવા પુરુષોનાં ઉદાહરણો તમારી દૃષ્ટિસમીપ રાખી તમે તેવા થવા માટે ક્ષમાનો અભ્યાસ કરો. તમે જેવો નિશ્ચય કરશો, ને પ્રયત્ન કરશો તેવું ફળ તમને પ્રાપ્ત થશે. સહનશીલ થવા માટે ઝાડ પાસેથી પણ મનુષ્યે શીખવાનું છે.

વૃક્ષોનું નિષ્ક્રોધીપણું તથા પરોપકારીપણું. જેમ ભગવાન દત્તાત્રેયે લક્ષ્ય લેવા માટે ચોવીશ ગુરુ કર્યા હતા તેમ તમે અહીં જે જે જુઓ તેમાંથી તમારા નિશ્ચય અને અભ્યાસને પુષ્ટિ આપનાર શુભ વિચાર ને શુભ શિક્ષાને ગ્રહણ કરો; ને તમારા મનને તમારા ઇચ્છિત અભ્યાસમાં દૃઢ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરો. અબોલ વૃક્ષો પણ પોતાના વર્તનથી મનુષ્યને ભારે શિખામણ આપી રહ્યા છે. તે કેવાં શાંત ને પરોપકારી છે! પરોપકાર

માટે જ તેમનુ જીવન હોય એમ જણાય છે પરોપકાર કરવો તો ઠીક, પણ અપકાર કરનારના ઉપર ઉપકાર કરવો એ એમના જીવનનો જાણે મહામન્ત્ર હોય એમ જણાય છે પથ્થર મારે તેને પણ એ ફળ આપે! આમ શાત રહી જે પથ્થર મારે તેના મુખમા મીઠો કોળિયો મૂકવો એ કામ બહુધા બુદ્ધિમાન મનુષ્યથી પણ બનવુ અશક્ય જેવુ જણાય છે તે કામ બુદ્ધિરહિત જણાતા વૃક્ષો કરી રહ્યા છે, અને પ્રાય ગામેગામ તથા સ્થળે સ્થળ હાજર રહી નિષ્ક્રોધીપણાનું, પરોપકારીપણાનુ અને અપકાર કરનાર ઉપર ઉપકાર કરવાનુ પોતાનુ જ્વલત દૃષ્ટાત બતાવી રહ્યા છે એટલા માટે જ એક સત પોતાના મનને નીચે પ્રમાણે કહે છે —

"રે મન! વૃક્ષનકો મત લે"

વૃક્ષોનું અચળ ધૈર્ય ને તેમની અચળ શાતિ આવી છે —

'શિરઇ ચડિયા તોડતિ ફળ, પુનિ ડાલઇ મોડતિ
તોવિ મહદ્રુમ સવણે હુ, અવરા હિઉ ન કરંતિ"

(મનુષ્ય વૃક્ષોને માથે ચઢીને તેના ફળ તોડે છે, વળી તેની ડાળીઓ તોડે છે તોપણ મોટાં વૃક્ષો સ્વપ્ને પણ પોતાનું હૃદય અવળુ કરતાં નથી–તેમના ઉપર ક્રોધ કરતા નથી)

અપકાર ઉપર ઉપકાર. એક રાજાનુ દૃષ્ટાત. એ પ્રમાણે હરકોઈ સ્થિતિમાં કોઇ પણ મનુષ્ય આસપાસની પરિસ્થિતિ ઉપરથી ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રસગો પરથી પોતાના મનને સમજાવીને સન્માર્ગગામી થવાનો અભ્યાસ કરી શકે છે મદ ઉપજાવનારા મોટા વૈભવવાળા ને આખો ઓડ આણી મૂકે એવી મોટી સત્તાવાળા રાજાઓ પણ જો ધારે તો શાત રહેવાનો અભ્યાસ કરી શકે છે, ને શાત થઈ શકે છે, તો પછી સામાન્ય સ્થિતિ વાળા કે ગરીબ સ્થિતિવાળા મનુષ્યો ગર્વ આપનારી સામગ્રીને અભાવે તેવો અભ્યાસ કરી શકે એમા શુ કહેવુ? તેના સબધ માં કાઠિયાવાડના એક રાજાની સાભળેલી વાત કહેવાય છે રાજાના ધર્મને જાણનાર તે રાજા એક વાર પોતાની પ્રજા

સુખી છે કે દુઃખી છે? રાજ્યના અમલદારો પ્રજાની સાથે કેમ વર્તે છે? અને પ્રજાની પીડાઓ દૂર કરવા માટે ને તેમના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે મારે શું શું કરવા જેવું છે? વગેરે જાણુવા માટે પોતે રાજ્યમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. જે સમયની વાત કહેવાય છે તે સમયે રાજા છડી સવારીએ હતા. સાથે એક જ વિશ્વાસુ માણુસ હતો. રસ્તે ચાલતાં એક સ્થળે વૃક્ષોની સારી ઘટા જોવામાં આવી. સમય કાંઇક ગરમીનો હતો એટલે તે સ્થળે વિશ્રાંતિ લેવાની રાજાની ઇચ્છા થઇ. તુરત પોતે વૃક્ષોની ઘટા ભણી પોતાનો અશ્વ હંકાર્યો, અને ત્યાં જઈ તે વૃક્ષોની શીતળ છાયામાં મુકામ નાંખ્યો. સાથેના માણુસે અશ્વ પરથી શેતરંજી ને ગાદી કાઢીને પાથરી આપી, ને રાજા તે પર બેઠા. થોડી વારમાં રાજાના વાંસામાં એક નાના પથ્થરનો ઘા વાગીને દૂર પડ્યો. રાજાએ આસપાસ જોયું, પણુ વૃક્ષની ઘટામાંથી કોઇ નજરે પડ્યું નહિ, એટલે તેમણે પોતાના નોકરને કહ્યું કેઃ— "તપાસ કર, આ પથ્થરનો ઘા કયાંથી આવ્યો?" માણુસે રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે આસપાસ તપાસ કર્યો તો થોડે જ દૂર એક બોરડીના ઝાડ નીચે એક ભિખારી જેવો માણુસ બેઠો બેઠો બોર ખાતો હતો તેને પથ્થરના ઘા વિષે પૂછતાં તેણે કહ્યું કેઃ "બાપુ! હું અફીણુનો બંધાણી છું. પાસેના ગામમાં માગવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો આવતાં થાક ખાવા માટે અહીં સારો છાયો જોઇને હું બેઠો છું. અફીણુનો વખત થયો એટલે મેં હમણાં અફીણ લીધું, પણુ ટૂંગો કરવા માટે મારી પાસે કાંઇ નહોતુ, એટલે આ બોરડી ઉપર બે ચાર બોર પાકેલાં જણાતાં તે પાડવા માટે મેં ઘા કર્યો હતો. મેં જાણી જોઇને કોઇના ઉપર ઘા કર્યો નથી. તમને ત્યાં ઊતરેલા આડાં ઝાડ હોવાથી મેં જોયા નથી. ભાઇ! મારો ગુનો માફ કરો." એમ બોલતો બોલતો તે હાથ જોડવા મંડ્યો. સિપાઇએ પોતાના રાજા પાસે જઇને આ હકીકત તેમને જણાવી. એટલે રાજાએ તે બંધાણીને સિપાઇદ્વારા પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો.

ભિખારી ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો હાથ જોડી પોતાના માથા પરનું ફાળિયું ઉતારી રાજાજીને વારંવાર પગે લાગતો બોલ્યો: "ગરીબપરવર! મારી ભૂલ માફ કરો! મેં ધૂળ ખાધી!" રાજાએ તે ધીરજને આપતાં પ્રસન્નવદને કહ્યું: "બંધાણી! ગભરાઓ નહિ. એમાં શું? માણસથી અજાણતાં એમ થઈ જાય." પછી પોતાના સિપાઈને કહ્યુ: "તમારી પાસે જે રૂપિયા છે તેમાંથી પાંચ રૂપિયા આ બંધાણીને આપો, અને થોડો નાસ્તો પણ આપો." બંધાણી હાથ જોડતો ને પગે લાગતો બોલ્યો: "ના બાપુ! ના, એની મને જરૂર નથી. ગરીબપરવર! મારો ગુનો આપ નામદાર માફ કરો છો એ જ આપની મારા ઉપર મોટી રહેમ છે." રાજાએ મંદ હસતાં હસતાં કહ્યું: "એમ હોય બંધાણી! **બોરડી પરનો ઘા ખાલી ન જાય તો રાજા પરનો ઘા ખાલી કેમ જાય?"** ભિખારી રૂપિયા ને નાસ્તો લઈ હરખાતો હરખાતો ને તે રાજાનો ઉપકાર માનતો માનતો ચાલતો થયો. આવા રાજાઓ વિશ્વમાં પૂજાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે! જો મનુષ્યે ખરા સુખી થવુ હોય તો પોતાના હૃદયમાં રહેલો અવ્યક્ત ઈશ્વરાંશ વર્તનમાં પ્રકટાવવો જોઇએ, અને તેને માટે આ રાજાના જેવા નિષ્ક્રોધી ને *અપકાર કરનારના ઉપર ઉપકાર કરનારા થવુ જોઇએ.

*શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને નરકના દ્વારરૂપ ત્રણ મુખ્ય દોષો ગણાવ્યા છે, તેમાં ક્રોધ ઉપરાંત લોભની પણ ગણના કરી છે. એ લોભ ઘણો બળવાન છે. એ લોભને બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. ઈશ્વરની કૃપાથી અને પોતાના પુરુષાર્થથી જે દ્રવ્યાદિ વ્યાવહારિક પદાર્થોની મનુષ્યને પ્રાપ્તિ થઈ હોય, તથા થતી હોય, તેમાં સંતોષ ન માનતાં મને અધિક મળે તો ઠીક, અધિક મળે તો ઠીક, એવો અસંતોષ સર્વદા તેના મનમાં

રહ્યા કરે, ને તેથી તેનું મન દુઃખાનુભવ કર્યા કરે એ લોભનો પહેલો પ્રકાર છે. એનું બીજું નામ તૃષ્ણા છે. મળેલા દ્રવ્યમાંથી વ્યવહાર કે પરમાર્થમાં આવશ્યક ખર્ચ ન કરતાં, દ્રવ્યનો સંચય કર્યા કરવાના આગ્રહવાળી સંકુચિત વૃત્તિ જેને કંજૂસાઈ કહે છે તે લોભનો બીજો પ્રકાર છે. એ કંજૂસાઈને લઈને પણ ખર્ચ કરવાના પ્રસંગમાં જીવને ક્લેશાનુભવ થયા કરે છે.

તૃષ્ણા. ખરી રીતે જોઈએ તો મનુષ્યને નિત્ય આશરે દોઢ શેર કે બશેર અન્ન, ત્રણ વસ્ત્ર ને સૂવાને સાડાત્રણ હાથ જમીનની જરૂર છે; અને મનુષ્ય જો યોગ્ય ઉદ્યોગ કરે તો પ્રભુ એટલું તો તેને આપી રહે છે. પ્રભુ કોઈને તેમાં ન્યૂનતા આવવા દેતા નથી. વ્યવહારમાં કહેવત છે કે: "પ્રભુ ભૂખ્યા ઉઠાડે, પણ ભૂખ્યા સુવાડે નહિ." એમનું વિશ્વંભર એવું નામ છે. કોઈ ભક્તે એક પ્રસંગે પ્રભુને વિનતિ કરી છે કે: "હે વિશ્વંભર! કાં તો મારા પ્રતિ આપનું વિશ્વંભર એવું નામ સાર્થક કરો– મારું ભરણપોષણ કરો, નહિ તો મને આપના વિશ્વમાંથી બહાર કાઢી મૂકો!" પ્રભુએ મનુષ્યને જોઈએ તે કરતાં ઘણું આપ્યું છે, ને તે બધું વધારા ખાતે છે, છતાં મનુષ્યની તૃષ્ણાનો અંત નથી. પાંચ રૂપિયા મળે તો તેને દશની ઇચ્છા થાય, દશ મળે તો વીશની ઇચ્છા થાય, વીશ મળે તો ચાળીશની, ને એમ સો, હજાર, દશ હજાર, લાખ, દશ લાખ કે કરોડ મળે તો પણ મનુષ્યને સંતોષ થતો નથી. ઘણા લક્ષાધિપતિઓ ને કરોડાધિપતિઓ પણ વધારે ને વધારે ધન મેળવવાને અસંતોષપૂર્વક આતુર મનથી પ્રયત્નશીલ રહે છે એ ઘણાના અનુભવની વાત છે. આવી અયોગ્ય તૃષ્ણા મનુષ્યના અવિચારનું પરિણામ છે. તમારી ઇચ્છા હોય તો ભલે તમે સમભાવથી વિશેષ ધન મેળવવા પ્રયત્ન કરો, પણ હૃદયમાં અસંતોષ સેવીને દુઃખી ન થાઓ.

તૃષ્ણાના શમનના ઉપાય. સુવિચાર એ સંતોષનું કારણ છે, ને વિચારરહિતપણું એ અસંતોષનું કારણ છે. જો સંતોષ ને તજ્જન્ય શાંતિ મેળવવાં હોય તો મહારાજા જનકની પેઠે

સુવિચાર કરો તૃષ્ણાનો અંત ન જોઈને મહારાજા જનકે એક વાર વિચાર કર્યો કે ભલે વિદેહદેશ મારો કહેવાય છે, પણ હું આખા વિદેહદેશમાં વ્યાપક નથી, માત્ર મિથિલાનગરીમાં હું રહું છું મિથિલાનગરીમાં રહું છું ખરો, પણ આખી મિથિલા નગરીમાં રહેતો નથી, માત્ર રાજમહેલમાં જ હું રહું છું રાજમહેલમાં પણ હું વ્યાપક નથી, મારે તો માત્ર એક પલંગ જેટલા ભાગનો જ ઉપયોગ છે પલંગમાં પણ આખો પલંગ મારે માટે નથી તેમાંથી પણ આશરે સાડા ત્રણ હાથ લાંબો ને આશરે હાથ દોઢ હાથ જેટલો પહોળો ભાગ હું વાપરી શકું છું, અને માત્ર તેટલું જ વ્યવહારપક્ષે મારું છે, બાકીનું વધારા ખાતે છે મનુષ્ય જો ધારે તો આવા વિચારથી તૃષ્ણાના અયોગ્ય વેગને રોકીને શાંતિ મેળવી શકે ઈશ્વર આપણા કરતાં વધારે સમજે છે તે પરમ ઉદાર ને ન્યાયી છે તે જે કરે તે યોગ્ય જ કરે છે ને તે જોઈએ તેના કરતાં આપણને વધારે આપે છે, માટે મિથ્યા અસંતોષ સેવી દુખી ન થાઓ જેમ દાતાએ ઉદાર રહેવું જોઈએ તેમ લેનારે સંતોષી રહેવું જોઈએ

સંતોષ જેવું સુખ નથી. ભગવાન પતંજલિ કહે છે કે, "**सतोषादनुत्तमसुखलाभ**" (સંતોષથી સર્વોત્કૃષ્ટ સુખનો લાભ થાય છે) મણિરત્નમાલામાં પણ કહ્યું છે કે, "**तृष्णाक्षये स्वर्गपद किमस्ति**" (જો તૃષ્ણાનો નાશ થાય તો પછી સ્વર્ગનું સુખ પણ શા હિસાબમાં છે?) તૃષ્ણારહિત આત્મારામ પુરુષના હૃદયના વૈભવની સ્તુતિ કરતા શ્રીતુલસીદાસજી નીચે પ્રમાણે કહે છે —

"તીન ટૂક કૌપીનકે, અરુ ભાજી બિન લોન
સીતારામ હરદે બસે, ઇન્દ્ર બાપુરો કૌન?"

(વસ્ત્રમાં માત્ર લંગોટી જ હોય, ને તે પણ ફાટેલી ત્રણ કટકાવાળી હોય અને ભોજનમાં માત્ર ભાજી ને તે પણ મીઠા વગરની મળતી હોય, પણ જો હૃદયમાં સીતારામના [પ્રભુના] દર્શન થતાં હોય તો એવા સાધુપુરુષ પાસે ઇન્દ્ર બિચારો શા

લેખામાં છે?) આમ છે, માટે જો ખરા સુખી થવુ હોય તો સાંસારિક દ્રવ્યની તૃષ્ણાને રોકીને મનુષ્યે ધર્મરૂપ દ્રવ્યની તૃષ્ણા ઉત્તરોત્તર વધારવી જોઇએ. બાકી આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે દ્રવ્ય તૃષ્ણાનો અંત નથી, ને જ્યાં સુધી તૃષ્ણા છે ત્યાં સુધી મનુષ્ય વાસ્તવિક સુખી થઈ શકતો નથી.

કંગાલ કોણ? મણિરત્નમાલામાં "को वा दरिद्री" (દરિદ્રી-નિર્ધન-કંગાલ-કોણ?) એમ પ્રશ્ન કરી ઉત્તરમાં કહ્યું કેઃ- "यस्य तृष्णा विशाला" (જેને વિશાળ તૃષ્ણા છે તે કંગાલ છે.) દ્રવ્ય ન હોવાથી માણસ કંગાલ ગણાતો નથી, પણ તૃષ્ણાના વધારા વડે જે સર્વદા અસંતોષી રહે છે તે જ આ જગતમાં ખરેખરો કંગાલ છે. જેનું મન કંગાલ છે તે જ કંગાલ છે, ને સંતોષ વડે જેનું મન ઉદાર છે તે નિર્ધન છતાં રાજાથી પણ અધિક ધનાઢ્ય છે. જેના મનમાં સંસારના વિષયોમાં વૈરાગ્ય પ્રકટ્યો હોય તે જ હૃદયની એવી ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે, પછી ભલે તે ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ હોય, ભગવાં વસ્ત્ર પહેરતો હોય કે ધોળાં વસ્ત્ર પહેરતો હોય, અને માત્ર કૌપીન પહેરતો હોય કે બે અથવા ચાર વસ્ત્ર પહેરતો હોય. સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે **વૈરાગ્ય હૃદયમાં છે, કપડામાં નથી.** એ વૈરાગ્ય હૃદયમાં શી રીતે પ્રગટે? એમ પ્રશ્ન થાય તો કહેવાનું કે જો તૃષ્ણાના **દોષો ને તેથી ઊપજતાં દુઃખો બરાબર જોવામાં આવે તો ક્રમે કરીને અવશ્ય વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.** તૃષ્ણાના દોષો ને દુઃખો દર્શાવતાં રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કેઃ—

૭

શાર્દૂલવિક્રીડિત

+"રાખી દ્રવ્યની આશ ખોદી પૃથિવી ગાળી ગિરિધાતુઓ,
સંતોષ્યા બહુ રાયને જતનથી ઓળંગિયા સિંધુઓ;

+ એના મૂળ શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

उत्खातं निधिशंकया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो,
निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन संतोषिताः।

ગાળી રાત્રિ શ્મશાનમાં દઢ મને મંત્રોતણા જાપમાં,
તૃષ્ણા છોડ હવે મને નવ દીઠી કોડી ફુટી હાથમાં. ૧
દેશો દુર્ગથકી ઘણા વિષમમાં જાત્રા કરી ના ફળી,
છોડી આબરૂ યોગ્ય જાતિકુળની સેવા નકામી કરી,
બીને કાકની પેઠ માન ત્યજીને ખાધું બીજાને ઘરે,
પાપી કર્મથી ખુશ થાતી તદપિ તૃષ્ણા વધે ના શમે. ૨

શિખરિણી

ખળોની સેવામાં કઠણ ઠપકા તો બહુ સહ્યા,
હસી ઠાલે હૈયે મન દિલગીરીને ગ્રહી રહ્યા;
વળી જોડ્યા હસ્તો ખળ તરફ થંભાવી મનને,
અરે! જૂઠી આશા! કયમ હજી નચાવે બહુ મને?"

તૃષ્ણાને ફિટકાર. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે તૃષ્ણા તરફ જ્યારે પાકો કંટાળો આવે ત્યારે તે હૃદયમાંથી મૂકી શકાય છે, અન્યથા મૂકી શકાતી નથી. એક કવિ તૃષ્ણાને (આશાને) ફિટકાર દેતાં નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ—

"કિયો બ્રહ્મતેં જીવ, અબ કરવો ચાહે કહો?
કહા કરી હૈ નિર્જીવ? આશે! તવ આશય કવન?"

(હે આશે! તેં બ્રહ્મમાંથી મને જીવ બનાવ્યો, હવે તું શું

मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः,
प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुंच माम् ॥१॥
भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किंचित्फलं,
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला।
भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशंकया काकवत्,
तृष्णे जृम्भसि पापकर्मनिरते नाद्यापि संतुष्यसि ॥२॥
खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-
र्निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा।
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामंजलिरपि,
त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥३॥

કરવાને ઇચ્છે છે? શું તું મને નિર્જીવ (જડ) બનાવશે? તારા અંતરનો આશય શો છે?)

એક સંત પણ આશાને વશ વર્તનારની અધમતા જણાવવા નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

"આશા દાસીકે જે જાયે, તે જન જગકે દાસા;
આશા દાસી કરઈ જો નાયક, લાયક અનુભવ પ્યાસા."

(જે મનુષ્ય આશારૂપી દાસીના પુત્ર છે [આશાની આજ્ઞાને અનુસરનારા છે] તે મનુષ્ય જગતના દાસ છે, ને જે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય આશાને પોતાની દાસી બનાવે છે, તે બ્રહ્મનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છાવાળા ને યોગ્ય છે.)

નસીબ તો બે ડગલાં આગળનું આગળ. આશાના પાશમાં ફસાઇને મનુષ્યો કેવા હેરાન થાય છે? કેટલાક ઉતાવળે ઘણું ધન મેળવવા માટે કીમિયાના છંદમાં પડે છે. તે મનસીલ, (એક જાતની કાચી ધાતુ,) ગંધક, હરતાલ ને પારો ઇત્યાદિવડે સુવર્ણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો કે કીમિયાની વાત કેવળ ખોટી છે એમ ન કહેવાય, તેમ કીમિયાથી કોઈ શ્રીમંત થઈ ગયાના દાખલા સાંભળ્યા નથી, પણ કીમિયાની લાલચે ઘણાએ પોતાની પાસેનું અલ્પ દ્રવ્ય પણ ખોયાના અને ઘણાકને ધૂતારાઓએ લાલચ આપી ફસાવ્યાના ને ધૂતી લીધાના દાખલા સાંભળવામાં આવ્યા છે. ધનને કારણે ધર્મને અને નીતિને તિલાંજલિ દઈને કેટલાક હલકા વર્તનવાળા રાજાઓને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને કેટલાક દરિયાપારના પ્રવાસો કરે છે, પણ "નસીબ (પ્રારબ્ધ) તો બે ડગલાં આગળનું આગળ" હોવાથી પ્રયત્ન કરનારમાંના ઘણા નિરાશ થઈ તૃષ્ણાની જ્વાલામાં બળતા રહે છે. એક ખેડૂત કરજદાર થઈ જવાથી ગાડામાં સામાન ભરી અન્ય સ્થળે ધંધા માટે જવાને કોઈ ન દેખે માટે મોટે મળસ્કે નીકળ્યો. ગામને પાદરે ગયો ત્યાં તેને સાંભર્યું, કે ઘરમાં દીવો ઓલવવો રહી ગયો છે, એટલે તેણે પોતાની બાયડીને કહ્યું કે:—"તું જરા બળદની રાશ

થોભી રાખ, હું ઘરમાંનો દીવો ઓલવી આવું." તે ઘેર ગયો, ને ઘર ઉઘાડી જોયું તો કાળી આકૃતિનો એક માણસ દીવાના કોડિયામાંથી તેલ લઇ જોડા ચોપડતો હતો. ખેડૂતે તેને પૂછયું:-"ભાઇ! તું કોણ છે? ને આ શું કરે છે?" તેણે જવાબ આપ્યો:-"હું તારું નસીબ છું, ને તું જ્યાં જાય છે, ત્યાં મારે તારા પહેલાં પહોંચવું પડશે, માટે જોડા ચોપડી તૈયાર થાઉં છું." ખેડૂતે કહ્યું:-"જો એમ છે તો મારે શું કામ પરગામ જવું જોઇએ? ચાલ ભાઈ! પાછો આવું છું." એમ કહી ગાડું લઈ પાછો ઘેર આવ્યો. ધનાદિની તૃષ્ણાથી કેટલાક સ્મશાનમાં જઇ મલિન મંત્રોના જપ કરે છે, કેટલાક બહુ વિષમ પ્રદેશોમાં જાય છે, ને કેટલાક પોતાની જાતિ કે કુળની કીર્તિનો વિચાર મૂકી દઈને નીચ જનની સેવા કરે છે, પણ પ્રારબ્ધના બળવાનપણાથી ને યોગ્ય પુરુષાર્થની ન્યૂનતાથી તેઓ ઇચ્છિતને પામતા નથી, ને કદાચ બળવાન પુરુષાર્થવડે તેઓ ઇચ્છિતને પામે તો પણ તૃષ્ણા તો વધતી જ જતી હોવાથી તેઓ શાંતિ મેળવી શકતા નથી તૃષ્ણાની સીમા નથી. તે બહુ અનર્થકારિણી છે વધતી જતી તૃષ્ણા મનુષ્યને અંધ બનાવી મૂકે છે. પાસે આવેલો લાભ તે એક ક્ષણમાં ખોવરાવી નાંખીને, મનુષ્યને દુ:ખના દરિયામાં ઉતારી દે છે. તે ઉપર એક દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવ્યું છે:—

અતિતૃષ્ણાનું પરિણામ. અતિતૃષ્ણા બહુ હાનિ કરનારી છે જૂના વખતમાં એટલે આશરે સોએક વર્ષ પહેલાં રાજકોટ લાગુના એક માણસ રાજકોટ અને વેરાવળની વચ્ચે વેપાર કરતો હતો. દૈવયોગે એવું બન્યું કે એક વાર તે માલ વેચીને પોતાના દશ ખાલી ઘોડા લઈ, વેરાવળથી રાજકોટ ભણી આવતો હતો. રસ્તામાં જૂનાગઢ નજીક દાતારની ટેકરી પાસે ૮૪ સિદ્ધની ટેકરી છે, તેની નીચે તે પોતાના ઘોડા ચારતો હતો. તેને દ્રવ્ય મેળવવાની અતિ તૃષ્ણા હતી. મને કોઇ ઠેકાણેથી ક્યારે ખજાનો મળી આવે? ને હું ક્યારે કરોડપતિ થઈ જાઉં? એવું જ તેના મનમાં ઘોળાયા કરતું હતું. જો કોઇ સાધુ-

પુરૂષ મારા ઉપર કૃપા કરે તો જ આ કામ થાય એમ પણ તે માનતો હતો આ ગિરનારનો ભાગ છે, ને અહીં મોટા યોગી પુરૂષો રહે છે, એમ તેણે સાંભળેલુ, એટલે તે આસપાસ નજર ફેરવતો હતો, ને કોઈ તેવા સાધુપુરુષ મળી આવે તો તેને વિનતિ કરવાના વિચારમાં હતો, એવામાં એક સાધુ જેવો માણુસ તેની નજરે પડ્યો, એટલે તે તેની પાસે જઈ હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો કે–"મહારાજ ! હું ગરીબ માણુસ છું. ધન મેળવવા માટે મેં ઘણા ફાફાં માર્યાં, પણ તેમાં મારું આજ સુધી કાઇ વળ્યું નથી આપ જેવા પરોપકારી પુરુષ કૃપા કરીને કોઇ ઠેકાણે ખજાનો બતાવે તો મારા જેવાનું કામ થઈ જાય. સાધુપુરુષને ધનની ઇચ્છા હોતી નથી, પણ મારા જેવો ધનનો કીડો જે ધનને માટે વલખા મારી રહ્યો છે, તેની શાતિ ધન વિના થાય તેમ નથી, તો મહારાજ ! આપ મારા પર દયા કરો." તે ઘોડાવાળાનું એવું બોલવું સાભળી, તે માણુસે તેને કહ્યુ કે–"કદાચ તને ખજાનો બતાવવામાં આવે તો પણ તેમાનું ધન તુ તારે ઘેર શી રીતે લઈ જઇશ ?" ઘોડાવાળાએ કહ્યુ કે–"મારી પાસે આ દશ ઘોડા, તે પર લાદવાની આ વીશ પેટીઓ અને તે પેટીઓ બધ કરવાની ચૂંકો વગેરે સઘળું તૈયાર છે " એ સાધુ જેવો દેખાતો માણુસ માત્રિક હતો. તેણે કોઈ માત્રિક પુરૂષ પાસેથી ધનભડાર મેળવવાનો મંત્ર મેળવ્યો હતો, ને તે ધનભંડાર મેળવવાનુ સ્થળ પણ જાણ્યું હતુ, પણ તેના ગુરુએ તેને કહેલું કે–"એ ધનભંડારમાથી તારા પોતાના હાથથી એક પાઈ પણ ઉપાડી શકાશે નહિ, માટે બીજા કોઈ માણુસ દ્વારા તારે એ કામ કરવુ " એટલે તે માત્રિક તેવા માણુસની શોધમા હતો તેવામા તેને આ ઘોડાવાળાનો યોગ થતા મનમા પ્રસન્ન થઈ તેને કહ્યુ કે–"ઠીક ભાઈ ! ચાલ મારી સાથે હુ તને ખજાનો બતાવુ ભરી લે પેટીઓ " માર્ગમા ચાલતા તે ઘોડાવાળાને વિચાર થયો કે, આ અઘોરી તો નહિ હોય ? એટલે તેણે તે માત્રિકને પૂછ્યુ

કે:–"મહારાજ! આપ અઘોરી તો નથી કે? એણે મહારાજ! અહીં પરમાત્મા સિવાય મારું બીજું કોઈ નથી." માંત્રિકે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું–"તું ચિંતા ન કર. વિશ્વાસ રાખ. હું મનુષ્યભક્ષક અઘોરી નથી. પ્રભુની દયાથી એક એવો ધનભંડાર પ્રાપ્ત થાય એમ છે કે તારી ભવની ભૂખ ભાગી જશે. તારી ઈચ્છા હોય તો ચાલ, નહિ તો મારો કાંઈ આગ્રહ નથી. એ ખજાનાનું ઠેકાણું અહીંથી દૂર નથી. જો પેલી કરાડ* દેખાય છે ત્યાં જ તે છે." ઘોડાવાળાને તેના વચનમાં વિશ્વાસ આવ્યો. તેણે કહ્યું:–"બહુ સારું મહારાજ! ચાલો." બંને જણુ આગળ ચાલ્યા, ને તે કરાડ પાસે જઈ પહોંચ્યા. પેલા માંત્રિકે તેના ગુરુએ બતાવેલી રીતે ગૂગળનો ધૂપ કર્યો, કે એક મોટો દરવાજો ને તેની અંદર એક મોટું મકાન દેખાયું. બંને જણુ અંદર પેઠા તો ત્યાં હીરા, માણેક, મોતી ને સોનામહોરો વગેરેથી ભરપૂર અપાર ખજાનો તેમને દેખાયો. ઘોડાવાળો ચકિત થઈ ગયો કે આ તે સાચું છે કે સ્વપ્ન છે? અંતે તેણે પોતાના મનને સ્થિર કરી, માંત્રિકના કહેવા પ્રમાણે ધનની વીશ પેટીઓ તે ખજાનામાંથી ભરી લીધી, ને તેને સારી રીતે બંધ કરી. માંત્રિકે તે મકાનના એક ગોખલામાં લોઢાની એક ડાબલી પડી હતી તે લીધી. પછી પેલી વીશ પેટીઓ બહાર કાઢી, તે બંને બહાર નીકળ્યા, ને માંત્રિકે પછી રાળનો ધૂપ કર્યો, એટલે દરવાજો દેખાતો બંધ થઈ ગયો, ને કરાડ જેવી કરાડ થઈ ગઈ. પેલો ઘોડાવાળો કે જે ધનની ભારે તૃષ્ણાવાળો હતો તેના મનમાં થયું કે આમાં મહારાજનું કેટલું ધન, ને મારું કેટલું ધન તે આગળથી નક્કી કરવું એ સારું છે, કે જેથી પાછળથી વાંધો ન પડે; એટલે તેણે તે માંત્રિકને કહ્યું:–"મહારાજ! આ ધનમાંથી મારું કેટલું ધન ને આપનું કેટલું ધન તે કહો." માંત્રિકે કહ્યું:–"આપણા બંનેનું અર્ધોઅર્ધ. દશ પેટી તારી ને દશ પેટી મારી." એ કે દશ પેટીવડે તે ઘોડાવાળો

* પર્વતની કોઈ ટેકરીના શેખર જેવા સીધા ને ઊંચા ભાગને કરાડ કહે છે

મોટો ધનાઢ્ય થઇ શકે તેમ હતું, છતાં તૃષ્ણાને લીધે તેને વિચાર આવ્યો કે, મને વધારે ધન મળે તો ઠીક, એટલે તેણે માંત્રિકને કહ્યું કે:-"મહારાજ! આપની પાસે વિદ્યા છે તો આપ આવા ઘણા ખજાના મેળવશો, માટે મને આમાંથી દયા કરીને કાંઇ વધારે આપો તો સારું." માંત્રિકે કહ્યું:-"ભલે, તું બે પેટી વધારે લેજે-બાર લેજે." તેટલાથી પણ પેલા તૃષ્ણાળુ માણસને સંતોષ ન થયો; એટલે તેણે વધારે ધન આપવા ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે કાલાવાલા કરવા માંડ્યા, તેથી તેને પ્રથમ ચૌદ, પછી સોળ, પછી અઢાર ને છેવટ વીશ પેટીઓ આપવાનું પેલા માંત્રિકે જણાવ્યું. એવામાં તે અતિ તૃષ્ણાળુ ઘોડાવાળાની નજર પેલી લોઢાની ડાબલી ભણી ગઇ, ને તેણે માંત્રિકને કહ્યું:-"મહારાજ! આ ડાબલીમાં સિદ્ધાંજન* હશે એમ મને લાગે છે, માટે તે મને આપો તો ઠીક. હું તે આંજું." માંત્રિકે તેને કહ્યું:-"આ સિદ્ધાંજન નથી, પણ જો કોઈ મનુષ્ય પોતાની આંખમાં આંજે તો તે આંધળો થઇ જાય એવું ઔષધ છે, માટે એ વિચાર રહેવા દે." છતાં પણ તે ઘોડાવાળાએ પુનઃ પુનઃ આગ્રહ કરવાથી માંત્રિકે તે ડાબલી તેના હાથમાં આપી. તે ડાબલીમાંથી આંગળીવડે અંજન લઇ તે ઘોડાવાળો પોતાની આંખે આંજવા મંડ્યો, ત્યારે પેલા માંત્રિકે તેને કહ્યું કે:-"તું આંજવું રહેવા દે. જો તું આંજીશ તો નક્કી તું આંધળો થઈ જઇશ." તો પણ તેણે માન્યું નહિ, ને "ના મહારાજ! તમે ખોટું કહો છો." એમ બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાની બેઉ આંખમાં તે અંજન આંજ્યું, તેથી થોડી જ વારમાં તે આંધળો થઈ ગયો; એટલે આ અતિતૃષ્ણાવાળો ને અવિચારી આંધળો માણસ આ ધનને ભોગવવા લાયક નથી એમ જાણી, "તારું લાગ્યું તું ભોગવ" એમ તેને કહી દશે ઘોડા ને ધનની વીશે પેટીઓ લઈ તે માંત્રિક ચાલતો થયો, ને તે તૃષ્ણાળુ ઘોડાવાળો બહુ દુઃખી થઇને માંડ માંડ પોતાને ઠેકાણે પ્હોંચ્યો. અતિ

* આંખમાં આંજવાથી પૃથ્વીમાં રહેલા ગુપ્તનિધિ જોઈ શકાય એવું અંજન.

તૃષ્ણાનું પરિણામ આવું અનિષ્ટ છે.

"લોભ પાપ સઘળાનું મૂળ." લોભ મનુષ્યની પાસે કયું પાપ ન કરાવે તે કહેવાતું નથી. "लोभश्चेदगुणेन किम्" જો લોભ હોય તો પછી બીજા અવગુણથી શું પ્રયોજન છે? મતલબ કે, એક લોભ જ સઘળાં પાપ કરાવવાને સમર્થ છે. જેમ કોઈ માણસ ઘણો રૂપાળો હોય, પણ જો તેના કપાળમાં એક રૂપિયા જેટલી જગામાં કોઢ હોય તો તેની બધી સુંદરતા હણાઈ જાય છે, તેમ મનુષ્યમાં જો લોભ નામનો દોષ હોય તો તે વડે તેના બધા શુભ ગુણો ઢંકાઈ જાય છે-લોભ એ શુભ ગુણોને ગળી જાય છે. લોભને વશ થઈને ભાઈ બહેનને, અને બહેન ભાઈને હણે છે. પુત્ર પિતાને અને પિતા પુત્રને હણે છે. રાજ્યલોભને વશ થવાથી આખો ખીલજીવંશ એક પછી એક એમ માર્યો ગયો, એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે. જલાલુદ્દીનને તેના ભત્રીજા અલ્લાઉદ્દીને માર્યો, અને એ અલ્લાઉદ્દીનને તેના વહાલા ગુલામ મલેક કાફુરે માર્યો. એમ ઉત્તરોત્તર એક બીજાનાં ખૂન થયાં. કેટલાક વેપારીઓ દ્રવ્યના અતિ લોભને લઈને દગાફટકા કરતાં પાછું વાળી જોતા નથી. એવી રીતે નોકરી, ખેતી, દલાલી ને વકીલાત વગેરે ધંધાઓમાં પણ દ્રવ્યતૃષ્ણાને વશ થઈ, માણસો જૂઠાણું કરવામાં બાકી રાખતાં નથી. "सत्यान्नास्ति परो धर्मो नानृतात्पातकं परम" (સત્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી, અને અસત્યથી મોટું પાપ નથી,) એમ શાસ્ત્રવચન પોકારીને કહે છે, છતાં લોભ તે વાત ભુલાવી દે છે, ને મનુષ્યને અવળે માર્ગે ચલાવે છે.

દણમલ કરીને એક વાણિયો ભૂખે મરતો થવાથી, અલખિયો સાધુ થયો હતો. સાધુનો વેશ ધારણ કરવાથી મનુષ્યમાં કાંઈ સાધુતા આવતી નથી, પણ વૈરાગ્યાદિ શુભ ગુણોવડે જ મનુષ્યમાં સાધુતા આવે છે. વગરવૈરાગ્યે વ્યવહારના કોઈ તરેહના દુઃખથી કંટાળીને કે ધંધો કરવાના આળસથી જો મનુષ્ય પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરે છે, તે જો સાધુને લગતા શુભ ગુણો મેળવવા પ્રયત્ન ન કરે તો પોતાના સાધુનામને ઝાંખાડે

છે. એવા માણસોને ઉદ્દેશીને લોકોમાં આવાં હાસ્યજનક કથનો કહેવાય છેઃ—

> "ગોપીચંદન ને ગેરુ, ઈ ભાગ્યાના ભેરુ."
> "મૂંડ મુંડાવે તીન ગુણ, મિટે શિરકી ખાજ,
> ખાનેકું લડુ મિલે, લોક કહે મહારાજ."
> "ટોપી પહેરે ત્રણ ગુણ, નહિ વેરો નહિ વેઠ;
> બાવો બાવો સૌ કહે, ને સુખે ભરે પેટ."

આ રણમલ પણ આ પ્રકારનો કે એથી પણ કનિષ્ઠ પ્રકારનો બાવો હતો. અગાઉના વખતમાં વાઘેર (કાબા) લોકો બહુ ભાગે પ્રવાસીઓને લૂંટવાનો ધંધો કરતા, ને દ્વારકાની જાત્રાએ જનારા માણસોને બહુ હેરાન કરતા. સંવત ૧૯૧૪ની સાલમાં વાઘેર લોકનું મોટું બહારવટું ચાલ્યું હતું. મૂળુમાણેક તથા જોધામાણેક તેમના નાયક હતા. અંગ્રેજસરકારે બહુ પ્રયત્ન કરીને તેમના નાયકોને મારી, વાઘેરોને પરાસ્ત કર્યા હતા. ત્યાર પછી એવી પાકી ગોઠવણ થઈ છે, કે વાઘેરલોકોનાં જે ગામની હદમાં લૂટ થાય, તે ગામના વાઘેરોએ તે લૂટની રકમ ભરી આપવી જોઇએ. એથી યાત્રી લોકોનું એ દુઃખ હવે મટ્યું છે. રણમલ બાવો થયો હતો, પણ તેની લૂટવાની વૃત્તિ નાશ પામી નહોતી. તેણે અલખિયાનો વેશ ધારણ કર્યો હતો. અલખિયા એ અતીતબાવાની એક જાત છે. આસપાસનાં ગામોથી કેટલેક દૂર જંગલના ભાગમાં એક વડ નીચે તેણે પોતાની ઝૂંપડી બાંધી હતી. આસપાસનાં ગામોમાંથી તે લોટ વગેરે માગીને પોતાનો ગુજારો કરતો, પણ વારંવાર તેને લૂટ કરવાનું મન થઈ આવતું, અને તેટલા માટે તે જ્યારેત્યારે વડ ઉપર ચઢીને, દૂરદૂરના ભાગમાં નજર ફેંકતો. એક વાર બળદના ઘૂઘરાનો અવાજ તથા ગાડાનો ખડખડાટ છેટેથી સંભળાતાં તેણે વડ ઉપર ચઢીને જોયું તો તેને કેટલેક છેટે વાણિયાની જાત, ચારણી, જતી, જણાઈ. સિવસ, આશ્રમી, જવા, આવ્યો, હતો..
તે જાનની સાથે વોળાવિયા નહોતા, એટલે તુરત જ તેના મનમાં

તે જાનને લૂટવાનો વિચાર ઊઠ્યો, પણ પછી પાછો બીજો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો, કે સાધુ થઇને આવું કામ કરવું એ ઠીક નહિ. વળી તેની સાથે નવો વિચાર આવ્યો, કે આ લૂટવાનું કરી થોડી મોજમજાહ કરી લઉં, પછી પાછું ક્યાં સાધુ થવાતું નથી? તેના મનમાં થોડી વાર આવી ઘડભાંગ ચાલી. અંતે તેના મનમાં રહેલા નબળા સંસ્કારો બળવાન થયા. દ્રવ્યલોભે તેના મનમાં તે જાન લૂટવાનો વેગ પ્રકટાવ્યો. તુરત જ તેણે પોતાનો અલખિયાનો વેશ કાઢી નાંખ્યો, ને વાઘેરનાં જૂનાં કપડાં પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં, તે પહેરી લઇને હાથમાં ગેબો (મોટા માથાવાળી જાડી લાકડી) લઇને દોડ્યો, ને એકદમ જાન પાસે જઈ જાનનાં માણસોને માર મારી, તેમનાં ઘરેણાંગાંઠાં ને રોકડ વગેરે માલ લૂટી લઈ આડે માર્ગે થઈ તે પોતાની ઝૂંપડીમાં પાછો આવ્યો. આવી રીતે સાધુના વેશમાં રહ્યા છતાં દ્રવ્યલોભને વશ થઈ વખતોવખત આવાં લૂટફાટનાં નિંદ્ય કર્મો કરી તેણે પોતાનું પાપી જીવન પૂરું કર્યું.

લોભ કેટલો બધો દુષ્ટ છે! સાધુ થયેલાની પાસે પણ તે આવી રીતે લૂટારાનું કામ કરાવે છે. ભણેલા ગણેલા અને ડાહ્યાડમરા વેપારીઓ, કે જે હિસાબમાં બહુ સંભાળ રાખી ભૂલ ન કરે, તેમને લોભ પોતાના ફાંસામાં પકડી જોતજોતામાં ભૂલ ખવરાવી દે છે. "આમાં મને પાંચસો રૂપિયાનું હાંસલ છે, જૂઠું બોલવામાં કાંઇ પાછળથી હાનિ થવાની નથી. જૂઠું બોલવાનું પાપ દૂર કરવા દશાંશ કાઢીશું." આવા વિચારવડે લોભ વેપારીઓને પાપકર્મમાં ફસાવે છે, પણ પાપ કોઈનું સગું નથી. "પાપ પીપળે ચઢીને પોકારે છે" એવી લોકમાં કહેવત છે. એ પ્રમાણે અંતે જ્યારે તેના દગાની ખરી વાત બહાર આવે છે ત્યારે દગો કરનારની આબરૂના કાંકરા થાય છે; એટલું જ નહિ, પણ વખતે રાજ તરફથી તેને શિક્ષા પણ થાય છે. ઘણાને આવી રીતે પાયમાલ થયેલા જોયા છતાં માણસો લાલચને વશ થઈ ખોટી રીતે દ્રવ્ય મેળવવાના પાપમાં પડે છે, ને અંતે "પાણીના પાણીમાં

ને દૂધના દૂધમા” થાય છે ત્યારે પેટ ભરીને પસ્તાવો કરે છે. જૂઠાણું તો ઠીક, પણ લોભ ખૂનખરાબા સુદ્ધાં પણ કરાવે છે તે વાત સ્પષ્ટ કરવા દક્ષિણદેશમાં બનેલા એક બનાવની હકીકત કહેવાય છે—

બે મુસાફરો રાત્રિનિવાસ કરવા માટે માર્ગમાં આવેલા એક ગામડામા પટેલની ડેલીએ ગયા. પટેલે તેમને આવકાર આપ્યો, ને પોતાની ડેલી પર તેમનો ઉતારો કરાવ્યો. હજી પણ ગામડામાં એવો રિવાજ છે કે મુસાફરોને અન્ય કોઇની પિછાણ ન હોય તો રાત રહેવા માટે કુંભાર કે સુતારને ઘેર અથવા પટેલની ડેલીએ જાય. આ બે મુસાફરની પાસે ખસો રૂપિયા હતા. પાસે જોખમ રાખીને ડેલીના ઓટલા પર સૂવુ એ અયોગ્ય છે, એમ જાણી તેમણે પોતાની પાસેના ખસો રૂપિયા તે પટેલને આબરુદાર જાણી તેને સોપ્યા, ને પોતે નિરાતે ડેલી પર ખાટલા ઢાળ્યા હતા ત્યા સૂતા. થોડી વાર પછી તે પટેલની દાનત બગડી. તેના મનમા થયું કે, જો આ બે જણને મારી નાખવામા આવે તો ખસો રૂપિયા મને મળી જશે, કેમકે તેમણે મને ખસો રૂપિયા સોપ્યા છે, તે વાતની બીજા કોઇને ખબર નથી. પછી તેણે પોતાના ઓળખીતા બે લુચ્ચા માણસો હતા તેમને મળી, તેમને થોડા રૂપિયા આપવાનું ઠરાવી, તેમને હાથે તે બે મુસાફરોનું તરવારના ઝાટકાથી એક સાથે ખૂન કરાવી નાંખવાનું ઠરાવ્યું. તે મારાઓને પટેલે કહ્યું કે,—“હું ઘેર જઈ સૂઇ રહું છું. ડેલીમા બે ઓટલા પર બે જણ સૂતા છે. બીજું કોઈ ત્યા છે નહિ. તમારે કાઇ પણ પૂછગાછ કર્યા વિના એકેક જણે એકેક જણને મારી નાખવો.” પેલા પાપી માણસોએ તે વાત કબૂલ કરી, ને પટેલ ઘરમા જઈ સૂતો. ડેલીમા સૂતેલા પેલા મુસાફરોને ઊંઘ આવતી નહોતી. થોડી વારમાં એક ઢેઢગરોળીનો એક જાતનો શબ્દ સંભળાયો, એટલે તે બેમાનો એક જે શકુનશાસ્ત્ર જાણતો હતો, તેણે બીજાને કહ્યું કેઃ—“આ અપશુકન થયાં, આ સ્થળે સૂવું એ જોખમવાળું છે, એમ મને જણાય છે

માટે ચાલ, ઊઠ, બહાર જઇને સૂઇએ." બન્ને ઊઠ્યા, ને પટેલના ઘરની પાછળના ભાગમાં જગા-સાફ કરી ત્યાં સૂઈ રહ્યા.

પાછળથી શું બન્યુ તે જુઓ. "ખાડો ખોદે તે પડે" એ સત્ય વાત છે. પટેલના બે દીકરાઓ રાત્રે વાડીએ વાસો રહેવા ગયા હતા, પણ મોડી રાત્રિએ કામે ગયેલો સાથી આવી પહોંચવાથી, તેમના મનમાં એમ થયું કે અહીં પડ્યા રહેવા કરતાં ચાલોને, ઘેર જઈ સૂઈ રહીએ. એમ વિચારી તેઓ પોતાની ડેલીએ આવ્યા, ત્યાં બે ખાટલા પાથરેલા ખાલી પડ્યા હતા. તે જોઈને તેમને લાગ્યુ કે બાપાએ અમારે માટે આ ખાટલા પથરાવી મૂકયા છે. તેઓ થાકયા-પાકયા માથે ઓઢીને ખાટલામાં સૂઇ ગયા, ને ઘસઘસાટ ઊંઘવા લાગ્યા. કેટલીક વારે પેલા બે મારાઓ ડેલી પર આવ્યા, ને જોયાજાણ્યા વિના એકદમ તે બે જુવાન છોકરાનાં ખૂન કરી નાંખી ચાલ્યા ગયા.

સવાર પડતાં પેલા બે મુસાફરો ઊઠ્યા, ને કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ, પટેલ પાસે જઇ રૂપિયાની માગણી કરી. પટેલને આશ્ચર્ય લાગ્યુ કે, આ જીવતા કેમ રહ્યા? તુરત જ તેની નજર ડેલીના ઓટલા ભણી ગઇ. તેણે ત્યાં જઈ જોયું તો પોતાના બે જુવાન દીકરાઓને મરેલા જોયા. તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ, પણ કહે કોને? હાથનું કર્યું હૈયે વાગ્યું. તે રડવા લાગ્યો. ઘરનાં બીજાં માણસો પણ દોડી આવ્યાં, ને તે પણ રડવા લાગ્યાં. એકદમ કોલાહલ થઇ પડ્યો. મુસાફરો મનમા સમજ્યા, કે પ્રભુએ આપણને બચાવ્યા. કોલાહલ સાંભળી ગામમાં માણસો અને પોલીસનાં માણસો આવી પહોંચ્યાં. પોલીસે તપાસ કરી ખૂન કરનારાઓને અને પટેલને પકડી પરહેજ કર્યાં. પોલીસે પૂછવાથી મુસાફરોએ પોતાની હકીકત જાહેર કરી. તેમને તેમના રૂપિયા પટેલ પાસેથી રાજ્યના અમલદારે પાછા અપાવ્યા. આ પ્રમાણે રૂપિયા જેના હતા તેને મળ્યા, ને પટેલે પોતાના બે દીકરાને ગુમાવ્યા. પોતે તથા પોતાનું કુટુંબ દુઃખના દરિયામાં ડૂબ્યાં, આબરૂ ગુમાવી ને

છેવટે દેહાંતદંડની શિક્ષા પણ ભોગવી! લોભ મનુષ્ય પાસે કેવાં ક્રૂર કર્મ કરાવે છે, ને કેવું મહાદુઃખ આપે છે, તે આ દૃષ્ટાંત પરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે. લોભ જ્યારે પ્રબલ થાય છે ત્યારે તે લોભીના મહાશત્રુનું કામ કરે છે, ને તેટલા જ માટે ભગવાને તેને નરકના દ્વારરૂપ કહ્યો છે.

પાપનો બાપ કોણ? ચંદ્રશેખર નામનો એક બ્રાહ્મણ-પુત્ર કાશીમાં લાંબા સમય સુધી રહી, અભ્યાસ કરી, વ્યાકરણ, ન્યાયશાસ્ત્ર, ને સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રોમાં કુશલ થયો; અને વેદાંતનાં પ્રસ્થાનત્રય આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી, તેણે વેદાંતાચાર્યની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી. પછી તે પોતાના વતનમાં ગયો. કેટલાક સમય પછી તેને શંકા થઈ, કે **पापस्य तातः कः** (પાપનો બાપ કોણ?) તે માટે તેણે પોતાની પાસેનાં સઘળાં શાસ્ત્રો જોયાં, પણ તેમાંથી તેને કાંઈ પ્રત્યુત્તર મળી શકયો નહિ, એટલે તે ઉદાસીન રહેવા લાગ્યો. શંકા ભૂંડી છે. તેને ઘેર કાંઈ ચેન પડતું નહોતું, તેથી યાત્રાએ જવાથી કોઈ સ્થળેથી મને તેનું સમાધાન મળી આવશે, એવા વિચારથી તે યાત્રાર્થે નીકળ્યો. પ્રથમ ઉત્તરમાં બદરિનાથ ને કેદારનાથ આદિની યાત્રા કરી, પછી પૂર્વમાં ગયો અને જગન્નાથજી આદિમાં જઈ તેણે દક્ષિણ-માં રામેશ્વરભણી પ્રયાણ કર્યું. એ તરફનાં રામેશ્વર ને શિવ-કાંચી વિષ્ણુકાંચી આદિ નાનાંમોટાં તીર્થો કરતો કરતો તે પૂનામાં આવ્યો. માર્ગમાં કેટલીક વાર વિદ્વાનોનો મેળાપ થયા છતાં અને તેમની સાથે ચર્ચા થયા છતાં પાપનો બાપ કોણ? એ તેની શંકાનું સમાધાન થઈ શકયું નહોતું, એટલે તેની ઉદાસીનતા હજી ચાલુ હતી. પ્રસંગવશાત્ તે પૂનાની સદાશિવ-પેઠ નામની બજારમાંથી ચાલ્યો જતો હતો, તે વેળા વિલાસિની નામની એક ધનાઢ્ય વેશ્યા પોતાની હવેલીના ઝરૂખામાં બેઠી હતી, તેણે તે ચંદ્રશેખરને જોયો. એ જાતિ બહુ ચતુર હોય છે. મુખાકૃતિ ઉપરથી તે માણસનું અંતઃકરણ કળી શકે છે. તેણે પોતાના મન સાથે વિચાર્યું, કે બ્રાહ્મણ વિદ્વાન જણાય છે, પણ

આટલો બધો ઉદાસીન શા માટે રહેતો હશે? ચાલ પૂછી જોઈએ. તુરત જ તેણે પોતાની દાસીને મોકલી, તેને પોતાની હવેલી પર બોલાવ્યો, ને તેનો વાણી વડે આદરસત્કાર કરી, તેને એક કોચ ઉપર બેસાડ્યો. પછી પૂછગાછ કરી, તેના અભ્યાસાદિની હકીકત જાણી લઈ તેને પૂછ્યું કેઃ—"આપ આવા વિદ્વાન છતાં ઉદાસીન કેમ જણાઓ છો?" ચંદ્રશેખરે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કેઃ—"કાંઈ નહિ. તમને કહેવાથી કાંઈ ફળ નથી." વિલાસિનીએ પ્રત્યુત્તરમાં ગંભીરતાથી કહ્યું કેઃ—"મહારાજ! આપ સુખેથી કહો. મારાથી જો બનશે તો હું આપનું દુઃખ નિવૃત્ત કરીશ. જો હું આપનું દુઃખ દૂર નહિ કરી શકું તો પણ મારી આગળ તે વાત કહેવાથી આપનું દુઃખ ઓછું થશે." ચંદ્રશેખરે કહ્યું.—"એ તો શાસ્ત્રીય વાત છે, એમાં તમારું કામ નથી." વિલાસિનીએ મંદ હસીને કહ્યું કેઃ—"નહિ મહારાજ! વખતે અમારા જેવાં પણ કોઈ વાતનો ખુલાસો કરી શકે, અને મારા જાણવા પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં તો એમ પણ કહ્યું છે કે બાળકપાસેથી પણ જ્ઞાન મેળવવું, માટે આપ આપની જે શંકા હોય તે કહો. જો મારાથી બનશે તો હું તેનો ખુલાસો કરીશ." વેશ્યા વાતચીત પરથી કળી ગઈ હતી, કે બ્રાહ્મણ ભોળો અને શરમાળ છે, નહિ તો આટલું ભણ્યા છતાં ને આટલું દેશાટન કર્યા છતાં તેને શાસ્ત્રીય શંકા કેમ રહે? તેણે આગ્રહથી પૂછ્યું એટલે ચંદ્રશેખરે જણાવ્યું કેઃ—"પાપનો બાપ કોણ? એની મને શંકા છે. મેં તે જાણવા માટે બહુ શાસ્ત્રો ફેરવ્યાં, ને ઘણાંની સાથે ચર્ચા કરી, પણ તેનો મને ક્યાંઇ પત્તો મળી શક્યો નથી તેથી મારું મન ઉદાસ રહ્યા કરે છે." વિલાસિનીએ કહ્યુંઃ— "એમાં શું? એનો ઉત્તર તો હું બરાબર જાણું છું, અને તે ચોક્કસ હું આપને કહીશ; પણ તે માટે આપે અહીં થોડા દિવસ રોકાવું પડશે. આપને માટે હું સામે હવેલીના એક ભાગમાં ઉતારાની તથા પૂજાપાઠ અને ભોજનાદિની સર્વ સગવડ કરાવી આપીશ. આપ અહીં સુખેથી રહો." હૃદયમાંથી

શંકારૂપી શલ્ય (સાલ) કાઢવાનો યોગ અનાયાસે મળી આવતાં, તેણે પ્રસન્ન થઈ રોકાવાનું સ્વીકાર્યું. ચંદ્રશેખર નિત્ય પ્રતિ સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી, પોતાને હાથે રસોઇ કરી જમતો ને પછી શાસ્ત્રવાચન કરતો. વિલાસિની નિત્ય તેને પગે લાગવા આવતી, ને બે સોનામહોર ભેટ ધરતી. કેટલાક દિવસો વીત્યા પછી તે એક વાર ઉત્તમ પોશાક પહેરી, તથા ઉત્તમ આભૂષણો ધારણ કરી, ચંદ્રશેખર રસોઇ કરતો હતો ત્યાં આવી, ને બહુ હાવભાવથી *વિનય ને પ્રેમ દર્શાવતી આંખમાં જળ લાવીને* કહેવા લાગી કે: "આપના જેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણને આ ધુમાડો ફૂંકવો પડે છે, તેથી મને ખેદ થાય છે. વળી મને ઉત્તમ પ્રકારની નવનવી સ્વાદિષ્ટ રસોઈ આવડે છે, છતાં આપ મારે ત્યાં રહીને આવી સાદી રસોઇ જમો છો; એ મારા હીનભાગ્યની વાત છે. આપ મારા પર કૃપા કરીને કહો તો આવતી કાલથી હું નાહી, પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરી, પવિત્રપણે જાતે રસોઈ કરીને આપને જમાડું, ને હું નિત્ય પ્રતિ આપને દશ સોનામહોર અર્પણ કરું." વળી વિલાસિનીએ આગળ ચલાવ્યું:—"ભૂદેવ! કૃપા કરીને આપ મારી વિનતિ સ્વીકારો. જો આપના જેવાની આટલી સેવા પણ હું ન કરી શકું તો પછી મારી આવડત ને મારી સંપત્તિ મારે શા કામનાં છે? હું શાસ્ત્ર જાણતી નથી, પણ મેં આપના જેવાની પાસેથી સાંભળ્યું છે કે **'परोपकाराय सतां विभूतयः'** (સત્પુરુષોની વિભૂતિ–સંપત્તિ–પરોપકારને માટે હોય છે.) હું કાંઈ સંત નથી, હું તો સ્ત્રીજાતિ છું, ને વળી અધમ છું, પણ પ્રભુએ કૃપા કરીને મને બે પૈસા આપ્યા છે, ને કાંઈક કળા આપી છે એનો ઉપયોગ જો હું આપના જેવા પવિત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ માટે નહિ કરું તો કોના માટે કરીશ? દેવ! મને કાંઈ પુણ્ય કરવાની તક આપો. મને મારો પરલોક સુધારવા દો. મારા પર દયા કરો. મારી સેવા સ્વીકારવાની આપ હા પાડો." આમ તે પોતાની આંખોમાંથી કૃત્રિમ આંસુ સારતી ને કૃત્રિમ નિસાસા નાખતી ગળગળે સાદે કહેવા લાગી.

વેશ્યાનાં આવાં સ્રીચરિત્રને ઉદ્દેશીને કોઈ, કવિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

"પરધન પરમન હરનકું, બેશ્યા બડી પ્રવીન,"

વળી સ્રીના સંબંધમાં બીજા કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

"મોહ પમાડે ખૂબ રમાડે કોક સમે વળી ખેદ કરાવે,
કોક સમે રડવા પર આવે રંક થઈ કટુ વેણુ સુણાવે,
એજ વળી મદમત કરી હૈ ઠેકડી નકલ કરી અકળાવે,
રંક થઇ પેસી નર ઉરમાં નારી શા હાલા ન હલાવે ?"

વિલાસિનીએ ઉપરથી બહુ પ્રેમ અને વિનય બતાવતાં કહેવા માંડ્યું-:-'મહારાજ ! પૂરણપોળી* તો અમારી દક્ષિણીની જ કહેવાય. હું તે સારી બનાવી જાણું છું અમારું પંચામૃત× તો આપે કદી ચાખ્યું પણ નહિ હોય.. હું નાહીધોઈ રેશમી વસ્ત્ર પહેરી સોળે રસોઇ કરું તો પછી આપને જમવામાં શી અડચણ છે ?"

જો કે વિલાસિનીનો વિનય, પ્રેમ, પ્રાર્થના, નિસાસા ને આંસુ કૃત્રિમ હતાં, તો પણ તે ભોળા શાસ્ત્રીએ બધું સાચું માની લીધું, અને તેમાં પણ નિત્યની દશ સોનામહોર આપવાનું વિલાસિનીએ જણાવ્યું, એથી તે બ્રાહ્મણનું મન સ્વધર્મથી ચલિત થયું,-લાલચમાં લેવાઈ ગયું. સંભ્રમને પામેલી બુદ્ધિથી તેણે વિચાર કર્યો, કે વિલાસિની ભલે વેશ્યા રહી, પણ તે નાહીને રસોઈ કરે તો તે જમી શકાય. શાસ્ત્ર પણ આ વાતની છૂટ આપે છે, ધર્મશાસ્ત્ર તો સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહે છે કે, **"અદ્‌ભિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધ્યન્તિ"** (જળ વડે અંગો શુદ્ધ થાય છે.) જ્યારે મનુષ્યનું અંતઃકરણ કોઇ પણ વિકારથી બગડે છે ત્યારે તે સત્યાસત્યની યોગ્ય તુલના કરી શકતું નથી. ચંદ્રશેખરના

* દક્ષિણીઓમાં પૂરણપોળીનું ભોજન બહુ વખણાય છે, કેમકે તેમાં ઘી બહુ વાપરી શકાય છે. તેઓમાં કહેવત છે કે **"पूर्णाची पोळी आणि तूपाची होळी"** (પૂરણની પોળી અને ઘીની હોળી.)

× એ પંચામૃત તે બીજો નહિ મરચાંનો અર્ક જ હોય એવું તીખું હોય છે.

મનમાં પ્રકટેલા દ્રવ્યલોભે શાસ્ત્રવચનનો યોગ્ય અર્થ તેને સૂઝવા ન દીધો. તેણે વિલાસિનીની માગણી સ્વીકારી! બીજે દિવસે વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરના ઉતારાવાળી હવેલીમાં પવિત્રપણે જાતજાતની રસોઈ તૈયાર કરી, અને તે પંડિતને ભોજન કરવા માટે દાસી દ્વારા બોલાવ્યો. ચંદ્રશેખર પૂજાપાઠથી પરવારી રાહ જોઈ રહ્યો હતો; એટલે અબોટિયું પહેરી દાસીની સાથે જઈ તેને માટે સુંદર પાટલો નાખ્યો હતો તેના પર બેઠો. થાળ મૂકવાની જગાએ ભાતભાતના રંગની રંગોળીઓ પૂરી હતી. થોડી જ વારમાં વિલાસિની ચાંદીના થાળમાં તથા સોનાના વાટકાઓમાં ભાતભાતની સામગ્રી પીરસી થાળ લઇ આવી, ને ચંદ્રશેખરનું પૂજન કરી દશ સોનામહોર ધરી. પછી મંદ હાસ્ય કરતી ને "આજ તો મારાં ધન્યભાગ્ય છે" એમ મધુર વાણી વડે બોલતી વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરને ભોજન લેવા પ્રાર્થના કરી. ચંદ્રશેખરે તુરત જ હાથમાં જળ લઈ ગાયત્રીમંત્ર વડે અન્ન પર પ્રોક્ષણ કર્યું, ને બ્રહ્માર્પણ કરી, ત્રણ બલિ મૂકી, જેવો તે પ્રાણાહુતિ આપવા માટે પોતાના મુખ ભણી ભાતનો ગ્રાસ લાવે છે ત્યાં વિલાસિનીએ સત્વર ઊભાં થઈ 'હું' એમ ઊંચે સાદે બોલતાં તથા હાથ વડે અટકાવતાં ચંદ્રશેખરના મોઢા પર એક લપડાક ચોડી દીધી. ચંદ્રશેખર આથી હબકી ગયો, ને વિલાસિનીની સામે ફાટી આંખે જોઇ રહ્યો. વિલાસિની બોલી:–"મહારાજ! સમજ્યા? **પાપનો બાપ લોભ છે.** મારી દશ સોનામહોરની લાલચને વશ થઇ તમે એટલો વિચાર પણ ન કર્યો, કે હુ બ્રાહ્મણ થઈને આ નીચ વેશ્યાના હાથનું રાંધેલું કેમ ખાઈ શકું? હું ભલે વેશ્યા છું, પણ ધર્મ કેવી અમૂલ્ય વસ્તુ છે, તે કાંઈક સમજું છું. તમારો ધર્મ મુકાવવા માટે મેં આ પ્રયોગ રચ્યો નથી, પણ સર્વ પાપનો બાપ લોભ છે–લોભથી બહુ દોષો ઊપજે છે, ને મનુષ્યને અત્યંત વહાલો એવો જે તેનો ધર્મ તે પણ તે છોડાવે છે–તેની ખાતરી કરી આપવા માટે મારે આમ કરવું પડ્યું છે, ક્ષમા કરશો. દેવ!

લોભથી બહુ સંભાળવાનું છે." ચંદ્રશેખર ઉદાસ થઈને સજલ નેત્રે બોલ્યો:-"માતાજી! તમારી વાત બરાબર છે. મારી ભારે ભૂલ થઇ." પછી પોતાને ધર્મભ્રષ્ટ થતાં બચાવી લેવા માટે તથા પોતાની શંકાનું પ્રત્યક્ષ સમાધાન કરવા માટે તેણે વિલાસિનીનો બહુ બહુ ઉપકાર માન્યો, અને વિલાસિનીએ પોતાથી કાંઈ વધારે પડતું થયું હોય તો તેને માટે પુનઃ ક્ષમા માગી બીજે દહાડે વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરનો વસ્ત્ર, અલંકાર ને દ્રવ્યથી સત્કાર કર્યો, અને તે ત્યાંથી રજા માગી વિદાય થયો.

લોભ મનુષ્ય પાસે ન કરવાનાં અનેક નિંદ્ય કર્મો કરાવે છે, ને તેના ધર્મનો પણ તે નાશ કરે છે. એ આ દૃષ્ટાંત પરથી જાણીને જિજ્ઞાસુઓએ તેને વશ વર્તાવવા માટે સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ. ટૂંકામાં કહેવાનું કે, જો ધર્મ પાળવો હોય તો લોભને ઘણામાં ઘણો વશ રાખવો જોઈએ. **"संमीलने नयनयोर्नहि किंचिदस्ति"** (બે આંખો મીચાઇ એટલે કોઇનું કાંઈ નથી) એ વચન તૃષ્ણાનો જય કરવા ઇચ્છનારે બહુ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

શુદ્ધ ભાવથી પ્રયત્ન કર્યા વિના ઉચ્ચ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ નથી, કામ, ક્રોધ ને લોભાદિ દુશ્મનોને દબાવ્યા વિના પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં આગળ વધી શકાય એમ નથી, માટે લોભાદિ દુર્ગુણોને દૂર કરવા ને સંતોષાદિ સદ્‌ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહો.

તૃષ્ણાતુર ન રહો, કર્તવ્ય સારામાં સારું કરો, પણ ફલ ઈશ્વરેચ્છા પર છોડી દ્યો. ઘણાં માણસો એવાં હોય છે, કે જે વધારે ને વધારે ધન મેળવવાની લાલસામાં સર્વદા અસંતોષી ને દુઃખી રહ્યા કરે છે તૃષ્ણાના પ્રવાહમાં જે મનુષ્ય તણાયો જાય છે, તે કદી પણ શાંતિ મેળવી શકતો નથી, અને સુખ ભોગવી શકતો નથી. તૃષ્ણાતુર માણસને વધારે ને વધારે ધન મેળવવાની ઇચ્છા થયા જ કરે છે. તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને મળતું જાય તો પણ તેથી સંતોષ થતો નથી. તેની તૃષ્ણા

તેને આગળ ને આગળ જ ખેંચતી જાય છે, ને જ્યારે તેના વેગ તે માણુસની યોગ્યતા કરતા વધી જાય છે ત્યારે તે તૃષ્ણા પૂરી ન પડવાથી તે માણુસને નિરાશા ને દુ ખ થાય છે દાખના તરીકે એક માણુસને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે વધારેમા વધારે મળી શકે તેટલો રૂ ૧૦૦ ના પ ગાર મળતો હોય, છતા મને રૂ ૧૫૦ કેમ મળતા નથી? હુ સારામા સારુ કામ કરુ છુ, ને સરકારને અથવા શેઠને ઘણી પેદાશ છે, છતા મારો પગાર કેમ વધારતા નથી? આમ તે ધોખો કર્યા કરે છે, ને અસતોષ સેવી દુ ખી રહે છે આમ કરવામા તે સરકારનો વા શેઠનો અને ઈશ્વરનો અપરાધ કરે છે એમ કહેવુ જોઈએ ભાઈ! નોકરી કરવી ત્યા સુધી સારામા સારુ કામ કરવુ, એ નોકરની ફરજ છે સારુ કામ કરવા માટે જ પગાર મળે છે બેસી રહેવા માટે મળતો નથી વળી ઉપરીને વા શેઠને પણ આખો હોય છે તક આવે ત્યારે સારુ કામ કરનારને તેનો બદલો તે આપે જ, પણ ધારો કે ઉપરી વા શેઠ સારા કામનો બદલો કદાચ ન આપે, પણ ઈશ્વરને ત્યા તો રજેરજની નોધ છે તમારુ કોઈ પણ કામ કે તમારો કોઈ પણ વિચાર–તમારુ નાનામા નાનુ કામ કે તમારો નાનામા નાનો વિચાર પણ–તેનાથી અજાણ્યો નથી જે તમારા હૃદયમા રહી, તમારા સર્વ વિચાર તથા સર્વ પ્રવૃત્તિને જાણે છે, ને અ તર્યામી પરમાત્મા તમને તમારા કામનો બદલો આપ્યા વિના કેમ રહેશે? પાણીનો સ ચો, મોટરનો સ ચો ને વીજળીના દીવાનો સ ચો જો પાણી આદિની નોધ રાખે છે તો ઈશ્વર તમારા કામની નોધ કેમ નહિ રાખે? તમારા ઉપરીને વા શેઠને ત્યા કદાચ એક કે બે ઑફિસ હોય, પણ પ્રભુની ઑફિસો તો ઘણી છે તેમને કયા ખોટ છે? આખુ વિશ્વ તેમનુ છે તમારામા વિશેષ લાયકાત આવી, કે તમે તેમની કૃપાથી તેમની ગમે તે ઑફિસમા કોઈ પણ સ્થળે ચોકસ આગળ વધવાના જ જે માણસને આ વાતમા શ્રદ્ધા છે, તે પોતાનુ કર્તવ્ય સારામા સારી રીતે કરે છે, ને પરિણામ ઈશ્વરેચ્છા પર છોડી સતોષી

ને સુખી રહે છે, અને અંતે તે અવશ્ય ઉન્નતિને પામે છે. એથી ઊલટું તૃષ્ણાતુર માણસ વર્તમાનમાં અસંતોષી ને દુઃખી રહે છે; એટલું જ નહિ, પણ કોઇ પ્રતિબંધકને લઈ તેના કામનું ફળ મળવામાં ઢીલ થાય તો તેનો કર્તવ્યનો વેગ ઢીલો પડે છે, ને તેથી તે પોતાની ઉન્નતિ જોઇએ એવી સાધી શકતો નથી, માટે જ શ્રીભગવાને ગીતાજીમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥"

(હે અર્જુન! તારો કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે, ફળમાં કદાપિ પણ નહિ. તું કર્મના ફળના હેતુથી કર્મ કરનારો ન થા, તેમ કર્મ ન કરવામાં પણ તારી આસક્તિ ન થાઓ. સાર એ કે, મનુષ્યે નિષ્કામપણે સ્વકર્તવ્ય કરવું.)

જો મનુષ્ય આ પ્રમાણે કર્મના ફળની તૃષ્ણા ત્યજીને વ્યવહાર-પરમાર્થમાં વર્તે તો તે વર્તમાનમાં સુખી રહેતો છતો, ઉત્તરોત્તર પોતાની ઉન્નતિ સાધતો જાય.

એક નિષ્કામ ભક્ત. એક ભક્તને કોઇએ પૂછ્યું કે:- "જો તમારી ભક્તિ પ્રભુ નહિ સ્વીકારે તો તમે શું કરશો?" તેણે પૂછનારને શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે—"મારાથી બને તેટલી સારામાં સારી પ્રભુભક્તિ કરવી, એ મારું કામ છે. તે ભક્તિને સ્વીકારવી કે નહિ, તે પ્રભુની મરજીનો વિષય છે. મારે એ વિષે કશો વિચાર કરવાનો નથી." આ પ્રમાણે નોકરે પણ પોતાની નોકરી સારામાં સારી બજાવવી, એટલું જ તેનું કામ છે. તેના સારા કામનો બદલો તેને કોઈ પ્રકારે સારો મળશે જ. કામ બરાબર કરવું નહિ, ને ફળની આશા મોટી રાખવી એ ભારે ભૂલ છે. જે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર કરતા નથી, ને ફળની મોટી મોટી ઇચ્છાઓ રાખે છે, તે નિરાશ થઈ દુઃખી થાય છે. એક તૃષ્ણાળુ પણ આળસુ નોકર શેઠને વારંવાર પોતાનો પગાર વધારવા માટે આગ્રહ કર્યા કરતો હતો. શેઠ આથી બહુ કંટાળ્યા, એટલે તેને ચોખ્ખો જવાબ સંભળાવી

દીધો કેઃ—"તમે કામમાં આળસ કરો છો, તેમજ બેદરકારીથી વારંવાર ભૂલો કરો છો, તે બદલ તમારો દંડ કરવો જોઇએ; પણ તમને ગરીબ જાણી તે પ્રમાણે તમારો દંડ હું કરતો નથી. એ જ તમારો ઇજાફો (પગારમાં વધારો) જાણવો. બાકી જ્યાં સુધી તમે તમારું કર્તવ્ય ચોકસાઇથી સારું નહિ કરો ત્યાં સુધી તમારા પગારમાં વધારો થઈ શકશે નહિ."

સારા નોકરે પગાર વધારવા માટે પોતાના શેઠને મૂંઝવવા નહિ. જેનું અન્ન ખાધું તેને કફોડી સ્થિતિમાં કનડવા નહિ. જરૂર પડે તો બે માસ વગર પગારે પણ કામ કરવું. કુળવાન માણસની આવી ફરજ છે. જેવી દાનત તેવી બરકત છે, એ બહુ સંભરણમાં રાખો. જે કરેલા ઉપકારને જાણનાર ને સંતોષી છે, તેને પ્રભુની કૃપાથી તેના કામનો બદલો કોઈ રીતે મળી રહે છે, ને તે સુખી થાય છે.

સંતોષીને સર્વ સંપત છે.

"જે સંતોષી જન છે, સંપત સર્વે ખરે જ તેને છે;
પગ જેનો જોડામાં, તેને મન ભૂ-મઢી જ ચર્મે છે."

એક રાજા હતા. તેમના દેશમાં જોડા પહેરવાનો રિવાજ નહોતો. હજી પણ આપણા ભરતખંડમાંના દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં ઘણા લોકો જોડા પહેરતા નથી. ત્યાં કેટલાક તાપમાં માથે છત્રી ઓઢે, પણ જોડા ન પહેરે. જે રાજાની વાત થાય છે, તેમને સુજનબા નામનાં એક નાનાં કુંવરી હતાં. તે બહુ મોઢે ચડાવેલાં હતાં. નાનાં બાળકો સ્વભાવથી ચંચળ હોય છે. આ રાજકુંવરી પણ બહુ ચંચળ હતાં. રાજાને તે બહુ વહાલાં હતાં. આંગણામાં રમતાં તેમને એક વાર પગમાં કાંટો વાગ્યો. તે કાઢતાં લોહી નીકળ્યું, ને કુંવરીને પીડા થઈ; તે રોવા મંડયાં, ને ખિજાઈ ગયાં. રડતાં રડતાં તે પોતાના પિતાને કહેવા લાગ્યાંઃ—"બાપુ! આમ કાંટા વાગે તે કેમ ખમાય? માટે આપ બધી ધરતી ચામડે મઢાવી દો." રાજા બહુ ભોળા ને ભલા સ્વભાવના હતા. કુંવરીના રડવાથી તેમનું મન દુઃખાયું હતું. તેમણે

કહ્યું:–"એમાં શું બેટા ! ભલે એમ કરીએ. તમે છાનાં રહી જાઓ." રાજાએ તુરત જ પોતાના રંગપ્રસાદ નામના દીવાનને બોલાવ્યા, ને સુજાનબાને કાંટો વાગવાથી બહુ દુઃખ થયાનું જણાવી, કુંવરી પરના પ્રેમના આવેશમાં-તે રાજાએ આખી પૃથ્વી ચામડેથી મઢાવી લેવાનો પોતાના દીવાનને હુકમ આપ્યો. આ વાત બનવી અશક્ય છે, ને આ હુકમ કરવામાં રાજાની ભૂલ થાય છે, એમ જાણતાં છતાં શિષ્ટાચારને અનુસરીને દીવાન રંગપ્રસાદે તુરત જ રાજાને ના ન કહી. તેમણે તો ઊલટું વિનયથી કહ્યું:–"બહુ સારું, એ વિષેની યોજના વિચારીને પછી હું આપ નામદારની પાસે તે રજૂ કરીશ."

ઉપરી કે સેવ્ય કોઈ વાત કહે, ને તેમાં પણ જો વેગમાં આવીને કાંઈ કહે તો તે વાત કર્યા જેવી ન હોય તો પણ સેવકે તુરત જ તે વાતની ના ન કહેવી એવો *શિષ્ટાચાર* છે, કેમકે તેમની ઇચ્છેલી વાતમાં તુરતજ વિરોધ દર્શાવવાથી તેમના અંતઃકરણને ધક્કો લાગે છે, ને તેઓ બહુ અપ્રસન્ન થાય છે. આમ હોવાથી ઉપરીએ કે સેવ્યે કહેલી વાતમાં આવશ્યક ફેરફાર કરાવવો હોય તો તેમને શાંત પડવા દીધા પછી સમય જોઈને કહેવું. ખરી વાત કહ્યા વગર તો ન જ ચાલે, કેમકે તેમના કહેવા પ્રમાણે કરવાથી કદાચ તેમનું પોતાનું ને અન્યનું અનિષ્ટ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય એમ પણ હોય, વા તે વાત ન થઈ શકે એવી પણ હોય.

રંગપ્રસાદ આ વાત જાણનારા હતા. તેમણે તે પ્રસંગ નિભાવી લીધો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી રંગપ્રસાદ રાજાને એકાંતમાં મળ્યા, ને રાજ્યની બીજી કેટલીક વાર્તા કર્યા પછી રાજાને ખુશીમાં જોઈ કહ્યું કે–"ગરીબપરવર! આપે આ બધી પૃથ્વી ચામડાથી મઢાવી લેવાની આજ્ઞા કરી, પણ પ્રથમ તો એટલાં બધાં ચામડાં લાવવાં ક્યાંથી? અને ધારો કે, બહુ યત્નથી પુષ્કળ ચામડાં મેળવીએ, તો પણ જમીનના બધા ભાગોમાં તે જડાય શી રીતે? ખેતરો, વાડીઓ, અને બગી-

ચાઓમાં, તેમજ ડુંગરો, વનો, રણો, ને બીજા અગમ્ય પ્રદેશોમા તો તે ન જડાય એ દેખીતી વાત છે રસ્તા પર ચામડા જડાય, પણ ગાડી, ઘોડા ને અન્ય વાહનો ચાલવાથી ને મનુષ્યો તથા અન્ય પ્રાણીઓની આવજાથી તે થોડા સમયમાં ફાટી જવાનો સભવ. વળી ચોમાસામા તે સડી જઈ દુર્ગંધ ઊઠવાનો ને બગડી જવાનો પણ સભવ, એટલે બહુ ખર્ચ કરતા પણ એ વાત બની શકે એવી નથી, પણ ખાસાહેબને કયારે પણ કાટો ન વાગે, ને તેઓ જ્યા પગ મૂકે ત્યા પગ નીચે ચામડુ જ આવે, એવી યુક્તિ મે શોધી કાઢી છે જુઓ, તે આ રહી " પછી પરદેશથી કોઇ મોચી આવ્યો હતો, તેની પાસે તે કુંવરીના પગના પરમાણુના ઊંચા જોડા તૈયાર કરાવીને પોતાના એક સિપાઈની પાસે કપડામા વીટાળીને રખાવ્યા હતા તે જોડા રાજાને બતાવ્યા, ને કહ્યુ –' બેનબા આ પહેરી લે એટલે થયુ. ગમે ત્યા તેઓ ફરે, પણ તેમને કાટો ન જ લાગે " જોડા ઊંચી કિંમતના બનાવરાવ્યા હતા. થોડી કિંમતની વસ્તુ હોય તો તે મોટા માણસોની નજરમા આવતી નથી જેમ મોટી કિંમત તેમ તેઓ વધારે પસદ કરે છે, ને એમ કરવામા ઘણી વાર રાજાઓ ને ગૃહસ્થો છેતરાય છે, એ વાત અનુભવી મનુષ્યોને અજ્ઞાત નથી દીવાનજીની યુક્તિવાળી વાતથી ને રજૂ થયેલા જોડાથી રાજા દીવાનજી પર બહુ ખુશી થયા ને તેમને તેમની આ કૃતિ માટે ધન્યવાદ આપ્યો.

પોતાના પગમા કાટો ન લાગે તે માટે જેમ આખી પૃથ્વી ચામડે મઢાવી શકાતી નથી તેમ હૃદયમા અનેક તૃષ્ણાઓ રૂપી કાટા ખટકતા હોય, તેનુ દુ ખ ટાળવાને વિશ્વની સર્વ પદાર્થો ઇચ્છાનુસાર મેળવી શકાતા નથી, પણ કાટાનુ દુ.ખ ટાળવાને જેમ પગમા જોડા પહેરવાનો ઉપાય સહેલાઈથી થઈ શકે છે તેમ અનંત તૃષ્ણાથી ઊપજતાં અનંત દુઃખોનો એક સાથે નાશ કરી નાખવાનો સંતોષ, એ સૌથી બની શકે તેવો બહુ સરળ ઉપાય છે, અને તેટલા માટે સંતોષ

એ સર્વ સંપત્તિરૂપે છે. જે વસ્તુ અલ્પ શ્રમે ને ઘેર બેઠાં મેળવી શકાય તેમ હોય તે વસ્તુ બહુ શ્રમ કરીને બહારથી મેળવવા કોઈ જતું નથી. "**अर्के चेन्मधु विंदेत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्?**" (જો ઘરના ખૂણામાંથી અથવા સમીપના આકડામાંથી મધ મેળવી શકાય તેમ હોય તો પછી તે લેવા માટે મનુષ્ય પર્વતમાં શા માટે જાય?)

આગળ વધવાની શુભેચ્છા રાખો, પણ અસંતોષ સેવી તપ્યા ન કરો. તમને વ્યવહારની કે પરમાર્થની જે વસ્તુની કે જે સ્થિતિની ઇચ્છા હોય તેને માટે તમે સુખેથી યોગ્ય પ્રયત્ન કરો, ને તે મેળવો, પણ અસંતોષ રાખી તમે મનમાં બળ્યા ન કરો, કેમકે બળ્યા કરવાથી મન, ઇન્દ્રિયો ને શરીરનું કાર્ય કરવાનું બળ ઘટે છે. પ્રત્યેકને આગળ વધવાનો હક છે, ને તેને માટે શુભેચ્છા પ્રથમ જ જોઈએ; પણ સ્મરણમાં રાખવું કે માત્ર ખાલી ઇચ્છાથી કાંઈ ફળ નથી, શુભેચ્છાની સાથે તેને પાર પાડવાનો શુભ ઉદ્યોગ જોઈએ. એકલી ઇચ્છાથી કાંઈ કાર્ય થતું નથી. મોટી મોટી ઇચ્છાઓ કરે–મનમાં નવા નવા ઘોડા ઘડે–ને કરે નહિ કાંઈ, એવાં આળસુ માણસો કાંઈ મેળવી શકતાં નથી. **ફળ તો પ્રયત્નવડે પરસેવો ઉતારવામાં છે, મોટા મોટા તરંગો કરી, અસંતોષ સેવવામાં નથી.** એક કવિ પણ નીચેના વચનથી એમ જ કહે છે:—

"કાર્ય સરે ઉદ્યોગથી, નરી ઇચ્છાથી ન થાય;
સૂતેલા સિંહમુખમાં, મૃગ નવ પેસી જાય."

પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થાય તે વડે સંતોષી રહો, ને અગત્ય હોય તો વિશેષ પ્રયત્ન કરી આગળ વધો. જો તમે એ પ્રમાણે કરશો તો નિશ્ચય તમે ક્રમે ક્રમે આગળ વધશો. જેમ મોટો પ્રવાસ કરવાનો હોય તો ચાલીને મુકામ કરવો, આગળ વધવું, મુકામ કરવો, ચાલવું, વધારે ઉતાવળે ચાલવું, એમ કરતાં કરતાં ધારેલે સ્થળે પહોંચાય છે, તેમ આમાં પણ જાણવું. જે ઉતાવળે આગળ વધવાની ઇચ્છાથી અસંતોષી રહે છે, તે

ચાલતાં વહેલો થાકે છે–ઢીલો થઈ જાય છે, ને સંતોષી હિંમતમાં રહીને જોસથી આગળ વધે છે. વળી **સંતોષ રાખી ઉદ્યોગ કરનારને પ્રભુ કૃપા કરીને** ઇચ્છિત આપે છે. વ્યવહારમાં મોટા ગણાતા શેઠ ને ઉપરીઓ જ્યારે પોતાના નોકરના કામની કદર કરે છે, ત્યારે પ્રભુ તમારા કામની કદર કેમ નહિ કરે? તેઓ તમારા કામની ચોક્કસ કદર કરશે એમ વિશ્વાસ રાખો. પ્રભુ પરમ દયાળુ છે. જો તમે તમારું કર્તવ્ય શાંતિ રાખીને બરાબર કરશો તો તેઓ તમને જોઇએ તે કરતાં પણ વધારે આપશે. જો તમે પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખી સંતોષપૂર્વક ઉદ્યોગી રહેતા હશો તો તમને આવો અનુભવ થતો હશે વા થશે.

પરમસંતોષી સંતપુરુષો રાજાના કરતાં પણ વધારે સુખી હોય છે. એક અવધૂત સંત એક વાર પોતાની મસ્તીમાં કોઈ શહેરના રાજમાર્ગની વચ્ચે બેઠા હતા, તેવામાં ત્યાંથી રાજાની છડી સવારી નીકળી. આગળ દોડતા સિપાઇએ તે સંતપુરુષને હાથ જોડીને કહ્યું: "મહારાજ! આપ જરા એક બાજુએ બેસો, મહારાજા પધારે છે." તે સાંભળી તે સંતપુરુષ બોલ્યા: "હું અહીંથી નહિ ઊઠું. હું તમારા મહારાજાનો ઉપરી છું. જાઓ તેમને તે પ્રમાણે કહો." સિપાઈ આ સાંભળી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો, ને પાછળ રાજા ઘોડેસવાર થઈ ચાલ્યા આવતા હતા તેમને આ હકીકત વિનયપૂર્વક જાહેર કરી. રાજાએ સિપાઇને કહ્યું: "એ વળી કોણ છે? તું ઘોડો ઝાલી રાખ. હું તેમની પાસે જઇને પૂછું." સિપાઇએ ઘોડો ઝાલી રાખ્યો એટલે રાજા ઘોડેથી ઊતરી તે સંતપુરુષ પાસે ગયા, ને નમન કરી બોલ્યા કે: "મહારાજ! આપ મારા ઉપરી શી રીતે? આપને મેં કયારે ખંડણી ભરી છે? હું આપનો ખંડિયો શી રીતે?" સંતપુરુષ હસીને બોલ્યા: "તારો તો શું પણ હું તો દુનિયાના બધા રાજાઓનો ઉપરી છું. આખી દુનિયાનો ખજાનો મારો છે. તે સંભાળવા માટે મેં સૌને જુદો જુદો સોંપ્યો છે, ને સૌ તે પોતપોતાની જવાબદારીથી સંભાળે છે. હું જ્યાં ને જ્યારે

જાઉં ત્યાં અને ત્યારે તેમાંથી જોઇએ તેટલું વાપરવા માટે લઉં છું. તારા જેવા અનેક મહારાજાઓ ને રાજાઓ મારા ખજાનાને, લશ્કરને, અમલદારોને ને રૈયત આદિને સંભાળી રહ્યા છે. તારે ને બીજા બધા રાજાઓને તે ÷સંભાળવાનો શ્રમ પડે છે, પણ મને તેને માટે અલ્પ પણ શ્રમ પડતો નથી, છતાં હું તેનો મારી ઇચ્છા થાય ત્યારે ઉપભોગ લઉં છું.* વળી મારા અંગત÷ નોકરો છે તે વગરપગારે સર્વદા હાજર રહીને મારું કામ બરાબર બજાવે છે, અને તારા નોકરો તારી પાસે સર્વદા હાજર રહેતા નથી તેમ પગાર લેતા છતાં તારું કામ તને સંતોષ થાય તેવી રીતે કરતા નથી; જેને લીધે તારે ઘણી વાર ગુસ્સે થવું પડે છે. નિત્ય અનેક ઘેર મારે માટે રસોઇ તૈયાર થાય છે, તેમાંથી મારી ઇચ્છા થાય ત્યાં જઇને હું જમી લઉં છું, અને સૌથી પહેલાં મને તે ઊની ઊની+ મળે છે. તું પોતાને મહારાજા માને છે. પણ તારે તો નિત્ય એઠું ને ટાઢું× ખાવું પડે છે. તારે તારા નોકરો માટે ખાવાપીવાની તથા નિવાસ આદિની અનેક પ્રકારની ગોઠવણ કરવી પડે છે, અને મારે મારા નોકરો માટે કાંઇ પણ વ્યવસ્થા કરવી પડતી નથી હું જમું એટલે તે સઘળા તૃપ્ત થઇ જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમને જુદું નિવાસસ્થળ પણ મારે આપવું પડતું નથી. તને પ્રત્યેક પળે મોતની બીક રહે છે, ને રક્ષક વિના તું ક્યાંઇ જઇ શકતો નથી. મને મરણનો અલ્પ પણ ભય નથી, એટલે હું એકલો મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે ત્યાં ફરી શકું છું એટલું જ નહિ, પણ તું ને બીજા લોકો જે મોતથી

---

* સાચા સંતોને જોઈએ તેટલું સર્વ સ્થળે મળી રહે છે

÷ હાથપગ આદિ કર્મેન્દ્રિયો તથા આંખકાન આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો.

\+ વૈશ્વદેવ થયા પછી સંન્યાસી આદિ અભ્યાગતને ભોજન લેવરાવ્યા પછી ગૃહસ્થે જમવું એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે તે પ્રમાણે

× ભોજનના પદાર્થોમાં વિષ નાખવાની શંકાથી રાંધનારી દાસીનો દીકરો વા રાજા માટે ભોજનની થાળી લાવનાર નોકર જમે ત્યાર પછી રાજા જમે છે, એટલે બીજાનું જમેલું હોવાથી એઠું ને બીજાને જમાડતાં સમય જવાથી ઠરી ગયેલું માટે ટાઢું.

ડરીને દૂર ભાગે છે તે મોતની મુલાકાતને હુ બહુ આનંદજનક+ માનું છુ તૃષ્ણા કે જે મારી દાસી છે, તેના તુ અને બીજા સંસારી જનો દાસ છો તને અધિક અધિક રાજ્ય મેળવવાની તૃષ્ણા સર્વદા પીડ્યા કરે છે, મને ચૌદ લોકનુ રાજ્ય મળે તો પણ મારા બ્રહ્મસુખની પાસે તે અતિ તુચ્છ હોવાથી બ્રહ્મવિચાર મૂકીને હુ કદી પણ તે ન સ્વીકારુ કહે, હવે હુ તારો ઉપરી ખરો કે નહિ ?" રાજા બે હાથ જોડી વિનયપૂર્વક બોલ્યા:– "ખરેખર! મહારાજ! આપ સાચા સમ્રાટ છો, ને હું તો આપની પાસે એક તુચ્છ જીવ છુ મારો કાંઈ અવિ-નય થયો હોય તો ક્ષમા કરશો." પછી તે સંતપુરષને રાજાએ પોતાના મહેલમા પધરાવી, તેમની બહુ ભાવથી કેટલાક દિવસ-પર્યંત સેવા કરી. પશ્ચાત્ તે સંતપુરુષ યથેચ્છ સ્થળે વિચર્યાં. આવા સંતપુરુષ જેમણે વિષયતૃષ્ણાને જીતી લીધી છે, તે સર્વદા પોતાના મનને સતોષી રાખીને વાસ્તવિક પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે

સંતોષ મેળવવાનો ઉપાય–સામાન્ય મનુષ્ય પણ જો ધારે તો વિવેકવિચાર વડે ઉપયોગ પૂરતો સતોષ મેળવી શકે જેમ પોતાના ગર્વનો નાશ કરવા માટે મનુષ્યે પોતાનાથી ચઢતી ચઢતી વ્યાવહારિક સ્થિતિવાળાનુ અવલોકન કરવુ જોઇએ, તેમ પોતાના અસંતોષને દૂર કરવા માટે મનુષ્યે પોતાનાથી ઊતરતી વ્યાવહારિક સ્થિતિવાળાનું અવલોકન કરવુ જોઈએ જ્યારે કોઈ આંધળો માણસ જોવામા આવે ત્યારે દેખતાએ વિચારવુ જોઇએ, કે આ બિચારો અધ કેવો દુખી છે? ને હું આના કરતા કેટલો સુખી છુ? આંધળાને જોઇને કાણાએ પણ સંતોષ મેળ-વવો જોઇએ, કે આ અંધ બાપડો કાંઈ જોઈ શકતો નથી, ને પ્રભુની કૃપાથી ભલે મારે એક આંખ છે, તો પણ મારો વ્યવ-

+ એક સતપુરુષ પણ એમ કહે છે –
"જા મરનેસે જગ ડરે, મેરે મન આનંદ,
કબ મરીહું [illegible] પૂરન પરમાનંદ"

હાર સુખરૂપ ચાલ્યો જાય છે. એ જ પ્રમાણે પાંગળાને જોઈ પગવાળો માણસ સંતોષનો અનુભવ કરી શકે, ને ભિખારીને ભીખ માગતો જોઈ, અલ્પ ધનવાળો મનુષ્ય પણ પોતાની સ્થિતિને સારી માની શકે. જે વિચારવંત છે તે આ પ્રમાણે અનેક રીતે સંતોષ મેળવી શકે છે. સંતોષથી પોતાની પાસે હોય, તે જતું રહેતું નથી, તેમ નવું મેળવવામાં કાંઈ અડચણ થતી નથી, પણ તેથી ઊલટો મોટો લાભ ચિત્તની શાંતિ જળવાય છે તે છે. વળી સંતોષવડે અંતઃકરણ શાંત રહેવાથી, મનુષ્યનું વ્યવહારપરમાર્થનું કાર્ય કરવાનું બળ વધે છે, ને તેથી ઉત્તરોત્તર તે બન્ને પ્રકારનો વધારે લાભ મેળવી શકે છે. ભલે તમે ઇચ્છિત પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્તવ્યનિષ્ઠ, ઉદ્યોગી, પ્રામાણિક ને આવડતવાળા રહો, પણ અસંતોષી ન રહો. જે અસંતોષી રહી બળ્યા કરે છે, તે શરીરમાંનું ઓજસ બાળી પોતાની કાર્ય કરવાની શક્તિને ઓછી કરે છે, ને તેથી ધાર્યા પ્રમાણે તે પોતાના કાર્યમાં વિજયી થઈ શકતા નથી. ખરા ધર્મનિષ્ઠ માણસો પોતાના પ્રારબ્ધકર્મનો, અને "પ્રભુ જે કરે તે સારા માટે" એવો વિચાર કરીને, પ્રતિકૂળતાના સમયમાં પણ અસંતોષને ન સેવતાં સંતોષી ને શાંત રહી શકે છે.

લોભનો બીજો પ્રકાર કંજૂસાઈ. એ પણ મોટો દોષ છે. કંજૂસ મનુષ્યને પોતાની પાસે જોઈએ તે કરતાં ઘણી વધારે દ્રવ્યાદિ સામગ્રી હોય તો પણ તેમાંથી તેને ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કાંઈ પણ વાપરવાનું ગમતું નથી. કાંઈ વાપરવાનો પ્રસંગ આવે તો તેનું મન સંકોચાય છે, ને કચવાય છે એવા મખ્ખીચૂસો સાંભળવામાં આવ્યા છે, કે જે પોતાના જીવનમાં ચીંથરેહાલ જેવા રહેતા હતા, ને કેટલાક તો ભિખારીની સ્થિતીમાં રહેતા હતા, અને તેમના મરણ પછી તેમની પાસેથી પુષ્કળ દ્રવ્ય નીકળ્યું હતું. પોતાની પાસે યોગ્ય દ્રવ્ય છતાં તે સન્માર્ગે ન વાપરી શકાય; તે હીનભાગ્યની વાત છે. મનુષ્યની પાસેના દ્રવ્યના વારસોમાં ધર્મ એ દ્રવ્યનો મુખ્ય વારસ છે. ને જો તેનો ભાગ કાઢવામાં ન આવે,

ને માત્ર દ્રવ્યનો સંચય જ કરવામાં આવે તો રાજા, અગ્નિ, જળ અને ચોર એ ચારમાંથી કોઇ એક અથવા વધારે દ્રવ્યના વારસો તેનું હરણ કરે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં ઉજ્જનના કદર્ય બ્રાહ્મણનું આખ્યાન છે. તે દ્રવ્યવાન છતાં અતિ કંજૂસ હતો. છેવટ પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ તેનું રક્ષણ કરેલું બધું દ્રવ્ય વિવિધ પ્રકારે નાશ પામ્યું, ને તે ભિખારી જેવો થઇ ગયો. એવી સ્થિતી પ્રાપ્ત થતાં, તેના પૂર્વના કોઈ પુણ્યકર્મથી તેને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો, ને તે ત્યાગી તરીકે અતિ સમભાવવાળું જીવન ગાળી બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પામ્યો. જિજ્ઞાસુઓને આ સ્થળે કહેવાનું એટલું જ છે, કે લક્ષ્મી ચંચલ છે. તે કોઈ મનુષ્યની થઈ નથી, ને થવાની પણ નથી, માટે તેનો પ્રસન્નતાપૂર્વક યથાશક્તિ સદુપયોગ કરવો, કંજૂસાઈ ન રાખવી.

યથાશક્તિ દાનપુણ્ય કરતા રહો. સુપાત્રે દાન કરવાથી લક્ષ્મી ખૂટી જતી નથી. પણ જેમ વીરડો ઉલેચતાં તેમાંનો કચરો દૂર થાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાં નિર્મળ જળ આવતું જાય છે તેમ પુણ્યશાળી મનુષ્યને તેના સુપાત્રે દાન કરવારૂપ પુણ્યના બળથી અનાયાસે નવું ધન પ્રાપ્ત થયા કરે છે. દ્રવ્ય મેળવવામાં હિંસા આદિ પંદર પ્રકારના દોષો થાય છે, એમ શાસ્ત્રનું ને સત્પુરષોનું કહેવું છે. દ્રવ્યમાં રહેલી એ મલિનતા દાનવડે દૂર કરવી જોઇએ. પોતાની કમાઈમાંથી રૂપિયે આનો, અર્ધો આનો પણ ધર્માદામાં કાઢવો જોઇએ. કમાઈની મૂળ રકમમાંથી ન વાપરો તો ખર્ચ કાઢતાં રહેલા નફામાંથી પણ વાપરો. "બહેતા પાની નિર્મળા, બંધા ગંદા હોય" એ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે દાન કરવાથી અવશેષ રહેલી લક્ષ્મી નિર્મળ રહે છે. જેવી જેની કમાઈ તેવુ તેણે સારા કામમાં વાપરવું જ જોઇએ. થોડું કમાય તેણે થોડામાંથી થોડું પણ યોગ્ય પાત્રને માટે કાઢવું જ જોઇએ. "પેટવરા બેઠો પુણ્યવરો" એવી આપણામાં કહેવત પણ છે. કોઈ અચાનક આશા રાખીને તમારે ઘેર આવે તો તેને પાછો ન વાળશો. ઉત્તમ, મધ્યમ કે

કનિષ્ઠ ગમે તે યાચક આવે, તેને તમારી શક્તિ પ્રમાણે અન્ન તો આપજો કોઈ પણ યોગ્ય ભિક્ષુકનો તિરસ્કાર ન જ કરશો પોતાની શક્તિ ન હોય તો અલ્પ આપીને પણ હાથ જોડવા યાચકથી કટાળવુ નહિ તે પુણ્યલાભ ,આપવા–સ્વર્ગનુ ભાતુ આપવા–આવેલો છે, એમ ધારવુ જેને ત્યા હોય તેને ત્યા યાચકાદિ આવે છે ભરિદ્રીને ત્યા કોઇ જતુ નથી કોઈ કવિન વચન સાભળો —

"આવતહુ મ વારી, પુણ્યઇ લભઇ ઈદી દીહ્ણ
કોઈ ન ચડશી બારી, ઉસકી જઈસી જઈવિભઉ"

(તમારે ઘેર આવનાર યાચકને તમે વારો નહિ મનુષ્યને પુણ્યવડે પોતાને ઘેર અતિથિ આવે એવા સારા દિવસો મળે છે જ્યારે તમારો વૈભવ નાશ પામશે ત્યારે તમારે બારણે કોઈ પણ નહિ આવે)

પ્રાપ્ત દ્રવ્યમાથી તમે કાઈને કાઇ પુણ્યકર્મ કર્યા કરો, કેમકે કાલ શુ થશે તેની ખબર નથી નીચેનુ એક સ તનુ વચન આદર- પૂર્વક વિચારો —

"બહેતે પાની હાથ પખાલો લોય રે,"
(હે લોકો! વહેતા પાણીમા હાથ ધોઈ લો)

આ લોકમાં કે પરલોકમા સુખી થવુ હોય અથવા, પોતાના અ ત કરણની શુદ્ધિ કરીને મોક્ષ મેળવવો હોય તો પુણ્યકર્મની અત્ય ત આવશ્યકતા છે પુણ્યનુ ફળ સુખ ને પાપનુ ફળ દુ ખ એ શાસ્ત્રસિદ્ધાત છે ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોની અનેક પ્રકારની વ્યાવહારિક સ્થિતિઓ એ તેમના પૂર્વના પાપપુણ્યની સાક્ષી પૂરે છે, કારણ વિના કાર્ય થાય નહિ "કરે તેવુ પામે ને વાવે તેવુ લણે" એ કહેવત પણ એ જ વાત કહે છે, અને એટલા માટે એક કવિએ નીચેનો એક સ્મૂળ શ્લોક કહ્યો છે —

भिक्षुका नैव भिक्षंति शिक्षयंति गृहे गृहे ।
दीयता दीयता लोका अदातुः फलमीदशम् ॥

(ભિખારીઓ ઘેર ઘેર ભમીને ભીખ નથી માગતા, પણ લોકોને શીખ [શિખામણ] આપે છે કે:–" હે મનુષ્યો ! તમે દાન કરો. દાન કરો. દાન નહિ કરનારનું ફળ આવું છે." દાન નહિ કરો તો અમારી પેઠે તમારે પણ આવતા જન્મમાં હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઇને માગવું પડશે. અમે પૂર્વજન્મમાં દાન નથી કર્યું તેથી જ અમારે આ દુર્દશા ભોગવવી પડે છે.)

આ ઉપદેશ ભવિષ્યકાળમાં સુખ ઇચ્છનારને સમજવા જેવો છે.

સારા કામની પાછળ ચોક્કસ સંતોષ ને સુખ છે. ભલે તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે થોડું દાન કરો–એક પૈસો જ દાનમાં વાપરો. પણ તેથીય તમને સંતોષ ને સુખાનુભવ થશે. ઈશ્વરે તક આપી ને તમે કાંઈ પણ સત્કાર્ય કર્યું તો તેથી તમને ન્યૂન વા અધિક આનંદ તુરત થવાનો જ. મોટી રકમ વાપરવાથી જ પુણ્ય થાય છે એમ ન સમજવું. તમારી શક્તિ હોય તો ભલે તમે સુખેથી ધર્મકર્મમાં વિશેષ વાપરો, પણ જો તમારી શક્તિ ઓછી હોય તો ઓછું વાપરો, તેમાં કાંઈ અડચણ નથી, પણ તેમાં ભાવના સારી રાખો. કીર્તિની ઇચ્છા વિના પ્રભુપ્રીત્યર્થ અન્યના ભલાને ખાતર ને ડોળ–દંભ કે ગર્વ રાખ્યા વિના પુણ્ય કરો. જો તેમ કરશો તો તમારી શક્તિ પ્રમાણેના અલ્પ દાનથી પણ તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ લોક પરલોકનું સુખ કે મોક્ષમાં ઉપયોગી એવું ચિત્તશુદ્ધિરૂપી સારું ફળ મળશે.

વૈશ્વદેવની ને નિત્ય દાનની અગત્ય. ગૃહસ્થને ઘેર નિત્ય વૈશ્વદેવ થાય તે પણ એક નાનો પણ અગત્યનો યજ્ઞ છે. શાસ્ત્રમાં તેના વડે પરિણામે થતા મોટા ફળનો વિચાર કરીને, તેમાં થતા પાંચ પ્રકારના વિધિ પરથી તેને પંચમહાયજ્ઞ એવું મોટું નામ આપ્યું છે. વ્યવહારમાં પણ "નિત્ય વડી છે" એમ કહેવાય છે. "કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય, ને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય," એ જ પ્રમાણે થોડું થોડું દાન નિત્ય થાય તો તેનો સરવાળો પરિણામે ઘણો મોટો થાય, ને તેનું ફળ પણ

મહાન થાય. એટલા માટે શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થને નિત્ય દાન કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે, ને તેને માટે એટલો આગ્રહ દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે, ગૃહસ્થના ઘરનો જે દિવસ દાન વિના ખાલી જાય, તે દિવસ ઘરમાં ચોરી થઈ હોય તેના જેવો શોકનો જાણવો. વૈશ્વદેવ સમયે કોઈ અતિથિ વા અભ્યાગત આવી ચડે તો તેને જમાડવો જોઇએ, પણ જમાડવાની શક્તિ ન હોય તો તેને સોળ કોળિયા જેટલું, આઠ કોળિયા જેટલું, વા ચાર કોળિયા જેટલુ કે ઓછુંવત્તું પણ અન્ન આપવું જોઇએ. એ સમયે ભિક્ષુકને નિરાશ કરીને પાછો ન જ વાળવો જોઇએ. જો કે અન્ય સમયે પણ કોઈ યોગ્ય યાચકને કેવળ નિરાશ કરવો એ ઉચિત નથી, પણ વૈશ્વદેવકાળે તો અન્નની ઇચ્છાવાળાને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અન્ન આપ્યા વગર ન જ રહેવું જોઇએ, એવો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર છે. આ અને દાનના અન્ય વિધિનુ પાલન કરવાથી, ગૃહસ્થની સંસારના પદાર્થોમાંથી અહંતા-મમતા ઓછી થતી જાય છે, ને તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ તે જાણે-અજાણે મોક્ષના ક્રમમાં આગળ ચાલતો જાય છે. "अहं ममेति बंधो नाहं ममेति मुक्तता"—હું ને મારું એ બંધ છે, ને હું તથા મારું નહિ તે મુક્તિ છે. શાસ્ત્રના સઘળા વિધિઓ મનુષ્યના મનને દુઃખબહુલ સંસારમાંથી મોકળું કરી, તેને પરમ સુખરૂપ પરમાત્મામાં જોડવા માટે છે. દેવ, મહાપુરુષ કે સદ્‌ગુરુને સાકર-શ્રીફલ અર્પણ કરવામાં આવે છે, તેમાં શ્રીફલ અહંકારના પ્રતિનિધિરૂપ માથાને સ્થાને છે, ને સાકર સંસારની મમતાને સ્થાને છે. શાસ્ત્રીય ઉપાયોના આચરણવડે પરમ દુઃખ આપનારી અહંતા-મમતાનો ત્યાગ કરવાથી જ મનુષ્ય પરમ-કલ્યાણરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, માટે બહુ શ્રદ્ધાથી સત-શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓનું પાલન કરો. બુદ્ધિની સારી રીતે નિર્મળતા, સૂક્ષ્મતા ને એકાગ્રતા થયા વિના મનુષ્યને શાસ્ત્રવિધિઓનાં કારણો ને રહસ્યો પૂરી રીતે સમજાતાં નથી. માટે આરંભમાં તો મનુષ્યોએ શ્રદ્ધા વડે તેનું અનુસરણ કરવું જોઇએ. શાસ્ત્રા-

જ્ઞાઓનું શ્રદ્ધાવડે કરેલું અનુસરણ જ સમય જતાં તમારા અંતઃકરણમાં જોઈતી યોગ્યતા ઉપજાવી સઘળા વિધિઓના યોગ્ય ખુલાસા તમારી પાસે રજૂ કરશે.

મમતાનો ત્યાગ કરવા માટે થોડુંક, પારકું કરતા જાઓ. મનની નબળાઈને લઈ બસો, પાંચસો, હજાર કે બે હજાર રૂપિયા અથવા તેથી વધારે રૂપિયા એક સાથે ધર્માદામાં કાઢવાનું ઘણાને ભારે પડે એ સ્વાભાવિક છે. તમને એમ ન થાય તેનો સારો ઉપાય એ છે, કે તમે તમારી કમાઈમાંથી અમુક ટકા ધર્માદાના જુદા કાઢતા રહો. તેના ઉપરથી તમારો હક ઉઠાવી તેને પારકા કરો-ધર્મના કરો. તે પારકા થશે, એટલે તમને તે વાપરતાં સંકોચ કે કષ્ટ નહિ થાય. ઘણા ડાહ્યા વેપારીઓ આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા પોતાની પેઢીમાં રાખે છે, ને છૂટથી ધર્માદો કરે છે, પણ આમાં એટલું સંભાળવાનું છે, કે ધર્માદાના પૈસા ઓળવાઈ ન જાય, માટે તેનો સમયે સમયે સદુપયોગ કરવાને ચૂકવું નહિ. જ્યાં પારકું હોય ત્યાં માણસનું મન ઉદારતામાં આવી જાય છે. લોકમાં કહેવાય છે, કે કોઈ કોઈ ગોરનું પેટ પોતાને ઘેર એક પ્રકારનું, યજમાનને ત્યાં બીજા પ્રકારનું, ને ન્યાતમાં ત્રીજા પ્રકારનું થાય છે! તે પોતાને ઘેર સામાન્ય રીતે જમે છે, યજમાનને ત્યાં વધારે જમે છે, ને ન્યાતમાં તો પાણી પીવાનો માર્ગ રહે કે ન રહે, એટલું જમે છે. આ વિષયનો એક નીચે જણાવેલો રમૂજી શ્લોક લોકમાં પ્રસિદ્ધ છેઃ—

> " भोजनं कुरु दुर्बुद्धे मा प्राणस्य दयां कुरू।
> पराम्नं दुर्लभं लोके प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥ "

(જ્ઞાતિભોજન વેળા એક અત્યાહારી બ્રાહ્મણ પોતાના પુત્રને કહે છે કેઃ-"હે દુર્બુદ્ધિવાળા! સારી રીતે ભોજન કર, તારા પ્રાણની દયા ન કર. આ સંસારમાં પારકું અન્ન દુર્લભ છે, અને પ્રાણો તો જન્મોજન્મ મળે છે.)

એકના હજાર. જો તમે પ્રભુની પ્રસન્નતાને અર્થે સુપાત્રે યથાશક્તિ દ્રવ્ય વાપરશો તો પ્રભુ તમને તે વ્યાજ સહિત પાછુ આપશે. એક ગણું દાન ને સહસ્ર ગણું પુણ્ય એવી લોકોમાં કહેવત પણ છે. જો જડભૂમિમાં જુવાર, બાજરો, ઘઉં ને બીજાં ધાન્યો વાવવાથી તે એકમાંથી ઘણા દાણા ખેડૂતને આપે છે, તો ઈશ્વરરૂપી વા સુપાત્ર મનુષ્યરૂપી ચૈતન્યમયી ભૂમિ તમને વધારે કેમ નહિ આપે? તમારે ઘેર વિવાહપ્રસંગે તમારાં કળીઆઈ (બહેનો કે દીકરીઓ) ચાંદલાના જેટલા રૂપિયા તમારા પુત્રાદિને આપે તેનાથી બમણા, ત્રમણા કે વધારે શક્તિ પ્રમાણે તમે તેને પાછા આપો છો, તો પ્રભુ તમને તમે પુણ્યમાં વાપરેલા દ્રવ્યથી વધારે દ્રવ્ય કેમ નહિ આપે? આપશે જ. માટે તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે પ્રસન્નતાથી શુભ કાર્યમાં દ્રવ્ય વાપરતા રહો.

મખ્ખીચૂસનું (કંજૂસનું) મોઢું બાળ. સવારમાં ઊઠીને ઘણાં માણસો કંજૂસનું મોઢું જોતાં નથી. જો કોઈ તેનું નામ લે તો કેટલાક કહે છે કેઃ—"તેનું મોઢું બાળ, તેનું નામ લેવાથી સાંજ સુધી આપણે રોટલા ભેળા નહિ થઈએ." આમ કંજૂસનો સૌ તિરસ્કાર કરે છે. એક વાર એક ઘોડાનો રખવાળ સવારને વખતે પોતાના શેઠનો ઘોડો લઈને બજારમાંથી ચાલ્યો જતો હતો. તેને રસ્તામાં તેનો એક ઓળખીતો માણસ સામો મળ્યો. તેણે તેને રમૂજમાં પૂછ્યું:—"**किस्का यह घोडा है?**" તેના પ્રત્યુત્તરમાં ઘોડાવાળાએ તેને કહ્યું:—"**जिस्के हम नोकर है.**" તે માણસે પાછુ પૂછ્યુ:—"***जिस्के तुम नोकर हो?***" તેના જવાબમાં ઘોડાવાળાએ તેને કહ્યું:—"**जिस्का यह घोडा है.**" પેલા માણસે કહ્યું:—"**नाम क्युं नहि लेता?**" ઘોડાવાળાએ કહ્યુ.—"**तुम क्युं नहि नाम लेता?**" બંને હસ્યા. પેલો માણસ બોલ્યો:—"**कुछ नहि, रोटी खा लो, पीछे बात.**" મતલબ ઘોડાવાળાનો શેઠ બહુ કંજૂસ હતો, તેથી બેમાંથી એકેએ તેનું નામ ન લીધું. જેમ માણસમાં કંજૂસાઈ વધારે તેમ તે

પાપસંસ્કાર વધારતો રહે છે. કંજૂસના વિચાર ને ક્રિયા બંને મલિન હોય છે. કંજૂસ માણસ છને દ્રવ્યે પોતાને માટે કે અન્યને માટે કાંઈ વાપરી શકતો નથી. તેના ઉપર ઈશ્વરની અકૃપા છે એમ જાણવું. એથી ઊલટું ઉદારતામાં પ્રભુની દયા છે એમ જાણવું.

ઉદારતા એ સદ્‌ગુણ છે, પણ કંજૂસાઈની પેઠે ઉડાઉ-પણું પણ અવગુણ છે. પોતાની શક્તિનો તથા યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના જેમતેમ, તથા ગમે ત્યાં દ્રવ્ય વાપરી નાખનારાં માણસો ઉડાઉ કહેવાય છે. શાહુકારના કેટલાક અણસમજુ પુત્રો પિતાના મરણ પછી ઉડાઉપણે વર્તીને ખુવાર થઈ જાય છે. જેમ કંજૂસાઈ ત્યજવા યોગ્ય છે, તેમ ઉડાઉપણું પણ ત્યજવા યોગ્ય છે અને તે બેનો વચલો માર્ગ જે ઉદારતા તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. જૂની છઠ્ઠી ચોપડીમાં ફૂલણજીની ગરબી હતી, તેમાં ઉડાઉપણાનું ને તેનાં માઠાં પરિણામનું ચિત્ર ઠીક દર્શાવ્યું છે.

પાપના પૈસાથી પુણ્ય કરવું, એ પુણ્ય નથી. ચોરી કરીને કે લાંચ-રુશવત લઈને ધર્માદો કરવો? એ ધર્માદો નથી. એના કરતાં ચોરી ને લાંચ-રુશવતથી બચવુ ને પોતાની શક્તિ ન હોય તો ધર્માદો ન કરવો તે વધારે સારું છે. સાંભળ્યું છે કે, અગાઉ વાઘેરો ગામ ભાંગીને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની કે બીજા ગામના બ્રાહ્મણોની ચોરાશી કરતા! આમાં પુણ્ય શું? એ તો પાપ વા પુણ્યનો ખોટો દંભ છે.

મનમાં ભાવ ન હોય તો પુણ્યનો ખોટો ડોળ કાંઈ કામનો નથી. જે પુણ્ય કરવું તે પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા પૈસા વડે વા પોતાના હકના પૈસા વડે કરવું, ને તે પણ મનના ભાવપૂર્વક કરવું. ભાવ વિનાનું કરેલું દાન જોઈએ તેવા ફળને ઉપજાવતું નથી. દાન અલ્પ કર્યું હોય પણ જો તે ભાવ વડે કર્યું હોય તો તે મોટા ફળને આપે છે.

"पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति" એ વચનમાં શ્રી ભગવાને પત્ર, પુષ્પ, ફળ ને જળ જે મળે તે ભાવ વડે અર્પણ કરવાનું જણાવ્યું છે. ઘણા દ્રવ્ય વડે જ પુણ્ય થાય એમ ન જાણવું. પુણ્યમાં ભાવ–ભક્તિ–પ્રેમ–જ મોટો ભાગ ભજવે છે. પ્રભુને ભોજન માટે દુર્યોધનને ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ પ્રભુએ તેનું આમંત્રણ ન સ્વીકાર્યું, ને વિદુરજીના ઘરની ભાજી સ્વીકારી. આમાં ભાવ જ કારણરૂપ છે. વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે, કે કસાણું મોઢું કરીને કંસાર જમાડે તો તે જમનારને સારો લાગતો નથી, પણ ભાવપૂર્વક સાદું ભોજન જમાડે તો તે જમનારને પ્રસન્નતા ઉપજાવે છે. શ્રદ્ધાપ્રીતિથી થોડું થાય તે પણ ગણું છે, છતાં કહેવુ જોઇએ કે **વિત્તશાઠ્ય ન કરવું, પોતાના વૈભવ ને મોભા પ્રમાણે દાનપુણ્ય કરવું.** પોતાની પાસે વિત્ત (દ્રવ્ય) છતાં તેનો સારા કામમાં બિલકુલ ઉપયોગ ન કરવો, અથવા બહુ થોડો ઉપયોગ કરવો–પોતાની શક્તિ, વૈભવ ને મોભા પ્રમાણે ન વાપરતાં સંકુચિત હૃદયે બહુ થોડું વાપરવુ–તે વિત્તશાઠ્ય કહેવાય છે. એવું વિત્તશાઠ્ય સારું ગણાતું નથી. જો તમને પ્રભુએ આપ્યું હોય, તો તમે આનંદથી વાપરો. તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે ઉદારતાથી વાપરના રહેશો, તો તેથી તમારું દ્રવ્ય ખૂટી નહિ જાય, પણ તમારા પુણ્યથી ને પ્રભુની કૃપાથી ઊલટી ઉત્તરોત્તર તેમાં વૃદ્ધિ થશે. જે વીરડો ઉલેચાય છે, તેમાં નવું પાણી આવે જ છે, એ તમારાથી કયાં અજાણ્યુ છે? તેમ જે વીરડો ઉલેચાતો નથી તેમાં કચરો ભરાય છે ને દુર્ગંધ આવે છે, એ પણ તમારા અનુભવમાં હોવું જોઇએ, માટે પ્રભુને મળવા સારુ તમારા અંત:કરણની શુદ્ધિ કરવાને જો તમારા મનમાં કંજૂસાઈ રહેતી હોય તો પ્રભુ ઉપર ને સતશાસ્ત્ર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે છોડો.

ઉપનિષદ્‌માંની એક વાર્તા. મનુષ્યો માટે દાન એ કલ્યાણનો સરળ ઉપાય છે. એક સમયે દેવનો પૂર્વજ, મનુષ્યનો પૂર્વજ ને અસુરનો પૂર્વજ એ ત્રણે પોતપોતાના કલ્યાણનો

ઉપાય પૂછવા માટે બ્રહ્મા પાસે ગયા. ત્રણેએ ક્રમે કરીને પૂછતા, તેમને બ્રહ્માને માત્ર દદદ એટલો જ ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશ ઉપર ત્રણેએ વિચાર કર્યો ને તેમને તેનુ રહસ્ય સમજાયુ. બ્રહ્માએ દેવના પૂર્વજને પૂછયુ "द ઉપરથી તમે શુ સમજ્યા ?" તેણે કહ્યુ : "પ્રભો ! અમે દેવો બહુ વિષયાસક્ત હોઇ ઇંદ્રિયાધીન છીએ, માટે આપે અમને द વડે દમનો-ઇદ્રિયોના નિગ્રહનો ઉપદેશ કર્યો, એમ હુ સમજ્યો છુ" બ્રહ્માએ કહ્યુ "બરાબર, તમે ઠીક સમજ્યા છો" પછી મનુષ્યના પૂર્વજને બ્રહ્માએ द ના સંબંધમા પૂછતા, તેણે બ્રહ્માને કહ્યુ કે –"અમારી મનુષ્યોની પ્રકૃતિ લોભપ્રધાન છે, તેથી द વડે આપે અમને દાનનો–લોભના ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો, એમ હુ સમજ્યો છુ" બ્રહ્માએ કહ્યુ. "તમે પણુ યોગ્ય સમજ્યા છો" પશ્ચાત અસુરના પૂર્વજને પોતે કરેલા ઉપદેશના સંબંધમા બ્રહ્માએ પૂછતા, તેણે નમ્રપણે બ્રહ્માને કહ્યુ "અમે અસુરો લગભગ દયાહીન છીએ, તેથી આપે અમને द અક્ષરવડે દયાનો બોધ કર્યો છે, એમ મને સમજાયુ છે" બ્રહ્માએ કહ્યુ "તમે પણુ સાર સમજ્યા છો" શ્રુતિભગવતી કહે છે કે મુમુક્ષુઓને દમ, દાન ને દયાનો ઉપદેશ કરવાને વર્તમાનમા પણુ દદદ એવી મેઘગર્જના આકાશમા થાય છે

"હલકે હલકે તરી ગયે, ડૂબે જિન શિર ભાર." દાન કરવામા પોતાના માનેલા સસારના પદાર્થોની મમતા ત્યજવી પડે છે મમતાના ત્યાગવડે મનુષ્યના અતઃકરણ પરનો ભાર ઓછો થાય છે, ને તેના અતઃકરણનો ભાર ઓછો થવાથી, તેનાથી સસારસાગર સહેલાઈથી તરી શકાય છે લોઢાનો ગોળો બાધીને નદી પણુ ન તરાય, તો પછી અનત તૃષ્ણાનો ભાર જેણે પોતાને શિર લીધો હોય, તે સંસારસાગર શી રીતે તરી શકે ? જો મનુષ્યને સસારસાગર તરવો હોય તો તેણે નરકના ત્રીજા દ્વારરૂપ લોભનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ,

૪ : મદ

હવે રજોગુણજન્ય ચોથો દોષ જે મદ તે વિષે કહેવાય છે. પોતાની પાસેની માયિક વસ્તુથી મનુષ્યના મગજને બહેકાવનાર–ખોટો આવેશ આપનાર–અભિમાન કે ગર્વ કરાવનાર દોષ તે મદ. એ મદ ઘણા પ્રકારનો છે. દ્રવ્યનો, વિદ્યાનો, કુળનો, સત્તાનો, યૌવનનો, રૂપનો, મકાનનો ને વાહનાદિનો. એ મદ મનુષ્યના અંતઃકરણને અર્ધઘેલા જેવું રાખી, તેની પાસે અકાર્ય કરાવે છે. મદ કોઇનો રહ્યો નથી. રાવણ કે જેણે ઋગ્વેદ ઉપર ભાષ્ય રચ્યું કહેવાય છે, એવા વિદ્વાન અને મહાપરાક્રમીનો મદ પણ રહ્યો નથી. લોકોમાં કહેવત છે કે:–"અભિમાન રાજા રાવણનું પણ રહ્યું નથી" તો આપણે શા હિસાબમાં? અભિમાનથી ઘણા અનર્થ થાય છે. શ્રીતુલસીદાસજી કહે છે કે:—

"દયા ધર્મકા મૂલ હૈ, નરક મૂલ અભિમાન."

એક બીજા સંત પણ કહે છે કે:—

"સાંઈ રૂઠ્યા દેત, દુર્બુદ્ધિ અભિમાનપદ;
ચેત રે ચિત્ત! અચેત, પ્રકટ હને નહિ દંડસું."

મનુષ્યે દ્રવ્યનો મદ ન રાખવો. લક્ષ્મી અતિ ચંચળ છે. લક્ષ્મીના ચંચળ સ્વભાવને લઇને તેનું નામ ચપળા કહ્યું છે. કવિઓ રમૂજમાં કહે છે કે, લક્ષ્મી કમળમાંથી ઊપજી છે, ને કમળના નીચલા ભાગમાં કાંટા હોય છે, તે તેના પગમાં વાગેલા છે, જેથી તે કરીને ઠામ બેસતી નથી. વીજળીનું નામ ચંપળા છે, ને લક્ષ્મી પણ તેના જેવી ચંચળ હોવાથી તે નામને પામી છે. ગઈ લડાઇના સમયમાં એક માણસ સિંધના કોઇ ગામમાંથી રૂ. ૩૮૪ લઇને કરાંચીમાં આવેલો, ને થોડા જ સમયમાં તે દશબાર લાખ રૂપિયા કમાયો. પણ તેનું પ્રારબ્ધ ફર્યું. લડાઇ પછી માલના ભાવો ઊતરી ગયા, ને બીજા ઘણા વેપારીઓની પેઠે તેનું છાબડું પણ બેઠું, ને તે એટલે સુધી કે, તે પોતાના મિત્રોની પાસે બોલ્યો કે–'હું ૩૮૪ રૂ. લઇને

આવ્યો હતો, તેટલા લઈને પાછો ઘેર જાઉં તો નસીબદાર !"
લક્ષ્મી તો દરિયાના તરંગ જેવી ઊંચીનીચી ગતિવાળી છે,
પચાસલાખનો આસામી કહેવાતો હોય, ને તે બેઠો એટલે થયું.
વર્તમાનમાં કેટલાએ એવા વેપારીઓ તૂટી ગયા. કાલ શું થશે,
તેની મનુષ્યને ખબર નથી. વળી શેરને માથે સવાશેર હોય જ;
એટલે કોઈનું અભિમાન કામ આવતું નથી. ચેતનથી ભિન્ન
સઘળા જડ પદાર્થો વિકારી ને વિનાશી છે; એટલે કોઈ પણ
જડ પદાર્થનું અભિમાન કરવું યોગ્ય નથી. બરડામાં પોરબંદરના
રાજ્યમાં મોઢવાડા કરીને એક ગામ છે. ત્યાંનો એક ઢેઢ
પૈસાદાર હતો. તે પોતાના ગામમાં નીકળે ત્યારે કોઈ તેને
"ભગત ! રામ રામ" એમ કહે ત્યારે તે તેને જવાબમાં
કહેતો કે "કહીશ." મતલબ કે તમે મને "રામ રામ" નથી
કરતા, પણ મારી પાસેની લક્ષ્મીને રામ રામ કરો છો, ને તે
મારે ઘેર છે, એટલે ત્યાં જઈશ ત્યારે તેને તમારા "રામ
રામ" કહીશ. લક્ષ્મી ચાલી જાય ત્યારે સગાંવહાલાં પણ ન
બોલાવે, એ અનુભવીઓથી અજાણ્યું નથી.

સત્તા પણ વિનાશી છે. વડોદરાના મહારાજા મલ્હાર-
રાવ ગાયકવાડ પર કર્નલ ફેરને ઝેર દેવાનું તહોમત આવ્યું.
તેનો કેસ ચાલ્યો. વિલાયતથી બેરિસ્ટર સાર્જંટ બેલેન્ટાઈનને
ગાયકવાડ સરકાર તરફથી બોલાવવામાં આવ્યો. ત્રણ રાજાઓ
વગેરેનું ન્યાયમંડળ નીમાયું; અને જો કે, તે કેસમાં ગાયકવાડ
સરકાર નિર્દોષ ઠર્યાં, પણ ઇંગ્રેજ સરકારને તેમને મદ્રાસ મોકલી
આપવાનું કેટલાંક કારણોથી ઉચિત જણાતાં, તેમને મદ્રાસ
મોકલી આપ્યા, ને ત્યાં જ તેમનું જીવન પૂરું થયું. મહારાણી
જમનાબાઈ સરકારને દત્તક લેવાનો હક મળ્યો, ને તે પ્રમાણે
હાલના ગાયકવાડ સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાદી પર
આવ્યા. આ બધી વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. આપણે તો કહેવાનું એ
છે કે, સત્તા ક્ષણસ્થાયી છે. રશિયાના ઝાર નિકોલસનો દાખલો
તો વળી બહુ કરુણા ઉપજાવનારો ને તાજો જ છે. લોકોની

સભાએ ટ્રેઈનના ડબામા જ તેમને ઝારશીપનુ રાજીનામુ આપ
વાની ફરજ પાડી, ને તેમને રાજીનામુ આપવુ પડ્યુ રાજીનામુ
લખવાને ત્યા યોગ્ય કાગળ નહોતો એટલે તારના ફોર્મની બીજી
બાજુએ તેમને રાજીનામુ લખી આપવુ પડ્યુ તેમણે પોતાને
બદલે પોતાના કુવરને કે પોતાના ભાઇને ગાદીએ બેસાડવાનુ
કહ્યુ, તે પણ લોકસભાએ ન સ્વીકાર્યું, ને કોઈ પણ જાતની
શરત વગર રાજીનામુ આપવાની તેમને ફરજ પાડી, અને તે
પ્રમાણે ઝાર નિકોલસને કરી આપવુ પડ્યુ વળી એટલેથી જ
ન પત્યુ લોકોને એમ લાગ્યુ, કે જો એ રહેશે તો વળી રાજ્યમા
ખટપટ જાગશે, એટલે ઝારનો ને તેમના કુટુબનો ઉરલની પ્રાંતિક
સભાએ ગોળીબારથી નાશ કરા યો! જે ઝાર રશિયાના લિટલ
ફાધર (નાના પિતા–પરમેશ્વર મોટા પિતા ને એ નાના પિતા),
ગણાતા, ને પૃથ્વી પરના એક ખડ જેટલા જેમને રાજ્ય હતુ,'
તેમની અલ્પ સમયમા એ દશા થઈ! સત્તા એવી ક્ષણિક છે

સત્તાવાળાએ પોતાની સત્તાનો સદુપયોગ કરી લેવો,
સત્તા ગયા પછી તેનાથી કાંઈ નહિ થઈ શકે. જેમ રાજાની
સત્તાનુ તેમ અમલદારીનુ પણ ક્ષણિકપણુ જાણવુ અમલદારી
કેવળ અશાશ્વત છે તે આજ છે ને કાલ નથી–અરે! તે ઘડી
પછી નથી એવી છે રાજાનો હુકમ આવે કે, તમારી નોકરીની
જરૂર નથી તેથી તમને મોકળા કરવામા આવે છે' એમા દલીલ
શી થાય? સર્વ પ્રકારની સત્તા અશાશ્વત છે માટે જ્યાં સુધી
સત્તા હોય ત્યા સુધી અધિકારીએ તેનો સદુપયોગ કરી લેવો
સત્તાને લઇને જે લોકોપયોગી સારા કામ થાય તે પહેલી તકે
કરી લેવા બની શકે તેટલુ સૌ લોકોની સાથે મીઠપથી વર્તવ
ને કાયદાને બાધ ન આવે તેવી રીતે સૌનુ ભલુ કરવુ એ
સત્તાધારીનુ કર્તવ્ય છે સમર્થ દીવાન જ્યારે દીવાનપદે હોય
ત્યારે બીજાને ઇનામ તરીકે એક ગામ પણ આપી શકે, ને
દીવાનગીરી ગયા પછી તે પચીસ પૂળા ખડની ચિઠ્ઠી પણ લખી
શકતો નથી કહ્યુ છે કે:—

"માગણ મેલે લૂગડે, વેશ્યા જોબનહીણ;
કારકુન કામથી ઊતર્યો, એ ત્રણે દીસે ડેણ."*

કાયદામાં ઘણી બારીકીઓ હોય છે, તેથી તેમાં ઘણી વાતો ન્યાયાધીશની વિવેકબુદ્ધિ ઉપર છોડી દીધી હોય છે. ન્યાય છણતી વેળા ન્યાયાધીશને ગુનાનું સ્વરૂપ, ઈરાદો ને પ્રસંગ વગેરે બાબતો પર ઘણો વિચાર કરવો પડે છે. ડાહ્યો ન્યાયાધીશ એ બધું જોઈને મધ્ય માર્ગે જે યોગ્ય લાગે તે કરે છે, ને રાજ્યનું બૂરું ન થાય તેવી રીતે ભલાઈથી લોકકલ્યાણ ભણી પોતાનું વલણ રાખે છે. શ્રીમાધવાચાર્ય (પાછળથી શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી) વિજયનગરના દીવાન હતા. તે વેળા તેમણે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો પર ટીકા ને નિબંધ લખ્યાં લખાવ્યાં, વેદો ઉપર ભાષ્યો રચ્યાં, તેમજ અનેક નવા ગ્રંથો પણ રચ્યા, અને એ બધા કામમાં રોકાયેલા અઠ્ઠાવીસ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને અગ્રહાર તરીકે (આજીવિકા ચલાવવા માટે) રાજ્ય તરફથી એક ગામ પણ આપ્યું. સમજુ માણસો સમય સાધી લે છે. સમયે જે કામ વચનથી થાય, તે કામ સમય ગયા પછી લાખ રૂપિયા ખર્ચે પણ ન થાય.

સારાનું સારું ફળ, ને માઠાનું માઠું ફળ. કાળ જાય છે, ને કહેણી રહી જાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં સેલુકર કરીને એક સૂબો અગાઉના વખતમાં થઈ ગયો. તેણે લોકોના ઉપર ઘણો જુલમ ગુજાર્યો હતો. તેને માટે લોકોમા રાસડો જોડાયો હતો કેઃ—

"આવ્યો ત્યારે અંબાડીએ બેસી,
ગયો ત્યારે પડદામાં પેસી,
સેલુકર! તું શીદને આવ્યો?"

અને બીજો એક સૂબો મલાવરાવ નામે કડીમા હતો. જો કે, રાજકીય કારણથી તેને કડીમાંથી પકડીને લઈ જવામાં આવ્યો હતો, પણ લોકોને સુખ આપીને તેણે લોકપ્રીતિ એટલી

* ડાકણ.

બધી મેળવી હતી, કે લોકોએ તેના વિયોગમાં ગાયું કે "મલ્લાવરાવ શહેરનો સૂબો કયારે આવશે ?"

મોટાના મીઠા બોલથી પણ લોકો માથું આપવા તૈયાર થઈ જાય છે. રાજા, સત્તાધારી કે ધનાઢ્ય જ્યારે પોતાના નોકરને મીઠાં વચન કહે છે ત્યારે તેને પોરસ આવે છે, ને તેથી તે બમણા ઉમંગથી કામ કરે છે. નિરાશ થઈ ગયેલા લશ્કરનાં માણસોનાં હૃદયોમાં ઘણા રાજાઓએ અને સરદારોએ આવેશવાળા મીઠાં વચનોથી નવો ઉમંગ રેડ્યો છે, ને ગયેલો વિજય પાછો મેળવ્યો છે, માટે મોટાઈના સમયમાં મીઠી વાણી વડે પોતાની મોટાઈનો લાભ પોતે લેવાને તથા બીજાને આપવાને ચૂકવું ન જોઇએ.

પ્રભુ ગર્વગંજન છે. જે સત્તાધારીઓ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સરળતાથી ને પરોપકારીપણે વર્તતા નથી, ને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સત્તાનો મિથ્યા ગર્વ રાખી, તાબેદારોને અને અન્ય લોકોને હેરાન કરે છે, તે સૌના અકારા થઈ પડે છે. એવા સત્તાધારીઓથી લોકો દૂર ભાગે છે. એમની પીડાથી બચવાને લોકોમાં કહેવાય છે કે, દેવ, ગુરુ ને સંતપુરુષોની આગળથી નીકળવું, અને સત્તાધારીની પીઠ પાછળથી નીકળવું. અણસમજુ સત્તાધારી ભલે સત્તાનો મદ રાખે, પણ અહીં આખર કોઇનો મદ રહ્યો નથી. અગ્નિ, વાયુ ને ઈંદ્રસરખા મોટા દેવોનો મદ પણ પ્રભુએ ઉતારી નાખ્યો છે, જે વાત કેનોપનિષદમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી છે. પ્રભુ ગર્વગંજન છે. ગર્વથી મનુષ્યનું બહુ અકલ્યાણ થાય છે માટે તે કોઇનો ગર્વ રહેવા દેતા નથી, અને તે પરથી શ્રી પ્રીતમદાસ કહે છે કેઃ—

> "મધુસૂદન છે નામ હરિનું, મદ કોઇનો નવ રાખે,
> કાંકરડાની પેરે તેને, કડાક કાઢી નાખે."

પારકી વસ્તુ પોતાની કહીને તેનું અભિમાન કરવું, તે મૂર્ખાઈ છે. વ્યવહારમાં જો બીજા માણસની માગી આણેલી કોઈ વસ્તુ જેવી કે દરદાગીનો અથવા રોકડ રકમને પોતાની

કહી, તેનુ અભિમાન કોઈ કરે-તે વડે પોતાને પૈસાદાર જણાવે તો તે મૂર્ખમાં ખપે છે, તેમ સત્તાના સંબંધમાં પણ જાણવું. સત્તા પરની (પારકી વસ્તુરૂપ) છે, પોતાની નથી, વા તે પોતાનું સ્વરૂપ નથી. જો સત્તા પોતાની કે પોતાનું સ્વરૂપ હોય તો તે પોતાની પાસેથી જતી ન રહે. જે વસ્તુ પોતાના સ્વામીત્વની ન હોય, વા પોતાનું સ્વરૂપ ન હોય, તેનું અભિમાન કરવાથી તેનો વિયોગ વા નાશ થાય ત્યારે તે મનુષ્યને ક્લેશાનુભવ કરવો પડે છે, માટે વિવેકીએ પ્રાપ્ત સત્તાનું અભિમાન ન જ કરવું જોઇએ.

માન પુરુષને નથી, પણ લક્ષ્મી, સત્તા તથા વિદ્યા આદિ ઉપાધિને છે. લક્ષ્મી કે સત્તા હોય તો "ખડે જાઓ મહેરબાન" કહેવાય. તે ગયા પછી કોઈ બેઠાં પણ ન બોલાવે. લોકમાં કહેવત પણ છે કે "આનેકા બોલ બાલા, ઔર જાતેકા મું કાલા." વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજાય છે, તેની વિદ્યાને લઇને છે. ખાલી શરીરને કોઈ પૂજતું નથી. લક્ષ્મીવાળાને ચાહનારાનો મોટો ભાગ સ્વાર્થી હોય છે. એક જુવાન માણસ મોટો પૈસાદાર હતો. તે પોતાના મિત્રોને અને ઓળખીતાઓને પોતાને ઘેર વારંવાર મિજબાનીઓ આપતો, ને ગાયન, નાચરંગ તથા નાટકો આદિમાં તેમને માટે ઘણા પૈસા ખરચી તેમને બહુ આનંદ કરાવતો. જે વગર વિચાર્યે નકામો ખર્ચ કરે છે, ને મોજશોખમાં પૈસા ઉડાવે છે, પણ ધંધો કરી નવું કમાતો નથી તેનું આખર જે પરિણામ આવે છે તે પરિણામ આને આવ્યું. પૈસા ખૂટી ગયા, એટલે ભાઇના હાથ હેઠે પડ્યા. મિજલસો ને મિજબાનીઓ બંધ પડી. પ્રથમ તો પુષ્કળ મિત્રો ને પિછાણવાળાઓ તેને વારંવાર મળવા આવતા, ને ભાઇ ભાઇ કરતા, તે હવે કાંઈ રહ્યું નહિ. જો તેને મળશું તો તે આપણી પાસે પૈસાની મદદ માગશે, ને આપણે શરમને લઈને મદદ આપવી પડશે, એવા ભયથી ઘણાક તેની પાસે આવતા અટકી ગયા. ચા, નાસ્તા ને ગંજીફાની રમતો એ બધુંયે સુકાઇ ગયું. એટલું

જ નહિ, પણ ગુજરાન શી રીતે ચલાવવુ ? ખાવુ શુ ? તેનો પણ તેને વિચાર થઇ પડ્યો મનમા ઘણી લજ્જા આવતા છતા તેણે પોતાના જૂના મિત્રો પાસે પૈસાની માગણી કરી, પણ કોઇએ કાઇ પણ મદદ ન કરી શેઠજી કહીને સલામો કરતા હતા, તે હવે રસ્તામા ભેગા થાય તો આડુ જોઈ ચાલ્યા જવા લાગ્યા રાતદિવસ તાળીઓ પાડનારા ને ખીખીઆટા કરનારા દોસ્તદારો કયાઈ અ તાઈ ગયા સતપુરુષો ખરુ જ કહે છે કે–

"માયાકુ માયા મિલે, કર કર લબા હાથ,
તુલસી હમ ગરીબકી, કોઈ ન પૂછે બાત"
"સમન સબ જગ સરસ હૈ, જબલગ પડ્યો ન કામ,
હેમ હુતાશન પરખિયે પિત્તળ નીકસ્યો શ્યામ"

પેલો ગૃહસ્થ પોતાની દુર્દશાથી ઘણો મૂઝાઈ ગયો, ને પોતાની ભૂલોને માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો જેમને માટે મોટા મોટા ખર્ચ કરેલા ને જેમને પ્રસગોપાત્ત મદદ પણ કરેલી, તે અત્યારે તેની સામુ પણ જોતા નહોતા આથી તેને તેમના પર ભારે ખીજ ચડી એટલે તેમને કાઈ નસિયત કરી, પોતાની બળતરા ઓછી કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો પોતાની પાસે પુન ઠીક રકમ આવી છે, એવુ જાહેર કરી નિર્ધન થઈ ગયેલા તે ગૃહસ્થે પેલા સ્વાર્થી ઓળખીતા ને સ્વાર્થી મિત્રોને ચાપાર્ટીનુ આમત્રણ કર્યુ કરાવેલે સમયે ધગધગતુ ઊનુ પાણી કરાવી, તેણે કાચના પ્યાલા ભરાવી ઢાકી રાખ્યા જેવા પેલા સ્વાર્થી મનુષ્યો આવીને બેસવા લાગ્યા, કે તુરત જ તે ગરમ પાણીથી ભરેલ પ્યાલા હાથમા લઈ, તેમના ઉપર ફેકવા લાગ્યો ! સૌ ભાગ્યા, ને કહેવા લાગ્યા કે —"આ તો ગાંડો થઈ ગયો !" સૌ ઊના પાણીથી દાઝી પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા તે બિચારાએ બહુ દુ ખી જીવન ગાળ્યુ મનુષ્યોનો તેને બહુ કડવો અનુભવ થયો હતો તેથી તે પોતાના મરણસમયે લખતો ગયો, કે, હુ સ્વાર્થી માણસોથી બહુ કટાળ્યો છુ, તેથી મને બીજા માણસોની સાથે કબ્રસ્તાનમા નહિ પણ જ ગલમાં દાટજો ને

માગી કબર ઉપર નીચેનો લેખ કોતરાવજો:—

"સર્વ સ્વાર્થી માણસોને ધિક્કારનારો અમુક માણસ અહીં છેવટની આરામગાહમાં સૂતો છે."

યૌવનનો ને રૂપનો ગર્વ પણ મિથ્યા છે. સઘળી માયિક વસ્તુઓ નાશવંત છે. રૂપ એ ચાર દિનનું ચાંદરણું છે. બાલ્યાવસ્થાનું કે યુવાવસ્થાનું સુંદર રૂપ સર્વ કાળ રહેતું નથી. રૂપાળામાં ગણાતાં માણસોનાં સુખ પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં જોનારને કંટાળો કે ભય આપે એવાં થઈ જાય છે. દિવાળીના તહેવારો ચાર દહાડામાં પૂરા થાય છે, તેમ યુવાવસ્થા પણ જુવાન મનુષ્યોને હાથતાળી દેતી નાસી જાય છે! લોકો પણ ગાય છે કે, "જોબનિયાંની ચટકી દાડા ચારની." યુવાવસ્થામાં પણ ક્ષય, ધોળો કોઢ કે રક્તપિત્ત આદિ ભયંકર રોગ મનુષ્યને પ્રાબ્ધકર્મવશાત્ થાય છે, ને તેના રૂપનો અલ્પ સમયમાં જ નાશ કરે છે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર મનુષ્યે રૂપનું અભિમાન પણ ન રાખવું જોઇએ.

મનુષ્યે વિદ્યાનો ગર્વ પણ ન કરવો જોઇએ. વિદ્યાનો અંત નથી. વિશ્વમાં અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ છે. છાંદોગ્યઉપનિષદ્‌માં શ્રીનારદજી ને ભગવાન સનત્કુમારના પ્રસંગમાં શ્રીનારદજીએ ઘણી ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યાઓ ગણાવી છે. બ્રહ્મા જેટલુ આયુષ હોય, ને શીઘ્રપણે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પણ વિદ્યાનો પાર આવે તેમ નથી. વળી એક એકથી વધારે વિદ્યા જાણનાર હોય જ, માટે મનુષ્યે "હુ બહુ જાણું છું, મારા જેવો કોઈ વિદ્વાન્ નથી" એવુ અભિમાન કરવું ઉચિત નથી. "મિયયે સર્વવિદ્યાનાં૰" ઇ૰ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિદ્યાની પૂર્ણતા તો એક પરમાત્મામાં જ છે. મનુષ્ય પૂર્ણ વિદ્વત્તાનો દાવો ન જ કરી શકે. આમ છતાં જે વિદ્યાનો મદ રાખે છે, તે હાંસીપાત્ર થાય છે. એટલું જ નહિ પણ કોઈ સમયે તેને ભારે 'ખટ્ટ' પડવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેથી તેને બહુ દુઃખ થાય છે. બૃહદારણ્યકઉપનિષદ્‌માં બાલાકિ બ્રાહ્મણનો ને રાજર્ષિ

અજાતશત્રુનો પ્રસંગ છે, તે આ સંબંધે જાણવા જેવો છે. ગર્ગગોત્રનો બાલાકિ નામે વિદ્યાના ગર્વવાળો એક બ્રાહ્મણ હતો. તે પોતે સંપૂર્ણ બ્રહ્મવેત્તા નહિ છતાં તેણે એક વેળા કાશીના રાજા અજાતશત્રુની સભામાં આવી, તેમને કહ્યું કેઃ–"હું તમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરું." આ વચન સાંભળી અજાતશત્રુ કે જે શ્રદ્ધાદિ ગુણથી ને બ્રહ્મજ્ઞાનથી યુક્ત હતા તે બોલ્યા કેઃ– "ભલે આપ મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો, હું આપને આપનું આ શુભ વચન સાંભળી સહસ્ર ગાયોનું ને એક વૃષભનું દાન કરું છું." મહારાજા જનક શ્રોતા ને દાતા છે એમ પ્રસિ. હોવાથી, ધનની ઇચ્છાવાળા તથા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા- ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણો જેમ જનકમહારાજા પાસે જાય છે તેમ આ બ્રાહ્મણ પણ મારી પાસે આવ્યો હશે, એમ ધારી બ્રહ્મના કથ- વિના જ તેના વચન માત્ર વડે તેને સહસ્ર ગાયો ને એક વૃષભ આપવાનું રાજા અજાતશત્રુએ જણાવ્યું. પછી બાલાકિ ઉપદેશ કરવા લાગ્યોઃ–"આદિત્યમાં તથા ચક્ષુમાં જે એક અભિમાન વાળો પુરુષ છે, તથા હૃદયમાં રહી જે કર્તાભોક્તાપણાનું અભિ માન કરે છે, તે બ્રહ્મ છે. તેની ઉપાસના કરો." અજાતશત્રુ કે જે બ્રહ્મવેત્તામાં શિરોમણિ હતા. તે "નહિ નહિ" એમ કહી, હાથવડે અટકાવતાં બોલ્યા કેઃ–"એ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે. મુખ્ય બ્રહ્મ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) નથી. હું તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફળને જાણું છું. આપ આગળ ઉપદેશ કરો." બાલાકિએ કહ્યુંઃ– "આ ચન્દ્રમાં તેમ જ મનમાં તથા બુદ્ધિમાં એક અભિમાન- વાળો જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે." અજાતશત્રુએ કહ્યુંઃ–"નહિ નહિ એ પણ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ નથી. તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને હું જાણું છું." પછી બાલાકિએ વીજળીમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, આકાશમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, વાયુમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, અગ્નિમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, ને જલમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, એમ ક્રમે કરીને કહ્યું; પણ તે બધાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ છે, ને તેની

ઉપાસનાને તથા તેના ફળને હું જાણું છું એમ અજાતશત્રુએ જણાવતાં બાલાકિએ દર્પણમાંનો પુરુષ, ગમન કરનારની પાછળ ઉત્પન્ન થતો શબ્દ, તથા જીવનના હેતુરૂપ પ્રાણ, દિશાઓમાંનો પુરુષ, છાયામાંનો પુરુષ ને છેવટ બુદ્ધિમાંનો પુરુષ (જીવ) બ્રહ્મ છે, એમ ક્રમે કરીને જણાવ્યું, તેના પ્રત્યુત્તરમાં પણ અજાતશત્રુએ કહ્યું કે, એ બધાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ છે, ને તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફળને હું જાણું છું. બાલાકિ આથી વધારે જાણતો નહોતો, એટલે તે મૌન થઈને નીચું જોઈ રહ્યો. અજાતશત્રુએ તેને કહ્યું:-"શું આટલું જ બ્રહ્મ તમે જાણ્યું છે? કે આનાથી વધારે પણ જાણ્યું છે?" બાલાકિ બોલ્યા:-"હું આટલું-જ જાણું છું. આથી વધારે હું જાણતો નથી." અજાતશત્રુ બોલ્યા:—"આટલા વડે મુખ્ય બ્રહ્મ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) જાણ્યું થતું નથી. એનાથી અધિક જાણવાનું છે." વિદ્યાના મદવાળો બાલાકિ આ સાંભળી, ઠંડોગાર થઇ ગયો–તેનો મદ ઊતરી ગયો. પછી અજાતશત્રુ પ્રતિ તે બોલ્યોઃ-"હું આપને શરણે છું. આપ મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો." કાશીના રાજાની મોટા પંડિતોથી ભરપૂર સભામાં હું તમને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરું, એવી પ્રતિજ્ઞા કરનારની આ સ્થિતિ (ઉપદેશ કરવાને બદલે ઉપદેશની યાચના કરવાની સ્થિતિ) થાય એથી વધારે નીચા જોયું બીજું શું? બાલાકિને લજ્જા પામેલો તથા ઉપદેશની યાચના કરતો જોઈ, અજાતશત્રુએ કહ્યું:-"બ્રાહ્મણ ઉપદેશ માટે ક્ષત્રિયનું શરણ ગ્રહણ કરે એ પ્રતિલોમ વ્યવહાર છે, માટે તમને હું શરણ આપવા યોગ્ય નથી, તમે બ્રાહ્મણ હોવાથી દાનપાત્ર છો. તમે આચાર્ય જ રહો–મારા શિષ્યભાવને ન પામો. હું તમને બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનું દાન કરીશ, ને તે વ્યવહાર ધર્મયુક્ત છે." પછી અજાતશત્રુએ બાલાકિને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌માં એનો વિશેષ વિસ્તાર છે. આપણે તો આ દૃષ્ટાંત પરથી એજ સમજવાનું છે, કે મનુષ્યે વિદ્યાનો ગર્વ ન કરવો જોઇએ, અને જે બોલવું તે પોતાના જ્ઞાનનો તથા યોગ્યતાનો તેમ જ

સામાના જ્ઞાનનો ને તેમની યોગ્યતાનો વિચાર કરીને બોલવું જોઈએ. ગમે તેમ ન જ બોલી નાખવું જોઈએ. વગર વિચારે બોલી નાખવાથી મનુષ્યને આમ પાછા પડવાનો પ્રસંગ આવે છે. હળદરનો ગાંઠિયો લઈને બેસવાથી ગાંધી થવાતું નથી, તેમ હજી જ્ઞાનનો કક્કો ન જાણ્યો હોય ત્યાં જ્ઞાનીપણાનું અભિમાન કરવું તે મૂર્ખાઈ છે. માત્ર પુસ્તકો વાંચી જવાથી કે ભણી જવાથી વાસ્તવિક જ્ઞાની થઈ જવાતું નથી. જ્ઞાન તો શાસ્ત્રો સત્પુરુષો જે ઉપદેશ કરે છે, તેના વાસ્તવિક જાતઅનુભવમાં રહેલું છે, ને તેને માટે અંતઃકરણની યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ માત્ર શાસ્ત્રના શબ્દો બોલી જવામાં જ્ઞાન રહેલું નથી.

મનુષ્ય કરી કરીને શું કરી શકે? તેણે કોઈ પણ વાતનું અભિમાન ન કરતાં હમેશાં નમ્ર જ રહેવું જોઈએ એક વાર એક માણસ કેટલોક સમય પ્રભુની સ્તુતિ કરીને, મે પ્રભુની બહુ સ્તુતિ કરી એવું અભિમાન કરવા લાગ્યો. તેને તે પાપથી બચાવવાને પ્રભુએ ચકલીનું રૂપ ધર્યું, અને પછી તેના દેખતાં સમુદ્રનું થોડું જળ પીને તે ચકલીરૂપે ઠેકતા ઠેકતા મનુષ્યની ભાષામાં બોલવા લાગ્યાઃ—" અહો ! મેં આખો સાગર પી લીધો! આખો સાગર પી લીધો!" પેલો મનુષ્ય ચકલીની આ પ્રવૃત્તિ જોઈ બોલ્યોઃ—" અરે ચકલી! હજી તો તેં સાગરનું માત્ર એક ટીપું જળ પીધું ત્યાં તું આખો સાગર પી લીધાનું ખોટું અભિમાન શું કરે છે?" ચકલી બોલીઃ— "ભાઈ! તમે પણ પ્રભુની નામમાત્ર સ્તુતિ કરી, ઘણી સ્તુતિ કર્યાનું મિથ્યાભિમાન કરો છો. સાગરનાં બિંદુઓ ગણાતાં કદાચ તે ગણી શકાય, પણ પ્રભુના ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી." આટલું કહી પ્રભુએ પોતે ચકલીનું ધરેલું રૂપ અંતર્ધાન કરી દીધું.

મદને (અભિમાનને) દૂર કરવા માટે મહારાજા જનકની પેઠે સુવિચાર કરો. અંતઃકરણમાં અનેક જન્મથી ઘર કરી બેઠેલા અનાદિ ... વિકારો એની મેળે ... નથી. એનો

નાશ કરવા' માટે શાસ્ત્રની ને સદ્‌ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો જોઇએ. પ્રતિપક્ષભાવનાવડે–દોષદર્શનવડે–વિકારોને જીતી શકાય છે. વિકારોમાં ને તેને પોષનારાં સાધનોમાં વારંવાર દોષદર્શન કર્યાં કરવાથી વિકારોનો જય કરી શકાય છે, મદને (અભિમાનને) નિવારવા માટે મહારાજા જનકે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો હતો:—

"अद्य ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतत्यधः ।
हंत चित्त महत्तायाः केयं विश्वस्तता तव ॥
क्व धनानि महीपानां ब्रह्मणः क्व जगंति वा ।
प्राक्तनानि प्रयातानि कैषा विश्वस्तता तव ॥
कोट्यो ब्रह्मणो याता गताः सर्गपरंपराः ।
प्रयाताः पांसुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते ॥
येषां निमेषणोन्मेषौ जगतः प्रलयोदयौ ।
तादृशाः पुरुषा नष्टा मादृशां गणनैव का ॥"

(આજ જે મોટામાં મોટા ગણાય છે, તે પણ ગણ્યા દિવસમાં અધઃપાતને પામશે–નીચે પડશે, તો હે ચિત્ત! તને તારી મોટાઇનો આ વિશ્વાસ કેમ રહે છે? પૂર્વે જે રાજાઓ થઈ ગયા, તેમનાં ધન ક્યાં ગયાં? તેમજ બ્રહ્માઓનાં રચેલાં જગત ક્યાં ગયાં? એ સર્વ ગયાં, તો હે મન! તને તારા આ નશ્વર દેહાદિમાં વિશ્વાસ કેમ રહે છે? કરોડો બ્રહ્માઓ ગયા, તથા તેમની સૃષ્ટિઓ વિનાશને પામી, અને અનેક રાજાઓ ધૂળની પેઠે ઊડી ગયા, તો મને મારા જીવનમાં ધીરજ કેમ રહે? જેની આંખના ઊઘડવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય, ને જેની આંખના મીંચાવાથી સૃષ્ટિનો નાશ થાય તેવા પુરુષો પણ નાશ પામ્યા છે તો મારા જેવાની ગણતરી જ શી?)

પોતાની કોઈ પણ સ્થિતિનો કે વસ્તુનો ગર્વ ન કરો, પણ તેનો સારો ઉપયોગ કરતા રહો. મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિઓ અને તેની સર્વ વસ્તુઓ નાશવંત છે, જેમ દ્રવ્ય, વિદ્યા, રૂપ, યૌવન ને સત્તા આદિનો ગર્વ ન કરવો જોઇએ તેમ

કુળ, બંધુવર્ગ, મકાન, વાહન, ભક્તિ ને સ્વધર્મપાલન આદિનો ગર્વ પણ ન જ કરવો જોઇએ; પણ પ્રભુકૃપાથી ને પોતાના પૂર્વના પુણ્યથી પોતાને જે સારી સ્થિતિ કે સારી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેનો શુભ ઉપયોગ જાગૃતિ રાખીને સમજીને કરતા રહેવો જોઇએ. તમારી પાસે નાનીમોટી સત્તા હોય તો તે વડે બને તેટલું ન્યાયી રીતે અન્યનું ભલું કરો. તમારી પાસે દ્રવ્ય હોય તો તે સ્વપરને માટે રૂડા કામમાં વાપરો. તમે વિદ્વાન હો તો તમારી વિદ્યા વડે તમારા આત્માનું કલ્યાણ સાધો, ને બીજાને પણ તે વિદ્યાનો લાભ આપો. તમે યુવાન હો તો તમને વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક જે જે મેળવવાની ઇચ્છા હોય તે તે મેળવવાનો પ્રયત્ન તમે કેડ બાંધીને કરો, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીરમનની નબળાઇને લીધે તમારાથી તેવો પ્રયત્ન થઈ શકશે નહિ. તમારું કુળ ઊંચું ગણાતું હોય તો દૈવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ વડે તથા અનેક સત્કર્મો વડે તમારા કુટુંબની ઉચ્ચતાનું રક્ષણ કરો. તમારો બંધુસમૂહ ઘણો મોટો હોય તો તમે સૌ તમારી જ્ઞાતિને, ગામને અને દેશને સાહાય્ય કરો. તે જ પ્રમાણે તમારાં મકાનો, વાહનો ને અન્ય સાધનોનો પણ તમે ઉદારતાથી અન્યને લાભ આપો. જો મનુષ્યના પ્રાણ નીકળ્યા પછી તેનું સર્વ અહીં જ રહેવાનું છે તો સમજુ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, કે યોગ્ય પાત્રે તેનો વિનિયોગ કરવો. કહ્યું છે કેઃ—

"ચલ સુ રૂપ જોબન સુ ચલ, ચલ વૈભવ ચલ દેહ;
ચલાચલીકે સમયમેં, ભલાભલી કર લેહ "

ચલાચલીના મામલામાં જેટલી બને તેટલી ભલાઈ કરી લેવી. કર્યું તે થયું, રહ્યું તે રહ્યું, માટે જ એક કવિ કહે છે કેઃ—"કરો કરો કંઇક કામ સારું."

અભિમાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુનો કોપ જાણવો. ભક્તિ, સ્વધર્મપાલન કે અન્ય જે સત્કાર્ય તમે કરતા હો તેને તમારું કર્તવ્ય જાણીને કરો, તેનું લેશ પણ અભિમાન ન કરો. મનુષ્યને જો કોઇ પણ જાતનું અભિમાન આવ્યું, તો જાણવું

તેની પડતીની શરૂઆત થઈ. અભિમાનની પ્રાપ્તિ, એ પ્રભુનો કોપ જાણવો.

"સાંઈ રૂઠ્યા હૈત, દુર્બુદ્ધિ અભિમાનપદ,
ચેત રી ચિત્ત! અચેત, પ્રકટ હને નહિ દંડસું."

(સાંઇ-સ્વામી-ઈશ્વર-જ્યારે મનુષ્ય પર તેનાં દુષ્ટ કર્મને લઇને કોપે છે ત્યારે તેને દુર્બુદ્ધિ અને અભિમાન આપે છે. હે ગમાર મન! ચેત-જાગ. ગોવાળ જેમ ગાંયભેંસને લાકડી લઇને મારે છે તેમ પ્રભુ કાંઈ પાપીને લાકડી લઇને મારતા નથી.)

જેને દુર્બુદ્ધિ ને અભિમાન આવ્યાં તેના દુઃખનો પાયો ખોદાયો એમ જાણવું, માટે જે પોતાના અંતઃકરણમાં અભિમાન ઊપજતું જણાય તો સમજુએ તુરત યોગ્ય વિચારવડે તેની નિવૃત્તિ કરવી જોઇએ.

મનુષ્યે શુભ અભિમાન રાખવું, કેમકે તેથી સદ્ગુણોને અને સત્કર્મોને પોષણ મળી શકે છે. હું બ્રાહ્મણ છું, મારાથી અસત્ય ન જ બોલી શકાય, મારે સત્યવક્તા જ રહેવું જોઇએ. એવું શુભ અભિમાન બ્રાહ્મણપણાને શોભાવનારું છે. હું ઊંચા કુળનો છું, મારાથી આવું નિંદ્ય કર્મ કેમ થઈ શકે? આવું કુલાભિમાન મનુષ્યની ઉન્નતિ કરે છે. હું વિદ્વાન છું,-શાસ્ત્રવેત્તા છું, મારાથી કોઈ પણ અશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિ ન જ થઈ શકે, આવું વિદ્યાનું શુભ અભિમાન મનુષ્યની ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. હું લક્ષ્મીવાળો છું, મારામાં લોભ ન જ શોભે, મારે તો દાનવીર થવું જોઇએ, આવું લક્ષ્મીનું શુભાભિમાન મનુષ્યને સારો લાભ આપે છે. હું ક્ષત્રિય છું, મારામાં ભય ન જ ઘટે, આવું શુભ અભિમાન તે ક્ષત્રિયને ઉપકાર કરનારું ગણાય છે. હું વૈશ્ય છું, હું નામચીન વેપારી કેમ ન થાઉં? આવું શુભ અભિમાન તે વૈશ્યની ઉન્નતિ કરે છે. હું ઉત્તમ ન્યાયાધીશ છું, મારો શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલો ન્યાય કેમ ન વખણાય? આવું શુભ અભિમાન તે ન્યાયાધીશને યશ આદિની પ્રાપ્તિ કરાવે, એ સ્વાભાવિક છે. હું અમુકનો પુત્ર છું, મારાથી આ નીચ કામ

ન જ બને, આવું શુભાભિમાન તે મનુષ્યને લાભકારી થાય છે. મારા કામમાં ભૂલ કેમ નીકળે ? મને ઠપકો શા માટે મળે ? મારે સર્વદા ચોકસાઇથી કામ કરવું જોઇએ, આવું શુભાભિમાન તે મનુષ્યને કાર્યકુશળ બનાવી સુખાનુભવ કરાવે, એ યોગ્ય જ છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય અન્ય પ્રકારના શુભાભિમાનનું પણ જાણવું. જેમ વગડામાં ચાલતાં પગમાં વાગેલી એક શૂળ બીજી શૂળવતી કાઢવામાં આવે છે, તેમ આરંભમાં શુભાભિમાનવડે અશુભ અભિમાનને દૂર કરવું. પછી તે શુભાભિમાનને પણ મૂકી દેવું. અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સ્થિરતા ને સૂક્ષ્મતા થયે, આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં એ શુભાભિમાન પોતાની મેળે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેમ ડહોળા જળમાં કતકરેણુ (નિર્મળી ફળની ભૂકી) નાંખવાથી તે પ્રથમ તે જળના મેલને નીચે બેસાડી દે છે, ને પછી પોતે પણ નીચે બેસી જઈ, જળને કેવળ શુદ્ધ કરે છે, તેમ શુભાભિમાન પણ અશુભ અભિમાનને નિવૃત્ત કરી, અંતે પોતે પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ને શુદ્ધ આત્મા જ અવશેષ રહે છે. મનુષ્ય જો ધારે તો આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુનો, સ્થિતિનો કે હૃદયમાં ઊપજતા વિકારોનો પણ સારો ઉપયોગ કરી શકે, ને પોતે સુખી થઈ અન્યને પણ સુખી કરી શકે.

મદના ત્યાગ વિષે ઘણું કહેવાયું છે, તો પણ મદ મનુષ્યને અમુક અંશે ગાંડપણ ઉપજાવી તેને તેના કર્તવ્યથી ચ્યુત કરે છે, માટે તે વિષે વધારે વિસ્તારથી કહેવાની આવશ્યકતા જણાય છે.

પ્રાપ્ત સ્થિતિનો મદ ન કરો, પણ તે વડે સમયસર કાર્યસાધક થાઓ. તમને જો શરીરનું સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય તો આવા રૂપાળા દેહથી મારાથી અશુભ કામ કેમ થાય? એમ વિચારી શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહો. જો મનુષ્ય સમજે તો બન્ને પ્રકારનાં શુભ કાર્ય કરવાનો ખરેખરો સમય યુવાવસ્થા જ છે. બાલ્યાવસ્થા બહુ ભાગે અજ્ઞાનમાં ને રમતગમતમાં ચાલી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા રોગનું ને તૃષ્ણાનું ઘર છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર સ્વાભાવિક રીતે ઘસાતું ચાલે છે, ને તેથી તેની કાર્ય

કરવાની શક્તિ ક્ષીણુ થાય છે. જઠરાગ્નિના મંદતા, કફની વૃદ્ધિ, મગજની તથા ઇંદ્રિયોની નબળાઈ ને સ્મરણશક્તિની ન્યૂનતા થવાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યથી ધાર્યું કામ થઈ શકતું નથી. એક ભક્તે પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે:—"હે પ્રભો! વૃદ્ધાવસ્થામાં મારો કંઠ કફથી રુંધાઈ જશે તેથી તે વેળા મારાથી આપનું નામસ્મરણુ નહિ થઈ શકે, માટે આ વખતે જ હું આપની સ્તુતિ કરી આપમાં જ મારા મનને જોડું છું." પ્રભુભક્તિનું કર્તવ્ય જે અતિ અગત્યનું છે, તે કેટલાક દીર્ઘસૂત્રી મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થા પર રાખી મૂકે છે, એ ભૂલ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, પ્રભુની ભક્તિ કરવી એ તો વૃદ્ધાવસ્થાનું નવરાશનું કામ છે, પણુ તેમને એમ ખબર નથી, કે કાળભગવાનનું વૉરંટ આવતી કાલે અથવા ઘડી પછી આવીને ઊભું રહેશે તો તેને ના પડાશે નહિ, ને પોતાની માનેલી વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓ છોડીને તુરત જ ચાલી નીકળવું પડશે. જીવનનું અસ્થિરપણું જોઈને તુરત કરવાનું કામ તુરત કરો, મુલતવી ન રાખો. મહારાજા યુધિષ્ઠિર એક વાર રાજસભામાં બેઠા હતા. ત્યાં આવીને એક નિર્ધન બ્રાહ્મણે પોતાની પુત્રીના લગ્નને માટે તેમની પાસે દ્રવ્યની યાચના કરી. તેમણે તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે:—"તમે આવતી કાલે આવજો, એટલે તમારે માટે યોગ્ય ગોઠવણ થશે." ભીમ કે જે આ સભામાં હાજર હતા તે આ વાત સાંભળીને સભામાંથી ઊઠ્યા, ને એકદમ વિજયાગારમાં જઈ વિજયદુંદુભિ× વગાડવા લાગ્યા. જેનો ઘણો મોટો અવાજ અચાનક સાંભળતાં મહારાજા સુદ્ધાંત આખી સભા ચકિત ને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. મહારાજા યુધિષ્ઠિરે તુરત જ પાસેના સિપાઈને હુકમ કર્યો કે—"તપાસ કરો, વિજયદુંદુભિ કોણુ વગાડે છે? ને શા માટે વગાડે છે?" સિપાઈ તુરત જ ખબર કાઢવા માટે વિજયાગારમાં ગયો, તો ત્યાં ભીમ વિજયદુંદુભિ વગાડતા હતા.

× જ્યારે કોઈ પણ નવો દેશ જીતવામાં આવે ત્યારે પ્રજામાં હર્ષ જણાવવા સારુ રાજાની આજ્ઞાથી વગાડવામાં આવતું મોટું નગારું.

રાજાના ભાઈ એટલે તે બિચારા તેને શુ કહી શકે ? તુરત જ તે પાછો આવ્યો, ને તેણે મહારાજાને વિનયપૂર્વક જાહેર કર્યું કે—"ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ ! ભીમસેનજી વિજયદુદુભિ વગાડે છે " મહારાજાએ કહ્યુ —"બોલાવી લાવો ભીમસેનને " સિપાઈ દોડતો ગયો, ને તેણે ભીમને કહ્યુ કે —" આપને મહારાજા યાદ કરે છે " ભીમ સમજી ગયા તેમણે નગારુ વગાડવુ બધ કર્યું ને વિજયાગાર સિપાઈ પાસે બધ કરાવી, તેની કૂચી વિજયાગારના રક્ષકને સોપાવી પછી સભામા આવી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને સવિનય નમન કરી, હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા મહારાજા યુધિષ્ઠિરે મદહાસ્યપૂર્વક ભીમને પૂછ્યુ —" કેમ કાઈ નશો કર્યો છે ? ભાગબાગ તો નથી પીધી ?" ભીમે ગભીર મુખ રાખી, હાથ જોડી, મસ્તક નમાવી, ઉત્તર આપ્યો —" નહિજી " મહારાજાએ કહ્યુ —" ત્યારે આ અકાંડતાડવ શુ ? વિજયદુદુભિ શા માટે વગાડવા મડયા હતા ? આપણે કોઈ દેશ તો સર નથી કર્યો " ભીમ ઠાવકુ મોઢુ રાખી બોલ્યા —" દેશ જીતવાના કરતા ઘણો મોટો વિજય મહારાજાએ કર્યો છે, તેનો હર્ષ દર્શાવવા મે વિજયદુદુભિ વગાડ્યુ છે " યુધિષ્ઠિરે કહ્યુ —" તેવો કયો મોટો વિજય કર્યો છે ?" ભીમ બોલ્યા —" મહારાજાએ ચોવીસ કલાક સુધી અનિવાર્ય કાળ પર વિજય મેળવ્યો છે " મહાબુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિર તુરત સમજી ગયા, કે પેલા ગરીબ ને દુખી બ્રાહ્મણને આવતી કાલે આવવાનુ કહ્યુ, તેમાં શરીરનુ ક્ષણિકપણું વિસારવારૂપ મારી ભૂલ થઈ છે તુરત જ તેમણે તે બ્રાહ્મણને તેની પાછળ સિપાઈ મોકલી પાછો બોલાવી લીધો, ને તેને જોઈતું દ્રવ્ય આપી સતુષ્ટ કર્યો

યુવાવસ્થાનું કર્તવ્ય. યુવાવસ્થામા મનુષ્યના શરીરમા બળ વિશેષ હોય છે હાથ, પગ આદિ અવયવ ઘણુ કામ આપી શકે છે એ અવસ્થામા શરીરમા રુધિરમાસની વૃદ્ધિ હોય છે, ને થાક ઘણો ઓછો લાગે છે, માટે યુવાવસ્થાનો ખોટો મદ જે હાનિ કરનારો છે, તેને ત્યજીને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરો

વ્યવહારપરમાર્થનાં જે કામ તમારે કરવાનાં હોય, તે યુવાવસ્થામાં કેડ બાંધીને કરવા માંડો. વ્યવહાર સંબંધે કહીએ તો જે જુવાનીમાં યોગ્ય શ્રમ વડે જોઈતું દ્રવ્ય મેળવે છે, તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં અન્નવસ્ત્ર માટે ચિંતા કરવી પડતી નથી, પણ જે જુવાનીમાં આળસુ રહે છે, તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘણી મૂંઝવણ થાય છે. એક કવિએ ઠીક જ કહ્યું છે કેઃ—

"જોબન ધન ન ખટુઆ જાઈ પરદેશામાંહી;
ગમીહા વોહી દિહાડલા, મનખજન્મારામાંહી."

(જો જુવાનીમાં પરદેશ જઈને ધન ન મેળવ્યું તો મનુષ્યજન્મમાં એ દિવસો નકામા ગુમાવ્યા એમ જાણો.)

વ્યાપાર, નોકરી, ખેતી, વકીલાત કે દલાલી આદિ કોઇ પણ ધંધો જુવાનીમાં જ યોગ્ય રીતે થઇ શકે, માટે શરીરાદિમાં આળસ આવતું હોય તો તેને ઝટ દૂર કરી, યોગ્ય ઉદ્યોગપરાયણ ન હો તો વેળાસર યોગ્ય ઉદ્યોગપરાયણ થાઓ, અને પરમાર્થનાં સાધન–શાસ્ત્રોક્ત નિત્યકર્મ ઉપરાંત પ્રભુભક્તિ, યોગાભ્યાસ કે વેદાંતવિચાર–પણ તમારા શ્રીસદ્‌ગુરુની આજ્ઞાનુસાર સાથે સાથે જાગૃતિથી કરતા જાઓ.

ગૃહસ્થે વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક બંને પુરુષાર્થ સાથે કરવો જોઇએ. જેને આગળ વધવું છે, તેને બેસી રહેવાનો સમય ક્યાં છે? ઉદ્યોગ, ઉદ્યોગ ને ઉદ્યોગ એ જુવાન પુરુષોનો આચારમાં મૂકવાનો સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ. તેને નિર્દોષ ઇચ્છિત ઉદ્યોગની ધૂન લાગવી જોઈએ. એક વિદ્વાનનો નીચેનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખી તેણે વર્તવું જોઇએઃ—

"अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिंतयेत्
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥"

("વિદ્યાધન લેતાં ચતુર! અજરામર છું વિચાર;
શિરકેશ કાળે ગૃહ્યા, ધર્મકર્મમાં ધાર.")

આ પ્રમાણે પોતાની ને પોતાનાં કુટુંબીજનોની આજીવિકા માટેનો ઉદ્યોગ, ને પોતાનો પરલોક સુધારવાનો. વા મોક્ષ

મેળવવા માટેનો ઉદ્યોગ એમ બંને ઉદ્યોગ ગૃહસ્થે સાથે સાથે ચલાવે રાખવા જોઇએ. જે ગૃહસ્થો માત્ર વ્યવહારમાં ધ્યાન આપે છે, ને પરમાર્થમાં યોગ્ય ધ્યાન આપતા નથી, તે ગૃહસ્થો પોતાનો વ્યવહાર ઉજ્જ્વલપણે સાધી શકતા નથી, કેમકે ધર્મપાલન વડે જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, તે તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી, ને તેથી તેમનો વ્યવહાર ઓછાવધતા દોષવાળો થાય છે, તેનું પરિણામ તેને માટે દુઃખમાં જ આવે છે. એથી ઊલટું જે સ્વધર્મપાલન સારી રીતે કરે છે, તેમના અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થવાથી, તે પોતાનો વ્યવહાર ઉજ્જ્વલપણે સાધી શકે છે, ને તેથી તેમનો આ લોક ને પરલોક વા મોક્ષ બંને સુધરે છે. જેઓ માત્ર વ્યવહારના રગડા વેઠી વેઠીને છેવટ થાકી જઈ, વૃદ્ધાવસ્થામાં માળા ફેરવવા બેસે છે તેનું મન પછી સારી ટેવને અભાવે પ્રભુમાં લાગતું નથી. એવા માણસની માળા કેવી હોય છે, તેને માટે એક વૃદ્ધ ખેડૂતો ઉખાણો આ પ્રમાણે કહેવાય છે:—

"બાળાપણ તો ખેલ ગુમાયો, જુવાની હળ હાંક્યો;
બુઢાપણમાં માળા લીધી, રામડા તારોય દક્ષ રાખ્યો."

આવી માળાઓ ફેરવી તો ભલે ફેરવી, પણ તે વર્તમાન જન્મમાં વાસ્તવિક કલ્યાણ કરનારી થતી નથી. માળાના પારા ટચાક ટચાક પડતા જાય, ને વાતોના તડાકા દેવાતા જાય, વા મનમાં વ્યવહારના વિચારોનાં ગૂંચળાં ઉખેળાતાં જાય તો તેવી માળા ફેરવ્યાથી શો વાસ્તવિક લાભ થાય? જો વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રભુભજનનો લાભ લેવા હોય તો તેને માટે પોતાની ઇંદ્રિયોને અને અંતઃકરણને જુવાનીમાં જ કેળવવાં જોઈએ. મહાપુરુષો તો આવો બોધ કરી રહ્યા છેઃ—

"अंजनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च संचयम्।
अवंध्यं दिवसं कुर्याद् दानाध्ययनकर्मसु॥"

(આંજણની ડાબલીમાંથી આંજણનો ક્ષય થતો જોઇને અને ઊધઇના રાફડાનો વધારો વતો જોઇને, મનુષ્યે દાન, સતશાસ્ત્ર

અધ્યયન ને શુભ કર્મમાં દિવસને વાંઝિયો ન જવા દેવો જોઇએ.)

સમજુએ નિત્ય સત્કર્મપરાયણ રહેવું જોઇએ. તેણે ઇંદ્રિયોને ને અંતઃકરણને વશ વર્તાવી, તેને પરમાત્મામાં જોડવાના અભ્યાસરૂપ સ્વધર્મપાલન પણ નિત્યપ્રતિ કરવું જોઇએ. યુવાવસ્થામાં જે એ પ્રમાણે વર્તે છે, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના અંતઃકરણને વિશેષપણે પરમાત્મામાં જોડી શકે છે, ને તેને પરિણામે તે દુઃખરહિત અનંત સુખનો ભોક્તા થાય છે.

સત્કર્મનું ફળ કાલે કરીને બહુ મોટું થાય છે. શાસ્ત્રમાં અન્નદાનને બહુ મોટું કહ્યું છે. ધાર્મિક ધનાઢ્યો અન્નદાને માટે સદાવ્રતો કે અન્નક્ષેત્રો બંધાવે છે. એ સદાવ્રતોમાં કે અન્નક્ષેત્રોમાં નિત્ય કાંઇ બધા સંત પુરુષો આવતા નથી. વર્તમાન કાળમાં કેટલાંક સ્થળોમાં તો સારા ભિક્ષુકો (પ્રભુનું ભજન-પૂજન કરનારા ને સદાચરણથી વર્તી ભિક્ષા પર નિર્વાહ કરનારા) મળવા પણ કઠણ છે. સાધુનો વેશ ધારણ કરીને, ધંધા તરીકે સદાવ્રત લેનારા ને નકામું ભ્રમણ કરનારા ઘણા જોવામાં આવે છે. સદાવ્રત આપવાને સમયે અને અન્નક્ષેત્રોમાં ભોજનને સમયે જોશો તો બાઇડી-છોકરાંને લઇને રખડતી એવી ખડિયા-પલટન બહુ જોવામાં આવશે. આમ છતાં કહેવું જોઇએ કે, એવાં સ્થાનોમાં સાધારણ કે ઊતરતા ભિક્ષુકોની સાથે કોઇ વાર માત્ર એક વખતના આશીર્વાદથી દાતાનું કલ્યાણ કરનારા મહાપુરુષ પણ નીકળી આવે છે. ને તે દિવસે સદાવ્રત કે અન્નક્ષેત્ર બંધાવનારનો બેડો પાર થઇ જાય છે. કેમકે એ સ્થાન ધર્મનું છે. સત્કર્મનું આવું ફળ દાતાને સમય આવે, મળ્યા વગર રહેતું નથી. સાચા સંતપુરુષો સર્વાત્મભાવને પામેલા હોવાથી, સમગ્ર વિશ્વના આત્મરૂપ, થયા હોય છે. તેમને જમાડવાથી આખા જગતને જમાડવા જેટલું પુણ્ય થાય છે એમ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટપણે કહે છે. યોગ્ય રીતે શોધ કરવાથી એવા સંતપુરુષો મળી આવે છે. બુદ્ધિ પહોંચાડીને યુક્તિવડે કાર્ય કરવાથી શુભેચ્છા અલ્પ પ્રયાસે ને અલ્પકાળમાં પાર પડે

છે. ઘેર બેઠાં રાજાને હંસનાં દર્શન. એક રાજાએ હંસ જોવાની ઇચ્છા પ્રકટી. માનસરોવર પર હંસો જોવામાં આવે છે, એવી વાત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, હંસના દર્શનને અર્થે રાજાએ માનસરોવરની યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યો, ને તે વિચાર તેમણે પોતાના દીવાનને જણાવ્યો. દીવાને કહ્યું:— "માનસરોવર પર જવું ઘણું કઠણ છે. એમાં જીવનું જોખમ થાય એવું છે, માટે કૃપા કરીને આપ તે વિચાર મૂકી દો તો સારું. આપને હંસનું દર્શન અહીં થાય એવી યુક્તિ કરીએ." પછી દીવાને રાજાની સંમતિથી શહેરબહાર પક્ષીઓને ચણ નાંખવાનો એક બહુ વિશાળ ઓટો બંધાવ્યો, ને તે પર પક્ષીઓને મોટા જથ્થામાં ચણ નંખાવવાનું ચાલુ કર્યું. એ ઓટાની વચ્ચે ઉપરથી ખુલ્લી એવી એક જાળી રાખી હતી. તેમાં હંસોને માટે સાચાં મોતી મુકાવ્યાં હતાં, ને તેને માટે ચોકીનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. ઓટા પર નિત્ય પુષ્કળ ચણ પડતી હતી, જે ચણવાને સમીપનાં તથા દૂરદૂરનાં—દેશદેશાંતરનાં—પક્ષીઓનો મોટો સમૂહ ત્યાં આવવા લાગ્યો. ઓટાના ચોકીદારને દીવાનજીએ હંસની ઓળખાણ આપી રાખી હતી, ને કહ્યું હતું કે:—"બીજાં પક્ષીઓની સાથે કયારેક અહીં હંસ નીકળી આવવાનો સંભવ છે, માટે નિત્ય ખબર તપાસ રાખવી." કેટલોક સમય વીત્યા પછી અન્ય પક્ષીઓદ્વારા ઓટાની ને તે પર જાતજાતનાં પક્ષીઓનો મોટો મેળો ભરાય છે, એવી વાત માનસસરોવર ભણીના હંસોના જાણવામાં આવી; એટલે જો કે તેમને તો કાંઈ ચણ ચણવી નહોતી, પણ વિનોદને અર્થે કેટલાક હંસો બીજાં પક્ષીઓની સાથે તે ઓટા પર આવ્યા, ને તે પરની જાળીમાં સાચાં મોતી પડેલાં જોઇ તેનો ચારો કરવા માટે જાળીમાં ઊતર્યા. ચોકીદારે તુરત રાજાજીને અને દીવાનજીને આ ખબર આપતાં, તેઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, ને તેમને ઘેર બેઠાં આ પ્રમાણે હંસનાં દર્શન થયાં. સત્કર્મનો મહિમા ઘણો મોટો છે. તે વડે ન ધાર્યાં હોય તેવા

મોટો લાભ આ પ્રમાણે કોઈ વાર અચાનક થઈ આવે છે, **માટે મનુષ્યે ધનવૈભવનું અભિમાન ત્યજીને તે વડે બની શકે તેટલાં ઘણામાં ઘણાં સત્કર્મ કરે રાખવાં.** નિરાધાર દુ:ખી ગરીબોને અન્ન આપવું એ ધનવાનોનું આવશ્યક સત્કર્મ છે. પોતાનાં દુ:ખી સગાં, પોતાની જ્ઞાતિનાં અને અન્ય જ્ઞાતિનાં ગરીબો, તેમજ વિધવાઓ કે જેઓ લજ્જાને લઈ બીજા પાસે માગી શકતાં ન હોય, ને દેહનિર્વાહની જરૂરની વસ્તુઓ વિના મૂંઝાતાં હોય, તેમને ખાસ કરીને ધનિકોએ અન્નવસ્ત્રાદિ ગુપ્ત રીતે મોકલવાં જોઇએ. એમાં કીર્તિની અપેક્ષા ન જ રાખવી જોઇએ. શાસ્ત્રમાં ગુપ્ત દાનનું મહાફળ કહ્યું છે. નિરાધાર, આંધળાંપાંગળાં ને રોગીઓને માટે પણ દ્રવ્યવાન મનુષ્યોએ પોતાના દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરવો જોઇએ.

મોટાઈ મેળવવાનો સાચો ઉપાય. પરમાર્થપક્ષે જો કે મોટાઈની ઇચ્છા તજવા યોગ્ય છે, છતાં કોઇને મોટાઈની ઇચ્છા હોય તો તેને માટે પણ તેણે સત્કર્મો કરે રાખવાં. એમ કરવાથી મોટાઈ એની મેળે આવશે, પણ કોઈ પ્રકારના મદને વશ થઈ પોતાની મોટાઇનો પોતાને મોઢે પોકાર કરવાથી તો ઊલટી મોટાઈ દૂર નાસશે. આત્મશ્લાઘાને (પોતાનાં વખાણ પોતે કરવાં તેને) શાસ્ત્રમાં પાપ કહ્યું છે. આત્મશ્લાઘા કરનાર માણસને સામાન્ય લોકો મોઢે નહિ તો પાછળથી ગાંડો કહે છે. મોટાઈ મેળવવાને સારુ પણ તમે સત્કર્મ કરતાં છતાં સમભાવવાળા વા વધારે નમ્ર રહો; એટલે લોકો તમારી યોગ્યતાના પ્રમાણમાં તમને અવશ્ય માન આપશે.

સમજુએ કોઈ પણ વાતનો મદ ન જ રાખવો ઘટે. ઘણે કાળે ને ઘણે અનુભવે માણસ પોતાને વાસ્તવિક રીતે ઓળખી શકે છે, ને ત્યારે જ તે પોતાને ખરો ન્યાય આપી શકે છે.-પોતાનું ખરું મૂલ્ય આંકી શકે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યની બુદ્ધિ ઊંચી કક્ષાએ નથી પહોંચી હોતી ત્યાં સુધી તે ઘણી વાર પોતાનું મૂલ્ય વધારે આંકે છે. જ્ઞાન અને અનુભવની ન્યૂનતા પણ

એમાં કારણરૂપ છે. એવી સ્થિતિમાં મનુષ્ય કુવામાંના દેડકાની પેઠે પોતાની પાસે હોય, તેની મહત્તા જ જુએ છે. માટે જ્યારે જ્યારે અભિમાન–ગર્વ–મદ–ના વિચાર આવે ત્યારે ત્યારે તેને સમજને વિવેક વડે દૂર કરતાં રહેવું જોઇએ.

વિદ્યામદ દૂર કરવાનો ઉપાય. તમને વિદ્યાનો મદ પીડતો હોય તો વિચારો કે વિદ્યાનો છેડો નથી. મનુષ્ય પોતાની આખી ઉંમર વિદ્યાના અભ્યાસમાં ગાળે તો પણ વિશ્વની સર્વ વિદ્યાઓના પારને સમર્થ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પણ ન જ પામી શકે. એટલા માટે જ એક કવિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

"વિદ્યા ભલપણ સમુદ્રજળ, ઊંચપણે આકાશ;
ઉત્તરપંથ ને દૈવગત, એનો પાર નહિ પૃથ્વીરાજ!"

પૃથ્વી પર કેટલાંક એવાં મોટાં પુસ્તકાલયો છે, કે મનુષ્ય જો જીવનભર તે વાંચ્યા કરે તો પણ તેવા એક પુસ્તકાલયનાં પણ સઘળાં પુસ્તકો પૂરાં ન વાંચી શકે. લંડનની બોડ્‌લિયન લાયબ્રેરીમાં એટલાં પુસ્તકો છે કે, માત્ર તે પુસ્તકોનાં નામો વાંચવાને પણ કેટલાક દિવસો જોઇએ. આપણાં શાસ્ત્રોમાં ચાર વેદ, ચાર ઉપવેદ, છ વેદાંગ, છ દર્શન, અઢાર પુરાણ, અઢાર ઉપપુરાણ, અઠ્યાવીસથી વધારે સ્મૃતિઓ, ભિન્ન ભિન્ન મુખ્ય ગ્રંથો પર ભિન્ન ભિન્ન ભાષ્યો ને ટીકાઓ, તેમજ અન્ય અનેક વિષયના અનેક ગ્રંથો છે; જે બધાનો અભ્યાસ માણસથી પૂરો ન જ થઈ શકે. માણસ યત્ન કરીને ગમે તેટલી વિદ્યા જાણે તો પણ તે વિશ્વની અપાર વિદ્યા પાસે "પોલમાં પહેલી પૂણી" જેટલી જાણવી, સમજીએ તો જ્યારે પોતાની વિદ્યા વિષે કોઈ પૂછે ત્યારે પોતાને માટે તો મેં ઘણું થોડું જાણ્યું છે, એમ જ કહેવું જોઇએ.

પ્રભુભક્તિનો ગર્વ કેવી રીતે દૂર કરવો? તમને પ્રભુભક્તિનો ગર્વ આવતો હોય તો તમે વિચાર કરો કે મનુષ્ય ક્યાં? ને પ્રભુ ક્યાં? કોઈ પણ મનુષ્યથી પ્રભુની ભક્તિ એમના અતુલ મહિમા પ્રમાણે ન જ થઈ શકે. મોટામાં મોટી બનાવવામાં આવેલી આગબોટ ટિટેનિક કે જે ઇંગ્લાન્ડથી અમેરિકા

જતાં બરફનો પર્વત અથડાવાથી તૂટી જઈ નાશ પામી હતી, તેના જેવડું મોટું અર્ધાંઉં બનાવીને કોઈ મનુષ્ય સમુદ્રને જળના અર્ઘ્ય આપે, ને આખી દુનિયાનું કપૂર તથા ઘી એકઠું કરીને, સૂર્યનારાયણની આરતી કરે, તો પણ તે સમુદ્રના અને સૂર્યનારાયણના મહિમા પાસે શા હિસાબમાં છે? સમુદ્ર કે જે અગાધ જળના ભંડારરૂપ છે, ને સૂર્યનારાયણ કે જે અનેક ગ્રહાદિને પ્રકાશ ને ઉષ્ણતા વડે સતત પોષે છે, તેની આગળ ઉપરની અર્ઘ્યપ્રદાનની ને આરતીની ક્રિયાઓ કે જે મનુષ્યથી બની શકે તેવી નથી તે પણ કેવી તુચ્છ જેવી જણાય છે? અભિમાન દૂર કરવામાં આગબોટ ટિટેનિકની હકીકત ઉપયોગી હોવાથી, તે જરા વિસ્તારથી કહેવાય છે. ટિટેનિકને જેમ બહુ મોટી બનાવવામાં આવી હતી, તેમ તેને બહુ મજબૂત બનાવવામાં આવી હતી, ને તે મોટા તોફાનમાં પણ તૂટશે નહિ, એમ માનવામાં આવ્યું હતુ. જે પહેલી જ સફરે સહજ વારમાં નાશ પામી! બેસનારા લોકો તેમાં કેવળ નિશ્ચિંતપણે બેઠા હતા. ઉતારુઓના આનંદને અર્થે તેમાં અનેક પ્રકારની સગવડ રાખવામાં આવી હતી. લોકો તેમાં બેઠા બેઠા અમનચમન કરી રહ્યા હતા. પ્રખ્યાત પત્રકાર–"રિવ્યુ ઑફ઼ ધી રિવ્યુઝ" નો અધિપતિ–મિ૦ સ્ટેડ પણ તેમાં હતો. તેને આગબોટ જોખમાયાના કોઇએ ખબર આપતાં તે તૂતક પર ગયો, પણ તે આસપાસ જોઈ "કાંઈ નથી" એમ બોલી નીચે પાછો આવ્યો. વાયરલેસ ટેલિગ્રાફી વડે (વગર દોરડાના તાર વડે) કેપ્ટને આસપાસ સંદેશા મોકલાવતાં સ્ટીમર કાર્પેથિયા કેટલાક સમય પછી મદદે આવી પહોંચી. થોડાં ઉતારુઓ બચ્યાં પણ ઘણાંઓએ તો ટિટેનિક સાથે અલ્પ સમયમાં જ જળસમાધિ લીધી! ટિટેનિકના બનાવનારનું અભિમાન પણ આમ ઘડીકમાં ઊતરી ગયું. વિશ્વમાં મનુષ્યે કોઈ પણ વિષયનું કાંઈ પણ અભિમાન કરવા જેવું નથી. પ્રભુના ખરા ભક્તો કદી પણ પોતાની પ્રભુભક્તિનું અભિમાન કરતા નથી. તેઓ સમર્થ હોય છતાં અન્ય

પ્રભુભક્તોના પગની રજ જેવા નિર્માની થઈને રહે છે. કયારે પણ તે અભિમાનને વશ થતા નથી. પ્રભુ મારા પર વધારે ને વધારે કેમ પ્રસન્ન થાય, તેનો પુન: પુન: વિચાર કરીને, તેઓ પોતાના વિચારો ને વર્તનો ઘણાં શુદ્ધ રાખે છે. પોતાનું સર્વસ્વ તે પ્રભુને અર્પણ કરીને, નિરહંકારપણે ને નિર્મળપણે વર્તે છે.

શું અર્પણ કરવાથી પ્રભુ શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય? એમ જો કોઈ પૂછે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં એક બુદ્ધિમાન ને રમૂજી ભક્ત કહે છે કે:-"જેની પાસે જે વસ્તુ ન હોય, તેને તે વસ્તુ આપીએ તો બહુ પ્રસન્ન થાય. પ્રભુનું મન પોતાના ભક્તમાં હોવાથી, પ્રભુ પાસે મન નથી, તેમજ દીનતા (રંકપણું-વિષયોની તૃષ્ણા વા જીવભાવ) નથી; માટે જો આપણે આપણું મન તથા આપણામાં રહેલું દીનપણું પ્રભુને અર્પણ કરીએ તો તે આપણા ઉપર બહુ પ્રસન્ન થાય." મતલબ કે, જેને પ્રભુની સાચી ભક્તિ કરવી હોય, તેણે પોતાનું મન પ્રભુને અર્પણ કરી દેવું જોઈએ. મન અને દીનતા (જીવભાવ) જો પ્રભુને અર્પણ કર્યાં તો પછી પ્રભુ વિના અન્ય શું રહ્યું?

"મન મૂએ રહે જો મનવા, સો હરિરૂપ જાનીજે જનવા;
કહે અખો રહ્યા નહિ બાકી, જબ હિકમત બૂઝી ઘર વાકી."

અજ્ઞાનમાં તો અભિમાન કરવાનું છે જ ક્યાં? અદ્વૈતમાં અભિમાન કેમ ઘટે? જ્યાં એક જ છે ત્યાં કોણ કોને પોતાનું અભિમાન દેખાડે? શાસ્ત્રોક્ત કર્મનો ગર્વ પણ થઈ શકે એમ નથી. કર્મનો એટલો બધો વિસ્તાર છે કે, તે સાંગોપાંગ-પૂર્ણપણે-કોઈ પણ જાણી ન શકે, તેમજ આચરી પણ ન શકે. વર્તમાનમાં બધાં નિત્યકર્મમાં પણ દ્વિજને વિસ્તારથી પહોંચવું કઠિન છે, તો પછી નૈમિત્તિક ને પ્રાયશ્ચિત્તકર્મ યથાશાસ્ત્ર જાણવાં ને આચરવાં એ બહુ કઠિન હોય એમાં આશ્ચર્ય શું?

વર્તમાનમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાનો હેતુ. વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ બહુ વધવાથી ને દ્વિજોનો મોટો ભાગ અર્થકામની તૃષ્ણાવાળો થવાથી ધાર્મિક જ્ઞાનને અભાવે તેમના ચિત્તની શુદ્ધિ કરનારાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મમાં અતિ શિથિલતા

થયેલી જણાતાં, તેમની તેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા સારુ શાસ્ત્રીય સ્મૃત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાં પડ્યાં છે, જેમકે કાલી લઘુ સંધ્યા તથા લઘુ વૈશ્વદેવ. એ જ પ્રમાણે બીજાં ચાર ત્યકર્મના વિધિને પણ ટુંકાવવો પડ્યો છે. "નૈમિત્તિકકર્મ-કાશ"માં સોળ સંસ્કાર આદિ નૈમિત્તિકકર્મના વિસ્તારને ણ ઓછો કરાવ્યો છે. એમ કરવામાં કોઈ રીતે દ્વિજે પોતાનું વધર્મકર્મ સંક્ષેપમાં પણ આચરીને, પોતાના આત્માનું લ્યાણ મેળવે, એ હેતુ છે. આપણે તો અત્યારે એ જ કહેવાનું , કે કર્મનો પાર નથી. જેમ આકાશના પારને ન પમાય મ કર્મના પારને પણ ન જ પામી શકાય, માટે હું સંપૂર્ણ ર્મજ્ઞ છું, એવું મિથ્યાભિમાન કોઈએ ન જ કરવું.

બુદ્ધિનો મદ બહુ હાનિકર્તા છે. માયાના પતિ પરમા-મા વિના અન્ય કોઈ સંપૂર્ણ બુદ્ધિમાન નથી, એટલે પૂર્ણ બુદ્ધિમાનપણાનો ગર્વ કોઈથી રાખી શકાય એમ નથી, તેમ છતાં જે પોતાની બુદ્ધિનો ગર્વ કરે છે, તે વ્યવહારમાં નિંદાય એટલું જ નહિ, પણ તેને ઘણી વાર પાછા પડવાના પ્રસંગો આવે છે, ને તેથી પશ્ચાત્તાપમાં ઊતરવું પડે છે. વળી પાણી નીચાણમાં રહે છે, ટેકરા પર રહી શકતું નથી, તેમ જ્યાં મદ આવ્યો ત્યાં પછી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. નમ્રતાવાળો મનુષ્ય જ જ્યાં ત્યાંથી જ્ઞાન મેળવી શકે છે. જે ઘડો ભરેલો છે તેમાં બીજું જળ સમાવાનો અવકાશ નથી, તેમ જે બુદ્ધિના મદથી ભરેલો છે, તેનામાં પછી જ્ઞાનવૃદ્ધિ થવાની તક જ રહેતી નથી, અને તેને લઈને તે મનુષ્ય લોકોના હાસ્યને પાત્ર થાય છે, તથા અવનતિને પામે છે.

એવી રીતે મદનાં દોષો જોઈને સમજુએ સર્વ પ્રકારનો મદ ત્યજવા યોગ્ય છે. પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારે જાણે અજાણે પોતાના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ વાતનો મદ રહેતો હોય, ને પ્રસંગોપાત્ત તે બહાર આવી જતો હોય, તો તેને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ઓળખીને દૂર કરવો જોઈએ.

૫: મત્સર

રજોગુણથી ઊપજતા કામ, ક્રોધ, લોભ તથા મદ નામના દોષો વિષે પૂર્વે કહેવાયું. હવે રજોગુણજન્ય મત્સર નામના દોષ વિષે કહેવાય છે.

મત્સર એટલે ઇર્ષ્યા–અદેખાઇ–કોઇનું સારું વા ચઢતી સ્થિતિ સહન ન કરી શકાય, એવો જે મનમાં રહેલો અવગુણ તે.

ઇર્ષ્યા તાપ ઉપજાવનારી છે. ઇર્ષ્યાળુ મનુષ્યો કોઇને કોઇ પ્રકારનો લાભ થયાનું જાણી અમથા અમથા બળવા લાગે છે. ઇર્ષ્યા એટલો બધો નઠારો દોષ છે કે, તે જેનામાં હોય તેને કાંઇ પણ નુકસાન ન થયું હોય છતાં બીજાની ચઢતી સ્થિતિનું ભાન કરાવી તેને હૃદયમાં દાહ ઉપજાવી દુઃખી કરે છે. સંસારમા ઘણા દુર્ભાગી જનોનું લોહી આ ઇર્ષ્યા નામની રાક્ષસી નિત્ય પ્રતિ પીધા કરે છે.

સુખદુઃખ એ જીવનાં સારાંમાઠાં કર્મનું ફળ છે. સર્વે આસ્તિક મનુષ્યો જાણે છે કે, મનુષ્યની ચઢતીપડતી તેના પ્રારબ્ધાનુસાર થાય છે. ઇશ્વરી સત્તા તેમાં કામ કરે છે, પણ તે જીવોના કર્માનુસાર કરે છે. જો તે તે જીવોનાં પુણ્યપાપ વિના ઇશ્વર સ્વેચ્છાથી કોઇને સુખી ને કોઇને દુઃખી કરે તો તે અન્યાયી એટલે વિષમ બુદ્ધિવાળા ગણાય. પરમ ન્યાયી ઇશ્વરમાં એવો વિષમભાવ ન જ ઘટે. કોઇને તમે અંધ વા કાણો જુઓ તો જાણો કે પૂર્વે તેણે આંખ વડે પાપ કરેલું છે તેનો તેને એ બદલો છે. કોઇને બહેરો જુઓ તો સમજો કે તેણે કાન વડે અયોગ્યશબ્દ સાંભળવારૂપ પાપકર્મ પૂર્વે કર્યું હશે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યની અન્ય ઇંદ્રિયોમાં કે શરીરમાં કોઇ પણ દોષ હોય, વા તેનું શરીર રોગગ્રસ્ત કે અશક્ત હોય, કે તેને બીજાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી કાંઇ કાંઇ દુઃખો હોય તો તમે નિશ્ચિતપણે જાણો, કે એ બધું તેના પાપકર્મનું ફળ છે. વળી તે જ પ્રમાણે તમે કોઇને ઇંદ્રિયોના કોઇ પણ પ્રકારના દોષ-

રહિત, નીરોગ, બળવાન, બુદ્ધિમાન, ધનવાન, ને અન્ય સર્વ પ્રકારે સુખી જુઓ તો જાણો કે તે તેના પુણ્યકર્મનું ફળ છે. પાપકર્મ વડે મનુષ્ય દુઃખ પામે છે, ને પુણ્યકર્મ વડે તે સુખી થાય છે; એ નિઃસંશય વાત છે.

ઈશ્વરી રચના ભૂલ વગરની છે. કોઇએ જાહેરમાં કે છૂપી રીતે કાંઇ પણ સારુંમાઠું વર્તન કર્યું કે સારોમાઠો વિચાર કર્યો તેનું સારુંમાઠું ફળ તેને અવશ્ય મળે છે. "વહાં રાજ નહિ હૈ કછુ પોપાંબાઈકો." પ્રભુને ત્યાં કાંઇ અંધારામાં ચાલ્યું જતું નથી.

પુરાવાની ખામીનું પરિમાણ. ન્યાયાધીશને ઈન્સાફ આપવામાં પુરાવાની જરૂર પડે છે, ને કેટલીક વાર તેને પુરાવામાં શંકા રહે છે, એટલે ન્યાયાધીશને વાસ્તવિક ન્યાય આપવામાં કઠિનતા છે, ને એટલા સારુ સારા ન્યાયાધીશો બિનગુનેગાર માર્યો ન જાય-તેને નકામી શિક્ષા ન થઇ જાય-તેની બહુ સંભાળ રાખે છે. -કાયદાનું એક ખાસ સૂત્ર છે કે પુરાવાની ન્યૂનતાથી સો ગુનેગાર છૂટી જાય તેની ચિંતા નહિ, પણ એક પણ બિનગુનેગારને નાહક શિક્ષા ન થવી જોઇએ. કેટલીક વાર માણુસો ખોટા પુરાવા ઊભા કરે છે તેથી ન્યાયાધીશને તેવા પ્રસંગમાં બહુ વિચારવું પડે છે. કેટલીક વાર કોર્ટમાં પોલીસનાં ધતિંગ ઉઘાડાં થવાનું ને તહોમતદારો છૂટી જવાનું સાંભળવામાં આવે છે. વળી કોઈ વાર ન્યાયાધીશને તહોમતદારે ગુનો કર્યાની મનમાં ખાતરી થયા છતાં પુરાવાના અભાવે તેને છોડી મૂકવો પડે છે. આમ ન્યાયાધીશને ન્યાય આપવામાં પુરાવાની મદદ લેવી પડે છે, તેથી કેટલીક વાર તેનો ન્યાય દોષવાળો થાય છે, પણ ઈશ્વરને ન્યાય કરવામાં પુરાવાની કાંઇ પણ જરૂર પડતી નથી, કેમકે જીવના પોતાના અંતઃકરણમાંજ તેનાં કર્મોની નોંધ હોય છે, ને તેને અવલંબીને તેનો ન્યાય થાય છે.

જીવને તેના કર્મનું ફળ શી રીતે મળે છે? ચિત્ર-

ગુપ્તના ચોપડાનું રહસ્ય. શ્રીઅંતર્યામી પ્રભુ સૌના હૃદયમાં બિરાજી રહ્યા છે, ને સર્વ જીવોનાં કર્મની નોંધ તેમના પોતાના હૃદયમાં ઈશ્વરી સંકેત પ્રમાણે સંસ્કારરૂપે થતી રહે છે, જેનું ફળ સમય આવે તેને અચૂક મળે છે. આપણાં પુરાણોમાં ધર્મરાજાના દફતરી ચિત્રગુપ્ત જીવોનાં સર્વ પ્રકારનાં શુભાશુભ કર્મોની નોંધ પોતાના ચોપડામાં લે છે એમ કહ્યું છે, ને ઇસ્લામ ધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યના જમણાડાબા ખભા પર એકેક ફિરસ્તો બેઠો છે. જમણા ખભા પરનો ફિરસ્તો તેનાં પુણ્યકર્મોની નોંધ રાખે છે, ને ડાબા ખભા પરનો ફિરસ્તો તેના પાપકર્મની નોંધ રાખે છે. ચિત્રગુપ્ત એટલે છાનું ચિત્ર-અદૃશ્ય સંસ્કાર—ને તે હમેશાં જીવની સાથે જ હોય છે. ઇસ્લામ-ધર્મ પ્રમાણે બે ફિરસ્તાની નોંધ તે જમા ને ઉધાર સમજવાનાં છે. પુણ્યકર્મ તે જમા ને પાપકર્મ તે ઉધાર જાણવાં.

કર્મ પ્રમાણે જીવને ફળ મળતું હોવાથી જીવોની વિવિધ સ્થિતિના સંબંધમાં ઈશ્વર નિર્દોષ છે. જીવોને તેમનાં કર્માનુસાર સારીમાઠી સ્થિતિની ને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ સુરૂપ છે, ને કોઈ કુરૂપ છે; કોઈ ધનવાન છે, ને કોઈ ધન-હીન છે, કોઈ બુદ્ધિમાન છે, ને કોઈ બુદ્ધિહીન છે, અને કોઈ રોગી છે, ને કોઈ નીરોગ છે. મનુષ્યોની અને બીજાં પ્રાણીઓની સ્થિતિમાં, બહુ બહુ પ્રકારના ભેદો જોવામાં આવે છે. જો એ બધું વગરકારણે—કર્મનિરપેક્ષ—હોય તો ઈશ્વરમાં નિર્દયતા ને વિષમતા એ બે દોષની પ્રાપ્તિ થાય; જે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન ને ન્યાયી ઈશ્વરમાં ઘટે નહિ. ઈશ્વરમાં નિર્દયતા એટલા માટે કે તેમણે કારણ વિના દુઃખમય નરક રચ્યું, ને ત્રિવિધ દુઃખ રચ્યાં; અને તેમનામાં વિષમતા એટલા માટે કે કારણ વિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણીઓની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સુખદુઃખવાળી સ્થિતિ રચી. ઈશ્વર જીવોનાં પૂર્વકર્માનુસાર તેમને સુખદુઃખરૂપ ફળ આપતા હોવાથી તેમને ઉપર જણાવેલા બે દોષોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વિશ્વનો સઘળો વહીવટ તેમના નિયમ પ્રમાણે જીવોનાં

કર્માનુસાર અબાધિતપણે નિરંતર થયા કરે છે.

ઇર્ષ્યા ન જ કરો, પણ પુરુષાર્થ કરો. જ્યારે એ પ્રમાણે જીવ પોતાનાં સારાંમાઠાં કર્મવડે સારીમાઠી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે કોઇને કરોડપતિ કે લક્ષાધિપતિ જોઇને કે અન્ય પ્રકારે સુખી જોઇને કોઇએ તેની ઇર્ષ્યા શા માટે કરવી જોઇએ? જો તમારે તેમના જેવા થવું હોય તો તમે તેમના જેવા પ્રયત્ન કરો, ને તેવા થાઓ. તમારી શક્તિ હોય તો તમે વધારે પુરુષાર્થ કરીને તેમનાથી પણ આગળ વધો. સ્પર્ધા વા હરીફાઈ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પણ ઇર્ષ્યા ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. કોઇનું સારું જોઇને બળો નહિ, પણ રાજી થાઓ. વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધનાર મનુષ્ય તમારી પાસે પોતાનો સારો આદર્શ રજૂ કરે છે, ને તમને આગળ વધવાનો માર્ગ દર્શાવે છે, તેથી તમારે તેને જોઇને પ્રસન્ન થવું ઘટે છે, તેની ઇર્ષ્યા કરવી ઘટતી નથી.

બીજાની ઇર્ષ્યા કરવાથી તમારું કાંઈ વળવાનું નથી, પણ ઊલટું તેથી તમે પાપ બાંધશો. જે પુણ્યકર્મવાળો છે તે સુખી થાય છે. જ્યાં સુધી તેનું સત્કર્મ વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી તેને કોઈ પણ માણસ કાંઇ પણ અડચણ કરી શકતું નથી, તેથી જ કહેવાય છે કેઃ—

"જો ઇશ્વર અનુકૂળ છે, શત્રુથી શું થાય?
પથરા ફેંકે પાપી તે, ફૂલ થઇ ફેલાય."

કર્મ બહુ બળવાન ગણાય છે. જો પોતાના પુણ્યકર્મવડે ઇશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હોય તો વેરીથી શું થઇ શકે? ઊલટું વેરી તેવા પુણ્યશાળી પુરુષના અપકાર માટે કાંઈ કરે તો તે તેના ઉપકાર માટે થાય છે, માટે મનુષ્યે જેમ બને તેમ પ્રીતિપૂર્વક પુણ્ય સંપાદન કરવું જોઇએ, ને કોઇની ઇર્ષ્યા કરવારૂપ પાપ ન બાંધવું જોઇએ.

પુણ્યથી ઊલટું પાપ સમજવું. જેમ પુણ્ય પોતાનું ફળ સુખ આપે છે તેમ પાપ પણ તેનો પરિપાક થાય છે ત્યારે પોતાનું ફળ દુઃખ આપ્યા વગર રહેતું નથી. કેટલીક વાર મનુષ્યનો

પુરુષાર્થ સફળ થતો નથી તેમાં તેનું પૂર્વનું પાપ આડું આવે છે એમ જાણવું. કવિ શામળદાસે પણ એમ જ કહ્યું છેઃ—

"કર્મહીણો જો ખેતી કરે, બળદ મરે કે દુકાળ જ પડે."

આમ હોવાથી મનુષ્યે પાપથી બહુ બીવું જોઇએ, અને પાપી વિચાર ને પાપી ક્રિયાથી તેણે દૂર જ રહેવું જોઇએ. પુણ્ય કરવામાં શ્રમ છે, પણ પાપ ન કરવામાં કાંઇ શ્રમ નથી, માટે જ કોઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે:–"પુણ્ય તો તમારાથી બને તો કરો, પણ પાપ ન કરવું એ તો તમારા હાથમાં છે, માટે તમે પાપ તો ન જ કરો."

જાગ્યા ત્યાંથી સવાર. જો જાગ્યા ત્યાંથી સવાર ગણીને ચલાય તો પણ પોતાનું જીવન સુધારી શકાય. ધારો કે કોઇ વેપારીને પોતાના વેપારમાં કાંઈ કમાઈ થઈ નથી, અથવા તેને દશ હજાર રૂપિયાની ખોટ ગઈ છે. જો તે ચિંતા વા ક્લેશ કરીને બેસી રહે તો તેથી કાંઈ ન વળે. ઊલટો તેથી તે નુકસાનમાં ઊતરે, કેમકે ચાલુ ખર્ચ તો તેને જોઇએ જ, માટે તેણે મનને પ્રસન્ન રાખી કેડ બાંધીને રળવા માંડવું જોઇએ, તેમ જિજ્ઞાસુએ પણ પોતાના કર્તવ્ય માટે સમજવું. આવડવાળા વેપારીઓ લોકોને કયા માલની જરૂર છે તે પર ખાસ ધ્યાન આપે છે, ને અગત્ય જણાય તો થોડે નફે પણ માલ કાઢવા માંડે છે. જો તે તેનું ધ્યાન ન રાખે, અને ગમે તે માલ દુકાનમાં એકઠો કરે, ને વધારે નફાની લાલચે માલનો નિકાલ જ ન કરે તો કેટલીક વાર તેને સોના સાઠ થવાનો વખત આવે છે. સાઠ તો શું પણ કોઇ વાર સોના દશ થઈને પણ ઊભા રહે છે. કરાંચીમાં એક માણસે મોંઘા ભાવથી કેટલીક જમીન વેચાતી લીધી. ત્યાર પછી તે ભીડમાં આવી ગયો, ને તેથી તેને જમીન વેચવાનો સમય આવ્યો. ઘણા વેપારીઓની સ્થિતિ તે વખતે બગડેલી, એટલે લીધેલી જમીન ઘણાએ વેચવા કાઢી, ને તેથી જમીનના ભાવ પણ ઊતરી ગયા હતા. પેલા વેપારીને જમીનના બેઠેલા પૈસા કરતાં ઓછું ઊપજ્યા પછી ... ... ને પોતાનું

-ગજું વિચારીને કરવો, નહિ તો કોઈ વાર તળિયાઝાટક થઈ જવાનો વખત આવે. જેમ વેપારીને કમાઈ થઇ ન હોય, ને ઊલટી ખોટ ગઈ હોય, તો પણ તે પુનઃ યોગ્ય પુરુષાર્થ કરીને પ્રભુકૃપાથી દ્રવ્ય મેળવે છે, તેમ જેણે પુણ્યરૂપી કમાઈ ન કરી હોય, ને પાપ કરવારૂપ ઘણી ખોટ ખાધી હોય, તે પણ હવે જો સમજીને જાગ્યા ત્યાંથી સવાર કરીને બની શકે તેટલું પુણ્ય કરવા માંડે, ને પાપથી દૂર રહે તો આગળ ઉપર અવશ્ય લાભ મેળવી શકે.

પુણ્યની વૃદ્ધિ કરીને તેવડે પૂર્વે કરેલાં પાપોને નિર્મૂલ કરી નાખવાથી ને નવાં પાપોની ભરતી ન કરવાથી તમારો પુરુષાર્થ પ્રભુ-દયાથી સફળ થવાનો શુભ પ્રસંગ આવશે, અને તમે ઇચ્છિતને પામશો.

બીજાં પાપોનાં કરતાં મત્સરની (અદેખાઇની) વિશેષતા. બીજાં પાપો તો કાલે કરીને જ્યારે તેનો પરિપાક થાય ત્યારે તેનું દુઃખરૂપ ફલ ઉપજાવે છે, પણ મત્સર તો ક્રોધની પેઠે હૃદયમાં આવ્યો કે તુરત જ દાહરૂપ દુઃખ ઉપજાવવા માંડે છે માટે તમે મૈત્રીની ભાવના કરીને તમારા હૃદયમાં મત્સરને આવવા ન જ દો. તમને આગળ કહ્યા પ્રમાણે તમે બીજાની સાથે ભલે નિર્દોષ સ્પર્ધા કરો, ને તેમના જેવા થવા કે તેમનાથી આગળ વધવા પ્રયત્ન કરો, પણ તેમનો ઉત્કર્ષ જોઈ તમે તમારાં હૃદયમા બળો નહિ. બીજાની ચડતી જોઈને રાજી થાઓ. જો તમે એ પ્રમાણે પ્રસન્ન રહીને તમારો ધંધો કરશો તો તમારા હૃદયમાં આનંદ રહેશે એટલું જ નહિ, પણ તમે તમારો ઉદ્યોગ પણ સારી રીતે કરી શકશો; ને તેમાં તમે વહેલી ફતેહ મેળવશો. મત્સરવડે હૃદયમાં બળ્યા કરવાથી તમારી કાર્ય કરવાની શક્તિ ઘટે છે, ને તેનું નુકસાન તમારે જ વેઠવું પડે છે એ ભૂલશો નહિ.

કોઇને પુણ્યના કે પાપના ફળમાં શંકા થાય, તો તે શંકા મિથ્યા છે. કોઇએ યજ્ઞ કર્યો, ને પછી તેને પોતાના

ધંધામાં નુકસાન આવ્યું તો તમે જાણો કે એ નુકસાન યજ્ઞનું ફળ નથી, પણ તેના કોઈ પૂર્વના પાપકર્મનું ફળ છે. સારાનું ફળ નઠારું ન જ હોય. સાંભળોઃ—

"અમૃત પીતાં પ્રાણિયા, મુઆ ન સુણિયા કોઈ."

પુણ્ય કરવાથી કદાપિ પણ દુઃખ ન થાય. યજ્ઞરૂપ પુણ્યનું સુખરૂપ ફળ જ્યારે તેનો પરિપાક થશે ત્યારે યજ્ઞ કરનારને અવશ્ય મળશે. અત્યારે તેને જે ખોટ ગઈ, તે તેના પૂર્વના કોઇ પાપકર્મનું ફળ છે એમ જાણો. તેમ કોઈ પાપ કરતો હોય, ને તે સુખી દેખાતો હોય, તો સમજો કે તે સુખ તેના પાપકર્મનું ફળ નથી, પણ તેના પૂર્વના કોઇ પુણ્યકર્મનું ફળ છે. તેના પાપની પછાટ જ્યારે તેને લાગશે ત્યારે તે બિચારો દયાપાત્ર થઈ પડશે. વહાણું વાતાં માણસની સ્થિતિ બદલાઈ જાય છે, એ તમે ક્યાં નથી જોતા? જો નઠારાનું ફળ સારું થાય તો પછી સારાનું ફળ શું થાય? કદાચ કોઇ સ્થળે "કસાઇને ઘેર કુશળ ને ધર્મીને ઘેર ધાડ" એમ દેખવામાં આવતું હોય તો તે અલ્પ કાળને માટે જાણવું, ને તેનું કારણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે છે.

જેવો આઘાત તેવો પ્રત્યાઘાત એ નક્કી વાત છે. પ્રભુને ત્યાં શુદ્ધ ન્યાય છે, લેશ પણ અન્યાય નથી. મનુષ્યને કર્યાં કર્મનું ફળ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. એ સંબંધે એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. એક સંતપુરુષ ને તેમનો એક શિષ્ય જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા. ત્યાં રસ્તાની એક બાજુએ એક સાપ તરફડતો પડ્યો હતો, તેને શિષ્યે જોયો. એ સાપને હજારો કીડીઓ વળગેલી હતી, ને તેને ફોલી ખાતી હતી. કોમળ હૃદયના શિષ્યને એ જોઇને ત્રાસ છૂટ્યો. તેને સાપ પર ઘણી દયા આવી. દયાના આવેશમાં તેણે પોતાના શ્રીગુરુને પૂછ્યું—"પ્રભો! જુઓ તો ખરા! આ એક જીવને આ હજારો જીવો શા માટે દુઃખ દેતા હશે? ઈશ્વર આવો અન્યાય કેમ સાંખતા હશે?" ગુરુએ કહ્યું—"બેટા! પ્રભુના રાજ્યમાં લેશ પણ અન્યાય નથી. ત્યાં તો

રજેરજનો ચોખ્ખો હિસાબ છે. પ્રભુ સારા કર્મનો સારો બદલો, ને નઠારા કર્મનો નઠારો બદલો સર્વદા આપી રહ્યા છે. આ સર્પ પણ તેના પાપનું ફળ ભોગવે છે. તારે એમાં શંકા કરવા જેવું નથી." શિષ્ય બોલ્યો:–"મહારાજ! મને આમાં કાંઈ સમજાતું નથી. આ બિચારા સાપે પૂર્વે એવું કયું ઘોર પાપ કર્યું છે કે તેને આટલી બધી કીડીઓ રુંવેરુંવે વળગીને તેનું લોહી ચૂસી રહી છે?" તે સંતપુરુષે કહ્યું:–"બચ્ચા! તું તારી આંખો વીંચી જા. જો, હવે તને શું દેખાય છે?" શિષ્ય આંખો વીંચીને શ્રીગુરુએ આપેલી અંતર્દષ્ટિથી જોઈ, પછી બોલ્યો:–"કૃપાનાથ! એક મોટી નદી ચાલી જાય છે, ને તેમાં પાણીનો એક મોટો ધરો (ઘૂનો) જણાય છે." ગુરુ કહે છે:–"તું વધારે ધ્યાન આપીને જો. ત્યાં કોણ ઊભું છે? ને શું કરે છે?" શિષ્યે ત્યાં નિહાળી જોઈને કહ્યું:–"પ્રભો! ધરાને કાંઠે એક માણસ ઊભો છે, ને જાળ નાંખે છે. અરે! તેણે બધાં માછલાં બહાર કાઢ્યાં. અરે! અરે! આ માછલાં કેવાં તરફડે છે? મહારાજ! મારાથી આ નથી જોવાતું." એમ બોલી શિષ્યે પોતાની આંખો ઉઘાડી નાંખી. ગુરુએ કહ્યું કે:–"બેટા! તેં જે મચ્છીમારને જોયો તે તેના નવા જન્મમાં આ સર્પરૂપે અવતર્યો છે, ને જે નિર્દોષ માછલાંને તેણે મારી નાંખ્યાં હતાં તે આ જન્મમાં કીડીઓ થઇને અહીં તેનો બદલો લે છે. બોલ બેટા! ઈશ્વરને ત્યાં ન્યાય છે કે નહિ?" શિષ્ય ચમકી ઊઠ્યો, ને બોલ્યો:–"કૃપાસિંધો! પ્રભુની અકળ કળા છે. મારા જેવો પામર તે શી રીતે સમજી શકે? મારા જેવાં ઘણાં માણસો મારી પેઠે સમજતાં નથી તેથી જ કર્મના ફળમાં શંકા કરે છે, બાકી તેમાં શંકા કરવા જેવું છે જ નહિ એ આપની દયાથી આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણવડે મને પાકું સમજાયું છે." સજ્જનો! પુણ્યપાપના ફળમાં નિઃશંક થાઓ, ને મત્સર કે, જે અગ્નિની પેઠે તુરત બાળનારું પ્રત્યક્ષ પાપ છે તેનાથી સર્વદા બચીને ચાલો.

નારદજીની પેઠે સ્પર્ધા કરો, ને ઉત્તમમાં ઉત્તમ થાઓ.

નારદજી એક વાર દ્વારકામાં શ્રી કૃષ્ણપ્રભુ પાસે ગયા, ને પ્રભુ-સેવામાં વાદ્યસહિત ગાયન કર્યું. પ્રભુ તેથી પ્રસન્ન થયા, પણ વાતવાતમાં નારદજીને કહ્યું કેઃ–"તમારું ગાયન સારું છે ખરું, પણ તુંબરુના જેવું સારું નહિ." પ્રભુનું આ વચન સાંભળીને નારદજીને ચાનક ચડી, એટલે એકાંત સ્થળે જઇ કેટલોક સમય ગાયન સંબંધી આવશ્યક સર્વ વિષયોનો જાતે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, ને પોતાનામાં પોતાને જે જે ન્યૂનતા જણાઈ તે તે સઘળી ન્યૂનતા દૂર કરી પછી તેમણે પ્રભુ પાસે દ્વારકામાં આવી બહુ પ્રેમ ને ઉત્સાહથી ગાયન કર્યું, ને પ્રભુને પૂછ્યું કેઃ–"કૃપાનાથ! હવે કેમ લાગે છે?" ભગવાને કહ્યું કેઃ–"તમારું ગાયન પહેલાંના કરતાં વધારે સારું થયું છે, પણ તે તુંબરુની બરાબર તો નહિ જ કહી શકાય." પછી તેઓ પ્રભુની રજા લઈ સંગીતના આદ્ય આચાર્ય શ્રીશંકર પાસે ગયા, ને તેમની પાસે કેટલોક સમય ગાયનનો અભ્યાસ કરી વધારે તૈયાર થયા, ને શ્રીકૃષ્ણભગવાનને ગાયન સંભળાવવા માટે પાછા દ્વારકામાં આવ્યા. પ્રભુએ તેમનું ગાયન સાંભળી તેમને કહ્યું કેઃ–"આ વેળા તમે ઘણું સારું ગાયન કર્યું, પણ હજી જરા ફેર રહે છે. તુંબરુની છટા તો કોઈ ઓર જ છે." નારદજીને આથી વધારે ચાનક ચઢી. તેમણે વિચાર્યું કે, હું ગાયનમાં તુંબરુના જેવો કેમ ન થાઉં? આ વિશ્વમાં શ્રીમહેશ્વરથી મોટા ગાંધર્વવિદ્યાના આચાર્ય તો બીજા કોઈ નથી, એટલે હવે તુંબરુના જેવા થવાને તેમની પાસે ગયા વિના બીજો કોઈ માર્ગ નારદજીને માટે નહોતો. તેમણે તુંબરુ પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને ત્યાં જઈ તેમની પાસેથી સંપૂર્ણપણે ગાયન-વિદ્યાનો પુનઃ અભ્યાસ કર્યો. "હું સંગીતવેત્તા ને દેવર્ષિ થઈ તુંબરુ પાસે કેમ જાઉં?" એવું અભિમાન તેમણે ન કર્યું, તેમ તુંબરુની ઇર્ષ્યા પણ ન કરી. એટલું જ નહિ, પણ શિષ્યભાવે તુંબરુ પાસે રહી, તેમણે પોતાની સંગીતવિદ્યાની સર્વ ન્યૂનતા દૂર કરી. પછી ભગવાન પાસે જઈ ત્રીજી વાર ગાયન કરી

બતાવ્યું. પ્રભુએ બહુ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું:–"નારદજી! તમારો પ્રયાસ સફળ થયો છે. હવે તમે તુંબરુની બરાબર થયા છો. હવે જો તમે પડદા પાછળ ગાતા હો તો તમે ગાઓ છો કે તુંબરુ ગાય છે તે કહી શકાય તેવું નથી." જેને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે આમ પ્રયત્ન કરીને તે પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ, નહિ કે શ્રેષ્ઠની અદેખાઈ કરી, તેને પાછો પાડવાનો નિંદ્ય પ્રયાસ કરીને.

બે મૂર્ખ વેપારીઓની પરસ્પરની અદેખાઈ અને તેનું તેમને મળેલું માઠું ફળ. એક નગરમાં કોઈ મંત્રશાસ્ત્રી આવ્યા. તેના ખબર શહેરમાં ફેલાતાં ભિન્ન ભિન્ન કામનાવાળા લોકો તેમની પાસેથી મંત્રોપદેશ લેવા આવવા લાગ્યા. ઉપદેશકનો ઉપદેશ ત્યારેજ ફળે છે કે, તે જો હૃદયની ખરી લાગણીથી કહે તો. જે ઉપદેશક માત્ર પોતાની જીભને ટેરવેથી ઉપદેશનાં વચનો બોલે પણ જો તેના હૃદયમાં વિશ્વાસ ન હોય તો તેનો ઉપદેશ ફળતો નથી.–લોકો તેના ઉપદેશને અનુસરતા નથી. મંત્રનું પણ એમ જ જાણવું. જો મંત્રનો ઉપદેશ કરનારે તે મંત્ર પોતે જપાદિ વડે સિદ્ધ કર્યો હોય,–તેનું ફળ જાતે અનુભવ્યું હોય,–તો જ તેણે ઉપદેશેલો મંત્ર બીજાને ફળીભૂત થાય છે, નહિં તો ફળીભૂત થતો નથી. આ મંત્રશાસ્ત્રી સિદ્ધમંત્રવાળા હતા. તેમની પાસે એક વેપારીએ જઈ પોતાને ઘણું દ્રવ્ય મળે તેવા મંત્રની યાચના કરી. મંત્રશાસ્ત્રીએ તેને કહ્યું:–"આવતી કાલે પૂનેમ ને ગુરુવાર-નો બહુ સારો દિવસ છે, તો તમે વહેલા નાહીધોઇ નિત્યકર્મ કરીને સવારના સાડા છ વાગે અહીં આવજો." બીજા એક દ્રવ્યતૃષ્ણાવાળા વેપારીને આ વાર્તાની ખબર પડી, એટલે તે પણ પોતાને ઘણા દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય તેવો મંત્ર મેળવવાને તે દિવસે રાત્રિએ (સુદિ ચૌદશની રાત્રિએ) મંત્રશાસ્ત્રીને મળ્યો, ને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય, એવો મંત્ર આપવાની તેમની પાસે પ્રાર્થના કરી. તેને મંત્રશાસ્ત્રીએ બીજા દિવસના સવારના સાતનો સમય આપ્યો. પહેલો વેપારી બીજે દિવસે કહેલે સમયે મંત્રશાસ્ત્રી પાસે આવ્યો. તેને તેમણે દ્રવ્યપ્રાપ્તિના મંત્રનો

વિધિવત્ ઉપદેશ કર્યો, ને કહ્યું કે:–"આ મંત્રના નિત્ય પ્રતિ ચાર હજાર જપ અહીંના સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના દેવાલયમાં બેસીને કરજો. એ પ્રમાણે છ માસ સુધી કરવાથી મહેશ્વર પ્રસન્ન થશે, ને તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. આ મંત્ર તમારે કોઈને કહેવો વા સંભળાવવો નહિ." તે ગયા પછી બીજો વેપારી સાત વાગ્યાને સમયે ત્યાં આવ્યો. તેને પણ એ જ પ્રમાણે મંત્રશાસ્ત્રીએ વિધિવત્ ઉપદેશ આપ્યો. તે શહેરની નજીક સિદ્ધેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય હતું ત્યાં જઈ પહેલા વેપારીએ જપ આરંભી દીધો. બીજા વેપારીને પણ સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના દેવળમાં જપ કરવાનું કહેલું, એટલે પાછળથી તે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, ને પહેલા વેપારીની બાજુમાં થોડે દૂર બેસી જપ કરવા લાગ્યો. બંનેને એકબીજાના મંત્રની ખબર નહોતી. તેઓ નિત્ય પ્રતિ પોતાનું જપનું કામ યથાસમય બરાબર કરવા લાગ્યા. છ માસ પૂરા થતાં બંને પર શ્રીમહેશ્વર પ્રસન્ન થયા, ને આકાશવાણીદ્વારા તેમને કહ્યું:–"તમારામાંથી એક જણે જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય માગવું. તેને માગ્યા પ્રમાણે મળશે, ને બીજાને તેથી બમણું મળશે." પહેલો માગે તેને ઓછું મળે, ને બીજાને બમણું મળે એમ હોવાથી બંનેને એકબીજાની અદેખાઈ ઊપજી. એક કહે: "તું પહેલો માગ," ને બીજો કહે "તું પહેલો માગ." પણ કોઈ પહેલો માગે નહિ. આશરે અર્ધો કલાક રકઝક થયા પછી ભગવાન મહેશ્વરે આકાશવાણીદ્વારા પુનઃ તેમને કહ્યું: "તમારે જેટલું દ્રવ્ય કે બીજું કાંઈ માગવું હોય તેટલું દ્રવ્ય કે બીજું કાંઈ હવે એક ઘડીમાં તમે માગી લેજો, નહિ તો પછી તે નહિ મળે." સમય પૂરો થવા આવ્યો, પણ બેમાંથી એકે પહેલો માગે નહિ. પોતાથી બીજાને બમણું મળે, તે એકેથી ખમી શકાતું નહોતું. અંતે એક જણે અદેખાઈને વશ થઈ ભગવાન મહેશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે:–"હે પ્રભો! મારી એક આંખ ફૂટી જાઓ." એટલે તુરત જ તેની એક આંખ ફૂટી ગઈ અને બીજાની બંને આંખો ફૂટી ગઈ, ને તે આંધળો થઈ ગયો. મત્સર કેવી

ખરાબ વસ્તુ છે? આમાં બંનેએ લાભ શો કાઢ્યો? તેમની છ માસની મહેનત માથે પડી, ને લાભમાં એકે પોતાની એક આંખ ખોઇ, ને બીજાએ પોતાની બંને આંખો ખોઈ. અદેખાઇનું ફળ આવું અનિષ્ટ છે. બંનેએ અદેખાઇને વશ ન થતાં, ઉદારતા રાખી પરસ્પર સલાહ કરી માગી લીધું હોત તો બંને લાભ મેળવત. વળી પાછળથી બંનેને જે પોતપોતાને મળેલું દ્રવ્ય સરખું કરી વહેંચી લેવું હોત તો તેમ પણ વહેંચી શકત, પણ જ્યાં મત્સર હોય ત્યાં આવા લાભદાયી શુભ વિચાર આવે શી રીતે?

મત્સરીની (અદેખાની) મહામૂર્ખતા ને મહાક્રૂરતા. મત્સરીની મૂર્ખાઈ તો જુઓ. માણસો કહે છે કે, પોતાનું ભલું કરવાને માટે પરનું ભૂંડું કરે એનું તો મોઢું બળ્યું, પણ દૃષ્ટાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતાનું ભૂંડું કરીને પણ બીજાનું ભૂંડું કરે એને માટે શું કહેવું તે સૂઝતું નથી. એવા અદેખા માણસની મૂર્ખાઈની ને ક્રૂરતાની હદ નથી. માખી પોતે મરીને પણ બીજાને ઊલટી કરાવે છે, તેના જેવા તેઓ છે. સજ્જનો જ્યારે બીજાના ભલા માટે પોતાનો જીવ આપે છે ત્યારે આવા દુર્જનો બીજાના ભૂંડાને માટે પોતાનો જીવ આપે છે! તોબા! પણ અન્યનું ભૂંડું ઇચ્છનારે ને ભૂંડું કરનારે સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કેઃ—

"ઇચ્છે જેવું અવરનું, તેવું આપનું થાય;
નહિ માનો તો કરી જુઓ, જેથી તુરત જણાય."

અગાઉ દક્ષિણના ગામડાના એક બહુ ક્રૂર પટેલનું દૃષ્ટાંત કહેવાઈ ગયું છે કે, જેણે પોતાને ત્યાં રાત રહેલા બે પ્રવાસીઓનાં ખૂન કરાવી, તેમણે સોંપેલા પૈસા ગળી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે પ્રવાસીઓનાં ખૂન ન થતાં, તેના બદલામાં તેના બે દીકરાનાં ખૂન થઇ ગયાં હતાં! માણસો બીજાનું ભૂંડું ઇચ્છતાં વિચાર કરતાં નથી, પણ વિદ્વાનો કહે છે કે, તમે બીજાની ઈર્ષ્યા કરો છો તે ઈશ્વરની ઈર્ષ્યા કરો છો. આ સંસારમાં કોઈ ગરીબ ને કોઇ ધનવાન, કોઈ કુરૂપ ને કોઈ સુરૂપ, કોઈ મૂર્ખ ને કોઈ વિદ્વાન, કોઈ સેવક ને કોઇ સ્વામી,

કોઈ ગ્રંથ વાંચનાર ને કોઈ ગ્રંથ રચનાર, અને કોઈ સ્ત્રી ને કોઈ પુરુષ એમ મનુષ્યોની તેમ અનેક પ્રાણીઓની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ જોવામાં આવે છે, તે તેમને તેમના પૂર્વકર્માનુસાર ઈશ્વરે આપેલી હોય છે. જેમ પ્રાણીઓની ઊતરતી સ્થિતિ તેમના કર્માનુસાર ઈશ્વરરચિત છે, તેમ તેમની ચડતી સ્થિતિ પણ તેમના કર્માનુસાર ઈશ્વરરચિત છે, એટલે જો ઊતરતી સ્થિતિવાળા મનુષ્યો ચડતી સ્થિતિવાળા મનુષ્યની અદેખાઈ કરે તો તે કર્મફળપ્રદાતા ઈશ્વરના કાર્યને અપમાન આપી તેમની અદેખાઈ કરવા જેવું કામ કરે છે.

નાસ્તિકોની કે નાસ્તિકો જેવાની શંકા, ને તેનું સમાધાન. કોઈ શંકા કરે કે જીવોનાં કર્માનુસાર તેમની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ થયાં કરે, એમાં ઈશ્વરની શી જરૂર છે? જો જીવોની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓમાં ઈશ્વર કારણરૂપ નથી–ઈશ્વર છે જ નહિ, તો પછી તેના અપમાનની વાત "मूलं नास्ति कुतः शाखा" એના જેવી છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે કર્મ જડ છે, તે પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થઈ યોગ્ય ફળ આપી શકે નહિ. તેને પ્રેરનાર ચેતનરૂપ એવું કોઈ જોઈએ. નિરીશ્વર (ઈશ્વરને નહિ માનનારા) સાંખ્યવાદીઓ પ્રકૃતિથી જગતની ઉત્પત્તિ કહે છે, પણ જડ પ્રકૃતિ પોતાની મેળે પરિણામ પામી જગત કેમ ઉપજાવી શકે એ વિચારવાનું છે. પરમાણુથી જગતની ઉત્પત્તિ માનનારાને પણ ચેતનસત્તા સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી, કેમકે બે પરમાણુ મળીને દ્વયણુક થાય, ત્રણ દ્વયણુકનું એક ત્રસરેણુ થાય, ને એમ આગળ ક્રમ ચાલે તે જડ પરમાણુ આદિકમાં પોતાની મેળે કેમ ઘટે? જડ સ્વાભાવિક રીતે ગતિથી રહિત છે. તેને ગતિ આપનાર કોઈ જોઈએ જ, ને તે છે જ, તે ચેતનસ્વરૂપ ઈશ્વર છે. પશ્ચિમના સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરનારા કેટલાક વિદ્વાનો પણ હવે સ્વીકારવા લાગ્યા છે, કે આ બધું વિશ્વતંત્ર નિયમિત રીતે ચાલ્યાં કરે છે, તે પોતાની મેળે કેમ ચાલી શકે? આ મહા નાટકની પાછળ તેને ચલાવનાર કોઈ

અદ્‌ભુત સૂત્રધાર હોવો જોઈએ. રસાયનવેત્તાઓ પણ કહેવા લાગ્યા છે કે, ચેતનને સ્વીકાર્યા વિના માત્ર જડ પરમાણુવડે વિશ્વની સઘળી વાતોનો ખુલાસો થઈ શકે એમ નથી, માટે કર્મફળ-દાતા ઈશ્વરને નિ:શંકપણે માનો, ને તેમના રચેલા અથવા તેમના સ્વરૂપભૂત એવા કોઈ પણ પ્રાણીની ઇર્ષ્યા કરી પાપભાગી ન થાઓ, પણ જો તમને ઈશ્વર સદ્‌બુદ્ધિ આપે તો કોઈને પણ **સુખી જોઇને રાજી થાઓ, ને વગર ખર્ચે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરો.**

વિશ્વમાં મહત્તા પણ બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે–મોટાની મહત્તા નાનાને બહુ ઉપયોગી છે. પૃથ્વી બહુ મોટી છે તો તે સર્વ પ્રાણીપદાર્થને ધારણ કરે છે. સૂર્ય ઘણો મોટો, ઘણો ઉષ્ણ ને ઘણા પ્રકાશવાળો છે તો જ તે અનેક ગ્રહોને આકર્ષણવડે ધારણ કરે છે, ને તેમને પ્રકાશ ને ઉષ્ણતા વડે પોષે છે. આકાશ ઘણું મોટું છે તો સર્વ આકારવાળી વસ્તુઓને અવકાશ આપે છે. સાગર ઘણો મોટો છે તો જ તેમાં અનેક નૌકાઓ ચાલી શકે છે, ને તે અસંખ્ય જળચરોને આશ્રય આપે છે. ગંગા આદિ નદીઓ ઘણી મોટી છે તો જ તેનો લાભ ઘણાં સ્થળના લોકોને મળે છે. પર્વતો મોટા છે તો જ તે વૃષ્ટિનું જળ એકઠું કરીને ઝરણાં ને નદીઓ દ્વારા અન્ય પ્રદેશોમાં વહેવરાવી શકે છે. વિશ્વમાં મોટાં કામ થવા માટે એક સ્થળે દ્રવ્યાદિ વધારે એકઠું થવાની પણ આવશ્યકતા છે. મોટા કામ તે વિના કેમ થઇ શકે? મોટાની મોટાઈ નકામી નથી. "કૂવામાં હોય તો અવેડામાં આવે." વિદ્યા અને ધન આદિ સામગ્રી કોઇની પાસે વધારે હોય તો તે બીજાને મળે, અને એટલા માટે આપણામાં કહેવત છે કે, "પાડોશીને પણ હજો." તમારો ઓળખીતો જો તમારા કરતાં ઘણો વધારે સુખી હશે તો જ તમે કષ્ટને વખતે તેની મદદ માગવા જઈ શકશો. જ્યાં ખાલી હાંડલાં ભટકાતાં હશે ત્યાં તમને જવાની ઇચ્છા નહિ થાય, ને કદાચ ત્યાં તમે જશો તો ઠીકરાના કટકા વિના તમે બીજું મેળવશો પણ શું? રશિયા આદિ દેશોમાં સોશિયાલીઝમનો (સર્વસમાનતાનો)

પવન વાયાથી ગરીબ અને સાધારણ વર્ગના માણસોએ મોટા ગૃહસ્થોની અદેખાઈ કરી તેમને તોડી પાડ્યા, તેને પરિણામે ત્યાં લોકોની કેવી દુર્દશા થઈ હતી, તે તે વેળાનાં વર્તમાનપત્રો વાંચનારથી અજાણ્યું નહિ હોય, માટે અદેખાઈનો સર્વથા ત્યાગ કરીને, કોઈને પણ સારું હજો, કોઈ પણ સુખી હજો, એમ પ્રભુ પાસે માગો, ને કોઈને પણ સારી સ્થિતિમાં જોઈ પ્રસન્ન થાઓ.

અદેખો સર્વદા દુખિયો, તેનું દુઃખ કેમ ટળે? પરોપકારી પુરુષ પારકે દુ.ખે. દુખિયો હોય છે, અને અદેખો મનુષ્ય પારકે સુખે દુખિયો હોય છે, કોઈને ધન મળ્યું તો અદેખાને બળતરા. કોઈને માન મળ્યું તો અદેખો બળી મરે, કોઈને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો તો અદેખાને પુત્રમરણ જેવો શોક થાય. એમ કોઈને કોઈ પણ રીતે સુખી જુએ તો અદેખાના હૃદયમાં ચિરાડો પડે. ત્યારે તે બિચારાએ કરવું શું? તેણે કોઠીમાં પેસીને પડ્યું રહેવું? ને બહાર નીકળીને કાંઈ જોવું જ નહિ? ના એમ નહિ. તેનો એક જ સરળ ઉપાય છે, તે એ કે, તેણે મૈત્રી આદિની ભાવના વડે તે પાપિણી અદેખાઈને સત્વર મૂકી દેવી—મત્સરને મારી નાખવો—એટલે તેને શાંતિ રહેશે.

મત્સરનો વિષય પૂરો કરતાં કહેવાનું કે, ઈશ્વરની વ્યવસ્થામાં ઇર્ષ્યા ન કરતાં કોઈનું કાંઈ પણ સારું જોઈ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરો. કોઈના વિષે કાંઈ પણ સારા સમાચાર મળતાં તમારા અંતરમાં પ્રસન્નતા ઉપજાવો, ને મુખેથી પણ સારા શબ્દો ઉચ્ચારો. બીજાના ઉત્કર્ષરૂપ ગંગાજીમાં અદેખાઈરૂપી ગટરનું પાણી ન ઢોળતાં મૈત્રીની ભાવનારૂપ થોડું બીજું ચોખ્ખું જળ નાંખો, એ જ તમારે માટે યોગ્ય ગણાય. જેને અંતઃકરણ ને જિહ્વા હોય તેણે તો એમ જ કરવું જોઇએ.

રજોગુણથી ઉપજતા કામાદિ પાંચ દોષો વિષે કહેવાઈ ગયું. હવે રજોગુણથી ઉપજતો છઠ્ઠો દોષ જે દંભ તે વિષે કહેવાય છે.

દંભ એટલે ખોટો ડોળ. પોતાની સ્થિતિ હોય એક પ્રકારની ને બહારથી લોકોને બતાવવી બીજા પ્રકારની તે દંભ.

દંભ અસત્યનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે પાપ છે. પોતે જેવો ન હોય તેવો બતાવવા પ્રયત્ન કરવો, તે એક પ્રકારનું અસત્ય નહિ તો બીજું શું? અસત્યને શાસ્ત્રોમાં મોટા પાપરૂપ કહ્યું છે, કેમકે જેમ લશ્કરના સરદારની પાછળ તેનું લશ્કર ચાલે છે, તેમ અસત્યની પછવાડે અનેક દુર્ગુણોની પલટન ખડી થાય છે. દુર્ગુણોની પલટન આવી, તો પછી દુઃખનું પૂછવું જ શું? તે તો તેની સાથે ઊભું જ છે એમ જાણવું. માટે મનુષ્યે અસત્યથી બહુ બીવું જોઈએ, ને દંભ અસત્યરૂપ છે, માટે મોક્ષેચ્છુએ કે ઉત્કર્ષેચ્છુએ તે ન જ કરવો જોઇએ.

દંભથી થતી હાનિ. કેટલાંક માણસો એવાં હોય છે કે, જેઓ પોતાની સ્થિતિ સાધારણ કે કનિષ્ઠ પ્રકારની હોય, છતાં લોકોને પોતાની સ્થિતિ ઊંચા પ્રકારની બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની પાસે પૂરા દશ હજાર રૂપિયા ન હોય, ને ખર્ચખૂટણમાં દશ લાખ રૂપિયાના આસામી જેવો ડોળ કરવા જાય તો તેને પરિણામે તેના દાળરોટલા પણ ટળી જાય એ દેખીતું જ છે, પણ તેની તેવા દંભી મનુષ્યોને પ્રથમ ખબર પડતી નથી. તે જ્યારે ખતા ખાય છે ત્યારે જ ઠેકાણે આવે છે. વીશ હજાર રૂપિયાની મૂડી થઈ ન હોય ત્યાં વીશ હજાર રૂપિયાનો બંગલો બંધાવવા માંડે તો વ્યાપારમાં જરા મુશ્કેલી આવતાં, હજી તે બંગલો પૂરો ઢીંચણસમો ન આવ્યો હોય ત્યાં કાં તો કામ અટકાવવું પડે, ને તેથી ત્યાં લોકો દિશાએ જઈ ખરાબી કરે, અથવા કદાચ તે બંગલો પૂરો કરે તો તુરત જ વેચવા કાઢવો

પડે; ને વેચવા કાઢે ત્યારે સોના સાઠ સમજવા. માલ લેવા જઇએ તેનો ભાવ બીજો ને માલ દેવા જઇએ તેનો ભાવ બીજો. પૈસા દેવા જઇએ તો રૂપિયાના ૬૫ લેખે માગે, ને લેવા જઇએ તો ૬૩ લેખે આપે. વેપારીઓ કમાવા બેસે છે, ખોવા બેસતા નથી. જો એમ ન કરે તો તેઓ ખાય શું? આ સૌના ન્યૂનાધિક અનુભવની વાત છે.

દ્રવ્યના દંભની પેઠે વિદ્યાનો કે જ્ઞાનનો દંભ પણ હાનિ કરનારો છે. વિદ્યા કે જ્ઞાનનો દંભ કરનારને ઘણી વાર અપમાન પામવાના પ્રસંગો ઉપજે છે. લોકો તેમને હસે છે, ને મૂર્ખમાં ગણે છે. એવા દંભીઓને માટે અખો ભક્ત ઠીક જ કહે છે:—

"અનુભવી આગળ વાદ જ વદે, ઊંટ આગળ જેમ પાળો ખદે;
ઊંટ તણાં આઘાં મેલાણ, પાળાના તો છાંડે પ્રાણ;
અખા અનુભવી ઈશ્વરરૂપ, સાગર આગળ શું કૂદે કૂપ?"

કાશીના રાજા અજાતશત્રુની સભામાં બ્રહ્મવેત્તાનો મિથ્યા ડોળ કરવાથી બાલાકિ નામના બ્રાહ્મણને ભરસભામાં અપમાન ખમવું પડ્યું હતું, તેનું ઉદાહરણ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. તે જ પ્રમાણે પ્રવાહણરાજાની સભામાં શ્વેતકેતુને પણ વિદ્યાનો દંભ કરવાથી, પાછા પડવાનું બન્યું હતું, માટે વિદ્યાનો કે જ્ઞાનનો દંભ પણ ન જ કરવો જોઇએ.

સર્વ વિષયમાં પોતાના ગજા પ્રમાણે વર્તો, ગજા ઉપરાંત ન વર્તો. તેના સંબંધમાં કોઈ કવિનો નીચેનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખવા જેવો છે:—

"અપના ગજા બિચારકે, કારજ કરીએ દોર;
તેના પોઉં પસારીએ, જેતી લંબી સોર."

સોડથી જો પગ વધારે લાંબા કરે તો ઓઢવાની ચાદર ફાટે અથવા પગ ઉઘાડા રહે. ડોળ લાંબો નભે નહિ, માટે પોષાક, વાતચીત ને બીજું બધું તમારી સ્થિતિ પ્રમાણે રાખો. લાખ રૂપિયાનો આસામી સો રૂપિયાનો પોશાક પહેરે તો ઠીક,

પણ ત્રીસ રૂપિયાના માસિક પગારવાળો એ સો રૂપિયાનો પોશાક પહેરે તો તે હાંસીપાત્ર થાય. આવડે નહિ કાંઈ, ને વાતચીતમાં ઊંચા ઊંચા શબ્દો વાપરી બોલવા જાય તો કાંઈનું કાંઈ બોલાઈ જાય, ને અર્થનો અનર્થ થઈ જતાં મૂર્ખમાં ખપે. ખર્ચખૂટણમાં પણ જો સ્થિતિ ઉપરાંત વર્તે તો ખાઈ જનારા પણ પછવાડે કહે કે ફતનદીવાળીઓ છે, અને પાસે પાઈ ન રહે ત્યારે હેરાન થાય તે હાંસલમાં. માટે **દેખાદેખી ન જ કરો.**

"દેખાદેખી સાધે જોગ, પડે પિંડ કાં વાધે રોગ."

વળી આવી પણ કહેવત છે કેઃ—

"લાંબા સાથે ટૂંકો જાય, મરે નહિ તો માંદો થાય."

પોતાની સ્થિતિની હદ છોડવી તે સારું નથી. સ્થિતિની હદ છોડવી, તે દુઃખી થવાનો માર્ગ છે. જો તમારે સદા સુખી રહેવું હોય તો ખરી વાત આ છે કેઃ—**તમે જેવા હો તેવા દેખાઓ, વધારે સારા દેખાવાનો ખોટો પ્રયાસ ન કરો.** ઠરેલ બુદ્ધિના ધનવાનો કદી પણ પોતાના ધનનો દેખાવ કરતા નથી કેટલાક તો એવા સાંભળ્યા છે કે, પાસે પુષ્કળ ધન છતાં પણ સામાન્ય સ્થિતિવાળાની પેઠે કે ગરીબ સ્થિતિવાળાની પેઠે રહે છે. તેઓ લોભ કરે છે, એમ કહેવાની મતલબ નથી, પણ ધનનો દેખાવ કરતા નથી; એટલી જ કહેવાની મતલબ છે. સારા વિદ્વાનો ને જ્ઞાનીઓ પણ પોતાની વિદ્યા કે જ્ઞાન બતાવવા કદી પણ પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ ઊલટા તે પોતાની વિદ્યા કે જ્ઞાનને ઢાંકે છે. જો જેમની પાસે દ્રવ્યાદિ છે, તે પણ એ પ્રમાણે વર્તે છે તો જેમની પાસે દ્રવ્યાદિ ન હોય, તેમણે ખોટું બતાવવા જવું-ખોટો ડોળ કરવો—એ કેટલું ખરાબ છે? જે પોતાની વિદ્યા અન્યને અકારણ બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને માટે લોકોમાં ઊલટો હલકો વિચાર બંધાય છે. પોતાની પાસે ધનાદિક સામગ્રી હોય તોપણ ફૂલણજી થવામાં કદી પણ માલ નથી. જૂની ગુજરાતી છઠ્ઠી ચોપડીમાં ફૂલણજીની ગરબી હતી. આરંભમાં તેને લગતા પાઠ આપીને, તેમાં કોઈ મૂર્ખ

ફૂલણુજીએ ખોટી કીર્તિના લોભમાં–ફૂલમાં ને ફૂલમાં પોતાની પાસેનું ઘણુંખરું દ્રવ્ય સ્વાર્થી મિત્રોની મંડળીઓ ભરી નાસ્તા-પાણી કરવામાં, જાતજાતના મોજશોખમાં, વારંવાર નાતવરા કરવામાં ને બીજી અનેક અયોગ્ય રીતે ઉડાવી દીધું, જેને પરિણામે તેને કેવું દુઃખી થવુ પડ્યું, તે એ ગરબીમાં દર્શાવ્યું હતું. ગરબીના અંતભાગમાં આ લીટીઓ હતીઃ—

"ફૂલણુજીની રાંડ રૂએ મોં વાળી રે, ફૂલણુજી,
ફૂલણુજી સીધાવ્યા ટેકો ટાળી, મારા ફૂલણુજી."

દંભીને પલાયન કરવું પડ્યું. દંભીનો દંભ ઉઘાડો પડે છે ત્યારે તેને ભારે શરમાવું પડે છે, ને ત્યાંથી નાસી છૂટવું પડે છે. એના સંબંધમાં એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. એક વાર એક ઓમ્નીબસ મોટરમાં (ભાડૂતી મોટી મોટરમાં) કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો બેઠાં હતાં, તેમાં એક મગજનો ચસકેલ દંભી જુવાન માણુસ બેઠો હતો. ગદ્યાપચીશી શિક્ષિત માણુસના મનને પણુ ડગમગાવે છે ત્યારે આ ભાઈ કે જે, અર્ધમગજના ને સુધારાના પવનમાં તણાયેલા, તેમજ ડોળી સ્વભાવના હતા તેનું પૂછવું જ શું ? તે ઉતારુઓને શાંત કરી પોતાની મેળે જ બોલવા લાગ્યાઃ—

"બાનુઓ! અને ગૃહસ્થો! આ તક મળતાં આપ સૌને એક ખતુ જરૂરની વાત હું કહેવા માગું છું, તે સાંભળવા તમે સૌ મહેરબાની કરો. હાલમાં ધર્મનો ઢોંગ કરનારાઓ જ્યાં ત્યાં બકવાદ કરી રહ્યા છે કે, "દારૂ પીવો એ મહાપાપ છે, અને આપણાં શાસ્ત્રમાં દારૂ પીવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે, પણુ હું આપને આપણા શાસ્ત્રનો ને તેમાં પણુ વૈષ્ણવોમાં પરમ પવિત્ર મનાતા ભાગવતનો એક શ્લોક કહું છું, જેમાં દારૂ પીવાની ના પાડવામાં આવી નથી, પણુ ઊલટી દારૂ પીવાની વારંવાર ભલામણુ કરવામાં આવી છે. તે શ્લોક સાંભળોઃ—

"पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले ।
पुनरुत्थाय वै पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥"

જુઓ, આ શ્લોકમા શુ કહ્યુ છે? માણસે દારૂ કયા સુધી પીવો તો કહે છે કે, દારૂ પી પીને બેભાન થતા તે ભૂમિ પર પડી જાય ત્યા સુધી તેણે પીવો ફરીને ઊઠીને પણ તે માણસ દારૂ પીએ આમ કરવાથી તેને પુનર્જન્મ થતો નથી

ધર્મધૂતારાઓ કેવુ જૂઠાણુ ચલાવે છે, તેની આ શ્લોક પરથી આપની ખાતરી થશે એક વિદ્વાન માણસ કે જે એ મોટી મોટરના એક ખૂણામા બેઠેલો હતો, ને આ દભી માણસનુ ભાષણ અર્ધજાગ્રતસ્થિતિમા સાભળતો હતો, તેણે જાગ્રત થઈ તેને કહ્યુ –"ભાગવતમા કયે સ્થળે એવુ કહેવામા આવ્યુ છે?" પ્રત્યુત્તરમા તે ભાઈ બોલી ઊઠ્યા –"મે કહેલો શ્લોક એકાદશસ્કધના ૨૫મા અધ્યાયનો ૪૫મો છે" ઠાવકુ મોઢુ રાખી, તે વિદ્વાને તુરત જ પોતાના ખિસ્સામા ભાગવતના મૂળ શ્લોકનો ગુટકો હતો તે બહાર કાઢી, તેના હાથમા આપતા કહ્યુ –"લો ભાઈ! આ ભાગવત આપે કહેલો શ્લોક આમાથી કાઢી બતાવો" પેલા ભાઈ ઝખવાણા પડી ગયા, ને ભાગવતના પાના ફેરવી, શ્લોક શોધવાનો ડોળ કરતા બોલ્યા – "નહિ નહિ, મારી ભૂલ થાય છે, એ તો અધ્યાત્મરામાયણના ઉત્તરકાડના વીસમા સર્ગનો ૧૫મો શ્લોક છે" પેલા વિદ્વાન માણસે પોતાના ધાર્મિક પુસ્તકો પુન બધાવવા માટે આપેલા, તે બાધનારને ત્યાથી લઈને તે આવતો હતો, એટલે પોતાની પાસેના દફતરમાથી અધ્યાત્મરામાયણનુ પુસ્તક કાઢી, શાતિથી તે જુવાનને આપી કહ્યુ –'આ બહુ સારી છાપનુ અધ્યાત્મ રામાયણ છે મહેરબાની કરીને આપે કહેલો શ્લોક આમાથી બતાવો" પેલો જુવાનિયો વધારે શરમિદો થઈ ગયો, છતા ધીરજ રાખી તે પુસ્તક હાથમા લઈ, તેના પાના ફેરવતા ને બોલ્યો –"અરે! મારી સ્મૃતિમા ફેર થઈ ગયો! એ તો મહાભારતના શાતિપર્વના મોક્ષધર્મના ૧૫મા અધ્યાયનો ૨૫મો શ્લોક છે" શાતિપર્વના મોક્ષધર્મનુ પુસ્તક પણ આ વિદ્વાનના દફતરમા હતુ તે બહાર કાઢીને તે બોલ્યો –'લો ભાઈ, આ

શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક પણ અહીં હાજર છે; તેમાંથી આપે કહેલો શ્લોક શોધી આપો." આ સાંભળી પેલા ભાઈ તો ગભરાઈ ગયા, ને શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક હાથમાં લઈ નકામાં તેનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યા. તે પુસ્તકમાંથી કાંઈ તે શ્લોક તો મળે તેમ નહોતું, ને પોતે કહેલો શ્લોક કયા શાસ્ત્રનો છે, તેની તેને કાંઈ ખબર પણ નહોતી. છેવટે તે મોટરના હાંકનારની સામે રાડો પાડવા લાગ્યો:–"મિસ્તર! મોટર ઊભી રાખો, મારે ઊતરી જવું છે. અહીં તો એક માણસ આખી લાયબ્રેરી સાથે લઈને બેઠો લાગે છે!" મોટર હાંકનારે મોટર ઊભી રાખી, ને પેલા ભાઈ ઠેકડો મારી ઊતરી ચાલતા થયા. મોટરમાં બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષો તેના દંભીપણા પર હસવા લાગ્યાં.

કહેવાનો ભાવ એવો છે કે, શાસ્ત્રના કથનનું રહસ્ય સમજ્યા વિના કેટલાંક દંભી માણસો શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મિથ્યા દંભ કરે છે, ને તેમાં પણ અમુક ગ્રંથના અમુક વિભાગનો આટલામો શ્લોક મેં તમને કહ્યો એવું શ્રોતાની આગળ કેવળ અસત્ય કહેવામાં આવે છે, ને જ્યારે જાણનાર તેમને પૂછે ત્યારે તેમને નાસતાં ભોં ભારે થાય છે, એ ઉપરના ઉદાહરણથી સારી રીતે સમજી શકાય છે.

ઊલટી વાણીની સમજ. કેટલાક કવિઓ ને સંતો પોતાને કહેવાની વાતને વધારે અસરકારક કરવાને કેટલીક વાર તે વાત ઊલટી વાણીમાં કહે છે. સુંદરદાસજીની, કબીર સાહેબની ને ધીરાની ઊલટી વાણી લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતમાં પણ એવા કેટલાક શ્લોકો છે. પેલા જુવાનિયાએ કહેલો શ્લોક પણ ઊલટી વાણીનો જણાય છે. તેમાં આપાતદૃષ્ટિએ જોતાં દારૂ પીવાનું જણાય છે, પણ ખરી રીતે તેમાં દારૂ પીવાની વાત જ નથી. જો દારૂ પીવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેની કિંમત ચાર છ પૈસા કે ચાર છ આના થાય! અને તે સૌને માટે ખહુ જ સહેલી થઈ જાય, પણ એવું કહ્યું છે જ નહિ. "*યદ્ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ*" (જેને પામીને મુક્ત પુરુષો પાછા

અહીં આવતા નથી–પુનર્જન્મ પામતા નથી–તે મારું પરમ ધામ છે,) એ પ્રમાણે ગીતાજીમાં શ્રીભગવાન કહે છે. તેવી મુક્તિ જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગ વિના મળી શકતી નથી. તેને માટે માણુસે જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગ પ્રાપ્ત કરવા સારુ તેને પરાયણુ થવું જોઈએ–તેની પાછળ ગાંડા જેવા થવું જોઇએ–અન્ય વસ્તુની આસક્તિ મૂકીને, આદરપૂર્વક તેમાં સતત જોડાયેલા રહેવું જોઈએ. જ્યારે એમ થાય ત્યારે જ તે મોક્ષસાધકને આત્મ-સ્વરૂપની કે પોતાના ઇષ્ટદેવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો ભાવ **પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા** ઇ૰ શ્લોક પેલા જુવાન માણુસે કહ્યો તેમાં કોઈ કવિએ દર્શાવેલો પ્રતીત થાય છે. એ કોઈ પ્રમાણુભૂત શાસ્ત્રનો શ્લોક જણુાતો નથી. "**रसो वै सः**" (પરમાત્મા રસરૂપ છે.) વિચાર વડે, ધ્યાન વડે કે પ્રેમભક્તિ વડે તે પરમાત્મરસનું પાન મોક્ષેચ્છુ મનુષ્યે કયાં સુધી કરવુ કે જ્યાં સુધી તેને પોતાના દેહનું ભાન ન રહે ત્યાં સુધી. કદાચ તેને ભાન આવે, ને તે પોતાના આત્મવિચારમાંથી, આત્મયોગમાંથી કે પ્રેમભક્તિના આવેશથી પ્રાપ્ત થયેલા ભાવાવેશમાંથી જાગ્રત થઈ જાય તો પુનઃ પણુ તેણે આત્મવિચારાદિ વડે પરમાત્મ-રસનુ પાન કરીને દેહાભિમાન મૂકવુ. આમ કરવાથી પરમાત્મ-સાક્ષાત્કાર થયે તેને પુનર્જન્મ ન થાય, એમ એ શ્લોકનો ભાવ છે. બાકી દારૂ કે જે વગર ભલામણે હજારો અક્કલના આંધળાઓ ઢાંસી રહ્યા છે, તેને માટે શાસ્ત્રે ભલામણુ શી કરવાની હતી ? ખરી મસ્તી ને ખરો આનંદ આપનાર પ્રભુના પ્રેમરૂપી દારૂ પીવો, એવો કવિના કહેવાનો આશય જણુાય છે. સમજુ અભ્યાસીઓ આ આશય સમજે છે, ને તેથી તેમને પોતાના કર્તવ્યમાં બમણો ઉમંગ પ્રકટે છે. અણુસમજુ માણુસો આશય સમજ્યા વગર માત્ર શબ્દો પર નાચે છે, ને તેથી સંસારસાગરમાં ઊલટા ગોથાં ખાય છે. શાંતરસના કાવ્યો સમજવામાં તેના શબ્દો પર ન જોતાં તેના ભાવ પર વધારે ધ્યાન આપવું જોઇએ.

દંભ લાંબો નભી ન શકે, દંભીનું પોકળ થોડા સમયમાં જ ખુલ્લું થાય છે. સાચી વાત હંમેશાં નભી શકે છે. ખોટી વાત લાંબી ચાલી શકતી નથી. જે ઢોળ કરે છે, તેને જ્યાં ત્યાં ખોટું જ દેખાડવું પડે છે. અજાણ્યા માણસોમાં કદાચ થોડો સમય એ ચાલ્યુ જાય, પણ કોઈ જાણકાર માણસ મળી આવ્યો, એટલે દંભીનો દંભ તુરત પરખાઈ જાય છે. વળી અજાણ્યાં માણસો પણ લાંબા સહવાસથી સાચુંખોટું ઓળખતાં શીખી જાય છે, કેમકે અંતર્યામી સૌના હૃદયમાં વસી રહ્યા છે. એટલે તેમની પાસે પણ દંભીનો દંભ લાંબો સમય ચાલતો નથી. દંભ કરનારનો દંભ જ્યારે ઉઘાડો પડે છે ત્યારે તેને અપમાન કે તિરસ્કાર ખમવાં પડે છે એટલું જ નહિ, પણ કોઈ વાર તેને બીજી પણ હાનિ થાય છે. તેના કરતાં માણસ સાદાઈ, સરળતા ને નમ્રતાથી વર્તે તો લોકો તેના ઉપર ઊલટો વધારે પ્રેમ કરે છે, ને પ્રસંગોપાત્ત તેને જોઈતી સાહાય્ય પણ આપે છે. પરિણામે ખરુંખોટું અછતું રહેતુ નથી. ખોટું કેટલુ નભે ? કોઈ પ્રસંગે તો તે તુરત જ ખુલ્લું થાય છે. નવી ગુજરાતી સાતમી ચોપડીમાં "ટપ્પાની મુસાફરી" એ મથાળાનો એક પાઠ મૂકવામાં આવ્યો છે, તેમાં એક માણસની હાસ્યજનક વાત છે, જે અહીં સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. અગાઉ રાજકોટ ને વઢવાણકેંપ વચ્ચે ઘોડાના સિગરામના ટપ્પા ચાલતા. અમુક ટપ્પે (મજલે) ઠરાવેલ સ્થળે ઘોડા બદલાતા જાય, એટલે તેવા ભાડૂતી સિગરામને ટપ્પા કહેતા. રાજકોટ ને જેતપુર વચ્ચે પણ એવા ટપ્પા ચાલતા. હજી પણ કોઈ કોઈ સ્થળે તેવા ટપ્પા ચાલતા હશે. એક પ્રસંગે રાજકોટ ને વઢવાણકેંપ વચ્ચે-ચા"ના ચાર માણસો ને સામાનથી ખીચોખીચ ભરાયેલા ટપ્પામાં બેસવા માટે ભારે શરીરનો એક માણસ ઉતાવળો ઉતાવળો આવ્યો. ઉતારુઓની દાઝથી નહિ, પણ ઘોડાની દાઝથી ગાડીવાને તેને સ્પેશિયલ ટપ્પામાં જવાનું કહ્યું, એટલે એ તે તરફ દોડ્યો, પણ ત્યાંથી તેને પાછો કાઢ્યો. અંતે કેટલીક રકઝક

પછી ગાડીવાને પોતાના ટપ્પામાં એ પાંચમા માણસને દાખલ કર્યો. ગાડીમાં દાખલ થયા પછી તેણે પોતાનો ગભરાયેલો ને દયામણો ચહેરો બદલી નાખ્યો. સિગરામમાં ઘણી સંકડાશ હતી, છતાં તે પોતાને માટે વધારે જગા કરાવવાને બીજા ઉતારુઓને જરા આઘા બેસો, માર્ગ કરો, તમે તો મોટો પલાંઠો વાળીને બેઠા છો તે જરા ટૂંકા થઇને બેસો, એમ કહેવા લાગ્યો. તે જાણે પોતે પહેલો આવી બેઠો હોય ને વધારે હકદાર હોય, તેમ બીજાઓને ધમકાવવા લાગ્યો. સરખેસરખા સામસામા મળે તો કેવી લડાઈ જામી પડે છે, તે રેલગાડીમાં કોઇ કોઈ વાર તમે જોયું હશે, પણ સજ્જનો થોડા સમય સારુ કોઈની સાથે ખગાડતા નથી. સજ્જનો તો પ્રાપ્ત પ્રસંગને સુખેદુઃખે નીભાવી લે છે. આ ભાઇની વગરહકની ને નકામી કડકાઇને સહન કરી ટપ્પામાં ભલા ઉતારુઓ સાંકડેમોકળે ગોઠવાઇ ગયા, ને ટપ્પો ઊપડ્યો. જેનાં મન ને વાણી પોતાને વશ ન હોય, તે માણસો કયાંઇ પણ સખણાં રહેતાં નથી. ઉતારુઓની સાથે લડાઇ પતી ગયા પછી તેણે ગાડીવાન સાથે લડાઈ આરંભી. તેણે ગાડીવાળાને કહ્યું: "જરા જલદી હાંકો. આમ તે કયારે પહોંચાશે? ઘોડા કેવા મુડદાલ છે? હાંકનારાઓ પણ કોણ જાણે કેવા છે?" આ સાંભળી ગાડીવાનથી ન રહેવાયું, એટલે તેણે કહ્યું: "રોજ હાંકીએ છીએ તે જ છીએ. આજ તમે નવાઇના આવ્યા તે ઘોડાને શું મારી નાખીએ?" પેલા ભાઇ બોલ્યા: "અમે કાંઇ ગાંધિયાણું તોળનાર દુકાનદાર નથી, અમલદાર છીએ. અમારા વિના સ્ટેટમાં કેટલાયે કામ અટકયાં છે. તમે ઘોડાનાં પૂછડાં આમળનારા સરકારીદફતરખારી કામમાં શું સમજો?" લડાઇ બરાબર જામી, ને બંને પક્ષ તરફથી પરસ્પર ઘણા વાક્પ્રહાર થયા, અને તેમાં પેલા ભાઇએ પોતાની અમલદારી સંબંધી વાત વારંવાર કહી સંભળાવી. થોડી વાર પછી તે યુદ્ધ શાંત થયું. અમલદાર માણસમાં આવા છાલકાવેડા ન જ ઘટે એમ વિચારીને, તથા પેલા માણસના દેખાવ

પરથી શંકા કરીને, ટપ્પામાંના એક અનુભવી માણસે તેને પૂછ્યું: "આપ ક્યાં શા ખાતામાં નોકર છો?" તેણે કહ્યું: હું રાણપુરમાં પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટ છું. તમામ પોલીસખાતું મારા હાથ નીચે છે." પૂછનારે પુનઃ કહ્યું: "રાણપુરમાં તો શામજીભાઇ પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હતા ને?" તેના ઉત્તરમાં એ માણસે કહ્યું: "હા તે છે, ને હું તેમના હાથ નીચે નાયબ પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટ છું. નાયબ પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટના અને પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટના અધિકારમાં તફાવત શો? બધા હુકમો લખવાના અમારે અને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ તે પર માત્ર સહીઓ કરે." પૂછનારે કહ્યું: "એવું લખવાનું કામ કરનારને તો અમારે ત્યાં શિરસ્તેદાર કહે છે." તેણે કહ્યું: "અમારે ત્યાં પણ શિરસ્તેદાર કહે છે, પણ બધાં લખાણ અમારા હાથમાં થઇને જાય, ને શેરા લખવાનું અમારા હાથમાં રહ્યું, એટલે સૌ પોલીસવાળાને અમારી ગરજ રહી, તેથી નાયબ પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટ પણ કહેવાઇએ." પૂછનારે ફરી પૂછ્યું: "આપના હાથ નીચે કારકુનો હશે જ તો?" તેણે કહ્યું: "ના, બીજા કારકુનો તો નથી. બધું લખાણ અમારે જ કરવાનું. અમારા વગર કોઇને ચાલે નહિ." પૂછનારે કહ્યું: "ત્યારે આપની જગા તે કારકુનની કહેવાય કે શિરસ્તેદારની?" પેલાએ કહ્યું: "જે કહો તે કહેવાય." પેલા દંભી માણસનો દંભ આમ સાવ ઉઘાડો થઈ ગયો. માણસને જો માનની ઇચ્છા હોય તો તેણે માનને માટે પ્રયત્ન કરી યોગ્યતા મેળવવી જોઇએ. યોગ્યતા ન હોય તો દંભ કરવાથી માન મળતું નથી, પણ અપમાન જ મળે છે ને તેવા માણસ પરથી લોકોનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. દંભીને પોતાનો દંભ નભાવવાને ઘણી ચિંતા વેઠવી પડે છે, છતાં અંતે તો તેનો દંભ ખુલ્લો થયા વગર રહેતો નથી; ને જ્યારે તે ખુલ્લો થાય છે ત્યારે તેને પોતાના મનમાં ભારે પશ્ચાતાપ થાય છે.

સમજુનું નિર્દંભ વર્તન. સમજુ માણસો સરળ ને નિષ્કપટ જીવન ગાળે છે. તેઓ સૌની સાથે ભલાઈથી ને નમ્ર-

તાથી વર્તે છે, ને પરમાત્માને સાક્ષીભૂત જાણીને કદી પણ દભ કરતા નથી, અને લોકો તેમની સ્તુતિ કરે, તે પ્રત્યક્ષ સ્વીકારતા તેમને પોતાના અ ત કરણમા કેટલીક વાર અણગમો પેદા થાય છે જેને પોતાની ઉન્નતિ સાધવી હોય, તેણે આવુ નિર્દંભ જીવન ગાળવુ જોઇએ

૭ : કુતૂહલ

અ તઃકરણના દોષો નિવૃત્ત કરવાનો હેતુ. જ્યારે મોક્ષ-સાધકના અ ત કરણમાથી આળસ તથા પ્રમાદ આદિ તમોગુણના, ને કામક્રોધ આદિ રજોગુણના ધર્મો ન્યૂન થાય છે ત્યારે તેના અ ત કરણની મલિનતા તથા ચ ચલતા ન્યૂન થાય છે એ પ્રમાણે જ્યારે અ ત કરણમાથી તમોગુણનું તથા રજોગુણનુ બળ ઘટે ત્યારે તે અ ત કરણમા સત્ત્વગુણ બળવાન થાય, અને તેમ થતા તેમા વિવેકનુ બળ વધે, ને તેને પરિણામે તે અ ત કરણમા સ સારના અનિત્ય, તુચ્છ ને દુ ખદ વિષયોમા વૈરાગ્ય પ્રકટે, તથા પર માત્મતત્ત્વને જાણવાની તીવ્ર શુભેચ્છા–મુમુક્ષુતા ઊપજે એ વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતાની પ્રાપ્તિ થતા, મનુષ્ય કોઇ જ્ઞાતા સદ્દગુરુનો શોધ કરી, તેમનો અનુગ્રહ મેળવી, તેમણે ઉપદેશેલા સાધનો સિદ્ધ કરી, કૃતાર્થ થાય છે વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતા એ સ્વરૂપપ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધનો ગણાય છે વૈરાગ્યવડે સ સારના તુચ્છ વિષયોમા ભટ કતુ અ ત કરણ રોકાય છે, ને પુન પુન તેને પરમતત્ત્વમા જોડવારૂપ અભ્યાસવડે તે અ ત કરણ પરમતત્ત્વમા સ્થિર થાય છે જ્યા સુધી મનુષ્ય સદાગ્રહ રાખીને, રજોગુણના અને તમો ગુણના દોષોને પોતાના અ ત કરણમાથી નિવૃત્ત ન કરે, ત્યાસુધી તે અધ્યાત્મમાર્ગમા આગળ વધી શકતો નથી

રજોગુણના કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર ને દભ એ દોષોવિષે કહેવાયુ કુતૂહલ ને અટ્ટહાસ્ય એ પણ રજોગુણજન્ય દોષ છે, ને તે પણ દૂર કરવાની અગત્ય છે તેમા પ્રથમ કુતૂ

હલ વિષે કહેવાય છે પછી અટ્ટહાસ્ય વિષે કહેવાશે

મલિનતા દૂર કર્યા વિના નવો રંગ ન લાગે. મેલુ કપડુ ને મેલુ શરીર જેમ ખરાબ, તેમ મલિન અ ત કરણુ પણ ખરાબ મેલા કપડાથી ને મેલા શરીરથી જેમ પોતાને કંટાળો આવે છે તેમ તેની પાસે બેસનાર અન્યને પણ કંટાળો આવે છે મલિન હૃદયનું પણ એ જ પ્રમાણે જાણવુ જેમ મરકીના જતુઓ જેના શરીરમા પેઠા હોય, તેને ને તેના સંબધમા આવનારને હાનિ કરે છે તેમ અ ત કરણના દોષો પણ તેને પોતાને ને પરને હાનિ કરે છે જેમ મનુષ્યે કપડા ધોવા જોઇએ, ને શરીર ધોવુ જોઇએ તેમ તેણે પોતાના અ ત કરણને પણ ધોવુ જોઇએ તેમાથી તમોગુણથી ને રજોગુણથી ઉપજેલા દોષો નિવૃત્ત કરી નાખવા જોઇએ જ્યાં સુધી કપડામા ઘાટો મેલ હોય ત્યા સુધી તેને બીજો ર ગ લાગી શકતો નથી, તેમ અ ત કરણમા જ્યા સુધી ઘાટા દોષો હોય ત્યા સુધી તેને પરમાત્માનો રંગ લાગી શકતો નથી જે પોતાના અ ત કરણમા રહેલા દોષોને જીતવા પ્રયત્ન કરતા નથી, ને વગરવિચારે પોતાનું ગાડુ જેમ તેમ ચલાવે જાય છે તે સો વરસે પણ પોતાના કાર્યનું પોતાને સતોષ થાય એવુ શુભ પરિણામ ઉપજાવી શકતા નથી જેને કાર્યસિદ્ધિરૂપ પરિણામ લાવવુ હોય, તેણે તો પોતાના અ ત - કરણમા રહેલા દોષોને દુશ્મન જેવા સમજી તેને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવુ જોઇએ

કુતૂહલનુ સ્વરૂપ. હું આ જોઉ ને હું તે જોઉ, હું આ ખાઉ ને હુ તે ખાઉ, હું આને મળુ ને હું તેને મળુ, હું આ વાંચુ ને હું તે વાચુ, હુ આમ કરુ ને હુ તેમ કરુ, એમ નવા નવા વિષયોમા ને નવાનવા પ્રસગોમા વા ક્રિયાઓમા ચિત્તવૃત્તિ ચકિત થઇ ભટકયા કરે તે કુતૂહલ વા આશ્ચર્ય કહેવાય છે કાંઇ નવીન વાત સાંભળી કે છાપામા એવી વાત વાચી તો આ ચાલ્યા તેને લગતી તપાસ કરવા ફલાણું નાટક નવુ બહાર પડ્યુ છે, સિનેમાની ફલાણી ફિલ્મ ખહુ વખણાય છે,

ચાલો તે જોવા જઈએ. ફલાણા ભટ્ટ આવ્યા છે, ઘણા સારા જોષી છે, ફલાણા સાધુ આવ્યા છે, તે ભવિષ્ય કહી આપે છે ને બહુ ચમત્કારી છે, તે સાંભળી આ દોડ્યા તેના તરફ. આમ વર્તનારો મનુષ્ય પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર પણ સારો ન કરી શકે, તો પછી સ્થિર ચિત્ત વિના પોતાનો પરમાર્થ તો ક્યાંથી જ સુધારી શકે? એવા પ્રસંગોમાં સર્વથા ન જ જવું, એમ કહેવાનો આશય નથી, વખતે અગત્ય જણાય ને ઇચ્છા થાય તો જવું, પણ પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર ને પારમાર્થિક સાધન મૂકીને ભટકયા ન કરવું જોઇએ.

જીવન્મુક્ત પુરુષનું કુતૂહલરહિતપણું. જીવન્મુક્ત પુરુષ કુતૂહલરહિત હોય છે:—

"चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः।
इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥"

(અહીં પરમાત્માને આશરે રહેલી માયામાંથી પ્રતીત થતી, આ સર્વ શક્તિઓ ઊપજે છે, એ પ્રમાણે જાણનાર જીવન્મુક્ત પુરુષને માયાના કાર્યરૂપ આશ્ચર્યના સમૂહોમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન થતું નથી.)

કદાચ કોઈ મનુષ્ય સૂર્ય શીતળ પ્રતીત થયાનું, ને ચંદ્ર ગરમ પ્રતીત થયાનું જણાવે તો પણ તેમાં તેમને આશ્ચર્ય લાગતું નથી. તે અગ્નિની જ્વાળાને નીચે જતી જુએ, ને પાણીને ઊંચું ચાલતું જુએ તો પણ તેઓ આશ્ચર્યને વશ થતા નથી. **"मायायां सर्वसंभवः"** (માયામાં સર્વ શક્તિઓનો સંભવ છે) એમ જાણીને તેઓ શાંત જ રહે છે.

જો વિચાર કરવામાં આવે તો આ વિશ્વમાં સઘળું **આશ્ચર્યરૂપ** જ છે. અહીં આશ્ચર્ય ક્યાં લેવા જવું છે? આશ્ચર્ય તો પોતાની પાસે જ રહેલાં છે. રજોવીર્યમાંથી મનુષ્ય ને પશુ-પક્ષીઓ આદિનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં શરીરો કેમ ઊપજે છે? શરીરમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિવાળી ઇંદ્રિયો ને તેમનાં ગોલકો તેમજ અંતઃકરણ શી રીતે ઊપજે છે? એક જ પ્રકારના અન્નજળમાંથી

ભિન્ન ભિન્ન ગુણવાળી ને શક્તિઓવાળી અષ્ટ ધાતુઓ કેમ થાય છે? તેમજ એક જ અન્નમાંથી હાડકાં ધોળાં થાય છે, વાળ કાળા થાય છે, ને લોહી તથા નખ રાતાં થાય છે, એ બધું શી રીતે બને છે? તેનો જે વિચાર કરીએ તો તે આશ્ચર્યમાં ડુબાડે તેવું છે. ધન્વંતરિ જેવા વૈદ્ય કે સમર્થ ડોક્ટરો પણ એનો સંતોષકારક ખુલાસો કરી શકે એમ નથી.

જગતની અચિંત્ય રચનાઓ. આ જગતમાં એવી અનેક રચનાઓ છે કે, જેનાં કારણો શોધવા જતાં અંતે અજ્ઞાનનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો થતો નથી. શ્રીપંચદશીકાર પણ કહે છે કેઃ—

"निरुपयितुमारब्धे निखिलैरपि पंडितैः ।
अज्ञानं पुरतस्तेषां भाति कक्षासु कासुचित् ॥"

આ પૃથિવી પરના સર્વ પંડિતો ભેળા થઈને, આ જગતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનો (કારણોની પરંપરા શોધવાનો) આરંભ કરે તો તેમને આરંભમાં થોડો ખુલાસો મળી શકશે, પણ આગળ જતાં અંતે તેમની પાસે કોઈ પણ કક્ષામાં અજ્ઞાન આવીને ઊભું રહે છે. અર્થાત્ આગળ જતાં હવે અમને સમજાતું નથી, એમ તેમને કહેવું પડે છે. આમ હોવાથી જીવન્મુક્ત પુરુષો માયાની વાતોમાં આશ્ચર્યને વશ થતા નથી, તેમ તેમાં ઊંડા ઊતરી સમયનો નકામો વ્યય કરતા નથી.

ભગવાન દત્તાત્રેયની કુતૂહલરહિતતા. જીવન્મુક્ત પુરુષો અતિ સરળ, દુરાગ્રહ વિનાના ને કોઈ પણ વાતના કુતૂહલરહિત હોય છે. એના સંબંધમાં શ્રીદત્તભગવાનનું ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. તેમના સંબંધની દંતકથા એવી છે કે, ઋતુધ્વજ નામના કોઈ ભાગ્યશાળી રાજાને મદાલસા નામનાં રાણી પ્રાપ્ત થયાં હતાં, જે મદાલસા પૂર્વના સુસંસ્કારથી ને વર્તમાન પુરુષાર્થથી તત્ત્વજ્ઞ થયેલાં હતાં. એ ગંધર્વ જાતિનાં હતાં. રાજા તેમની સાથે કરારથી બંધાયેલા હતા, કે તેમને જે જે પુત્રો થાય, તેમની જીવનસ્થિતિની બાબતમાં તેમણે વચ્ચે ન આવવું. ક્રમે કરીને મદાલસાને સાત પુત્રો થયા. "મારે પેટે આવેલા

જીવે પુનઃ જન્મમરણની ઘટમાળમાં ન પડે તો સારું," એવી શુભેચ્છાથી તેઓ પ્રત્યેક પુત્રને તેમની બાલ્યાવસ્થામાં જ હાલરડું ગાઇ સંભળાવી આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરતાં, ને સંસારની દુઃખરૂપતા સમજાવતાં. તે હાલરડાંનો પ્રથમ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ

"शुद्धोऽसि बुद्धोऽसि निरंजनोऽसि,
संसारमायापरिवर्जितोऽसि ।
संसारस्वप्नं त्यज मोहनिद्रां,
मदालसा वाक्यमुवाच पुत्रम् ॥"—

(હે પુત્ર! તું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, નિરંજન—માયારૂપ અંજનથી રહિત સ્વરૂપવાળો—છે, સંસારરૂપ માયાથી અત્યંતરહિત છે, તું સંસારરૂપ સ્વપ્નને અને મોહરૂપી નિદ્રાને છોડી દે, એવાં વચન મદાલસાએ પોતાના પુત્રને કહ્યાં.)

—મદાલસાના હાલરડાના આ અને બીજા શ્લોકો શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધન્ય છે એવી માતાઓને, કે જે આ પ્રમાણે પોતાનો સાંસારિક સ્વાર્થ ન જોતાં, પુત્રનું વાસ્તવિક કલ્યાણ સાધે છે.

ગોપીચંદની માતા મેનાવતી પણ પરમ શ્લાઘ્ય છે. શ્રીનિષ્કુળાનંદ કહે છે કેઃ—

"જનની જીવો રે ગોપીચંદની, જેણે પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગ્યજી."

ધ્રુવજીની માતાએ પણ તેમને ખરા કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવ્યો હતો. જ્યારે ધ્રુવની અપરમાતાએ તેમનો તિરસ્કાર કર્યો, ને તેમને રાજાને ખોળે નબેસવા દીધા ત્યારે ધ્રુવ પોતાની માતા પાસે આવી રોવા ને ખેદ કરવા લાગ્યા. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમની માતાએ તેમને આવા ભાવનું કહ્યુંઃ—

"સૂની સુત અપનો કો નહિ, એક બિના જગદીશ;
જનગોપાળ* ભજી લીજીએ, સબ તજી બિશવાબીશ."

(હે પુત્ર! સાંભળ, અહીં એક જગદીશ વિના આપણું કોઈ સાચું સગું નથી. તેથી આ બધું ત્યજી દઈને, આપણે પ્રભુને ભજી લઈએ તેમાં આપણું હિત રહેલું છે)

* જનગોપાળ—ગોપાળદાસ, એ કર્તાનું નામ છે.

માતા પોતાના પુત્રને આવો વૈરાગ્યનો ને ત્યાગનો ઉપદેશ કરે, એ વ્યવહારપક્ષે બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. જો કે પાછળથી જ્યારે ધ્રુવ પ્રભુને ભજવા માટે વનમા જવાને તૈયાર થયા ત્યારે સસારની માયાને વશ થઈ તેમની માએ તેમને નીચેના ભાવનુ કહ્યું હતુ —

"ગિરિ જગલ બહુ ડુગરા, વળી વાનરનો ઠાઠ
પથ દીઠો નથી આગળે, કેમ તુ જાણીશ વાટ ?
બોરડી બાવળ ગોખરુ, કઠણુ કાકરા ઘણું;
પથ જતા કેમ ચાલશે ? કોમળ તારા ચર્ણ"
"પુત્ર ! ધરણી પર પોઢવુ, નથી રે તહા પલગ,
ચરણ કોણ ત્યા ચાપશે ? નથી સેવક પણ સગ "

માતા પાસે પુત્ર પરનો પ્રેમ આમ બોલાવે એ સ્વાભાવિક છે, તથાપિ પહેલા તેમણે જે વાત કરી હતી, તે જ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ સત્ય હતી, ને ધ્રુવે તેને અનુસરી, માતાને સમજાવી, આગ્રહ કરી, તે વનમા ગયા, ને પોતાનુ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું

મદાલસાના ઉપદેશથી ક્રમે કરીને, તેમના સાતે પુત્રો વયમા આવતા વનમા ચાલ્યા ગયા, ને મહાજ્ઞાની તથા મહાયોગી થયા આઠમો પુત્ર અલર્કનો જન્મ થયો ત્યારે ઋતુધ્વજથી ન રહેવાયુ, એટલે તેમણે મદાલસાને કહ્યુ કે—"હવે ભવિષ્યનો વિચાર કરી આને ત્યાગનો બોધ ન કરતા, રાજનીતિ શીખવો તો સારુ" તે સાભળી મદાલસાએ કહ્યુ "આપણો થયેલો ઠરાવ આપે ત્રોડ્યો, તેથી હવે હુ અહી નહિ રહી શકુ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું આને રાજનીતિ શીખવીને, તથા તેના હિતની ગોઠવણ કરીને ચાલી જઈશ" રાજાએ કહ્યુ—"નિરુપાયે ઠરાવ ત્રોડવો પડ્યો ભવિષ્યમાં રાજ્ય સભાળનાર કોઈ જોઇએ, માટે મે તમને એ પ્રમાણે કહ્યુ છે" મદાલસાએ અલર્કને રાજનીતિ શીખવી ખરી, પણ આ મારો પુત્ર છે, તો એ પણ ચોરાશીના ફેરામા પાછો ન પડવો જોઈએ,

મંગાવી, તેમાં પોતાને જે લખવું હતું તે લખી, તે ભોજપત્ર સુવર્ણના માદળિયામાં મૂકી, તે માદળિયું અલર્કને હાથે બાંધ્યું; ને તેને કહ્યું કેઃ–"પુત્ર! તારે રાજ્યભાર વહન કરવાનો છે, તે તું ધૈર્ય ને સાવધાનીથી શ્રુતિસ્મૃતિ પ્રમાણે વહન કરજે. મનુષ્યના જીવનમાં સર્વદા સુખ હોતું નથી. દુઃખના પ્રસંગો પણ તેના જીવનમાં આવે છે. તે વેળા ધૈર્ય ને જાગૃતિ રાખી યોગ્ય ઉપાય કરજે, પણ જ્યારે બહુ કષ્ટનો પ્રસંગ આવે ને તને કાંઈ માર્ગ ન સૂઝે ત્યારે આ માદળિયું ઉખેળીને તેમાં જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે કરજે." અલર્કને એ પ્રમાણે કહીને મદાલસાએ ગંધર્વલોક ભણી પ્રયાણ કર્યું. પાછળથી ઋતુધ્વજના દેહત્યાગ પછી અલર્કનો રાજ્યાભિષેક થયો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી અલર્કના સાત મોટા ભાઈઓ કે જે વનવાસી થયા હતા, તેમણે વિચાર્યું કે, અલર્ક આપણો બંધુ છે તે સંસારસાગરમાં ડૂબી જાય એ ઠીક નહિ. તેને બચાવવો જોઈએ. એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેમણે મોટી ભયાવી સેના ઉપજાવીને, અલર્કના રાજ્ય પર ચઢાઈ કરવા મોકલી. માર માર કરતું કોઈ રાજાનું અસંખ્ય લશ્કર આવી પહોંચ્યાના ને તેણે પોતાની રાજધાની ઘેરી લીધાના વર્તમાન અલર્કને મળતાં, તેણે તપાસ કરાવ્યો. તો પોતાથી તેમને પહોંચી શકાય એવી પોતાની સ્થિતિ ન જણાઈ. બહારથી મિત્રરાજાઓની સાહાય્ય મેળવી શકાય એટલો સમય ને એવો માર્ગ રહ્યો નહોતો. અચાનક આવી આપત્તિ આવી પડતાં તેને ઘણી મૂંઝવણ થઈ. મોટા અગ્નિમાં જળની અલ્પ આહુતિ હોમવાની પેઠે પોતાની નાની સેના શત્રુના મહાદળની સામે મોકલી તેનો નાશ કરાવવાનું તેને ઉચિત ન જણાયું. પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી, વગર યુદ્ધે શત્રુનું શરણ સ્વીકારતાં પણ તેને બહુ ગ્લાનિ થવા લાગી. શું કરવું તેનો નિશ્ચય તેને અલ્પ સમયમાં જ કરવાનો હતો. બહારનું યુદ્ધ થવા પહેલાં તેના અંતરમાં ભિન્ન ભિન્ન વિપરીત વિચારોનું યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું, પણ કોઈ યોગ્ય માર્ગ તેને સૂઝ્યો નહિ. એવામાં

તેને પોતાની માતાએ કહેલું વચન ને તેમણે બાંધેલું પેલું માદળિયું સાંભરી આવ્યાં. તુરત જ તેણે તે માદળિયું બાહુ પરથી છોડીને ઉઘેડ્યું, ને તેમાંની પત્રિકા વાંચી. એ પત્રિકામાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

"સંસારનો ત્યાગ કરી ભગવાન દત્તાત્રેયને શરણે જા. ભગવાન દત્તાત્રેય તેને જાણ કે જેમને કાંઇ કુતૂહલ તથા અભિનિવેશ નથી. તારા સાત વનવાસી ભાઇઓની પેઠે તું પરિણામે પરમસુખી થા."

તુરત જ અલર્ક સાધુનો વેશ ધારણ કરી, ભગવાન દત્તાત્રેયને શોધવા છાનોમાનો નીકળી પડ્યો. માયાવી સૈન્યમાંના કોઈ યોદ્ધાએ તેને રોકયો નહિ. કયા મહાપુરુષ દત્તાત્રેય છે તેનો નિશ્ચય પોતાની માતાએ સૂચવ્યા પ્રમાણે તેમના ગુણની પરીક્ષા કરીને કરવાનો હતો. વનોમાં ને પર્વતોમાં ભિન્ન ભિન્ન સાધુ-સંતોને તે મળવા લાગ્યો. એક વૃક્ષની નાની લીલી ડાંખળી લઈને અલર્ક તેમને "આ, કયા વૃક્ષની ડાંખળી છે?" એમ પૂછે તો તે જે વૃક્ષની ડાંખળી હોય તે વૃક્ષની કહે, પણ અલર્ક પ્રત્યુત્તરમાં તેમના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરવા માટે બીજા વૃક્ષની ડાંખળી કહે. દાખલા તરીકે જો પોતાની પાસે આંબલીની ડાંખળી હોય ને તે સંત આંબલીની ડાંખળી કહે તો પોતે કહે કે:—"મહારાજ! આ તો પીપળાની ડાંખળી છે." કેટલાક તે સાંભળી શાંત રહેતા, તો કેટલાક આના જવાબમાં તેને કહેતા હતા કે:—"શું તું ગાંડો થઇ ગયો છે કે આંબલીની ડાંખળીને પીપળાની ડાંખળી કહે છે. ચાલ્યો જા." કોઈ કહે:—"મગજ ઠેકાણે રાખી વિચારીને બોલો." કોઈ કહે:—"આવી નકામી માથાકૂટ શા માટે કરો છો?" શોધતાં શોધતાં કોઈ પર્વતના એકાંત ભાગવાળી ગુફામાં તેને એક સંતપુરુષ શાંતપણે બેઠેલા જેવામાં આવ્યા. તેમને સવિનય નમન કરી અલર્કે પૂછ્યું:— "પ્રભો! જો આજ્ઞા હોય તો મારે થોડુંક પૂછવાનું છે તે પૂછું." મહારાજે કહ્યું:—"ભલે પૂછો." અલર્કે કહ્યું:—"મહારાજ! આ

ડાખળી કયા વૃક્ષની છે ?" મહારાજ બોલ્યા –"આંબલીની" અલર્કે કહ્યુ –"પીપરની છે" મહારાજે કહ્યુ –"તેની પણ હોય" અલર્કે પુન કહ્યુ –"પ્રભો! આબાની છે" મહારાજે તેના ઉત્તરમા જણાવ્યુ –"તેની પણ હોય" અલર્કે કહ્યુ – "કૃપાનાથ! હુ જે કહું છુ તે બધી વાતની આપ હા જ પાડો છો, પણ ના પાડતા નથી, તેનુ શુ કારણ?" તે મહારાજે કહ્યુ –"તમે તમારી કલ્પના પ્રમાણે જે કહો ને તમારે માટે ઠીક ગણાય સૌનો કલ્પિત સસાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે" અલર્કે પ્રણામ કરી વિનયપૂર્વક કહ્યુ –"હે પ્રભો! આપ ભગવાન દત્તાત્રેય છો?" મહારાજે કહ્યુ –"હશે" અલર્કે જણાવ્યુ – "કૃપાસિધો! મારી માતાએ મને સૂચવ્યુ હતુ તેથી મારે આપશ્રીની શોધને અર્થે આવો અવિનય કરવો પડ્યો છે, તે ક્ષમા કરશો" એમ કહી અલર્કે તેમની બહુ બહુ પ્રકારે ક્ષમા માગી, ને પોતાનો સઘળો વૃત્તાત તેઓશ્રીને કહી સભળાવ્યો, તથા પોતાને શરણ આપવા પ્રાર્થના કરી પછી ભગવાન દત્તાત્રેયે અલર્કને શરણે લઈ, તેને દીક્ષા આપવાની કૃપા કરી માતા જ્ઞાની ને બુદ્ધિશાળી હતી તો આઠમા પુત્રને પણ આમ રસ્તે ચઢાવી દીધો આપણે અહી ભગવાન દત્તાત્રેયનુ અક્રોધીપણુ, શાતિ ને આશ્ચર્યરહિતપણુ જોવાના છે **જો મોક્ષની સાચી ઇચ્છા હોય તો મનુષ્યે આવા કુતૂહલરહિતપણાનો ગુણ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.** વ્યવહાર સારો કરવો હોય, તેને પણ એ ગુણની આવશ્યકતા છે જે કુતૂહલને વશ થઈ જયા ત્યા ફર્યા કરે, જે તે જોયા કરે, જે તે ખાધા કરે, ને એવી બીજી ક્રિયાઓ પણ કર્યા કરે તે પોતાનો વ્યવહાર સારો શી રીતે કરી શકે? ન જ કરી શકે પ્રયત્ન કર્યા વિના લાબા કાળના કુસસ્કારવાળા ઇદ્રિયો અને અત કરણ એની મેળે સુધરી જતા નથી તેમને સુધારવા માટે ને વશ કરવા માટે રાતદિવસ આદરપૂર્વક સતત પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે

આયામા અનેક આશ્ચર્યો ભર્યા છે. તમે જો તમારુ

પોતાનું શરીર જુઓ તો ને એક આશ્ચર્યનું પૂતળું છે. વર્તમાનમાં ડૉક્ટરોએ શરીરની રચના સંબંધી ઘણી શોધો કર્યા છતાં પણ અમુક અવયવોની રચનાનો ખુલાસો તેઓ હજુ પણ મેળવી શકયા નથી. રક્તવાહિનીઓમાં નાની નાની રુંવાટી સદા હાલ્યા કરે છે, તેનું શું કારણ છે, તે વિષે હજી શારીરવિદ્યા ખુલાસો કરી શકતી નથી મગજની રચના પણ પૂરી સમજાવવી હજી કઠિન જણાય છે. તમે ગમે તેટલું જાણો તો પણ દશ્યનું સ્વરૂપ જાણવામા અપૂર્ણતા રહેવાની જ. યુરોપ ને અમેરિકામા અનેક પ્રકારની વ્યાવહારિક શોધો થઇ છે, ને હજી થતી જાય છે, છતાં તે અપૂર્ણ જ ગણાય છે. આર્યાવર્તમાં પૂર્વે વિમાન હતાં એમ ઇતિહાસપુરાણાદિ શાસ્ત્રોથી જણાય છે, પણ વચલા કાળમાં લોકોને તે વાત ગપાટા જેવી લાગતી. હમણાં એરોપ્લેન (વિમાન) ચાલવા લાગ્યાં છે, ને તેથી પૂર્વનાં વિમાનો સાચાં ઠર્યા છે. માયામાં અનેક બળો રહ્યાં છે. હજી પણ કંઇક નવી શોધો થશે, ને ઘણી અવનવી વાતો બહાર આવશે.

ઈશ્વર બહુરૂપી છે. ઈશ્વર મનુષ્યોની ભાવના પ્રમાણે અનેક રૂપે જણાય છે. તેમાં નકામો વિવાદ કરવો હિતકર નથી. એ ઉપર એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. આ પૃથિવી પર લંડનના કરતાં પણ કોઈ એક મોટું નગર હતું; કરોડ મનુષ્યોના કરતાં પણ ત્યાંની વસ્તી વધારે હતી. તેની બજારો, રસ્તાઓ ને મકાનો વિશાળ હતાં. દેશદેશના લોકો વ્યાપારને અર્થે ત્યાં આવતા હતા. તે શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર માણસોની અવરજવર બહુ થતી. એ નગરની બહાર એક સ્થળે ચાર મોટા રસ્તા ભેગા થતા હતા. તે સ્થળથી થોડે દૂર એક વડના ઝાડની ડાળે સોનાના પિંજરામાં એક અદ્ભુત પક્ષી જોવામાં આવતું હતું. એ પક્ષી ખરેખર અદ્ભુત હતું. એક વાર ત્યાં થઇને કોઇ શ્વેતવર્ણવાળો બહારગામથી આવેલો બ્રાહ્મણ પંડિત નીકળ્યો. તેની સાથે તે પક્ષી ધોળા સ્વરૂપમાં ને સંસ્કૃતભાષામા વાત કરવા લાગ્યું. તે પંડિત ગયા પછી ત્યાં થઇને એક પીળા

રંગનો જાપાની નીકળ્યો. તે તેને જોવા ઊભો રહ્યો, તો તે પક્ષી તેને પીળા રંગનું જણાયું, ને તેની સાથે તે જાપાની ભાષામાં બોલવા લાગ્યું. ત્યાર પછી ત્યાંથી એક કાળા રંગનો આરબ નીકળ્યો. તેને તે પક્ષી કાળા રંગનું જણાયું, ને તે તેની સાથે અરબીમાં વાતચીત કરવા લાગ્યું. એમ ત્યાંથી બીજા પસાર થનાર ભિન્ન ભિન્ન માણસોનાં શરીરના જેવા ભિન્ન ભિન્ન વર્ણ ધારણ કરીને તે પક્ષી તેમની સાથે તેમની તેમની ઈંગ્રેજી, રશિયન, સ્વીડીશ, ચાઇનીઝ આદિ જુદી જુદી ભાષામાં બોલવા લાગ્યું. થોડા સમય પછી ત્યાંથી પસાર થનારા મુસાફરો એક વિશ્રામ-સ્થાનમાં ભેગા થયા, ને તે પક્ષી વિષે વાતો કરવા લાગ્યા. એક કહેઃ–"તે પક્ષી ધોળું છે, ને તે સંસ્કૃત બહુ સારું જાણે છે." બીજો કહેઃ–"તે પીળું છે, અને જાપાની બહુ ઊંચું બોલે છે." ત્રીજો કહેઃ–"તે કાળું છે, ને અરબી ભાષા એક વિદ્વાન આરબ બોલતો હોય તેવી તે બોલી શકે છે." ચોથો કહેઃ–"તે પક્ષી ઘઉંવર્ણું છે, ને પંજાબી ભાષામાં કુશળ છે." એમ તે પક્ષી જોનારા ભિન્ન ભિન્ન દેશના પ્રવાસીઓ તેનો વર્ણ ને તેની ભાષા ભિન્ન ભિન્ન જણાવવા લાગ્યા, ને પોતાની વાત સાચી છે, અને અન્યની વાત ખોટી છે, એમ આગ્રહભર્યો વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. તે અજાણ્યા મુસાફરોને આમ પરસ્પર ઝગડો કરતા જોઈ, એક ડાહ્યો પુરુષ કે જે તે પક્ષીને સારી રીતે જાણતો હતો, તેણે તેમને વિવાદ કરતા અટકાવી કહ્યું કેઃ–"ભાઈઓ! નકામો ટંટો શા માટે કરો છો? એ પક્ષી તો બહુરૂપી છે. તે સર્વ પ્રકારના રંગ ધારણ કરી શકે છે, તેમજ તે સર્વ પ્રકારની ભાષા બોલી શકે છે, તમારી સૌની વાત સાચી છે. તમે જેવું કહો છો તેવું તે છે, તેથી અન્ય પ્રકારનું પણ તે છે." આ વાત સાંભળી સૌ શાન્ત થયા. આ દૃષ્ટાંત તો એક રૂપક છે. શ્રીઈશ્વર આ બહુરૂપી પક્ષી જેવા છે, સર્વ રૂપ ને સર્વ ભાષા તેમનાં છે. તમે હૃદયની સુદૃઢ ભાવનાથી શંકરને જો વિશ્વના નાથ માનો, [illegible] જો તો તે તમારી

ભાવના પ્રમાણે તમને શંકરરૂપે દર્શન દેશે, ને તમારી ભાષામાં વાત કરવાની કૃપા કરશે. તમે તેમને વિષ્ણુરૂપે ને તેમાં પણ શ્રીકૃષ્ણરૂપે, શ્રીરામચંદ્રજીરૂપે કે વિષ્ણુના અન્યરૂપે ભજશો તો તે તમારી ભક્તિના પરિપાકે તમને તે તે રૂપે દર્શન દેશે. તમે તમારી રુચિ પ્રમાણે તેમને શ્રીગણેશ, શ્રીસૂર્ય કે શ્રીભુવનેશ્વરીરૂપે પણ ભજી શકો, ને તમારી ભાવના પ્રમાણે તેમનો તમે સાક્ષાત્કાર કરી શકો. સર્વ ધર્મના ને સર્વ સંપ્રદાયના મનુષ્યો પોતપોતાની ભાવના પ્રમાણે તેમની ઉપાસના કરી શકે, ને પોતપોતાની ઉપાસનાના પરિપાકે પોતપોતાની ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે તેમને મેળવી શકે. આ રીતે શ્રીઈશ્વર ભિન્ન ભિન્ન દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાવાળા, ને ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલનાર પોતાન ભક્તોને તેમની ભાવના પ્રમાણે દર્શન આપે છે, એટલે તેમનુ આવું જ રૂપ ને આવી જ ભાષા છે, એમ કહી શકાય એમ નથી. સર્વ રૂપ ને સર્વ ભાષા ઈશ્વરનાં છે. પોતાને આશરે રહેલી માયાશક્તિવડે તે અનેક રૂપ ધારણ કરે છે; અને આમ હોવાથી શ્રીઈશ્વરના સ્વરૂપસંબંધે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના ને ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના મનુષ્યોની માન્યતાઓ, તેમને તેમને માટે સાચી ઠરે છે. જ્યારે શ્રીઈશ્વર આમ બહુરૂપી છે ત્યારે તેમના સ્વરૂપના સંબંધમાં ઝગડો કે કલહ કરવો ઉચિત નથી. સૌએ પોતપોતાના ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે સદાચારનું પાલન કરી, તેમને ભાવપૂર્વક ભજવા એ જ વાત આવશ્યક છે. કોઈ કહે કે-સર્વવ્યાપક ઈશ્વર અવતાર કેમ લઈ શકે? તો તેને કહેવાનું કે, તમારી આ શંકા નકામી છે. જો તમે ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ ને સર્વશક્તિમાન કહો છો તો પછી તમારી એ શંકા વદતોવ્યાઘાત જેવી છે. તે સર્વશક્તિમાન છે તો પછી તે સર્વ કરી શકે તે અવતાર કેમ ન લઈ શકે ? લઈ શકે જ. જો તમે ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન આદિ અનેક શુભ ગુણવાળા કહીને તે અવતાર ન લઈ શકે, એમ કહો તો તમારું તે કહેવું જેમ

કોઈ માણસ કોઇ કામસંબંધે એક મોટો દસ્તાવેજ લખી આપે, ને છેવટે તેમાં લખે કે:–"ઉપર લખેલું સર્વ અમારા જાણવા-માનવા પ્રમાણે ખોટું છે." તેના બરાબર છે. ઈશ્વરને નોકરની પેઠે બાંધી ન શકાય. તે અમુક કરી શકે ને અમુક ન કરી શકે એમ મનુષ્ય કેમ કહી શકે ? મનુષ્યની શી વિસાત છે ? મનુષ્યથી ન સમજી શકાય એવું ગમે તે તે કરી શકે.

ઈશ્વરના સમર્થ ભક્તો પણ જે ધારે તે કરી શકે. જો ઈશ્વરના ભક્તો પણ મનુષ્યના ધારવામાં ન આવી શકે તેવું કામ કરી શકે છે, તો ઈશ્વર મનુષ્યની બુદ્ધિ ન પહોંચી શકે, એવું કામ કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય ? પ્રભુને ભજીને જે પ્રભુ-રૂપ થઇ માયાજિત થયા હોય, તે આ જગતમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર કામ કરી શકે છે. એના સંબંધે એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે:–

એક ગૃહસ્થને પ્રજા નહોતી. તે સાધુસંતની સેવા કરનારો માણસ હતો. તેની સ્ત્રી પણ તેવીજ ભલી હતી. એકવાર તેમને ત્યાં નારદજી જઈ ચડ્યા. નારદજીનું તેમણે બહુ ભાવથી આતિથ્ય કર્યું. નારદજીએ તે દંપતીના મુખ પર ઉદાસીનતા જોઇને તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે:–"તમે વ્યવહારમાં ધનધાન્યથી સુખી જણાઓ છો, છતાં તમારા બંનેના મુખ પર ઉદાસીનતાની છાયા કેમ જોવામાં આવે છે ?" તે દંપતીએ તેમને હાથ જોડી કહ્યું કે:– "મહારાજ ! પ્રભુની દયાથી અમને સર્વ વાતે સુખ છે, પણ એક શેર માટીની ખામી છે આપ પ્રભુના સમર્થ ભક્ત છો. આપ જ્યારે પ્રભુના ધામમાં જાઓ ત્યારે પ્રભુને અમારી વતી પ્રાર્થના કરવા કૃપા કરશો કે, અમારા પર કૃપા કરે, ને અમને પુત્રસુખનો અનુભવ કરાવે." નારદજીએ કહ્યું:– બહુ સારું. હું તમારા માટે પરમ દયાળુ પ્રભુને પ્રાર્થના કરીશ, ને પ્રભુ કૃપા કરી જે આજ્ઞા કરશે તે તમને જણાવીશ." ત્યાર પછી કેટલેક સમયે નારદજી પ્રભુના ધામમાં ગયા, ને પ્રસંગ મળતાં પેલાં ભક્તદંપતીની વિનતિ પ્રભુસેવામાં નિવેદન કરી; અને તેમને ત્યાં પુત્ર થવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી. પ્રભુએ

કહ્યું:–"તેમના પ્રારબ્ધમાં આ જન્મમાં તો શું, પણ સાત જન્મ સુધી પુત્ર થાય એવો સંભવ જણાતો નથી." નારદજીને આ વાત ઠીક ન લાગી, પણ પ્રભુની આજ્ઞા સામે શું કહી શકાય ? તેઓ ફરતા ફરતા પાછા પેલા ભક્તને ત્યાં જઈ ચઢ્યા, ને પ્રભુએ કહેલી વાત તેમને કહી. ઠીક, પ્રભુની જેવી ઇચ્છા, એમ વિચારી તે દંપતીએ શાંતિ પકડી; પણ પુત્રવાસનાને લઈને તેમના હૃદયમાંથી ઉદાસીનતા જતી નહોતી, ને ઝીણી નજરે જોનારને તે ઉદાસીનતાની છાપ તેમનાં મુખ પર જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નહિ.

"ઘટમાં જે ઘુંટાય, છાનું છેક રહે નહિ;
એ આંખે દેખાય, ઢીધાં ઢાંકણ કાચનાં."

અંતઃકરણમાં જે ઘુંટાઈ રહ્યું હોય, ને છેક છાનું રહેતું નથી. તે નેત્રરૂપી બે કાણાંથી દેખાય છે. નેત્ર એ જાણે કાચનાં પારદર્શક ઢાંકણ હોય તેવાં છે, કે જે વડે મનુષ્યના હૃદયની અંદરનું વિવેકીને સ્પષ્ટ જણાય છે. જેમ નેત્રમાંના ભાવથી હૃદયમાંનો આશય અટકળી શકાય છે તેમ મુખ પર પણ હૃદયના ભાવની છાયા પડતી હોવાથી મુખના દેખાવ વડે પણ બુદ્ધિમાન પુરુષો બીજાના હૃદયના વિચારોની અટકળ કરી શકે છે, ને તે અટકળ બહુધા સાચી હોય છે. જેની વાત ચાલે છે તે દંપતીના સુભાગ્યે તેમને ત્યાં એક વાર કોઈ પાંચમી ભૂમિકાવાળા સંત પુરુષ આવી ચઢ્યા. એ વેળા પોતાના હીનભાગ્યને માટે તે દંપતી રુદન કરતાં હતાં. સંતને પધારતા જોઈ, તેઓ પોતાનું રુદન બંધ કરી, હર્ષભેર સંતનાં ચરણારવિંદમાં પડ્યાં, ને બહુ ભાવપૂર્વક તેમની મીઠી વાણી, આસન ને ખાનપાન આદિકથી સેવા કરી. સંત પુરુષ તેમના હૃદયનો આશય સમજી ગયા હતા, તો પણ વ્યાવહારિક રીતે તેમને તેમની ધારી ઉદાસીનતાનું કારણ પૂછતાં તેમણે પુત્રના અભાવનું કારણ વિનયપૂર્વક કહ્યું. તુરત જ તે સમર્થ સંતપુરુષે કહ્યું:—"એમાં શું ? તમારે ત્યાં પ્રભુની દયાથી પુત્ર થશે." તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે નારદજીનો

પ્રસંગ ને પ્રભુએ સાત જન્મ સુધી પુત્ર નહિ થાય એમ કહ્યું છે. તે વાત કહી બતાવી. સંત પુરુષ બોલ્યા:-"તમને એક નહિ, પણ બે પુત્ર થશે." ફરી તે દંપતીએ કહ્યું:-"મહારાજ! પણ પ્રભુએ ના પાડી છે, ને બે પુત્ર કેમ થઈ શકશે ?" તુરત તે મહાપુરુષે કહ્યું:-"જાઓ, તમને ત્રણ પુત્રો થશે." એમ પરસ્પર વાત કરતાં તે મહાત્માએ ક્રમથી તેમને સાત પુત્રો થવાનું કહ્યું. દંપતી આથી બહુ પ્રસન્ન થયાં. પછી સમય જતાં તેમને ત્યાં ક્રમે કરીને સાત પુત્રો થયા.

તે પછી કોઈ સમયે નારદજી ત્યાં આવી ચડ્યા, તો તે ભક્તજનના ઘરમાં નાનામોટા પુત્રોનો કોલાહલ થતો સાંભળી, તેમને પૂછયું કે:-"આ કોના પુત્રો છે ?" તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે ભક્તે કહ્યું:-"આપના સરખા સંતપુરુષની કૃપાનું આ ફળ છે," એમ કહેતાં તેમણે સંતના સંબંધમાં બનેલી સર્વ વાર્તા વિગતવાર કહી બતાવી. નારદજીએ તે સાંભળી પોતાની પ્રસન્નતા દર્શાવી, અને પછી તેઓ ત્યાંથી વિદાય થયા. જતાં જતાં તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે પ્રભુએ તો સાત જન્મ સુધી એને પુત્ર થવાનો સંભવ નથી એમ કહ્યું હતું ને આને સાત પુત્રો થયા, આ બન્યુ શી રીતે ? પછી તેઓ ભગવાન પાસે ગયા, ને પ્રભુને તે વાત કહી. પછી તેમણે પ્રભુને કહ્યું કે:-"કૃપાનાથ ! આપ મને કેટલીક વાર જૂઠો શા માટે પાડો છો ? આપને જો તે ભક્તને સાત પુત્રો આપવા હતા તો મારે મોઢે સાત જન્મ સુધી તેના પ્રારબ્ધમાં પુત્ર નથી એવું શા માટે કહ્યું ?" પ્રભુએ કહ્યું:-"મેં તેને એ પુત્રો આપ્યા નથી. મારા કોઈ ભક્તે આપ્યા હશે." નારદજીએ કહ્યું:-કૃપાનાથ ! આપ ન આપો, ને આપનો ભક્ત આપે એ તે કેમ બને ?" પ્રભુ વધ્યા:-"નારદજી ! મારા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે જીવોનાં શુભાશુભ કર્માનુસાર તેને માટે જે યોગ્ય હોય તે તેને મળી શકે છે, પણ સમર્થ ભક્તની ઇચ્છા થાય, તો પોતાની ભક્તિના પ્રભાવથી તે કોઈ અસામાન્ય નિયમ વડે જે ધારે તે

કરી શકે છે" ત્યારે નારદે કહ્યુ –"કૃપાબ્ધિ! આપના એવા એ સમર્થ ભક્તના દર્શન મને કરાવો તો બહુ સારુ" પ્રભુએ કહ્યુ –"ભલે ચાલો"

પછી નારદજીને સાથે લઈ, પ્રભુ મર્ત્યલોકમા આવ્યા રસ્તે ચાલતા પ્રભુએ નારદજીને કહ્યુ –"નારદજી! મને કાળજા મા બહુ દુખે છે અહીથી હવે મારાથી આગળ ચાલી શકાશે નહિ' આમ કહી પ્રભુ બેસી ગયા, ને થોડી વારમા વધારે પીડા થવાનુ જણાવી વ્યાકુળ જેવા થઇ ભૂમિ પર પીતાબર પાથરી સૂઈ ગયા નારદજીએ કહ્યુ –"મહારાજ! આપ આમ રસ્તા વચ્ચે કેમ અટકી જાઓ છો?" પ્રભુએ ધીમે સાદે કહ્યુ –"શુ થાય? મારાથી લગારે ચલાતુ નથી" નારદજીએ ગભરાઇને કહ્યુ –"કૃપાસિ! હુ આપને માટે આપ કહો તે ઓસડ લઈ આવુ" પ્રભુએ કહ્યુ –"જો કોઇ દેવનુ કે મનુષ્યનુ કાળજુ લઈ આવો તો તેને હૃદયે લગાડવાથી તુરત મને શાંતિ થાય" નારદજીએ કહ્યુ –'કૃપાનાથ! પોતાનુ કાળજુ કોણ કાઢી આપે?" પ્રભુએ પીડાથી બહુ અકળાયા જેવા થતાં કહ્યુ "તપાસ તો કરો જુઓ, પેલા વડના ઝાડ નીચે કોઈ માણસ બેઠલ જણાય છે, તેને કે બીજા કોઇને તે માટે પૂછો" નારદ ઉતાવળા ઉતાવળા તે માણસ ભણી દોડ્યા, ને ત્યા જઈ ફાટને સાદે તેને કહ્યુ –"ભાઈ! ભાઈ! પ્રભુને કાળજામા બહુ દુખવા આવ્યુ છે, ને ક્યાય રહેવાતુ નથી તેથી પ્રભુએ કહ્યુ છે કે, જો મને કોઇ માણસનુ કે દેવનુ કાળજુ મળી આવે તો તેને હૃદય પર લગાડવાથી મારુ આ દર્દ મટે' તે માણસે કહ્યુ –"અરે! એમા શુ? પ્રભુને માટે મારુ કાળજુ વગેરે સર્વ તૈયાર જ છે જો બીજા કોઇને માટે તે જોઈતુ હોય તો પણ લઈ જાઓ" એમ બોલતા તે માણસે પોતાની પાસેના મોટુ ચાકુ ઝટ કાઢી પોતાની છાતીમા માર્યુ, ને કાળજુ છૂટ પાડી, તે નારદજીના હાથમા મૂક્યુ નારદજી તે લઈને દોડતા દોડતા પ્રભુ પાસે પહોંચ્યા, એટલે પ્રભુએ બેઠા થઈ મદહાસ્ય

પૂર્વક નારદજીને કહ્યુ:–"હવે મારું શરીર સ્વસ્થ થઈ ગયું છે. શું તમારી પાસે કાળજું નહોતું કે તમે બીજે લેવા દોડ્યા હતા? જે મારે માટે કાળજું આપી શકે, તે સાત પુત્રો પણ આપી શકે. તમે જે સાત પુત્રો જોયા તે એ સંતના આપેલા છે." નારદજીને પોતાની ભૂલ જણાતાં તે શરમાઇ ગયા, ને પ્રભુને વિનંતિ કરી કે:–"કૃપાસિંધો! આપની માયા અટપટી છે."

પછી ભગવાન અને નારદજી પેલા મહાભક્ત પાસે ગયા, ને તેમનું કાળજું તેમના શરીરમાં પાછું મૂકી, ભગવાને તેમની છાતી પર હાથ ફેરવી, તેમને પૂર્વની પેઠે સાજા કર્યા. પશ્ચાત્ તે ભક્તે પ્રભુનાં ચરણારવિંદ પકડી લીધાં, ને તે સ્થળે આનંદ આનંદ વર્તાઇ રહ્યો.

પ્રભુના મહાભક્તનું બીજું પણ એક દૃષ્ટાંત અપાય છે:– જ્યાં જ્યાં પ્રભુની સાચી ભક્તિ હોય–કેવળ નિષ્કામભક્તિ હોય– ત્યાં ત્યાં પ્રભુની માયાશક્તિનો અદ્ભુત પ્રભાવ પ્રભુના ભક્તમાં જોવામાં આવે છે. પછી તે હિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી કે અન્ય ગમે તે ધર્મનો માણસ હોય. પ્રભુ પાસે જાતિનો ભેદ નથી. સર્વ જાતિના મનુષ્યો તેમના છે. જેમ હિંદુ ધર્મમાં લોકોની બુદ્ધિરુચિ અનુસાર લોકોની ભિન્ન ભિન્ન અધિકારાનુસાર–ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો છે તેમ મુસલમાન ધર્મમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન તરીકાઓ (સંપ્રદાયો) છે એ તરીકાઓમાં સૂફીમત નામનો પણ એક તરીકો છે સૂફીમતમાં શમ્સતબ્રેજ કરીને એક સમર્થ મહાત્મા થઈ ગયા છે. એઓ પ્રથમ ઇરાનના તબ્રેજ નામના શહેરમાં રહેતા. એમનું મૂળ નામ બીજું હતું, પણ તેમનું જ્ઞાન ને દૈવીશક્તિ જોઈ લોકોએ પાછળથી તેમને શમ્સતબ્રેજ (તબ્રેજના સૂર્ય) એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. એ મહાપુરુષ કોઇ વાર મુલતાન ભણી ગયેલા. ત્યાં શહેર-બહાર જંગલમાં તેઓ રહેતા હતા. સૂર્યને સૌ ઓળખે છે તેમ એઓ ત્યાં મહાત્મા પુરુષ તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયા. મુલતાનમાં એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે ત્યાંના શાહનો શાહજાદો

ગુજરી ગયો, તેથી શાહ બહુ શોક કરવા લાગ્યો, ને કોઈ આ શાહજાદાને ઉઠાડે એવા ઓલિયાને શોધી લાવો એમ રડતો રડતો કહેવા લાગ્યો. ત્યાં બેઠેલો એક મનુષ્ય શાહનું આ કથન સાંભળી બોલ્યો કે:–"ગરીબપરવર! શહેરબહાર જંગલમાં એક ઓલિયા ફકીર ખુદાની ભારે બંદગી કરનારા રહે છે, ને હું ધારું છું કે નક્કી તે શાહજાદાને બેઠા કરશે." બાદશાહને આથી ધીરજ આવી, ને તેમણે કાજી વગેરે કેટલાક દરબારી-ઓને તે ફકીરને આગ્રહપૂર્વક સમજાવીને પોતાની પાસે તેડી લાવવા હુકમ કર્યો તે દરબારીઓએ મહાત્મા શમ્સતબ્રેજ પાસે જઈ તેમને શાહજાદાને લગતી હકીકત જણાવી, અને શાહની માગણી પ્રમાણે દરબારમાં પધારવા માટે તેમને વારંવાર અરજ ગુજારી. શમ્સતબ્રેજે તેમને કહ્યું:–"હું ત્યાં આવું ખરો, ને તમારું કામ કદાચ સિદ્ધ પણ થાય, તથાપિ પછી તમે મને જીવવા નહિ દ્યો." દરબારીઓએ બહુ બહુ વિનયપૂર્વક તેમને કહ્યું –"સાંઈ બાવા! એવું તે ક્યાંઈ હોય? આપ મહેરબાની કરીને પધારો." શમ્સતબ્રેજ બોલ્યા:–"ઠીક ત્યારે ચાલો, શું થાય છે તે જોઈએ." તુરત જ શમ્સતબ્રેજ મુલતાન ભણી ચાલવા લાગ્યા, ને થોડી વારમાં તેઓ શાહના રાજમહેલમાં પહોંચી ગયા. મૂએલા શાહજાદા ભણી જોઈ તેમણે કહ્યું:–"કુમ્બેજની અલ્લા"–ખુદાકે હુકમસેં ખડા હો. પણ શાહજાદો જીવતો ન થયો. પછી તુરત જ શમ્સતબ્રેજે કહ્યું:–"કુંભેજની"–મેરે હુકમસેં ખડા હો. તુરત જ શાહજાદો સજીવન થઈ બેઠો થયો શાહજાદાને જીવતો થયો જોઈ શાહ ને અન્ય સૌ ઘણા રાજી થયા, પણ શહેરના મુખ્ય કાજી ને બીજા દરબારીઓએ શાહને અરજ કરી કે:–"આ કામ શરિયતથી વિરુદ્ધ થયું છે-ખુદાથી પોતાને મોટા માની, તેમણે આ કામ કર્યું છે, માટે શરિયતના (કર્મ-કાંડના) કાયદા પ્રમાણે તેને મોતની શિક્ષા વા બીજી ભારેમાં ભારે શિક્ષા થવી જોઈએ." પછી શમ્સતબ્રેજનો તથા તેના દૈવી કાર્યનો મહિમા સમજ્યા વગર, તેમજ તેમના કથનમાં જે

રહસ્ય હતું, તે જાણ્યા વગર માત્ર સ્થૂળ ન્યાયને ખાતર તેમના શરીર પરની ખાલ (ચામડી) ઉતરાવી નાંખવાનું ઠર્યું; ને તે પ્રમાણે તેમના શરીર પરની ચામડી ઉતરાવી નાંખી. મહાત્મા શમ્સતબ્રેજ જો ધારત તો પોતાની અલૌકિક શક્તિથી આ વાત અટકાવી શકત, પણ તેમને દેહાભિમાન નહોતું, એટલે દેહનું પ્રારબ્ધકર્મ દેહ ભલે ભોગવે, એમ જાણી તેમણે કાંઈ પણ સામો ઉપાય લીધો નહિ.

કુતૂહલનો વિષય ચર્ચતાં જે છેલ્લાં ત્રણ દૃષ્ટાંતો કહેવામાં આવ્યાં છે તે પરથી મનુષ્યોએ પ્રભુભક્તિનો તેમજ યોગ, ને જ્ઞાનનો મહિમા કેટલો છે તે લક્ષમાં લઈ, પોતાના પારમાર્થિક કર્તવ્યમાં ખણુ ઉમંગી ને આગ્રહી થવું જોઇએ; અને કુતૂહલની વૃત્તિ કે જે કર્તવ્યપાલનમાં હાનિ કરનારી છે તેને ત્યજવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

૮ : અટ્ટહાસ્ય

અટ્ટહાસ્યથી થતી હાનિ. અટ્ટહાસ્ય એટલે મોટે અવાજે ઠીઠી હસવું તે. એ રજોગુણજન્ય દોષ છે અટ્ટહાસ્ય ગંભીરતાનું વિરોધી છે, અને તે વ્યવહારપરમાર્થ બંનેમાં હાનિકર છે. પરમાર્થ સાધવાને ઇચ્છતો પુરુષ વૈરાગ્યવાન ને ગંભીર હોવો જોઇએ. જો તે જે તે વાતમાં ખડખડ હસ્યા કરે તો તેથી તેનાં મન ને પ્રાણ ચંચળ થાય છે,—વ્યગ્ર થાય છે, ને તેથી તે ધ્યેયમાં પોતાના મનની એકાગ્રતા કરી શકતો નથી. વ્યવહારમાં પણ મનુષ્યે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માટે જ્યાંત્યાં અને જે તે પ્રસંગમાં ઠીઠી હસવાનો કુસ્વભાવ ન રાખવો જોઇએ. સહેજ વાતમાં અથવા હસવાનો પ્રસંગ ન હોય તો પણ તે ઉત્પન્ન કરીને ખડખડાટ હસવું એ ઠીક નથી. ગુરુજનોની સમીપમાં વા તેઓ સાંભળે તેવી રીતે ઠીઠી હસવું, એ વધારે અયોગ્ય ગણાય છે.

અટ્ટહાસ્યથી પ્રાણ, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણનું સાત્વિક

બળ હણાય છે. જ્યારે મનુષ્ય જોરથી હસે છે ત્યારે તેનો શ્વાસ મુખદ્વારા ઉતાવળે બહાર નીકળે છે, એથી તેનું સાત્વિક બળ ઘટે છે. બહુ હસવાથી આયુકળાનો નકામો વ્યય થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં મુખેથી શ્વાસ મૂકવો, એ હાનિકર ગણ્યું છે. કસરત કરનારા પોતાનું બળ સાચવવાને જરા મૂંઝવણ થાય તો પણ મુખ બંધ રાખી નાકવડે જ શ્વાસ લેવામૂકવાની ક્રિયા કરે છે. રાત્રિએ નિદ્રામાં જેનું મુખ ફાટેલું રહેતું હોય, ને તેથી જે માણસ મુખથી શ્વાસ લેવામૂકવાની ક્રિયા કરતો હોય તે માણસ બહુધા શરીરે નબળો હોય છે. જેને મોઢું ફાડેલું રાખીને સૂવાની ટેવ હોય તેણે તે ત્યજવી જોઇએ. માબાપે બચ્ચાંને એવી નઠારી ટેવ ન પડવા દેવી જોઇએ.

કોઈના તનમનની ખોડખાંપણ કે અપૂર્ણતા જોઇને હસો નહિ, પણ તેને બનતી સાહાય્ય કરો. કોઈ માણસને બહેરો, મૂંગો, આંધળો, કાણો, લૂલો-લંગડો, કપાયલા નાકવાળો કે બુદ્ધિહીન જોઇને હસો નહિ. તેને એની સ્થિતિ ઇશ્વરે તેના કર્માનુસાર આપી છે, એટલે જો તમે તેવી સ્થિતિવાળાને જોઇ હસો છો તો તેવડે તમે તેને તેવી સ્થિતિમાં મૂકનાર ઈશ્વરનું અપમાન કરો છો, ને તેથી તમે પાપમાં પડો છો. એ વેળા તો તમારે હસવાનું ન કરતાં પ્રભુએ તમને એવા નથી બનાવ્યા માટે તેમનો હાથ જોડી મસ્તક નમાવી, બહુ વિનયભાવે ઉપકાર માનવો જોઇએ. કોઈનાં ફાટચાંતૂટયાં વસ્ત્રો કે કોઈની ઘાસની અથવા પાંદડાની ઝૂંપડી જોઇને તમે તેને હસો મા, પણ પ્રભુએ તમને એવી સ્થિતિમાં નથી મૂકયા માટે તમે તેમનો આભાર માનો. જો તમે મતિહીન ને દીન સ્થિતિવાળાને જોઈ હસો છો તો તમે આડકતરી રીતે પ્રભુને હસો છો, ને તેથી તમે પાપ બાંધો છો, માટે તેમ ન જ કરો. કોઇને તમે નાગોભૂખ્યો જુઓ તો તેને ૨॥ કે ૩ વારની ચાદર ને દાળરોટલા તમારાથી બને તો આપો. બીજા પણ અપંગ કે અન્ય રીતે દુઃખી કે અશક્ત હોય તેને પણ યથાશક્તિ સાહાય્ય કરો.

અયોગ્ય હાસ્ય વ્યવહારમાં હાનિ કરનારું છે. વ્યવહારમા મોટા ગણાતા મનુષ્યની પાસે કોઈ મર્યાદા મૂકીને હસે તો તેણે તેનું અપમાન કર્યું ગણાય, ને તેમ કરનાર મૂર્ખમા ખપે-ગામડિયો ગણાય. છોકરું પણ અજાણ્યાની પાસે વાર વાર હસે તો તે કેળવણી વિનાનું ગણાય જેણે જેમ વર્તવું ઘટે તેમ વર્તતા તેણે શીખવું જોઇએ. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે જાણવું જોઇએ. દીકરી સાસરે જાય, ને જો તેને રાધતા ન આવડે તો તેના સાસરિયા તેની માને ઉદ્દેશીને કહે કે—"રાંડે જણીને ઓટલે નાખી દીધી છે" મતલબ કે તેને કાંઈ શીખવ્યુ નથી. જેને પ્રસંગાનુસાર વર્તતા આવડતુ નથી તેનામા પૂર મનુષ્યત્વ નથી એમ જાણવું વેપારી જો ઘરાકની સાથે ભાવ ઠરાવતા હસે તો ઘરાકને તેની વાતમા શક પડે ને તેમ થતા તે ઘરાક ચાલ્યું જાય ધધામા તો ગંભીરતા જાળવવાની બહુ આવશ્યકતા છે. પ્રસંગવશાત્ તમારું સુખ જરા મલકે-સહેજ હસે-મદહાસ્ય થાય, તેની અડચણ નહિ હસવુ નેત્રમા સાર છે. કદાચ સહેજ દાંત દેખાય તેટલુ હસાય તો પણ ચાલે. પરંતુ ખીખિયાટા કરવા ને તાળીઓ કૂટવી એ પ્રતિષ્ઠિતનું લક્ષણ નથી જે એવી રીતે વર્તે છે તે હલકટ ગણાય છે, ને તેથી વ્યવહારમા તે અન્યના વિશ્વાસપાત્ર થઈ શકતા નથી, ને આગળ વધી શકતા નથી

પુણ્યને વહાલું કરો. જો તમારે સુખી થવુ હોય તો તમે પુણ્યનો સંચય કરો, પણ પુણ્યનો નાશ ન કરો અટ્ટહાસ્યથી તમારા પુણ્યનો ક્ષય થાય છે માટે તમે અટ્ટહાસ્ય ન કરો જો તમને ધન વહાલુ હોય તો તમે પુણ્યને તેના કરતા પણ વધારે વહાલું કરો, કેમકે પુણ્ય વિના ધનની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. ધન કરતાં મનુષ્ય છોકરાછૈયાને, ને અન્ય નિકટનાં સગાવહાલાને વધારે વહાલા ગણે છે, કારણ કે પ્રસંગવશાત્ તેમને માટે તે ધનને જતું કરે છે, પરંતુ તેમના કરતા પણ તેણે પુણ્યને વધારે વહાલું કરવું જોઇએ

"વહાલાં વહાલાં તમે શું કરો ? વહાલાં વોળાવીને વળિયાં,
વહાલા જંગલનાં લાકડાં, જે ભેળાં બળિયાં."

તમે જંગલમાં એકલા ચાલો છો ત્યાં તમારી કોણ રક્ષા કરે છે ? રાત્રિએ ભરનિદ્રામાં તમે પથારીમાં ગમે તેમ પડ્યા હો છો ત્યાં તમારું સર્પાદિથી કોણ રક્ષણ કરે છે ? તમારા સૂવાના ખાટલા વા પલંગ ઉપર સર્પ કેમ ચઢતો નથી ? જાણો કે આ બધામાં તમારું પુણ્ય તમારી રક્ષા કરે છે. મરણ પછી પણ જીવનું કલ્યાણ કરવાને પુણ્ય તેની સાથે જાય છે. સુખનાં સાધન તરીકે માનેલા ધનાદિક તો મરણ પછી અહીં જ પડ્યાં રહે છે, માત્ર સુખ ઉપજાવનારું પુણ્ય જ જીવની સાથે ચાલે છે.

મરણ તો સર્વને માટે છે જ. "मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः" (મરણ તો શરીરધારીઓનો સ્વભાવ છે, અને જીવન તેને માટે એક વિકારરૂપ છે એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે.)

"उद्घाटिते नवद्वारे पिंजरे विहगोऽनिल।
यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः॥"

પિંજરું બંધ હોય તો તેમાં પક્ષી રહે. શરીરરૂપી પિંજરાનાં તો નવ બારણાં ઉઘાડાં છે, તેમાં પ્રાણરૂપી પક્ષી સ્થિત રહે છે એ આશ્ચર્ય છે. તે ઊડી જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી, માટે તમે જેમ બને તેમ સુખી થવાને માટે પુણ્યની વૃદ્ધિ કરો, ને પાપ વડે પુણ્યનો નાશ ન જ થવા દો. પુણ્યરૂપી સામગ્રી આ લોક ને પરલોક બનેમાં સુખ આપનારી છે, માટે જેને સુખની ઇચ્છા હોય તેણે તે સામગ્રી અવશ્ય સંપાદન કરવી જોઇએ. સામગ્રી વિના કોઈ કાર્ય બનતું નથી. જેમ કોઇ પૈસાદાર મનુષ્યની ઇચ્છા થાય તો તે યુરોપ, અમેરિકા કે ગમે ત્યાં જઈ શકે, ને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાને માટે જોઇતી સગવડ મેળવી શકે. ધારો કે તેને લંડન જવું છે, તો ઉતારાને માટે અમુક હોટેલ પર તાર કર્યો એટલે ખાવાપીવાની, શયનની, બેસવા-ઊઠવાની ને અન્ય સર્વ પ્રકારની સગવડ તેને માટે તૈયાર રહે.

જો આ લોકમાં પૈસા વડે એ પ્રમાણે કાર્ય થાય તો પુણ્યરૂપી પૈસો જેની પાસે હોય તેનો સમાસ તે જ્યાં જાય ત્યાં કેમ ન થાય? થાય જ, માટે મનુષ્યે અટ્ટહાસ્ય વડે પુણ્યને ન જ ખોવુ જોઇએ.

સ્ત્રીઓએ પુરુષોના કરતાં વધારે મર્યાદા પાળવી જોઇએ. તેમણે પોતાનાં દાંતના પેઢાં બહાર દેખાય તેમ ન જ હસવુ જોઈએ. સસરા કે અન્ય મોટેરાં સાંભળે તેમ તેમણે ન જ હસવું જોઇએ. કોઈ માણસને જ્યાં ત્યાં ફરવાની ને હસવાની કુટેવ હતી તેની ચર્ચા ચાલતાં કોઇએ કહ્યું કે:–"જો મન હોય હાથ, તો જઇએ વેશ્યાની સાથ." બીજો માણસ તે કહેવત સાંભળી બોલ્યો:–"તમને એ કહેવત કહેતાં ન આવડી, ખરું તો આમ કહેવુ જોઇએ:–"જો મન હોય હાથ, તો શીદ જઇએ વેશ્યાની સાથ?"

ગેરવાજબી છૂટનું માઠું પરિણામ. જો આરંભમાં થોડી ગેરવાજબી છૂટ લઇએ તો આગળ ઉપર વધારે છૂટ લેવાનું મન થાય. બહિર્મુખ મન બહુ લુચ્ચું છે; તે આંગળી આપતાં પોંચો ગળી જાય એવું છે. જેમ ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા (ટીબેટમાં સાંપુ) અને સિંધુ આદિ નદીઓનાં મૂળ ઘણાં નાનાં છે, પણ સમુદ્ર પાસે પહોંચતાં તો તે નદીઓ બહુ વિશાળ થયેલી છે, તેમ એક નાનીસરખી સદોષ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે ધીરે ધીરે વધતાં ભવિષ્યમાં તેનું પરિણામ બહુ નઠારું આવે છે. એક સ્ત્રી વિનાવિચારે પરપુરુષ સાથે થોડું હસે, તો ધીરે ધીરે ભવિષ્યમાં તેનું શું પરિણામ આવે? સોરાબજીની દારૂની દુકાને કોઈ બ્રાહ્મણ બેસવા જાય તો લોકો તેને માટે કેવો વહેમ લે? ને "સોબતે અસર" હોવાથી તેનું પરિણામ કેવું અનિષ્ટ આવે?

ચોરની સંગે જવાથી મનુષ્ય ચોરી કરતાં શીખે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. જો નિશાળે ભણવા જતો છોકરો કોઈ છોકરાની પેન્સિલ, ટાંક, કાગળ, ચોપડી કે એવી બીજી નાની વસ્તુ ચોરી લાવે તેને માબાપ અટકાવે નહિ, પણ ઊલટાં તે કામ માટે તેને સાબાશી આપે, ને તેનો વાંસો થાબડે, તો જાણો કે છોકરાની ને તેનાં માબાપની કમનસીબી બેઠી. ઘરનાં માણસોને થોડી ગરવાજબી છૂટ લેવા દીધી, નાનું પણ ગેરવાજબી કામ તેમને હાથે થવા દીધું, તો જાણો કે ઘરના માઠા દિવસોની શરૂઆત થઈ. એક છોકરો બાલ્યાવસ્થામાં નાની નાની ચોરી કરતાં શીખ્યો. નિશાળે જાય ત્યાંથી લાગ પડે ત્યારે અથવા બીજા છોકરાની નજર ચૂકવીને તેની ભણવાગણવાની પેન ને પેન્સિલ આદિ નાની નાની ચીજો ચોરીને તે પોતાને ઘેર લઈ જતો. તેની વિધવા મા તે જાણતી તો પણ તેને કાંઈ કહેતી નહિ, પણ તે પોતાના પુત્રની હોશિયારી માની મનમાં રાજી થતી, ને તેને તે કામથી ન અટકાવતાં ઊલટું ઉત્તેજન આપતી. આથી તે છોકરો મોટો થતો ગયો તેમ વધારે ને વધારે ચોરી કરતાં શીખતો ગયો. થોડુંઘણું ભણી તે નિશાળેથી ઊઠી ગયો, એટલે તેની માએ પોતાના ઓળખીતા કોઈ વેપારીને ત્યાં તેને નોકર રખાવ્યો. તેને ચોરી કરવાની કુટેવ પડેલી એટલે થોડા દિવસમાં લાગ મળતાં ત્યાં પણ તેણે ચોરી કરી, જેથી તે વેપારીએ તેને રજા આપી. બજારમાં તે વાત ચર્ચાઈ, તેથી બીજા કોઈ વેપારીએ તેને નોકર રાખ્યો નહિ. ધંધો ન હોવાથી તે જ્યાંત્યાં રખડવા લાગ્યો, ને હલકાં માણસની સોબતમાં પડ્યો, તેમજ બીજાં પણ કુલક્ષણ ધીરે ધીરે શીખ્યો. જુવાન થતાં તે ચોરની ટોળીમાં મળ્યો, ને ચોરીનો ધંધો કરવા લાગ્યો. એક વાર તેણે ને બીજા ચોરોએ મળી એક જાન લૂંટી, ને તેમાં

એકાદ માણસનું ખૂન કરી નાખ્યું. તપાસ ચલાવતાં પોલીસે તે ગુનેગારોને પકડ્યા, જેમાં પેલો છોકરો પણ હતો. કોર્ટમાં તેનો કેસ ચાલતાં તે છોકરા પર ખૂનનું તહોમત સાબિત થયું, ને તેને શૂળીની શિક્ષા થઈ. શૂળીએ ચઢાવવા લઇ જતાં પહેલાં મોતની સજાવાળા અપરાધીઓને તેની કોઈ પ્રાણિપદાર્થમાં વાસના ન રહી જાય માટે તેને કોઇને મળવાની કે કાંઈ ખાવાની ઇચ્છા હોય તો તે વિષે પૂછવામાં આવે છે તેમ તેને પણ પૂછવામાં આવ્યું કે:–"તારે કાંઈ ખાવુંપીવું છે? વા તારે તારાં કોઇ સગાંવહાલાંને મળવું છે?" તેના ઉત્તરમાં તે છોકરાએ કહ્યું કે:–"મારી માને મારે મળવું છે." ન્યાયાધીશે તેની માને ત્યાં તેડાવી મંગાવી, ને તેના છોકરાની તેને મુલાકાત કરાવી. પેલા ચોર છોકરાને તેની માને જોઈ તેના પર ઘણો ગુસ્સો આવ્યો, પણ તે દબાવી તેણે તેની માને કહ્યું કે:–"મા! તારી જીભ બહાર કાઢ, મારે તે જોવી છે." તેની માએ કહ્યું:–"ભાઇ! જીભમાં શું જોવું છે?" છોકરે કહ્યું:–"નહિ મા! મારે તે જોવી છે. મરતી વખતે તું મારી એટલી ઇચ્છા પૂરી નહિ કરે?" એટલે તેની માએ પોતાની જીભ બહાર કાઢી. જે તે ચોર છોકરાએ તુરતજ કરડી ખાધી, ને તેનું મોઢું લોહીલોહાણ કરી મૂકયું. પોલીસના માણસો જરા છેટે ઊભા હતા તે આ કરપીણ બનાવ જોઈ ત્યાં દોડી આવ્યા, ને તે ચોર છોકરાને મારતા મારતા કહેવા લાગ્યા કે:–"તું કેટલો નીચ છે! મરતી વખતે પણ આવું મહાપાપ તેં કર્યું! તારી માની જીભ કરડવાનું તારે શું કારણ હતું?" તે ચોર છોકરો ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બોલ્યો:–"હું જે શૂળીએ ચઢું છું તે આ જીભડીનો પ્રતાપ છે. જો એ જીભડી જરાક વળી હોત, ને મને નાનપણમાં ચોરી કરતાં અટકાવ્યો હોત તો મારી આ દશા ન થાત." છોકરો

ઘણો ક્રૂર ને દુષ્ટ કહેવાય, પણ તેની વાત તો સાચી હતી એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે આ દૃષ્ટાંત પરથી માબાપે પોતાનાં છોકરાંને ઉછેરવામા કેવી રીતની સંભાળ રાખવી જોઇએ તેનો પણ એક પાઠ મળે છે જે લાડલડાવાને વશ થઈ છોકરાને અવળે માર્ગે ચાલવા દે છે અથવા અવળે માર્ગે ચાલવાનુ ઉત્તેજન આપે છે તેની અંતે બૂરી દશા થાય છે સ્ત્રી જો મર્યાદા મૂકીને વર્તે તો તેના પતિને માઠું લાગે, ને તેથી વખતે ઘરમાં કલેશ થાય, તથા સાસુસસરા આદિ વડીલ જનોને પણ તેના તરફ અણગમો ઊપજે, ને શિષ્ટજનોમા તેને માટે હલકો વિચાર ફેલાય ઉપરાંત પાપ બંધાય તે જુદુ, માટે સ્ત્રીઓએ કદીપણ પુરુષો સામણે તેમ નિર્લજ્જપણે અટ્ટહાસ્ય ન કરવુ, અને કોઇને દુખી જોઇને તો ક્યારે પણ તેમ ન જ કરવુ, કેમકે તેમ કરવાથી વિશેષ પાપ બધાય છે

પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધમતા. સ્ત્રીઓની પરાધીન સ્થિતિ છે જો પુણ્ય હોય તો પરાધીન સ્થિતિમા પણ પ્રાણી સ્વતંત્ર જેવી સ્થિતિ ભોગવી શકે છે દાખલા તરીકે કોઈ ધનાઢ્યનો કે રાજાનો પાળેલો કૂતરો પોતાના પાલકની સાથે મોટરમા બેસીને ફરી શકે છે તેને ખવરાવવાપીવરાવવાની, નવરાવવાની ને સૂવરાવવાની સારી તજવીજ રહે છે. તેને માટે નોકર હોય છે નોકર કે શેઠ જાતે પ્રશથી તેના વાળ સાફ ને સરખા કરે છે કેટલીક વાર તે પોતાના શેઠના ખોળામા રમતો હોય છે બીજો કૂતરો ખાવા માટે ઘેરઘેર રખડે છે જ્યાં જાય ત્યા હડહડ થાય છે લાકડીઓના માર ખાય છે, ને તેમ કરતાં વખતે ક્યાંઈથી ટાઢા ટુકડા મેળવે છે બકાલીના ઘોડાને અણુ ભાઠા પડેલા હોય છે, ને મહારાજાનો અરબ્બી ઘોડો કેટલો સુખી હોય છે ? માણસોની સ્થિતિમા પણ જમીનઆસમાનનું અંતર જોવામા આવે છે

ાઈ દેવ જેવા જણાય છે, ને કોઇ રાક્ષસ જેવા જણાય છે. એક
ાજા કે રાજા જેવો હોય છે, ને બીજો ભિખારી હોય છે; એક
ચ્છા થાય ત્યાં સ્વતંત્રપણે વિચરી શકે છે, ને બીજો જેલજાત્રા
રતો હોય છે; અને એક બૃહસ્પતિ જેવો બુદ્ધિમાન હોય છે,
બીજો કાળા અક્ષરને કૂટી મારે તેવો હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન
કારની આ ને બીજી સ્થિતિઓમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ જીવોને
ના પુણ્યવડે ને નિકૃષ્ટ (ઊતરતી) સ્થિતિઓ તેના પાપવડે
ાપ્ત થાય છે એમ જાણો, ને પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધ-
તા સમજી પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ને પાપથી દૂર રહેવા
ાટે સર્વદા આદરપૂર્વક પ્રયત્નવાન રહો. અટ્ટહાસ્ય ઓછેવધતે
મંશે પુણ્યને કાપનારું ને પાપને આપનારું છે, માટે તે ત્યાજ્ય
છે. મોક્ષેચ્છુઓને તેના પરમાર્થના અભ્યાસમાં તે વિશેષ વિઘ્ન-
ર્તા છે, માટે તેણે તો પોતાથી અટ્ટહાસ્ય ન થઇ જાય તેની બહુ
ંભાળી રાખવી જોઇએ.

અટ્ટહાસ્યવિષેનું કથન પૂરું થયુ રજોગુણજનિત મુખ્યમુખ્ય
ષોસંબંધી કથન પણ પૂરું થયું.

ત્રણ ગુણથી રહિત થવાની અગત્ય

મનુષ્યે કૃતાર્થ થવાને માટે ત્રણ ગુણનું અતિક્રમણ કરવું
જોઇએ.-ગુણાતીત થવું જોઇએ. અંતઃકરણ તમોગુણ, રજોગુણ ને
સત્ત્વગુણ એ ત્રણ ગુણનું કાર્ય હોવાથી તે ત્રણ ગુણોની નિઃશેષ
નિવૃત્તિ અંતઃકરણમાંથી થઈ શકતી નથી, પણ તેનાથી ઊપજતા
હાનિકર ધર્મો શાસ્ત્રીય પ્રયત્નવડે અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત કરી
શકાય છે, અને એને જ ત્રણ ગુણનું અતિક્રમણ વા ગુણાતીતપણું
કહેવામાં આવે છે.

સત્ત્વગુણનું અતિક્રમણઃ—તમોગુણજન્ય તથા રજોગુણ-

જન્ય દોષોના ત્યાગવિષે વિસ્તારથી કહેવાયું. હવે સત્ત્વગુણ-જન્ય દોષોના ત્યાગવિષે સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. જોકે જ્ઞાનનો ને સુખનો અનુભવ કરાવનારો સત્ત્વગુણ તમોગુણની તથા રજોગુણની અપેક્ષાએ ઘણો ચઢિયાતો છે, તથાપિ પૂર્ણ કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરવાને મનુષ્યે તેનું પણ ઉલ્લંઘન કરવું જોઈએ. શ્રીગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે મુમુક્ષુએ નિસ્ત્રૈગુણ્ય થવું જોઇએ. જેમ લોઢાની બેડી ભાર કરે છે તેમ સોનાની બેડી પણ ભાર કરે છે જ. તમોગુણ તથા રજોગુણ લોઢાની બેડી જેવા છે, ને સત્ત્વગુણ સોનાની બેડી જેવો છે. સત્ત્વગુણ અંતઃકરણમાં જ્ઞાન ને સુખ ઉપજાવનારો છે. સત્ત્વગુણથી ઊપજતા જ્ઞાનનું ને સુખનું એ આત્માના ધર્મો છે એવું અભિમાન કરવું એ સત્ત્વગુણજન્ય દોષ છે, અને તે ત્યાગવાયોગ્ય છે. અનુકૂળ પરિસ્થિતિથી અંતઃકરણમાં ઊપજતાં જ્ઞાન ને સુખ એ આત્માના ધર્મ નથી, પણ સત્ત્વગુણના ધર્મ છે એમ દૃઢપણે સમજવું ને અનુભવવું એ જ્ઞાનના ને સુખના અભિમાનનો ત્યાગ કહેવાય છે. વ્યાવહારિક પદાર્થોનું વા ક્રિયાઓનું જ્ઞાન ભિન્નભિન્ન પુરુષોથી કે શાસ્ત્રોથી અથવા સ્વાનુભવથી મનુષ્યે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેનું અભિમાન તેણે ન કરવું જોઇએ. એ બધાં જ્ઞાનો વૃત્તિજન્ય, સાતિશયદોષવાળાં, માયિક અને વિનાશી છે. વળી તે જ્ઞાનો આત્માને કાંઇ પણ વાસ્તવિક ઉપકાર કરતાં નથી, પણ જો તેનું અભિમાન કરવામાં આવે તો આત્મસ્વરૂપમાં વિરમવામાં તે ઊલટી અડચણ કરે છે, માટે મુમુક્ષુએ તેનું અભિમાન ત્યજવા યોગ્ય છે. જે મોક્ષસાધક પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રયત્ન કરી પ્રથમ તમોગુણના ને રજોગુણના દોષો જીતી, પછી જ્ઞાનના ને સુખના અભિમાનનો પણ ત્યાગ કરીને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે તે જીવન્મુક્ત થઈ જીવન્મુક્તિનો અનુભવ કરવા ભાગ્યશાળી

થાય છે. તે મહાપુરુષ આવા કે આને મળતા ઉદ્‌ગારો કાઢવા સુભાગી થાય છે:—

"अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहोः गुरुः।
अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम्

(અદ્વૈતબોધક શાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે, અદ્વૈતબોધક શાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે; સદ્‌ગુરુ અદ્‌ભુત છે; સદ્‌ગુરુ અદ્‌ભુત છે; અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ છે, અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ છે; અને બ્રહ્માનંદ આશ્ચર્યરૂપ છે, બ્રહ્માનંદ આશ્ચર્યરૂપ છે.)

"અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે."

"અબ હમ પાઇબો, પાઇબો બ્રહ્મજ્ઞાન
સહજસમાધિ સુખમેં રહીબો, કોટિ કલ્પ વિશ્રામ. ૧
ગુરુ કૃપાલ કૃપા જબ કીન્હી, હરદે કમલ બિગાસા;
ભાગા ભરમ દશો દિશ સૂઝા, પરમજ્યોતિ પ્રગાસા." ૨

"ખબુરી હમ કાહેકું આવહીંગે, બીછડે પંચ તત્તકી રચના,
તબ હમ રામહીં પાવહીંગે. ૦ ટેક
પૃથ્વીકા ગુન પાની સોખા, પાની તેજ મીલાવહીંગે;
તેજ પવન મિલી પવન શબ્દ મિલી, સહજસમાધિ લગાવહીંગે;
ખબુરી હમ કાહેકું આવહીંગે."

સર્વાત્મભાવને પામેલા મહાપુરુષો નીચે પ્રમાણે સ્વાનુભવરૂપ સામગાન કરતા છતા મુમુક્ષુને ઉપદેશ કરવા માટે પૃથિવી પર વિહાર કરે છે:—

"अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् ।
अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः ॥

(હું ભોગ્ય છું, હું ભોગ્ય છું, હું ભોગ્ય છું, હું ભોક્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું ભોક્તા છું.)

એ પ્રમાણે ભોક્તાનો ને ભોગ્યનો વાસ્તવિક અભેદ ભગવતી શ્રુતિએ સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો છે. અભેદનો-અદ્વૈતનો દઢ અનુભવ થયા વિના કોઈ પણ મનુષ્ય પરમ નિર્ભય ને પરમ સુખી થઈ શકતો નથી, માટે તેવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા સચ્છાસ્ત્રના ને સદ્ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે પ્રયત્નશીલ રહી પોતાના ઉત્તમ મનુષ્યજન્મને સફલ કરવો એ પ્રત્યેક વિચારવંત મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

ત્રણ ગુણના અતિક્રમણનો વિષય આજે પૂરો થાય છે. કૃતાર્થતાની કોટિ પર ચઢવાને ઇચ્છતા સર્વ મનુષ્યો કહેલી રીતે પ્રયત્ન કરી શ્રીમહેશ્વરની કૃપાથી અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના અનુભવવડે ત્રણ પ્રકારના દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ ને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરો, એમ ઇચ્છી ચિત્તવૃત્તિ ને વાણી વિરામ પામે છે. હરિઃ ૐ

સમાપ્ત